

УДК 81'33

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-7-12

Абдыкалыкова А.А., Жумадилова Н.С.

И.Арабаев атындагы КМУнун проф.м.а., филол.и.к.,

И.Арабаев атындагы КМУнун улук окутуучусу

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ ЖАНА АНЫ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН МАСЕЛЕЛЕРИ

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО РАЗВИТИЯ

STATE LANGUAGE AND PROSPECTS OF ITS DEVELOPMENT

Аннотация: Бул илимий макала азыркы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тил саясатынын актуалдуу маселелерине арналат. Анда Кыргызстанда мамлекеттик тил саясатынын иш жүзүнө ашыруунун жолдору, келечек пландары тууралуу пикирлер сунушталат.

Өзөктүү сөздөр: тил, мамлекеттик тил, официалдуу тил, тил саясаты, стратегия, көп тилдүүлүк, улут, улуттук тил, аң-сезим, жазуу иштери, оозеки иштер, адабий тил, улуттук тил, улуттук тил комиссиясы, мамлекеттик идеология, тил мыйзамы ж.б.

Аннотация: Статья посвящена актуальным вопросам развития политики государственного языка в Кыргызской Республике. В ней повествуется пути реализации . политики государственного языка,а также рекомендованы перспективы его развития.

Ключевые слова: язык, государственный язык, официальный язык, языковая политика, стратегия, многоязычие, нация, национальный язык, сознание, письменные работы, устные работы, литературный язык, нац. комиссия, нац. идеология, закон о языке и др.

Annotation: This article is devoted to actualize issues of development of policy of a state language in the Kyrgyz Republic. In it ways of realization are narrated. politicians of a state language and also the prospects of its development are recommended.

Keywords: language, state language, official language, language policy, strategy, multilingualism, nation, national language, consciousness, written works, oral works, literary language, national. Commission, national.Ideology, the law about language and so.on.

Азыркы учурда ааламдын 47 өлкөсүндө официалдуу түрдө эки жана андан көп тил которулат. Болгондо да алардын ичинде монархиялар жана республикалар, унитардуу жана федеративдүүлөрү да бар. Тил саясатында багытты тандоого көп мүмкүнчүлүктү тандоо бар. Элита жана коомдук саясатта тандоого каалоо бар болсо, мүмкүн, Кыргызстан үчүн Сингапур, Канада, Индия ж.б. сыяктуу өлкөлөрдүн ийгиликтүү тажрыйбасы төп келмек. 1970-жылы Канаданын премьер-министри Поль Трюдо мындай лозунг сунуш кылган, мамлекеттик тил саясатын кыскача түшүндүрүп берген жана дагы эле ийгиликтүү колдонулуп келет «Эки тил, көп маданият – бир өлкө» (же «Эки тилдүү негизде көп маданият»). Биринчи кезекте, канадалык жарандык улуттардын биримдигин чындап жана

сепаратизмден качып кете алышты. Израилде официалдуу тил катары иврит жана араб тилдери колдонулат. Тандоо учурунда ар бир Израиль жараны тил тандоо мүмкүнчүлүгүнө ээ, ал ошол тилде тандайт. Тандоо үчүн бюллетендерди иврит, араб жана орус тилдеринде басып чыгарышат. Биздин республикада башка Орто Азия республикаларына салыштырмалуу тил саясаты демократиялуу, бирок баары бир анда популизм жана кеңейтмелер абдан көп. Ал советтик учурундагы умтулуу баардык тил процессинин мамлекеттик административине, бирок коомдук жашоонун аныкталган чөйрөсүндө гана тил колдонуу эрежелери жөнгө салынышы керек. Биздин республикада мыйзамдуу түрдө эки тилдин – мамлекеттик (кыргыз тил) жана официалдуу (орус тил) статусу бекитилген. Бирок алардын статусунун так айырмачылыгы эмнеде? Кыргызстанда тил саясатынын бир катар маанилүү маселелери бар, бирок аларды чечип коюп атышат, эгер аны ар кайсы саясат оюндары үчүн шылтоо катары карашканды токтото алышпады. Изоляционисттик курстун кооптуу жана сөзмөр белгиси А.Акаевдин «Кыргызстан – биздин жалпы үйүбүз» бир эле лозунгунан азыркы элита өкмөтү баш тартуу болуп эсептелет. Изоляционизм, басымдуу бир тил жана бир маданияттын алкагында эч кандай жакшылыкка алып келбейт. Кыргызстандын билим системасы диссонансы, көпчүлүк мектептерде кыргыз тилинде, а көпчүлүк ЖОЖдордо студенттерди орус тилинде окутуп жатканда, жогорку профессионалдуу билимдин системасына кыйынчылыктарды келтирүүдө. Бул кырдаалга аймактарда орус тилинде сабак берүүнүн төмөнкү сапаты дагы терс таасирин тийгизет. Көп айтышкандай, жогорку билим системасын кыргыз тилине которуу, ондогон материалдык жоготууларды гана эмес (китепти жана адабияттарды басып жана которуу), бирок ылайыктуу терминологияны киргизүү жана мамлекеттик тилде эркин сабак алып бара турган, азыркы жок адистерди даярдоо дагы талап кылынат. Азыркы учурда орус тили негизги маалымат таратуу жана жаңылоо аспабы каналы болуп келатат.

2008-жылдын апрелинде КРдин билим жана илим Министри Кыргыз Республикасында маданиятуу жана көп тилдүү Концепцияны кабыл алды, Кыргыз Республикасынын тапшырмасы боюнча республикадагы маданияттуу жана көп тилдүү билимге максаттуу программа иштелип чыккан.

Кыргызстанда экономика көп тилдүүлүктүн өнүгүшүн колдоп жана дем бергени үчүн, саясат ийилгелерин экономика түздөйт (ички экономика жана сырткы экономика себеби).

Жумушка кыргыз тилинде билими менен кирүүдө мамлекеттик жана муниципалдык талап кылуу структурасы кыргыз эместерди мамлекеттик кызматка киргизбөөнүн ыкмасы болот, ошондуктан алар жөн гана мамлекеттик жана муниципалдык мекемелерге иштегени барышпайт. Өзүнчө алып салуулар гана жашыруун саясатты бышыктайт. Кыргыз эмес, башка улуттун өкүлдөрү жогорку квалификацияны талап кылган карьералык келечекке ээ эместер техникалык кызматтарда иштешет. Жеке уюмдарга жумушка кирүүдөгү шартта милдеттүү түрдө орус тилин билүү керек, а кыргыз тили болсо аны толуктап гана турган артыкчылыкка ээ болуп келүүдө.

Кыргыз Республикасында тилдин эки варианты бар: көп тилдүүлүктүн чыныгы өнүгүшү, же бир тилдүүлүккө ооп кетүү. Биринчи учурда биз заманбап илим, билим, технологиялардын өнүгүүсү үчүн кубаттуу жана таасирлүү ресурс алабыз, экономика прогрессине жана жарандык улуттун калыптанышына таасир берет. Саясат туруктуулугун чыңдап жана чындыкты кыскартат, жактырбоо коомдук жарандык өнүгүү жана укук мамлекети. Экинчи учурда биздин республика коомдук узак мөөнөттүү келечегине коомдук басымдуулугу, эмиграциянын өсүүсү,

экономикада кризистин сакталышы, тез инновациялык жаңы жогорку технологиялардан жана «акылдуу» экономиканын билиминде курулган, ага өтүүгө мүмкүн эместиги. Ошондо да мамлекеттик тил ийгиликтүү өнүгүү үчүн чыныгы ресурстарды алат.

Кыргызстанда мамлекеттик тил саясаты дээрлик иш жүзүнө ашпай келет. Иш жүзүнө ашыруу үчүн биримдик болушу керек. 1989-жылы тил мыйзамы кабыл алынгандан кийин көпчүлүк кыргызстандыктардын тилге болгон кызыгуулары 1991-1992-жылдары жогорку деңгээлде болгон. Ага мисал, балдарды мектепке берүүдө кыргыз класстардын саны өскөн. Андан кийин тил мыйзамы көп иш жүзүнө ашпай калышынан улам, тилдин өсүшү басаңдай баштаган. Жыйын, отурумдардын жүрүшүндө 100 пайыздын, 5 пайызы башка улуттун өкүлү болсо, баардыгы тең расмий тилде сүйлөшөт. Бул жерде мамлекеттик тилге болгон зарылдык жок. Борбор калаада айрым муниципалдык башкаруу тармактарда тил үйрөнүүгө жана аны колдонуу маселелери каралса да, колдонуучулардын саны аз. Бул боюнча президенттин 155-жарлыгында «жогорку окуу жайлардын базасында акысыз окутуу курстар ачылсын»-деп белгиленген («Иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү» (Исманкулова А., Р.Солтобаева).

Жабыр тарткан эне тил...*"Тилим менен улутмун"-демекчи, ар бир элдин кайсы бир улутка тийиштүү экендигин далилдеген эң башкы белгилердин бири-ошол улуттун тили экендиги талашсыз* («Тилим менин – дилим менин» (2013-ж.).

Соңку жылдары жоголуп бараткан башка улуттун тилдери сыяктуу эле, кыргыз тили да толук укуктуу мамлекеттик тил болуудан кала баштаган. Кыргыз улутунун тарыхый мекени болгон Кыргызстандын аймагында кыргыз тилинде иш кагаздарын жүргүзүү, жогорку жана атайын орто окуу жайларында билим берүү иши дээрлик токтотулгандыктан, кыргыз тилинин жашоо тагдыры коркунучта калып, ал маанилүү функцияларды аткаруудан четтеди. Мунун өзү кыргыз элинин улуттук ар-намысынын тебеленишине, улуттун аң-сезиминин жабырланышына, элдик салт-санаалардын четтетилишине алып келди. Ошону менен бирге эне тилин билбеген жаштардын саны улам көбөйүүдө. Улуттук тил саясатынын принциптеринин бурмаланышынан улам, кыргыз тилинин коомдук жана мамлекеттик түзүлүштүн ар кыл чөйрөлөрүндө колдонулушу мамлекет тарабынан колдоо таппай келет. Мунун натыйжасы, кыргыз тилин сактап калуунун кечиктирилгис чараларын көрүүнү талап кылууда. "Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тил" жөнүндө мыйзамы кабыл алынган менен, андагы жоболор ишке ашырылган жок.

Мына, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тил катары кабыл алынганга туура 30 жыл толуп атат. Бирок, өз эне тилибизге мамлекеттик тил деген статус берилгенине ушунча жыл өтсө да, бүгүнкү күндө мамлекеттик тилге салыштырмалуу расмий тилде сүйлөгөн атуулдардын саны көбөйүүдө. Мунун негизги себептери, жогорку бийлик өкүлдөрүнүн мамлекеттик тилге маани бербегендигинде. Эл алдында орус тилинде сүйлөгөнү мактанычы же өз эне тилин жээригениби? Же алар мамлекеттик тилди билбейби? Натыйжада, мамлекеттик тилибиз менен иш алып баруу талаптагыдай болбой жаткандыгында эмеспи. Конкреттүү бир мисал келтирели. Президенттик шайлоо өнөктүгүндө талапкерлердин мамлекеттик тилди милдеттүү түрдө билиши талап кылынат, ар түрдүү сынактарды өткөрүшөт. Талапкерлер эң алгач мамлекеттик тилде жазуу иштерин аткарышат, ооз эки сынактан өтүшөт. Тилекке каршы, алар "эшеги суудан өткөн соң" мамлекет башчысынан тарта, ири чиновниктер калкыбыздын арасында орус тилинде сүйлөөнү модага айландырып алышты. Биз Россияда жашайбызбы же Кыргыз

Республикасында жашайбызбы? Неге өзүбүздүн мамлекеттин тагдырына күйбөйбүз? («Тил жана Маданият» 2013).

Биз Балтика деңизинин жээгиндеги өлкөлөрдөн, коңшулаш Өзбекстан менен Казакстандан неге үлгү албайбыз? Бул өлкөлөрдө башка улуттар алардын мамлекеттик тилин билүүгө милдеттүү. Ал гана эмес мамлекеттик жооптуу жогорку кызматтарга башка улуттардан болушу сейрек көрүнүш экендигин ачык айтууга тийишпиз. Жөнөкөй эле мисалга кайрылалы. Казакстанда казак тили мугалиминин эмгек акысынан тышкары, ага мамлекеттик тилде сабак бергендиги үчүн кошумча эмгек акы төлөнөт экен. Алардын экс-президенти Н.Назарбаев элге кайрылууда жалаң казак тилин колдончу. А биздечи? Тескерисинче, орус тили мугалиминин эмгек акысына кошумча эмгек акы төлөнөт. Кыргыз тили мугалими мындай кошумча эмгек акыга ээ болбойт. Ошондуктан мамлекеттик тил, расмий тилинин деңгээлинен төмөн турат, - деп белгилесек болот.

Кызматка алууда, дагы бир өзгөчөлүккө көңүл буралычы! Мамлекеттик тилди канчалык деңгээлде билээрине эмес, орус же англис тилин билгенине гана көңүл бурулат. Мына ушундан улам, улуттук мамлекеттик тилибиздин кадыр-баркы жок болуп, жакынкы аралыкта жок болуп кетүүчү элдин жана тилдин бири катары белгилениши бекер эместигине аргасыз ишенесиң.

"Тил жоголсо, эл жоголот". Демек, улуттук патриоттук сезимибиз ойгонбой, эне тилибизди сактап, коргобой-эл болуудан сыртта каларыбызды унутпасак!

Кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары кабыл алынышы — мамлекетибиздин тарыхындагы маанилүү окуялардын бири [2]. Атайы кыргыз тилин өнүктүрүүнү максат кылып койгон комитет да, коом да бар. Бирок, тилекке каршы, азыркы күнгө дейре кыргыз тили мамлекеттик тил катары өз укугун албай келе жатат. Мамлекеттик тил макамынын ыйгарылгандыгына 30 жылдын жүзү толуп атса да, андагы кабыл алынган мыйзамдар өз күчүндө иштебей келет. Ушул жерден төмөндөгүдөй табигый суроолор жаралбай койбойт. Эмне үчүн тил мыйзамынын ар түрдүү беренелеринде белгиленген жоболор аткарылбай, мыйзам азыркы күнгө дейре бузулуп келе жатат? Эмне үчүн борбордо орус тилинде сүйлөө талабы туулуп, бул тилди билбегендердин ишке кирүүсү, окуусу да кыйындайт? Эмне үчүн көптөгөн иш-чаралар өткөрүлгөнүнө карабастан, мамлекетибизде ушул күнгө чейин иш кагаздарынын көбү орус тилинде жүргүзүлөт? Эмне үчүн кыргыз эли менен таанышуу үчүн келген чет элдик коноктор, ишкерлер, адегенде, орус тилин үйрөнүп, андан кийин кыргыз тилин үйрөнүү зарылчылыгы жок экенин түшүнүп, керектүү маалыматтын баарын орус тилинде алышат да өз мекенине кайтып кетет? Бул сыяктуу суроолорго бир гана мамлекетибизде тил саясатынын иштебей жатышы деп жооп бермек элем. Негизи, өлкөдө бир нече стратегиялуу багыттагы саясаттар жүргүзүлөт. Ушулардын ичинен эң маанилүүсү — тил саясаты. Себеби, тил саясаты улуттук идеология менен тыгыз байланышта.

Жыйынтыгында мамлекеттик тил саясатынын толгон-токой маселелердин чечилбей калуусуна бул ишке жооптуу мамлекеттик мекемелердин тыгыз иш алып барбагандыгы, кызматташпагандыгы себеп болгону белгилүү болду. Жеке менин оюм боюнча Кыргыз Республикасынын Өкмөтү мамлекеттик тил саясаты тууралуу жарлык, токтомдорун негизинде белгиленген мөөнөттө иш алып баруусун көзөмөлдөй турган мамлекеттик мекемелердин ишмердигин жөнгө салуусу кажет. Башында айтылгандай, бул багытта иш алып бара турган мамлекеттик органдар өздөрүнө жүктөлгөн милдеттерди так аткара элек. Мисалга алсак, Кыргыз Республикасынын президентине караштуу улуттук тил комиссиясы

мамлекеттик тил саясатынын параметрлерин аныктай турган мыйзам долбоорун иштеп чыгууга милдеттүү эле. Бул боюнча комиссия азырынча парламенттин кароосуна өздөрүнө жүктөлгөн мыйзам долбоорун сунуштай элек.

Мамлекеттик, муниципалдык жана коомдук мекеме-уюмдар, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары тарабынан аткарылууга тийиш болгон илимий-маданий, билим берүү жаатындагы бир катар ченемдик-укуктук, идеологиялык жана уюштуруучулук багыттагы негизги милдеттер сунуштар:

Мамлекеттик тилдин социалдык-коммуникациялык өнүгүү стратегиясынын максаттары, ошондой эле, заманбап маалымат-технология аркылуу коштолуусу жана ишке ашуусу учурдун талабы. Көп улуттуу калктын мамлекеттик тилде иштөөсүн жана пикир алышуусун камсыздоону эртелетүүнүн, буга өзгөчө жаш муундарды тартуу үчүн алдыңкы усулдукта даярдалган окуу китептерин, иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүүнүн ыкмаларын, адистешкен, жалпы сөздүктөрдү жана орусча-кыргызча, кытайча-кыргызча, япончо-кыргызча сүйлөшмөлөрдү, көркөм адабияттарды Интернет аркылуу, электрондук жол менен, маалымат-технологиялык, ресурстук борборлор аркылуу жайылтууну колго алуу керек. Андыктан, кыргыз тилиндеги электрондук продукцияларды сабаттуу даярдап, Microsoft корпорациясынын Windows – 7, Office – 14 версияларын кыргызчалап, кыргыз тилиндеги сайттарды (Facebook, Twitter, Google, Wikipedia) көбөйтүү жана алардын сапатын жакшыртуу, жайгаштыруучу жана таркатуучу компьютердик программалардын түрлөрүн, көрмө, укма тасмаларды атаандаштык жол менен иштеп чыгуу жана жайылтуу милдеттери турат.

Жалпыга маалымдоо каражаттарында терминдерди туура пайдалануу, адабий тилдин ченеминен чыкпоо мыйзамдуу түрдө милдеттендирилбесе, чаржайыттыкка жол берилип, окурмандардын башы айланууда, эң оболу кыргыз тили тазалыгынан ажырап, сөз маданияты бузулууда.

Борбор шаарыбыздын көчөлөрүнүн аталыштары Чуй, Боконбаева, Тоголока Молдо, Суйумбаева, Джемгерчинова, Ахунбаева, Верхний Кокжар ж.б. болуп бурмаланып жазылууда. Шаар жетекчилигине бул маселе боюнча бир нече ирет кайрылганыбызга карабай, көз жаздымда калтырып, “КР мамлекеттик тили жөнүндө” мыйзамдын 24-статьясы аткарылбай жатат. Андыктан, бул маселени шаар бийлиги тезирээк колго алышы шарт.

Мамлекеттик органдардын мамлекеттик тилде ишти колго албай, улам кийинкиге жылдырып келүүсүнүн дагы бир себеби – мамлекеттик кызматкерлерге мамлекеттик тилди милдеттүү түрдө билүү талабы коюлбай жаткандыгында. Эгерде статистикага кайрылсак, 2009-жылдын башына карата республикада жалпы административдик-мамлекеттик кызматкерлердин саны – 17009, ал эми саясий-мамлекеттик кызматкерлер – 510, атайын мамлекеттик кызматкерлер – 459, жалпысы – 17978 адам. Улуттук курамы боюнча, болжол менен алардын 85%ын кыргыздар түзөт. Ошондуктан, биз “КР мамлекеттик тили жөнүндө” мыйзамдын 8-статьясына (анда Кыргыз Республикасынын Президенти, Жогорку Кеңештин төрагасы, Премьер-министр, Конституциялык соттун, Жогорку соттун төрагаларын мамлекеттик тилди билүүсү милдеттендирилген) “аткаруу бийлигинде турган жетекчилер – министр, губернатор, акимдер жана мыйзам чыгаруучу депутаттар да мамлекеттик тилди билүүгө милдеттүү” деген толуктоону киргизип жатабыз. Ал эми тизмеси Өкмөт тарабынан аныктала турган мамлекеттик кызматкерлер өздөрүнүн кызматтык милдеттерин аткаруу үчүн зарыл болгон көлөмдө мамлекеттик тилди билүүгө милдеттүү деген жобону ишке ашыруунун механизмдерин иштеп чыгуу Мамлекеттик кадр кызматы менен биргеликте

комиссия тарабынан аткарууга тийиш. Ушуга ылайык бардык мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлер жакын арада мамлекеттик тил боюнча сынактан өтүүсү керек.

Мамлекеттик тил өлкөдө мамлекеттик бийликтин, илим менен билим берүүнүн, экономика менен укук, мыйзам иштеринин, улуттар аралык катнаштын анык тили болуусуна белгилүү ырааттуулук жана моралдык, материалдык-техникалык тыкыр даярдыктар аркылуу жетишүү, аны жалпы коомчулукка ырастоо милдет. Бул максатта тез арада республиканын бардык мамлекеттик органдарынын жана коомдук уюмдарынын, маданият, саламаттык сактоо, сот, укук коргоо ж.б. тармактардын иш-аракеттерин, демилгелүү максаттарын бириктирүү, мамлекеттик тилди Мамлекеттин улуттук баалуулугу, эн тамгасынын бири катары таануу, өркүндөтүү жана жайылтуу ишин күчөтүү, жалпы элдик кыймылга айлантуу зарыл. Элди, өзгөчө келечек муундарды кыргыз тили аркылуу мамлекеттик ишке, илимге, ошондой эле улуттук искусство, маданият жана адабият дөөлөттөрүнө тартуу, мекенчилдикке үйрөтүү биздин мамлекеттик идеологиянын өзөгүндө турган маселелердин бири болуп калуусу керек.

Башкы милдет – Мамлекеттик тилибиз, өлкөдө мамлекеттик бийликтин, илим менен билимдин, экономика менен укук, мыйзам иштеринин, адабият менен маданияттын, улуттук спорттун анык тили болуусуна белгилүү ырааттуулук жана тыкыр даярдыктар аркылуу жетишүү, аны жалпы коомчулукка ырастоо.

Колдонулган адабияттын тизмеси:

1. Айтматов Ч. “Тил тагдыры», Б., 1993
2. Жумагулов Т. “Кыргызстандын келечеги – мамлекеттик тилинде”. Б., 1998
3. “Иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү” (Исманкулова А., Р.Солтобаева)
4. “Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү”. Б., 2009
5. “Кыргыз тилин жазуу эрежелери” (соңку редакция). Б., 2014
6. Мамлекеттик жана расмий тилде иш жүргүзүү (кыргыз жана орус тилдеринде). Б., 2012
7. “Тил – улуттук маданият, улуттук байлык, улуттук мурас”. Б., 2012

Рецензент: ф.и.к., доцент Жапаров Н.Р.

УДК 81’33

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-12-18

Абдыкеримова А.Э.

К.Тыныстанов ат. ҮМУнун профессору, филол, и.д.

ТИЛДИК НОРМА ТҮШҮНҮГҮ

О ПОНЯТИИ «ЯЗЫКОВАЯ НОРМА»

ABOUT THE CONCEPT “LANGUAGE NORM”

Аннотация: Макалада тилдик норма (норма) түшүнүгүнүн аныкталышына; норманын спецификасына, туруктуулук, өзгөрмөлүүлүк, варианттуулук сыяктуу белгилерине байланышкан айрым бир жалпы маселелер обзордук мүнөздөгү талдоого алынды.

Өзөктүү сөздөр: норма, тилдик норма, адабий норма, тил, тил системасы, каражаттар, эрежелер, нормативдүүлүк, туруктуулук, варианттуулук, өзгөрмөлүүлүк.

Аннотация: В статье в обзорном порядке рассмотрены некоторые общие вопросы, связанные с определением понятия языковой нормы (нормы); со спецификой языковой нормы и такими ее свойствами, как устойчивость, изменчивость, вариантность.

Ключевые слова: норма, языковая норма, литературная норма, язык, языковая система, средства, правила, нормативность, устойчивость, вариантность, изменчивость.

Annotation: The article reviews some General issues related to the definition of the concept of language norm (norm); with the specificity of the language norm and its properties such as stability, variability, variation.

Keywords: norm, language norm, literary norm, language, language system, means, rules, normativity, stability, variability

Азыркы учурдагы лингвистика тилдин кызмат аткаруу процесстерин изилдеп-үйрөнүүгө көбүрөөк көңүл буруп келе жатканы менен мүнөздөлөт. Мындай багыттагы изилдөөлөргө байланыштуу, тилдин маңызын ачып берген негизги теориялык түшүнүктөрдүн катарына норма түшүнүгүн да киргизүү тенденциясы күчтүү экенин айтууга болот. Ал эми республикада «тилге акыл-эс, аң-сезимдүүлүк менен мамиле кылып, жигердүү, иштиктүү таасир этүү, аны белгилүү бир калыпка салып нормалаштыруу, жамы журттун кеп маданиятын арттыруу, аларды тилдик сезимталдуулукка тарбиялап, лингвистикалык сабаттуулугун... көтөрүү, кош тилдүүлүктү, көп тилдүүлүктү арттыруу ж.б.у.с. орчундуу маселелер – бүгүнкү күндөгү тил саясаты жаатындагы негизги иштерден» [Мусаев: 2010, 333]; кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары функция аткарышынын шарттарынын бири, анткени мамлекеттик тил статусундагы тилдин нормаларын бузбай сактоо, бир жагынан, тилдин өнүгүшүнө, тазалыгына өбөлгө болсо, экинчи жагынан, ошол тилди колдонгон коомдун тил (кеп) маданиятынын көрсөткүчү экендиги айтпаса да түшүнүктүү. Анткени азыркы таптагы ааламдашуу, интеграциянын шартында, коммуникация каражаттарынын түрлөрү жана мүмкүнчүлүктөрү эбегейсиз өскөн шартта, маданият аралык коммуникация болуп көрбөгөндөй өрүш алган шартта, полилингвизм замандын талабына, мыйзам ченемдүү көрүнүшкө айланып калган шартта, ошондой эле ички миграция, демек, кыргыз тилинин диалектилери менен говорлорунун карым-катышы, аралашуусу күчтүү болгон учурдабул маселе өзгөчө актуалдуу мүнөзгө ээ болууда.

Бул чакан макалада биз тилдик норма (норма) түшүнүгүнүн тарыхына жана аныкталышына, табиятына, белгилерине байланышкан айрым бир жалпы маселелерге токтолууну туура көрдүк.

Норма түшүнүгү тил илиминдеги ар кыл лингвистикалык мектептердин жана багыттардын өкүлдөрүнүн эмгектеринде каралып келе жатканы белгилүү. Ага адабий тилдердин спецификасына, кеп маданиятына тиешелүү маселелерди изилдөөгө байланышкан эмгектерде көбүрөөк кайрылышкан. Мындай көрүнүш, негизинен, орус (советтик) жана чех изилдөөчүлөрүнө мүнөздүү.

Ошондой эле норма категориясы жалпы тилтаануучулук багыттагы эмгектерде да каралып, аларда изилдөөчүлөразыркы тил илиминин негиздөөчүсү Ф. де Соссюрдун көз караштарына таянуу менен, норманы тил ишмердигинин көп түрдүү аспектилерин чагылдырып бере алган түшүнүктөр менен терминдердин катарында карап жүрүшөт. Бул түшүнүк аркылуу чагылдырылган тилдик кубулуштар да ар түрдүүчө түшүндүрүлүп келүүдө. Ушунун өзү эле тилдик норма түшүнүгүн аныктоонун татаалдыгынан жана ар түрдүүлүгүнөн кабар берет. Буга байланыштуу, азыркы лингвистикада тилдик норманы түшүндүрүү жана аныктоонун бир нече линиясы орун алганын көрсөтө кетүүгө болот.

Арийне, Ф. де Соссюрдун түздөн-түз тилдик норма маселесине кайрылбаганы жана аны өз алдынча лингвистикалык түшүнүк иретинде бөлүп көрсөтпөгөнү белгилүү, анын теориясынын негизги жоболору башка маселелерге байланыштуу болгон жана норма маселеси анын концепциясында ачылган эмес. Ошентсе да анын концепциясында тилди мааниге ээ карама-каршылыктардын системасы катары гана карабастан, салттуу же нормативдүү система катары кароого өбөлгө болгонидеяларорун алган.Окумуштуунун тилдик белгинин ошол тилди колдонгон жамаатка (коллективге) милдеттүүлүгүанын социалдык шартталгандыгы жана традициялуулугу менен байланыштуу экендиги тууралуу пикиринде тилде норма планы бар экендигин туюндурган ой жатат.

Норма түшүнүгү, анын теориялык маани-маңызы жана табияты, негизги белгилери, практикалык колдонулушу өңдүү маселелер алгач А.А. Шахматов, Л.В. Щерба, Г.О.Винокур, С.И. Ожегов, В.В. Виноградов, Л. Ельмслев, Э.Косериу сыяктуу көрүнүктүү лингвисттердин, Прага лингвистикалык ийриминин мүчөлөрүнүн эмгектеринде тигил же бул деңгээлде орун алып, алардын идеяларын В.Г. Костомаров, В.А. Ицкович, К.С. Горбачевич, Л.К. Граудина, А.А. Леонтьев ж.б. улантып, тереңдетишкен.

Кыргыз тил илиминде тилдик норма боюнча атайын системалуу монографиялык изилдөө болбогону менен, бул маселе адабий тил, кеп маданияты багытындагы эмгектерде каралып келе жатат. Түздөн-түз норма тууралуу кеп кылбаганы менен, бул маселеге алгачкылардан болуп К.Тыныстанов кайрылган десек болчудай. Анткени жаңы кабыл алынган алфавиттерге (алгач араб алфавитине негизделген кыргыз жазуусу, андан соң латиницага негизделген кыргыз жазуусу) ылайыктап жазуу эрежелерин же орфографиялык эрежелерди иштеп чыгуунун өзү эле нормалаштыруу аракетинин бир көрүнүшү болуп эсептелет эмеспи. Андан кийин академик Б.М. Юнусалиевдин кыргыз адабий тилинин калыптанышы боюнча изилдөөлөрүндө норма маселеси белгилүү бир деңгээлде көтөрүлгөн. Ал эми тилдик норма жана анын табияты, теориялык маселелери, объективдүүлүгү, белгилери тууралуу кеңири пландагы изилдөө профессор С.Ж. Мусаевге таандык. Арийне, бул окумуштуу да тилдик норма түшүнүгүнө кеп маданиятынын аспектисинен кайрылганы менен, аталган түшүнүктүн жетесин, табият-маңызын кыйла даражада ачып берген. Андан кийин (тилдик) норма түшүнүгүизилдөөчүлөр Т. Үмөталиеванын, Т. Мусаеванын диссертациялык иштеринде изилдөөнүн максат-милдеттерине ылайык, тигил же бул деңгээлде каралып өткөн жана негизинен, профессор С.Ж. Мусаевдин көз караштарынын нугунда болгон.

Азыркы тил илиминин тарыхына көз салсак, тилдик норма түшүнүгү жана анын маанилүү белги-мүнөздөмөлөрү бир кыйла кеңири түрдө Прага лингвистикалык мектебинин өкүлдөрү В. Матезиус, Б. Гавранек, А. Едличка, Й. Вахектин эмгектеринде орун ала баштаганын баамдоого болот. Алар бул түшүнүктү адабий норма жана тил маданиятынын

маселелери менен байланышта карашканы менен, адабий тилдин нормасынын спецификасын аныктоо жалпы эле тилдик норманын универсалдуу белгилерин көрсөтүүнүн натыйжасында гана ишке ашкан. Прагалыктар, бир жагынан, норманын объективдүүлүгүн, экинчи жагынан, анын лингвистикалык эмгектерде чагылдырылышы менен кодификацияны бири-биринен айрымалап кароо зарылдыгын негиздешкен.

Алсак, Богуслав Гавранек норманы «колдонулган тилдик каражаттардын жыйындысы» катары карап, ага «ошол тилде сүйлөгөн коллектив кабыл алгандын» бардыгын киргизген. Изилдөөчү норманы, бир жагынан, тилдик система менен бирдей карайт, экинчи жагынан, норма түшүнүгүн тилдин кызмат аткаруу планына тиешелүү карап, анын негизги белгиси катары коом тарабынан кабыл алынышын көрсөтөт. Норманы мындайча түшүнүү Соссюрдун тил жана кепти айырмалоо жөнүндөгү идеясынан, ошондой эле Прага мектебинин өкүлдөрүнүн тилди социалдык жана функционалдык мүнөзгө ээ болгон лингвистикалык белгилердин системасы катары караган көз караштан келип чыккан [Гавранек:1967, 339-340].

Прагалыктардан кийин тилдик норма түшүнүгүнө мүнөздөмө берүүнүн жаңы багыты даниялык тилчи Луи Ельмслевдин эмгектеринде орун алган. Норма түшүнүгүн Л.Ельмслев схема (материалдык манифестациясына жана социалдык реализациясына көз карандысыз «таза түрдөгү тил») түшүнүгүнө норма, узус жана кептин жеке актысы түшүнүктөрүн принциптүү түрдө каршы коюуга байланышта караган. Норма, узус жана кептин жеке актысын изилдөөчү тилдик реализациянын түрдүү аспектилери катары карап, реализация теориясынын негизги объектиси деп узусту эсептеген. Ал эми кеп актысын узустун конкреттешүүсү, норманы болсо «алынган социалдык реалдуулукта аныкталган материалдык форма», кереги жок абстракция дейт [Ельмслев: 1960, 65].

Л. Ельмслев норма түшүнүгүнө, жалпысынан, терс көз карашта караганы менен, анын идеясы башка лингвисттерге, маселен, Эуджен Косериуга жана анын концепциясына таасирин тийгизген. Ал тил системасын «кептеги ачык жана жабык жолдорду көрсөткөн мүмкүнчүлүктөрдүн, координаттардын системасы», башкача айтканда, реалдуу түрдө колдонулуп жүргөн каражаттардын эле эмес, (келечекте) пайда боло турган каражат, модель, типтердин системасы деп кароо менен, норманы «тигил же бул коом жана маданият кабыл алган милдеттүү реализациялардын системасы» катары аныктаган. Тактап айтканда, норма – тилдин реализацияланган системасы, тилде реалдуу жашаган жана колдонулган моделдер менен каражаттар, алардын комбинациялары жана конкреттүү манифестациясы. Демек, анын түшүндүрүүсүндө система жана норма тилдин эки башка планын туюндурат: система «тилдин структуралык потенциясын камтыса, норма - анда конкреттүү реализацияланган көрүнүш» же потенция – реализация дихотомиясы [Косериу: 1963, 175-229].

Югославиялык тилчи-изилдөөчү Д. Брозович норма түшүнүгүн башкачараак чечмелеген. Ал «норма» жана «нормативдүүлүк» түшүнүктөрүн каршы коюп, норманы «коллективдин тилдик аң-сезиминин ченеми» катары аныктаса, нормативдүүлүктү адабий тилдин спецификалык белгиси деп караган [Брозович: 1967, 5].

Орус (советтик) тил илиминде да норма түшүнүгү бир беткей аныктамага ээ болбоптур. Айрым окумуштуулар тилдик норманы туура, үлгүлүү, милдеттүү катары сыпатталган тилдик каражаттардын жыйындысы иретинде аныкташса (мисалы, Ожегов, Филин ж.б.), айрымдар аны эрежелердин жыйындысы деп (мисалы, Головин ж.б.), норманын регламенттөөчү функциясына басым жасашкан. Мисалы, С.И. Ожегов тилдик нормага

төмөнкүдөй аныктама берген: «Норма – это совокупность наиболее пригодных для обслуживания общества средств языка, складывающихся как результат отбора языковых элементов из числа сосуществующих, наличествующих, образуемых вновь или извлекаемых из пассивного запас прошлого в процессе социальной, в широком смысле, оценки этих элементов» [Ожегов: 1974, 169]. Ал эми Б. Головин баштаган изилдөөчүлөрдүн аныктамасы боюнча, тилдик норма деп билимдүү адамдардын коомдук-кептик практикасында сөздөрдү, грамматикалык жана башка тилдик каражаттарды тандап алуунун жана айтуунун кабыл алынган эрежелерин айтабыз.

Арийне, бул аныктамалар норма түшүнүгүнүн жетесин толугу менен ачып бере албастыгы байкалып турат, анткени норманы тилдик каражаттардын жыйындысы же эрежелердин жыйындысы катары гана кароо – түшүнүктүн бир гана жагы. Норманы эреже менен барабарлаштыруу да туура эмес. Ошондой эле норманы адамдын социалдык абалы, билим деңгээли менен байланыштыруу да туура эмес деп эсептейбиз. Ал тил системасынын каражаттарын, элементтерин пайдаланууда социалдык айырмачылыктарды эсепке албайт, ким болбосун системаны билүүсүн талап кылат. Муну менен норма тилдин коомдук мүнөзүн камсыз кылат.

Ал эми үчүнчү багыттагы аныктамаларда норманын аталган эки сапаты бириктирилип берилген. Мисалы, «Лингвистический энциклопедический словарьда» тилдик норма төмөнкүчө аныкталган: «Норма языковая – совокупность наиболее устойчивых традиционных реализаций языковой системы, отобранных и закрепленных в процессе общественной коммуникации. Норма как совокупность стабильных и унифицированных языковых средств и правил их употребления, сознательно фиксируемых и культивируемых обществом, является специфическим признаком литературного языка национального периода» [ЛЭС: 1990, 337].

Белгилей кетүүчү нерсе, орус тил илиминде норма термини синкреттик мүнөзгө ээ болуп, көп учурда тилдик норма жана адабий тилдин нормасы айырмаланбай калган. Байкалып тургандай, жогорку аныктамада да норма адабий тилдин спецификалык белгиси катары каралат. Ал эми, азыркы учурда такталып калгандай, бул экөө бирдей түшүнүктөр эмес, адабий (тилдик) норма тилдик норманын жеке бир учуру болуп эсептелет.

Ал эми улуттук тил илимине кайрылсак, проф. С.Ж. Мусаев белгилеп кеткендей, кыргыз тил илими эле эмес, «...түркология илиминде норма, адабий норма деген терминдер кеңири колдонулуп жүргөнү менен, алардын жетеси, маңыз-мааниси, атоо алкагы жөнүндө теориялык ой жүгүртүү маселесин жөн коелу, норманын практикалык маселелери, нормалаштыруу принциптери, анын кодификация менен болгон карым-катыш, айырмачылыгы жөнүндө жазылган эмгек жок. Тигил же бул тилдин орфографиялык нормасы жөнүндөгү маселелерди эске албаганда, түрк тилдеринин материалдарынын негизинде норма деген эмне, анын принциптери кандай, белгилери кайсы, норманын кандай түрлөрү болот деген өңдүү маселелер жаатында... алигиче эч нерсе жазыла элек» [Мусаев: 2010, 338-339]. Бул окумуштуу (тилдик) норма түшүнүгүнө байланышкан негизги көз караштарды талдап келип, норма тил илиминде эки аспектиден каралып келе жатканын белгилейт: биринчиден, тил жана кеп концепциясынын негизиндеги схемалык деңгээлде; экинчиден, жеке түшүнүк деңгээлинде. Жеке түшүнүк деңгээлинде норма, бир жагынан, тигил же бул тилде сүйлөгөн жалпы коомчулук тарабынан колдонулуп жүргөн тилдик каражаттар, экинчи жагынан, ошол каражат-элементтерди колдонуу эрежелери, үчүнчү жагынан, тилдик каражаттар менен

аларды пайдалануу эрежелери, көрсөтмөлөр. Норма терминин мындай чаташ кароо бул түшүнүктүн лингвистикалык табиятын аныктоого шарт түзө албастыгын айтуу менен, норманын жетесин аныктоодо анын объективдүү жана субъективдүү жагы жөнүндөгү маселени жиктөө зарылдыгын көрсөтөт. Норманын объективдүүлүгү ал тил менен кошо жаралып, аны менен катар өзгөрүп-өнүгө тургандыгы, тилдин өз табиятына тиешелүү ички кубулуш экендиги менен аныкталса, субъективдүүлүгү тилдин ички заң-законун адекваттуу чагылдыруу аркылуу тилдик каражаттарды туура колдонуу эрежелерин камтыган, сырттан сунуш кылынган көрсөтмө-талаптар аркылуу аныкталат. Ошондой эле окумуштуу норманын объективдүүлүгү тилдик система аркылуу да, тилдик структура аркылуу да аныкталарын көрсөтүп, тилдик системанын нормасы – тилдин нормасы, ал эми структура аркылуу аныкталуучу норма – кептин нормасы экенин белгилейт. «...норма тил жана кеп концепциясы аркылуу гана толук, так-таасын аныкталуу мүмкүнчүлүгүнө ээ» деген көз карашты билдирүү менен, С.Ж. Мусаев кеп болуп жаткан түшүнүктүн жетесин аныктоодо, негизинен, Ф. де Соссюрдун концепциясынын призмасынан жана аны өбөлгө кылган көз караштарга таянуу менен мамиле кылганын баамдоого болот [Мусаев: 2010, 343-355].

Жогорудагы көз караштарды жалпылаштырып, төмөнкүдөй аныктамага келсек болот: тилдик норма дегенибиз – белгилүү бир тарыхый доордо коом тарабынан кабыл алынып, жалпы колдонулган тилдик каражаттардын жана аларды тандап алуу, пайдалануу эрежелеринин тарыхый жактан шартталган жыйындысы. Норма тилдин (адабий тилдин гана эмес, жалпы эле тилдин) маанилүү касиеттеринин бири болуу менен, туруктуу болушунун натыйжасында анын (тилдин) кызмат аткаруусун жана тарыхый жактан улануучулугун камсыз кылат. Норманын туруктуулугу, негизинен, императивдик нормалар аркылуу камсыздалат. Тилдин түрдүү деңгээлдеринде норманын туруктуулук даражасы ар башка болуп, системага түздөн-түз көз каранды. Мисалы, бир уңгудан жасалган паронимдердин колдонулушун карап көрөлү: *драмалык (чыгарма) – драмалуу (сюжет); музыкалык (театр же аспап) – музыкалуу (спектакль)*, орус тилинде: *нетерпимое (отношение) – нестерпимый (холод), драматичный (эпизод) – драматический (театр)* ж.б. Мында паронимдердин биринин ордуна башкасынын колдонулушу конструкциянын семантикасын да өзгөртүп, норманын бузулушу катары саналат. Демек, тилдик норма тилде орун алган жана ошол тилде сүйлөгөндөрдүн кептик практикасында реализацияланган мыйзам ченемдүүлүктөрдү чагылдырат.

Бирок туруктуулук норманын негизги белгиси болгону менен, салыштырмалуу мүнөзгө ээ, анткени норма тилдик каражаттардын варианттуулугу жана тарыхый өзгөрмөлүүлүк белгилерине да ээ. Тилдин өнүгүп-өсүүсү норманын өзгөрүүсүнө алып келет: тилдик каражат-бирдиктер формалык жактан да, семантикалык-мазмундук жактан да өзгөрүүгө учурап, кечээ нормага ылайык болгон көрүнүш бүгүн аномативдүү көрүнүшкө айланышы ыктымал. Ошол эле учурда анын өзгөрмөлүүлүгү тилдик система жол берген чектен чыкпайт.

Ал эми норманын варианттуулугу диспозитивдик нормадан көрүнөт. Тилдик каражат-бирдиктер формалык жактан айырмачылыктарга ээ болгон варианттар түрүндө тилде жашап, сүйлөөчү алардын бирин конкреттүү контекстке, кеп кырдаалына, стилистикалык дифференциясына жараша тандап ала алат жана алардын бардыгы нормага ылайык болуп эсептелет.

Буга байланыштуу, норма, бир жагынан, кептик традицияларды сактоо, экинчи жагынан, коомдун актуалдуу өзгөрмөлүү талаптарын канааттандыруу милдетин аткарууга багытталган.

Тил системасы негизги эки законго баш ийүү менен өнүгөрү белгилүү. Биринчиси – тилдик каражаттарды үнөмдөө закону, башкача айтканда, тилдик бирдик-каражаттардын варианттарынын ичинен үнөмдүүсүн тандап алуу. Экинчиси – бир форманы экинчисине окшоштурууга негизделген аналогия же унификация закону. Мына ушул эки закон норманын да өнүгүүсүн же эволюциясын шарттайт. Демек, тил системасынын эволюциясы менен катар тилдик норманын эволюциясы – сөзсүз орун алуучу көрүнүш.

Жалпылап алганда, тилдик норма түшүнүгү татаал, көп аспектилүү, фундаменталдуу түшүнүктөрдүн бири болуп эсептелип, тил системасы түшүнүгү, тилдин өнүгүп-өсүүсү, эволюциясы менен ажырагыс байланышка ээ. Ошого жараша ар тараптуу, системалуу иликтөөгө алынышы зарыл. Бул макалада тилдик норма (норма) түшүнүгүнүн тарыхына жана аныкталышына, табиятына, белгилерине байланышкан айрым бир жалпы маселелерге гана учкай токтолууга аракеттендик. Кыргыз тил илиминде тилдик норманын белгилери, адабий норма менен карым-катышы, түрлөрү, социалдык-тарыхый категория катары мүнөзү ж.б. толуп жаткан аспектилери боюнча иликтене турган маселелердин чети оюлбай жатканын көрсөтүү менен, бул багыттагы иликтөөлөр кыргыз тил илиминин бардык бөлүмдөрү (орфография, орфоэпия, лексикология, лексикография, грамматика, стилистика ж.б.) үчүн да, ошондой эле учурдагы кеп маданияты, кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары толук кандуу кызмат аткарышын камсыз кылуу багытында да олуттуу теориялык-методологиялык жана практикалык мааниге ээ экенин белгилемекчибиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура. Китепте: Пражский лингвистический кружок. -Москва, 1967. 338-377-бб.
2. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. -Ленинград, 1978.
3. Едличка А. О пражской теории литературного языка. Китепте: Пражский лингвистический кружок. -Москва, 1967. 544-556-бб.
4. Ельмслев Л. Язык и речь. — В кн.: В. А. Звегинцев. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях, ч. II. -Москва, 1960.
5. Ицкович В. А. Языковая норма. -Москва, 1968.
6. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. — В сб.: «Новое в лингвистике», вып. 3. -Москва, 1963.
7. Лингвистический энциклопедический словарь. -Москва, 1990.
8. Матезиус В. О необходимости стабильности литературного языка. Общие принципы культуры языка. Китепте: Пражский лингвистический кружок. -Москва, 1967. 378-405-бб
9. Мусаев С.Ж. Кеп маданияты жана тилдик норма. Китепте: Мусев С.Ж. Кыргыз тил илиминин маселелери. -Бишкек, 2010.
10. Мусаева Т. Кыргыз тилинде сөздөрдүн формалык варианттары жана норма. Канд. дисс. -Бишкек, 2011.
11. Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. -Москва, 1974.
12. Серебренников Общее языкознание. -Москва, 1970.
13. Филин Ф.П. О нормах и стилях литературного языка.// «Проблема нормы и социальная дифференциация языка». Тезисы докладов. -Москва, 1967.

Рецензент: Ф.и.д., проф.м.а. Д.О.Кенжебаев

**МАДАНИЯТ АРАЛЫК КОММУНИКАЦИЯ: ВЕРБАЛДЫК ЖАНА ВЕРБАЛДЫК
ЭМЕС КАРАЖАТТАРДЫН КАРЫМ-КАТЫШЫ**

**МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ: ВЗАИМООТНОШЕНИЕ ВЕРБАЛЬНЫХ И
НЕВЕРБАЛЬНЫХ СРЕДСТВ**

**INTERCULTURAL COMMUNICATION: RELATIONSHIP BETWEEN VERBAL AND
NON-VERBAL MEANS**

Аннотация: Бул макалабызда саламдашуу коммуникациясындагы вербалдык эмес компоненттер тууралуу кеп кылмакчыбыз. Саламдашуудагы вербалдык компонент көпчүлүк учурда вербалдык эмес компонент менен толукталат. Башкача айтканда, коммуникациянын бул түрү вербалдык эмес каражат-ыкмалар менен да коштолот. Айрым учурда, жогоруда белгиленгендей, вербалдык каражаттарга караганда вербалдык эмес каражат-ыкмалар маалыматты туюндуруп берүү жагынан кыйла сыйымдуу боло алат.

Түйүндүү сөздөр: Вербалдык каражаттар, Вербалдык эмес каражаттар, коммуникация, семантикалык, семиотикалык, эстетикалык, дүйнөтааным, саламдашуу, учурашуу.

Аннотация: Вербальный компонент в приветствии часто дополняется невербальным компонентом. То есть данный вид коммуникации сопровождается невербальными средствами. В некоторых случаях, как отмечалось выше, невербальные средства могут быть более вместительными по выражению информации, чем вербальные средства. В этой статье рассматривается о невербальных компонентах коммуникации приветствия.

Ключевые слова: вербальные и невербальные средства коммуникации, семантика, семиотика, эстетика, мировоззрения, приветствие.

Annotation: In this article we will talk about the verbal components of communication. In greetings, the verbal component is often supplemented by verbal components. In other words, this type of verbal communication is accompanied by non-verbal means. In some cases, as mentioned above, information about more than verbal means of methods is symbolized more intensively.

Keywords: Verbal and non-verbal means of communication, semantic, semiotics, aesthetic, worldview, greeting

Акыркы мезгилдерде лингвистикада жаңы илимий парадигмалардын пайда болушу, тил илиминин ар кыл илимдер же илим тармактары менен кесилишкен чектеринде турган эки же көп жактуу аралык дисциплиналарынын келип чыгышы тил жөнүндөгү илимдин изилдөө алкагына коомдо адамдар ортосунда маалымат алмашуунун, тактап айтканда, маалыматты берүү жана аны кабылдоонун улам жаңы көрүнүштөрүнүн камтылышы менен байланыштуу. Тилди, салттуу болуп калгандай, тыбыштын же фонеманын, уңгу-мүчөнүн, сөздүн, сөз айкашы же сүйлөмдүн чегинде гана структуралык, семантикалык,

функционалдык аспектилерде иликтеп-үйрөнүүгө алуу жетишсиз экендиги айкындалганы көп болду. Азыркы мезгилде тилди, тилдик бирдиктерди, көрүнүштөрдү жана кубулуштарды, тилдин реализациясы болгон кепти коммуникативдик планда иликтеп-үйрөнүү тенденциясы күч алып жатканы кийинки учурлардагы илимий иликтөөлөрдүн мазмунунан ачык байкалууда. Мындагы негизги болуп «Тил – адамдар ортосундагы карым-катыштын, коммуникациянын бардык көрүнүштөрүнүн универсалдуу каражаты жана куралы» экендиги тууралуу пикирлер эсептелери шексиз.

Арийне, тил коомдук коммуникацияда универсалдуу каражат жана курал катары кызмат кыларын эч ким жокко чыгара албайт. Бирок ошол эле учурда адамдар ортосундагы алака-мамиле, баарлашууда тилдик (вербалдык) эмес каражаттар, ыкмалар да бар экени маалым. Алар башка семиотикалык системаларга тиешелүү болуп саналып, вербалдык каражат-ыкмаларды толуктап, тактап, алар менен тең катар, а түгүл кээде вербалдык каражаттарсыз деле колдонулат.

Акыркы жылдарда коммуникациянын вербалдык эмес каражаттарына болгон кызыгуу жогорулап бара жатканын белгилей кетүү абзел. Анткени вербалдык эмес каражаттардын маалымат сыйымдуулугу жана прагматикалык потенциалы көп учурларда вербалдык каражаттарга караганда жогору, бай болору айкындалган. Мисалы, адам өзүнүн эмоцияларын кол, бут, жүз, денесинин жардамы аркылуу 700 000 түрдө (ыкмада) бере алары белгилүү. Бул көрсөткүч, чындыгында эле, таң калууну пайда кылуучу олуттуу сан экени көрүнүп турат. Анткени дүйнөдөгү бир да тилдин сөздүк запасынын көрсөткүчү бул көрсөткүчкө жетпей турганы жалпы тил илиминде белгилүү. Демек, коммуникативдик парадигмадагы вербалдык эмес каражаттарды, ыкмаларды да иликтеп-үйрөнүүгө алуу зарыл экендиги шексиз. Мындай иликтөөлөр төмөнкү жагдайлар менен да шартталат:

- ❖ вербалдык эмес каражаттар кандайдыр бир маалыматты туюндуруу үчүн кызмат кылат;
- ❖ адамдын курчап турган айлана-чөйрөнү андап-билүүсүнүн өзгөчө ыкмасы болуп саналат;
- ❖ тилдин семиотикалык континуумдагы ордун аныктоого шарт түзө алат;
- ❖ тилдин башка белгилик (семиотикалык) системалар менен карым-катышын аныктоого өбөлгө түзөт. [Анисимова, Е.Е.2003]

Учурда тилдин, ойломдун жана маданияттын өз ара таасири, өз ара карым-катышы улам кеңейип, эл аралык байланыштар, алака-мамилелер коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө күч алып, түрдүү улуттук жамааттардын мүчөлөрүнүн ортосунда интенсивдүү түрдө маалымат алмашуу процесси жүрүп жатат. Ушундай шартта заманбап маданият аралык коммуникацияда вербалдык каражаттар да, вербалдык эмес каражаттар да тең катар активдүү роль ойноодо. Алар маалымат туюндуруп гана тим болбостон, тигил же бул элдин менталдык аң-сезиминдеги дүйнөнүн картинасы, нарктуулук-дөөлөттөрүнүн чен-өлчөм, критерийлери, эстетикалык, айрым учурда адеп-ахлактык идеалдары тууралуу да кабардар кыла алышат.

Айта кетүүчү нерсе, тигил же бул түшүнүк ар кайсы тилде ар башкача вербалдык форманын жардамы менен туюндурулуп берилген сыяктуу эле, вербалдык эмес каражаттар, ыкмалар да ар кайсы тилде сүйлөөчүлөр, ар кайсы улуттук маданияттын өкүлдөрү үчүн ар башка болушу мыйзам ченемдүү. Ошол эле учурда ар түрдүү тилдерде кайсы бир түшүнүк окшош же жакын, кээде бир эле вербалдык каражат менен берилгендей эле, вербалдык эмес каражат-ыкмаларда да окшоштук, бирдейлик болушу толук ыктымал. Бул маданият аралык

коммуникациянын өзү да, анын каражаттары да бир тектүү эмес, ар түрдүү, татаал экенин күбөлөйт. [Анисимова, Е.Е. 2003]

Макалабыздын кийинки бөлүгүндө жогорудагы маселени бардык элдерде, улуттарда орун алган саламдашуу, учурашуу комуникациясындагы вербалдык жана вербалдык эмес каражаттар, алардын өзгөчөлүктөрүнүн негизинде ачып берүүгө аракеттенмекчибиз. Анткени адамдар ортосундагы комуникация адегенде учурашуудан башталганы менен, саламдашуу формалык жактан да, маани-мазмуну жактан да бардык элде, бардык тилде бирдей боло бербейт, улуттук психологиянын, жашоо-тиричилик образынын, дүйнөтаанымдын, а түгүл, табигый шарттардын ж.б. өзгөчөлүктөрү менен шартталган көптөгөн факторлорго байланыштуу болот экен.

1. Кыргыз элинде вербалдык саламдашуунун бир канча формасы бар экени белгилүү. Маселен, эркектер өз ара «Ассалоом алейкум» деп учурашат. Арабчадан которгондо «Сизге тынчтык (каалайм)» деген мааниге ээ болгон мындай формадагы саламдашуу өз ара жакын тааныштык, туугандык ж.б. мамилеге ээ болгон адамдардын ортосунда да, бейтааныш адамдардын ортосунда да кабыл алынган. Бул түрдөгү вербалдык саламдашуу кыргыздарда ислам дининин таралышы, таасири менен пайда болгону маалым. Айта кетүүчү нерсе, бизге коңшу тектеш эл болгон өзбектерде аял-эркектер бирдей «Ассалоом алейкум» деп саламдашары белгилүү. Кыргыздарда бул кабыл алынган эмес. Бирок азыркы учурда, эл ичинде ислам дининин таасири күч алып жаткан мезгилде динге ашкере берилген айрым адамдар тарабынан ушул формадагы гана учурашуу туура катары кабылданып, эркек-аял, кары-жаш дебей, бардыгына бирдей таңууланып жатканы белгилүү. Албетте, ким аны кандай кабыл алат – бул ар кимдин жеке иши. Бирок ашкере фанатизмдин биз үчүн анчалык кажети жок болуш керек. Анткени кыргыз тилинде деле учурашуунун эң сонун вербалдык формалары бар жана аларды кайсы бир даражада коммуниканттардын жаш курагы, өз ара байланыш, карым-катышынын даражасы, социалдык статусу ж.б. параметрлер боюнча дифференциялоого болот. Маселен, «Жакшысыздар? Жакшысыздарбы? Жакшысыңарбы? Кандайсыздар? Кандайсыңар? Кандай?» деген формадагы саламдашуулар, негизинен, тааныштык, туугандык ж.б. мамиледеги адамдарга тиешелүү. «Жакшысыздар? (Жакшысыздарбы? Жакшысыңарбы?)» деген түрдөгү учурашууларда экинчи тараптын жакшы же жамандыгын эмес, жакшы жүргөндүгүн (тургандыгын), ал-жайы, ден соолугу, иштери ж.б. **жакшы** экендигин суроо мааниси орун алган. Экинчи жагынан, ошол кызыктырып жаткан жагдайлар жакшы экенине үмүт артуу мааниси да бар. «Кандайсыздар? Кандайсыңар? Кандай?» деген формадагы саламдашуулар жөнөкөй мүнөзгө ээ жана учурашып жаткан тараптын ал-жайы, ден соолугу, иштери ж.б. кандай экенине кызыгуу, суроо мааниси орун алат. Ал эми «Саламатсыздарбы? (Саламатсыңарбы?)» деген түрдөгү саламдашуулар бейтарап мүнөзгө ээ болсо да, аларда кандайдыр бир расмийлүүлүк, олуттуулук, учурашып жаткандардын ортосунда субординация бардыгы сезилип турат. Бул формадагы саламдашуу кызматташтардын, социалдык же кызматтык статусу жагынан дифференцияга, стратификацияга ээ коммуниканттардын, чала тааныш же бейтааныштардын ортосунда колдонулат. Булардан сырткары, «Арбаңыздар!» деген формадагы жакшынакай саламдашуу да бар, тилекке каршы, өзүнүн лексика-семантикалык жана коммуникативдик мааниси жагынан маалыматтык сыйымдуулугу менен прагматикалык дарамети бир кыйла жогору болгон бул саламдашуу көбүнесе массалык маалымат каражаттары болгон радиоуктурууларда жана теле

көрсөтүүлөрдө, көркөм стилге тиешелүү үлгүлөрдө гана кездешет. Жаштардын, өспүрүмдөрдүн арасында жогоруда белгиленген «Ассалоом алейкум», «Кандай?» деген формалар менен катар «Салам!», «Привет!», «Салют» сыяктанган өзгөчө формалар да арбын колдонулат. Булар, негизинен, оозеки сүйлөшүү стилине мүнөздүү жана маданият аралык таасирлердин негизинде («Привет» – орус тилинен, «Салют» – француз тилинен) колдонулуп калган деп айтууга болот. [Тихонов Г. 2011.]

Кыргыздар, ошондой эле бизге коңшу жашаган Борбор Азия өлкөлөрүнүн көпчүлүк жашоочулар өз ара кезиккенде салттуу саламдашууга удаа эле суроолордун түрмөгү кетери белгилүү: «Ден соолугуң кандай (жакшыбы)?», «Иштериң кандай (жакшыбы)?», «Үй-бүлөң, балдарың, ага-туугандарың кандай? Мал-жан аман-эсенби?» ж.б., акырында гана маектештин жубайынын ал-абалына кызыккан суроо берилет. Мындай жагдай жазылбаган адеп-ахлактык эреже катары саналат, анткени дароо эле жубайынын (көбүн эсе аялынын) ал-ахыбалына кызыгуу менен, учурашып жаткан адамда кандайдыр бир туура эмес, күмөн санаган ойлорду жаратуу адепсиздик катары бааланат.

Орус тилинде учурашууда салттуу түрдө «Здравствуйте» деген сөз колдонулары белгилүү. Мындай вербалдык саламдашуу эч качан актуалдуулугун жоготпостугу шексиз, анткени ден соолукту каалоо эч кимге ашыкча болбойт. Ошондой эле орустарда күндүн кайсы мезгил экендигине жараша «Доброе утро», «Добрый день», «Добрый вечер» жана «Доброй ночи» деген каалоо маанисиндеги саламдашуулар да кезигет. Белгилей кетүүчү нерсе, совет мезгилинде аталган саламдашуулар кыргыз тилине калькаланып, алардын үлгүсүндө «Кутман таңыңыздар менен», «Кутман күнүңүздөр менен» жана «Кутман кечиңиздер менен!» деген формадагы саламдашуулар пайда болгон. Булар азыр да, негизинен, теле жана радио сыяктуу массалык-маалымат каражаттарында бир кыйла активдүү колдонулуп келүүдө.

1. Айрым элдердеги саламдашуулар бир эмес, бир канча мааниге ээ болгон полисемантизм же семантикалык синкретизм мүнөзүнө ээ. Мисалы, италиялыктардын «Коме ста?» деген учурашуусу көп пландуу. Бир жагынан, учурашып жаткан адам каршысындагы адамдан «Бутунда бекем турасыңбы? Ден соолугуң жайындабы?» деген суроолорго кызыгып жатса, экинчи жагынан, жашоодогу стабилдүүлүккө абдан зор маани берген италиялыктар үчүн бул саламдашуунун мааниси «Ишинде бардыгы ийгиликтүүбү, турмушун байгерчиликтеби (жетиштүүбү)?» деген боекчого да ээ болот. Армяндардын «Барев дез» деген саламдашуусунда кош каалоо камтылган: асмандагы күндү жана жердеги жакшы кабарларды каалайм. Ал эми грузиндердин атактуу «Гамарджобасы» которгондо «Женүүчү бол!» жана «Адал (туура) бол!» деген маанилерди берет экен. Булар грузин тилинде бир унгулуу түшүнүктөр болуп саналат. [Л.Э.С., М.1990.]

2. Айрым тилдердеги саламдашуулардын маани-тамыры терең доорлорго кеткенин баамдоого болот. Мисалы, Ирандын жашоочулары кезиккенде «Көлөкөң эч качан кичирейбесин!» деп учурашат. Бул каалоо-саламдашуунун тамыры диний-мифологиялык түшүнүктөргө барып такалат. Анткени шайтан, азезил адам түспөлүн алып кубулганда, андай адамдын көлөкөсү болбойт деген түшүнүккө негизделген. Демек, сени шайтан азгырбасын, шайтанга жолуккандан сактасын, азезилдин бийлигине туш болбо деген маанидеги каалоону туюнтат. Азыркы учурда көптөгөн Кавказ элдери сыяктуу эле «Салам» деп учурашкан осетиндерде бир кездеги жоокерчилик замандарда «Аман-эсен бар» деген

саламдашуу болгон. Бул саламдашуу маселенин бардыгы куралдын жардамы менен чечилген жоокерчилик доордун мүнөзүн чагылдырган деп айтууга болот.

3. Ал эми дүйнөнүн айрым элдеринде саламдашуунун маани-маңызы табигый-климаттык өзгөчөлүктөргө байланыштуу болот. Маселен, индиялыктар кезиккенде «Түндө чиркейлер тынчыңызды алган жокпу?» деп учурашат. Сыртынан караганда, биз үчүн өөн сезилгени менен, бул саламдашуу Индиянын ысык, курт-кумурска, чымын-чиркейлердин ар кыл түрү арбындыгы адамга көп ыңгайсыздык туудурган климаттык жана табигый абалы менен шартталган. Монголдордо да саламдашуу ушуга окшош принципке негизделген. Тактап айтканда, Монголиянын катаал табияты, климаты саламдашуунун жыл мезгилине жараша болушуна негиз берген. Маселен, монголдор күзүндө «Малыңыз семизби?» деп учурашса, кышкысын «Кандай кыштап жатасыздар?», ал эми жазында «Жазды кандай тостуңуздар?» деп саламдашат. Гренландиялыктар болсо суроо же каалоо-тилек маанисинде эмес, констатациялоо мүнөзүндөгү «Аба ырайы жакшы!» деген саламдашуу менен амандашат. Бул саламдашуу аба ырайынын кандай шартында болбосун колдонулган салттуу саламдашуу болуп эсептелет жана ал адам баласы табияттан канчалык көз каранды экендигин көмүскө туюндурат. [Л.Э.С., М. 1990.]

Кытайлардын «Ни хао мао?» деген формадагы саламдашуусу сөзмө-сөз «Сен бүтүн тамактандыңбы?» болуп которулат экен. Биздин оюбузча, мындай мазмундагы саламдашуу Кытайдагы демографиялык кырдаалдын курчтугу жана кытай ашканасынын өзгөчөлөнгөн принциптери менен шартталган болуу керек. Миллиарддаган эл жашаган өлкөдө, салыштырмалуу айтканда, «Самолеттон башка канаттуунун бардыгын, столдон башка төрт буттуунун бардыгын жегенге болот» деген принцип үстөмдүк кылса да, кайсы бир мезгилдерде ар бир адам үчүн тамак таап курсак тойгузуу өзүнчө бир чоң көйгөй болгону шексиз.

Биз үчүн кызык угулган саламдашууларга мисал катары төмөнкүлөрдү да келтирүүгө болот. Алсак, Түштүк Африка Республикасында жашаган зулус уруусунун өкүлдөрү «Сакубона!» же «Мен сени көрдүм!» деп амандашса, Австралиянын аборигендери үшкүрүү менен «Гнуна йинди мурди» же «Келген соң, эми отуруңуз» дешет экен. Ал эми навахо уруусундагы индеецтер гренландиялыктар сыяктуу эле констатация мүнөзүндө «Баары жакшы!» деп саламдашары маалым.

Демек, саламдашуу, учурашуу салты бардык элдерде болгону менен, анда колдонулган вербалдык компоненттин маани-маңызы бардыгында эле бирдей болбостугун, шайкеш келе бербестигин көрдүк.

Жалпылап алсак, адамдар ортосундагы коммуникациянын маанилүү көрүнүшү катары саламдашуу бардык элдерде орун алганы менен, анын вербалдык компоненттери формалык жактан да, маани-мазмуну жактан да бардык элде, бардык тилде бирдей боло бербестиги улуттук психологиянын, жашоо-тиричилик образынын, дүйнөтаанымдын, а түгүл, табигый шарттардын ж.б. өзгөчөлүктөрү менен шартталган көптөгөн факторлорго байланыштуу болуп, маданият аралык коммуникациянын өзү да, анын каражаттары да бир тектүү эмес, ар түрдүү, татаал экенин дагы бир ирет күбөлөйт.

Колдонулган адабияттар:

1. Анисимова, Е.Е. Лингвистика текста и межкультурная коммуникация. [Текст] / Е.Е.Анисимова. – М., 2003.

2. Лингвистический энциклопедический словарь. [Текст] / –М.: Советская энциклопедия, 1990.
3. Тихонов Г. Язык жестов. //Совершенно не секретно. [Текст] / Г. Тихонов. -2011. Ноябрь
4. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / К.К. Юдахин. – М.: Сов. энцикл., 1965. – 973 с.

Рецензент: ф.и.д., проф.м.а. Садыкова С.З.

УДК: 371:38

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-24-27

Абдырахманов А. А.
Ош МУнун окутуучусу

АНГЛИС ТИЛ САБАГЫНДА ИНТЕРАКТИВДҮҮ УСУЛДАРДЫ КОЛДОНУУ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ НА ЗАНЯТИЯХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

USING INTERACTIVE METHODS IN THE ENGLISH LESSON

Аннотация: Макалада англис тил сабагында интерактивдүү усулдарды колдонуу маселелери каралат. Сабак учурунда жүргүзүлгөн оюндар студенттердин кызыгуусун арттырып, ой жүгүртүүсүн өстүрүп, ар бир студенттин өз алдынча иштөөсүнө көмөкчү болуп, окуунун эффективдүүлүгүн жогорулат.

Түйүндүү сөздөр: ыкма, интерактивдүү ыкма, англис тили, окутуучу, студент, чыгармачылык, технология, заманбап, ой-жүгүртүү, маданий аралык коммуникация.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы применения интерактивных методов на занятиях английского языка. Используемые во время урока игры развивают у студентов интерес, мышление и эффективность обучение, а также помогают студентам развить самостоятельность.

Ключевые слова: метод, интерактивный метод, английский язык, преподаватель, студент, творчество, технология, современный, мышление, межкультурная коммуникация.

Annotation: In this article using of interactive methods are discussed in the English lesson/ During the lesson used games are used to develop student's interest and thought, also help students to develop independence.

Keywords: method, interactive method, teacher, student, innovation, technology, creativity, technology, modern, thought, intercultural communication.

ЖОЖдордо студенттерди даярдоодо окутуунун интерактивдүү усулдарын колдонуу учур талабы. Окутуучу менен студенттин жана студент менен окутуучунун мамилелерин активдештирип, максаттуу пикир алышуу түзүлөт. Студенттерди окутуунун активдештирүү

маселелери заманбап педогогикалык илимдин жана практиканын негизги маселелеринин бирине таандык.

Ишмердүүлүк сыяктуу эле, окутуунун сапатына студенттин келечектеги адис катары тарбия алуусу жана өнүгүүсү окутуунун жыйынтыгынан көз каранды. Окутуу усулу дайыма окутуучу менен студенттин өз ара аракеттешүүсүнөн турат, мындай өз ара аракеттешүүнүн жүрүшүндө окутуучу студенттин окулуп үйрөнүлүүчү объект менен болгон иш-аракетин уюштурат, бул иш-аракеттин натыйжасында студенттин материалды өздөштүрүү процесси ишке ашырылат. Интерактивдүү ишмердүүлүк ар бир катышуучу үчүн маанилүү тапшырманы жалпы чечүүдө бири-бирин түшүнө билүүсүнө, биргелешип иштей билүүсүнө көмөк көрсөткөн диалогдук карым катыштын түзүлүшү деп ой жоруга болот” [1].

Интерактивдүү англис тилинен которгондо өз ара аракетте болуу деген маанини билдирет жана окутуучунун таасир этүүсүнүн объектиси студент, коюлган максатка жетишүү дал ошол студенттин эркине жана кызыкчылыгына көз каранды болот. Окутуунун интерактивдүү усулдарында окутуучунун керектүү каражаттарды колдонуу менен аткарган иштери окуучуда максат келип чыккандай жана анын өзүнүн ишмердүүлүгү ошол максатка жетишүүнү камсыз кылгандай болуп уюштурулушу зарыл.

Интерактивдүү окутуу салттуу окутуу процессиндей эле, сабакта коюлган максат-милдетти ишке ашыруу жана коюлган максатка биргелешкен аракетте, бирин-бири колдоо, жардамдашуу аркылуу жетишүү милдеттерди камтыйт. Окутуунун инновациялык талаптарына ылайык интерактивдүүлүк даяр билимдерди алууну эмес, изденүү, биргелешкен иш-аракет аркылуу берилген билим боюнча белгилүү бир жекече тыянак чыгарып, жекече көндүмдүн иштелип чыгышын камсыз кылуучу, алдын ала пландаштырылган максаттуу дидактикалык аракеттердин жыйындысы деген түшүнүк келип чыгат. Окуу процессинде инновациялык ыкмаларды окуучунун жөндөмүн, талантын өстүрүү максатында рационалдуу пайдаланганда гана эффективдүү жыйынтыктарга жетишүүгө болорун практика айгинелейт.

Чет тилин окутууда приоритеттик багыттар коммуникативдүүлүк, интерактивдүүлүк, аутентүүлүк маданий контексте тилди үйрөнүү болуп саналып, маданий аралык коммуникацияны өнүктүрөт. Чет тилинин окутуунун түпкү максаты –чет тил чөйрөсүндө эркин ориентация алуу жана буга көбүрөөк даражада окутуунун интерактивдүү ыкмалары таасирин тийгизет.

Чет тилин окутууда интерактивдүү мамиле студенттердин өз ара баарлашууларын, карым-катнашын, пикир алышууларын камтыйт. Бул багытта окутуу ишин уюштуруу үчүн атайын зарыл шарттарды түзүү зарыл. Мындай учурларда окуучулар өзүн-өзү, коомду жана дегеле дүйнөнү таанып билүү менен турмушка карата болгон туура көз караштары калыптанат жана предметтик, түйүндүү компетентүүлүктөргө ээ болушат. Интерактивдүү окутуунун усулдары арбын, окутуучу өтүлүүчү темага ылайык ыкмаларды тандоо, ийгиликке жетүүнүн башкы өбөлгөсү экенин унутпоо зарыл. Интерактивдүү окутуунун түрлөрүнө сабакка оюндарды колдонуу да кирет.

Оюн – адамдын ишмердүүлүгүнүн формасы, билим берүүнү өркүндөтүүнүн каражаттарынын бири. Окутуунун оюн формасы бардык денгээлди билим колдонууга мүмкүнчүлүк берет.

Ошону менен бирге оюн-бул окуу процессин кызыктуу кылып, окуучулардын ойлоо ишмердүүлүгүн жакшыртуучу окутуунун эң негизги куралы жана тил үйрөнүүнүн күчтүү

стимулу болуп эсептелип, ошол тилди өз эрки менен эркин түрдө үйрөтүүчү бирден бир өзгөчө каражаты.

Англис тил сабагында оюнду колдонуунун бир нече артыкчылыктарын белгилөөгө болот. Анын бир артыкчылыгын тилчи Мак Каллум “студенттер оюнга тартылганда алар тилди үйрөнүүнү далилдешет” деп белгилейт [2].

Чет тил сабагында оюндарды колдонуунун максаты - тил үйрөнүүчүлөрдүн сүйлөө активдүүлүгүн жана өз алдынчалуулугун өнүктүрүү, тыбыштарды туура айтууга машыктыруу, чыныгы шартка жакын келген лексикаларды ар кандай жагдайларда колдонууга машыктыруу жана практикалык жана чыгармачылык түрдө кабыл алынган тилдик көндөмдөрдү колдонууга үйрөтүү болуп эсептелет.

Чет тил сабагында колдонулуп жаткан оюндарды бөлүштүрүүдө грамматикалык, фонетикалык, лексикалык жана тилдик деп топторго бөлүнөт.

Грамматикалык оюндар белгилүү грамматикалык татаалдыктарды камтыган сүйлөө үлгүлөрүн колдонууга, берилген грамматикалык үлгүнү колдонууга нукура жагдай түзүп берүүнү жана тил үйрөнүүчүлөрдүн сүйлөө активдүүлүгүн жана өз алдынчалуулугун өнүктүрөт.

Фонетикалык оюндар студенттерди англис тилиндеги тыбыштарды туура айтууга машыктырууну, катышуучуларды ырларды үнүн бийик чыгаруу менен так, туура окууга үйрөтүү, ролдорго бөлүштүрүү менен катышуучуларга ырларды көркөм жаттоосуна үйрөтөт.

Лексикалык оюндар студенттерди чыныгы шартка жакын келген лексикаларды ар кандай жагдайларда колдонууга машыктыруу, катышуучуларды ойлонуп сүйлөө ишмердилүүгүн активдештирүү максаттарды көздөйт.

Тилдик (кептик) оюндар катышуучулардын өз ойлорун эркин түрдө билдирүүгө студенттерге практикалык жана чыгармачылык түрдө кабыл алынган тилдик көндөмдөрдү колдонууга, катышуучуларды пикир алышуу учурунда кепке жараша жооп берүүнү үйрөтөт.

Тилдик жана коммуникативдик оюндардын классификациялары бир типтеги эмес элементтерди камтып калышы да мүмкүн. Бул жерден биз оюн ойнолуп жатканда сунуш кылынган материалды белгилүү тартипте тактоо же аны иреттоо керек деген ойду айткыбыз келет. Мисалы, “**At the shop**” деген темадагы сабакты өтүүдө студент ар кайсы бөлүмдөрдөн сатып ала турган ар түрдүү азык түлүктөрүнүн тизмесин, аларды сатып алуу үчүн кайсыл дүкөндөрдөн сатып алуусун тактап чыгуу керек. Бул теманы өтүүдө оюндун төмөндөгүдөй түрлөрүн колдонсок болот.

Information gap games (оюнда маалыматтын толук эместиги) - катышуучунун маалыматынын жоктугу, б.а. ар түрдүү азык түлүктөрүнүн тизмесинин жоктугу). Оюндун максаты - маалымат алмашуусу болуп саналат (маалыматы бар студенттин суроо берүү ж.б.).

Guessing game (божомолдоо оюну)- бул оюн маалыматтын жетишпегендигин маалымдайт. Оюндун эн белгилүү варианты болуп “ **жыйырма суроо**” деген оюн кирет, мында бир студент баардык катышуучуларга белгилүү болгон адамдын же жерлердин нерселердин аттарын айтат калган катышуучулар жыйырма жалпы суроо беришет (**ооба** же **жок** жооптору менен) алардын негизинде божомолдоп табуу керек.

Search game (издөө оюну) -эки тараптуу ойнолгон оюндардын бири, ар бир катышуучу жооп жана суроо берет мисалы “Find, Someone, Who .....” деген суроолор менен башталат. Студенттерге таблица таркатылат. Таблицанын бардык ячейкаларын жанындагыларга суроо берип алардын жооптору толтуруу керек.

Matching games (ылайык келүү оюну)- бул оюндун катышуучусу туура келген сүрөттүн сөзүн табуу керек. Мисалы, студент 15 карточканы солго, он беш сүрөттү карточка оңго коет. Карточкалар иретсиз жайгашат. Катышуучу бир убакта оңдон бир солдон бир карточка алыш керек. Максаты-окшоштуктарды табуу керек. Бул оюн Pelmanism принциби менен XX кылымдын жарым жылдыгында белгилүү британиялык Кристофер Луис Пельманын урматына берилген.

Labeling game (маркировка оюну) -бири бирине туура келген аталыштарды издейт.

Exchange game (алмашуу оюну)- студенттер бири бири менен карточкаларды алмашып ой бөлүшөт.

Окутуучу англис тил сабагын өтүүдө, окуучулардын жаны сөздөрдү эстеп калуусун гана пландаштырбастан, алардын өз алдынча өсүшүнө дагы шарт түзүп берүү жөнүндө ойлоноусу керек. Окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттыруу үчүн биринчиден окуучуларды оюндан кандай ыкмаларды кызыктыраарын билип алуу зарыл.

Оюн бул чет тил сабагын окуткан окутуучу үчүн окутуунун татаал процессин жагымдуу жана сүйүктүү сабакка айландырууга жардам берүүнү универсалдык каражат болуп эсептелет.

Оюн маалында баардык окуучу бирдей, алардын ортосунда бири жакшы, бири жаман окуйт деген түшүнүк жок болот. Анткени, оюн ойноо начар окуган окуучунун да келе турган иш аракет болуп эсептелинет.

Оюндарды окуу процесси менен айкалыштыруу менен, өзгөчө чет тилдерин окутууда ар бир студентке ылайыкташтырып оюндарды колдонуу, эн жакшы жыйынтыктарга ээ болуп келет. Чет тилин үйрөнүүчүлөр дагы бул ыкманы эн туура деп эсептешип, ийгиликтүү жыйынтыктарды бере тургандыгын белгилеп келишет. Мындай ыкмалар билим берүүнүн денгээлин жогорулатат, студенттердин билгичтиктерин жана көндөмдөрүнүн калыптандырууга жардам берет.

Чет тилин окутуп жаткан окутуучулар дайыма изденүүнүн үстүндө болуп, окутуунун сапатын жогорулатуу үчүн анын таасирдүү усулдарын, ыкмаларын издеши керек. Ошол себептен чет тилин үйрөнүүгө болгон кызыгуусу жоголбоосу үчүн, ар бир окутуучу сабагына оюн элементтерин колдонуусу шарт.

Чет тил сабагында интерактивдүү окутууда студенттердин англис тилине болгон кызыгууларын ойготот, өтүлгөн материалдарды мыкты өздөштүрүүсүн камсыздайт, берилген тапшырмаларды аткарууда студенттердин өз алдынча изденүүсүн, топ менен иштөөгө үйрөтөт, студенттердин ортосундагы мамилелерди калыптандырат.

Колдонулган адабияттар:

1. Гейхман, Л.К. Интерактивное обучение общению: подход и модель. Пермь: Перм. гос. ун-т, 2002. - 260 с
2. McCallum, G.P., 101 word games: For students of English as a second or foreign language. – Oxford: Oxford University Press, 1980. – p. 162).
3. Бутко Г.В. Языковые игры на уроках английского языка. Иностранные языки в школе. -1987-№ 4
4. Гальскова, Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам пособие для учителя. - М.: АРКТИ, 2000 - 165 с.
5. Привалова Г.Ф. Активные и интерактивные методы обучения как фактор совершенствования учебно-познавательного процесса в вузе // Современные проблемы науки и образования. 2014. - №3

Рецензент: ф.и.к., доцент Ибраев А.

Башкир мамлекеттик университетинин журналистика кафедрасынын доценти (Уфа, Россия)

МЕДИАРЫНОКТУН ТАЛАБЫН ЭСКЕ АЛУУ МЕНЕН ЖУРНАЛИСТТИК КАДРЛАРДЫ ДАЯРDOОНУН КӨЙГӨЙЛӨРҮ

ПРОБЛЕМЫ ПОДГОТОВКИ ЖУРНАЛИСТСКИХ КАДРОВ С УЧЕТОМ СПРОСА МЕДИАРЫНКА

PROBLEMS OF PREPARATION OF JOURNALISM STAFF TAKING INTO ACCOUNT THE MEDIA MARKET DEMAND

Аннотация: Бул макала медиарыноктун заманбап талаптарынын өзгөрүп жаткандыгына байланыштуу жогорку окуу жайларында журналисттерди даярдоо көйгөйүнө арналган. Бул макалада медиарыноктун журналисттик кадрларга болгон суроо талаптын төмөндөшүнүн себептери талданган. Автордун ою боюнча медиа адисин даярдоодо атаандаштык сапатын жогорулатуу үчүн практикага багытталган журналисттерди окутуу программасы керек.

Түйүндүү сөздөр: медиарынок, медиа билим берүү, журналисттик кадрлардын рыногу, практикага багытталган журналисттерди окутуу программасы.

Аннотация: Данная статья посвящена проблеме подготовки журналистов в высшей школе в связи с изменившимся спросом и современными требованиями медиарынка. В статье проанализированы причины снижения спроса медиарынка к журналистским кадрам. По мнению автора, для улучшения качества подготовки конкурентноспособных медиаспециалистов нужна практикоориентированная программа обучения журналистов.

Ключевые слова: медиарынок, медиаобразование, рынок журналистских кадров, практикоориентированная программа подготовки журналистов.

Annotation: This article is devoted to the problem of training journalists in higher education in connection with the changing demand and modern requirements of the media market. The article analyzes the reasons for the decline in media market demand for journalistic staff. According to the author, in order to improve the quality of training of competitive media professionals, a practice-oriented training program for journalists is needed.

Keywords: media market, media education, the market for journalistic personnel, a practice-oriented training program for journalists.

Преподаватели и практики журналистики нередко дискутируют о проблемах медиаобразования в связи с тенденцией сокращения спроса и новыми требованиями к медиаспециалистам со стороны медиарынка. Эксперты в этой сфере не раз отмечали о снижении качества подготовки журналистских кадров из-за коммерциализации учебы в вузах, недостаточной проработанности учебных планов по направлению «журналистика». На страницах разных медиа даже стали обсуждать вопрос «Нужно ли журналисту высшее профессиональное образование?» [1]. Противники высшего профессионального образования

аргументируют его ненужность тем, что не в вузе, а в редакциях за полгода можно получить одинаковое количество знаний и намного больше навыков. При этом ими игнорируется владение методологической культурой журналиста (общесоциальная, общежурналистская, эмпирическая, интерпретационная), которую за полгода не «набрать» ни в одной редакции. Самое печальное здесь в том, что большинство студентов журфака считает, что им специальное журналистское образование не нужно.

Между тем социальная ориентированность, престижность и творческая природа журналистской профессии привлекают многих школьников, которые ежегодно пополняют список студентов-выпускников. Однако они после окончания вуза не могут устроиться по профессии, поскольку их на медиарынке особо не ждут. Если ждут, то не с теми навыками, с чем выпускаются они из стен многих вузов.

Да и в самой медиасфере вакансий для журналистов немного. Профессия журналиста становится менее востребованной на фоне других современных профессий, например, менеджера какого-либо гипермаркета. Она уже встает в ряд устаревающих профессий с 2013-2030 гг. как библиотекарь, корректор, бильдредактор, юристконсульт, переводчик, экскурсовод и т.д. [2]. Этому стала способствовать, не в последнюю очередь, развитие гражданской журналистики, благодаря чему каждый умеющий что-либо снимать, писать и говорить стал выкладывать свой контент в интернет, создавая конкуренцию в сфере традиционной журналистики.

Согласно этому же источнику, в медиасфере второй столицы нашей страны в Санкт-Петербурге на одну вакансию приходится до 17 резюме от журналистов. Не будет преувеличением, если скажем, то такая картина в Службе занятости присуща многим регионам. В Республике Башкортостан тоже не лучшее положение с трудоустройством выпускников в редакциях СМИ.

Сложность трудоустройства по своей профессии испытывают не только наши выпускники отделения журналистики. Такое положение наблюдается по стране уже больше пяти лет у представителей многих профессий гуманитарной направленности, которых ждет жесткая конкуренция на рынке труда.

Во-первых, она связана с тем, что потребность медиаорганизаций в журналистских кадрах не так невелика, несмотря на увеличение их количества за последние двадцать лет. В первые десять лет после распада СССР многие (даже непрофильные) вузы открывали специализацию по журналистике без надобности. Это и стало одной из причин увеличения набора абитуриентов, в результате чего произошло перепроизводство кадров и как следствие, появилась армия безработных выпускников. Конечно, в условиях рынка и экономической нестабильности самих медиапредприятий, безработица – явление ожидаемое.

Еще одним из факторов, снижающих уровень подготовки журналистских кадров во многих вузах, выступает коммерциализация учебы по журналистике [3, с.67]. Не секрет, что при приеме студентов на платной основе к знаниям таких абитуриентов высокие требования не предъявляются. На парте студентов-журналистов часто оказываются не мотивированные случайные абитуриенты, родители которых могут заплатить за обучение. При этом все эти факторы в медиаобразовании не учитываются, как и сам закон рынка «спрос рождает предложение». Нет такого механизма или ведомства, изучающего/ведущего учет спроса рынка в кадрах. Советская традиция плановой экономики и подготовки кадров позволяла избежать безработицы, хотя она имела кучу минусов. Здесь стоит упомянуть об организации

и принципа отбора будущих студентов-журналистов. В разных вузах практикуются разные подходы при приеме и учете результатов ЕГЭ. В одних принимают результаты ЕГЭ по русскому языку и литературе, в других – по русскому языку и обществознанию. Третьим испытанием в одних вузах принято устное собеседование, а в других – творческое сочинение.

Другая причина не обустроенности выпускников журналистов в медиасфере – ориентированность на традиционную журналистику. А традиционная журналистика, как известно, находится не в лучшем положении, несмотря на то, что в количественном отношении их больше цифровых. К примеру, по состоянию на 17 апреля 2017 года, две трети всех зарегистрированных СМИ России составляли периодические печатные издания. Из них 37% – журналы, 28% – газеты. Среди них всего 11% – онлайн СМИ, причем в значительной части представленные сайтами и другими цифровыми продуктами периодических печатных изданий, 10% – ТВ, 7% – радио, 2% – информгентства и 3% – прочие СМИ [4, с.7].

Как видно из данных упомянутого Отраслевого отчета, в нашей стране печатные СМИ лидируют по количеству среди всех остальных медиа. Однако бумажные версии изданий с каждым годом теряют читателей из-за падения потребительского спроса на газетно-журнальную продукцию, и уходят в сеть. Особенно это присуще малобюджетным государственным изданиям. К примеру, республиканская «Молодежная газета» Башкортостана по этой причине вынуждена была выпускаться только в электронном варианте. Безусловно, такие перемены сопровождаются оптимизацией, то есть сокращением числа давно работающих журналистов, среди которых были опытные, но не владеющие навыками работы в сетевой версии изданий.

Что касается телевидения и радио, то они могут рассчитывать в основном на зрителей в возрасте старше 30-35 лет, число которых постепенно уменьшается с уходом советского поколения, при этом, не ожидая пополнения аудитории за счет молодежи.

По мнению экспертов, у социальных медиа и цифровых изданий тоже не все идет гладко, поскольку слабая экономика не дает им регулярно выплачивать заработную плату журналистам и менеджерам [4, с.13].

В такой ситуации, когда количественное преимущество печатных СМИ в будущем не может выступать гарантом стабильности их положения из-за увеличения доли «цифрового поколения», следовательно, оттока читателей, бесспорно, не стоит ориентировать студентов исключительно на рынок бумажных изданий. К тому же огромный рынок печатных СМИ имеет давно сформированный кадровый ресурс и он не ждет новоиспеченных и еще не опытных выпускников из-за постоянно проводимой оптимизации.

В то же время медиарынок не стоит на месте и развивается по законам того же рынка. Одни СМИ открываются, другие – закрываются, старшее поколение журналистов освобождает место молодому поколению. И это молодое поколение журналистов встречается с жесткой конкуренцией на этом рынке кадров, где от него требуют навыки работы в социальных сетях, ю-туб каналах, графических редакторах, с программами по обработке фото и видеоконтента. И часто выпускникам не хватает именно этих навыков.

Нельзя сказать, что требования медиарынка не учитываются в медиаобразовании. Учебные планы по направлению «журналистика» составлены так, чтобы преподаваемые дисциплины обеспечивали формирование умений и навыков, позволяющих выпускникам легче адаптироваться к новым требованиям рынка. Теоретически все хорошо представлено,

но на практике трудно достичь желаемого результата. Причина в том, что медиаобразование направлено, в первую очередь, на получение теоретических знаний, а не на приобретение навыков создания материалов для массмедиа в определенных жанрах, форматах с использованием различных знаковых систем (вербальной, фото-, аудио-, видео-, графической) в зависимости от типа СМИ для размещения на различных мультимедийных платформах, как это написано в одной из профессиональных компетенций в учебном плане по журналистике. Сказанное относится особенно к заочной форме обучения.

И преподаватели, и сами студенты отмечают, что преобладание теоретических лекций над практическими занятиями, традиционные методы преподавания, направленные на пассивное слушание выступающего, формальность прохождения производственной практики многими студентами, особенно заочниками, слабая техническая база (отсутствие современных учебных лабораторий, телестудий и т.д.) некоторых вузов негативно сказываются на качестве подготовки выпускников. В этой связи хочется отметить, что заочная форма обучения не дает студенту получить достаточный уровень знаний и умений, несмотря на наличие электронных курсов дистанционного обучения, направленного на улучшение постоянного диалогового режима между студентом и преподавателем. И существующая практика приема на заочное отделение не отвечает требованиям времени, поскольку выпускник заочного отделения – потенциальный безработный на медиарынке. Не секрет, что более 90% заочников-выпускников с дипломом журналиста не устраиваются по профессии.

Итак, решение проблемы подготовки конкурентноспособных журналистских кадров зависит от корректировки учебного плана, технической оснащенности вуза, компетентности самих преподавателей, учета реального спроса медиарынка и требований медиаорганизаций. А в корректировке учебного плана нам полезно было бы учитывать опыт преподавания журналистики за рубежом, где действует практикоориентированная программа обучения, в которой упор делается на приобретение навыков, а не теоретических знаний.

Список использованной литературы:

1. Нужно ли журналисту высшее профессиональное образование // <https://jrnlst.ru › quiz-education>, (Дата обращения: 01.12.2019).
2. На рынке труда высокая конкуренция// (Дата обращения: 19.03.2019).
3. Тулупов В.В. Мифы и проблемы журналистского образования// Журналист. – 2004. – № 9. – С. 66-67.
4. Российская периодическая печать Состояние, тенденции и перспективы развития. Отраслевой доклад// Федеральное агентство по печати и массовым коммуникациям, 2017. (Дата обращения: 19.03.2019).

Рецензент: ф.и.к., доцент Дюшембиева А.О.

Аскар кызы Жылдыз

Педагогика илимдеринин кандидаты,
Ж.Баласагын атындагы КУУнун окутуучусу

ОКУУЧУЛАРДЫН КЕП ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУДА ТАРЫХЫЙ ПРИНЦИПТИ КОЛДОНУУНУН МААНИСИ

ЗНАЧЕНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРИНЦИПА В ФОРМИРОВАНИИ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧЕНИКОВ

THE VALUE OF APPLYING THE HISTORICAL PRINCIPLE IN THE FORMATION OF THE SPEECH ACTIVITY OF STUDENTS

Аннотация: Макалада кыргыз тилин окутууда дидактикалык принциптердин ичинен тарыхый принципти колдонуунун зарылдыгынын мааниси ачылып берилип, аталган принципке таянууга менен кыргыз элдик педагогикасында, кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминде, окутуу практикасында көптөгөн тажрыйбаларды иргеп, толуктап, азыркы талаптарга шайкеш колдонуу керектиги белгиленди.

Түйүндүү сөздөр: эне тили, кыргыз тилин окутуу, педагогика, дидактика, дидактикалык принциптер, тарыхый принцип, тажрыйба, методикалык мурастар.

Аннотация: В этой статье раскрыты значение и необходимость применения исторического принципа (как одного из дидактических принципов) в обучении кыргызскому языку. Вместе с тем обозначены применение вышеназванного принципа в соответствии с научной методикой, педагогическим опытом в учебном процессе и требованием времени.

Ключевые слова: родной язык, обучение кыргызского языка, педагогика, дидактика, дидактические принципы, исторический принцип, опыт, методические наследия.

Annotation: This article reveals the meaning and necessity of applying the historical principle (as one of the didactic principles) in teaching the Kyrgyz language. At the same time, the application of the above principle is indicated in accordance with the scientific methodology, pedagogical experience in the educational process and the requirements of the time.

Key words: native language, teaching the Kyrgyz language, pedagogy, didactics, didactic principles, historical principle, experience, methodological heritage.

Кыргыз окумуштуу-педагогдору да окутуунун жалпы дидактикалык принциптерине көңүл буруп, өз бөлүштүрүүлөрүн сунуш кылып келишет. Мисалы, Э.Мамбетакунов менен Т.Сияев дидактикалык принциптерди 10го, профессор И.Бекбоев 11ге, Ж.Чыманов 11ге, Б.Өмүралиев, Р.Абдуллаева жана М.Раимбекова бга бөлүп келишет.

Кыргыз педагогикасында окутуунун жалпы дидактикалык принциптерин аныктоодо тарыхый принципти алгачкылардан болуп Э.Мамбетакунов киргизген. Анын Т.Сияев менен авторлоштукта жазган “Педагогиканын негиздери” деп аталган эмгегинде (2002) дидактикалык принциптерди төмөнкүдөй бөлүштүргөн:

- акыл-эстүүлүк жана активдүүлүк;

- көрсөтмөлүүлүк;
- системалуулук жана удаалаштык;
- бышыктык;
- жеткиликтүүлүк;
- илимий;
- теориянын практика менен байланышы;
- **тарыхка кайрылуу;**
- улануучулук;
- гумандуулук [1, 92].

Педагогика илиминде тарыхый принцип кеңири колдонулуп келе жатканына карабастан, аталган принципти кыргыз тилин окутуунун методикасында колдонууну профессор Ж.Чыманов төмөндөгүдөй аныктап берген:

- табигыйлык;
- тарбиялык;
- илимийлүүлүк;
- жеткиликтүүлүк;
- аң-сезимдүүлүк;
- көрсөтмөлүүлүк;
- теория менен практиканын байланышы;
- системалуулук жана ырааттуулук;
- бышык, чың билим берүү;
- группалык жана индивидуалдык мамиле;
- тарыхка таянуу;
- гумандуулук [2, 95]

Педагогдун пикири боюнча тарыхый принципти киргизүү жана аны окутууда колдонуу колдонуу менен кыргыз тилин кылымдар бою эне тили катары үйрөтүү оозеки формада болуп, анда бай тажрыйбалар топтолуп, дидактикалык чыгармалар жаралган. Алар бүгүнкү күндө да эне тилин окутуунун каражаттары жана мазмуну боло алат. Экинчиден, кыргыз тилин жазуу-сызуу аркылуу окутуп-үйрөтүүнүн тарыхы бир кылымдан ашты. Жүз жылдык тарыхта бай тажрыйба топтолуп, табылгалар табылып, окутууда белгилүү салттуулуктар орун алган. Аларды жокко чыгаруу, таануу туура эмес. Бүгүнкү максат – ал тажрыйбаларды азыркы суроо-талаптарга ылайык өзгөртүп, толуктап, жаңылап окутуу ишинде активдүү колдонуу. [2, 132]

Мындан улам кыргыз педагогика илиминде, кыргыз тилин окутуунун методикасында окуу-үйрөтүү иштеринде тарыхый принципке таянуу маселеси кийинчерээк көтөрүлгөнү байкалат. Деги эле “тарыхый принцип” деген эмне, анын дидактикалык кызматы кандай деген суроолорго жооп издөөнүн зарылдыгы бар.

Тарыхый принцип – педагогикада эле эмес, адам ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүндө колдонулуучу тарыхый талап. Адам баласы өз өнүгүүсүндө дайыма мурункуларга тарыхый-социалдык тажрыйбаларга, табылгаларга таянып, алардын негизинде өнүгүү жолун аныктап, өнүгүп келген. Бул негиз, бул таяныч бүгүнкү күндө да кеңири колдонулуп келет.

Кыргыз тилин эне тили катары окутууга коюлуп жаткан соңку талаптарды ишке ашырууда тарыхый принципти колдонуунун зарылдыгы азыркы учурда айкын байкалууда. Эне тилин тарыхый принципке негиздеп окутуу процессин эки багытта жүргүзүлүшү талапка ылайык.

Биринчи багыт кыргыз тилин эне тили катары окутууда кыргыз элинин эне тилге болгон түшүнүк, мамилесин, баалоонун ж.б. камтыган элдик педагогиканын идеяларын, талаптарын сабакта пайдалануу. Бул багыттагы иш-аракеттер кыргыз элинин “өнөр алды – кызыл тил” деген макал-аныктамасынан башталышын сунуш кылабыз. Кыргыз эли көптөгөн өнөрлөрдү өздөштүрүп, өз турмушунда колдонуп келген. Бирок өнөрлөрдүн туу чокусу катары, өнөрлөрдүн өнөрү катары, кызыл тилди (чечендикти) баалап, кастарлап келиши, анын барк-баасы боюнча айтылып келген накыл сөздөр кыргыз тилин окутуунун жалпы өзөгүн түзүүсү зарыл. Ар бир окуучу кыргыз үчүн тилден, эне тилден артык өнөр да, байлык да жок болгондугун толук өздөштүрүүгө жетишүүсү керек.

Кыргыз элдик педагогикасынын тилге, сүйлөөгө карата иштеп чыккан, муундан-муунга улуу мурас катары берилип келе жаткан накылдары тилди билүүгө коюлган талаптар, принциптер катары окуучунун аң-сезиминде бекем орношуна жетишүүбүз керек. Мисалы, “сен” деген сенек сөз, “сиз” деген – сылык сөз; ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө; келген кепти келин да айтат; ириген ооздон, чириген сөз чыгат; бутунан жыгылган турат, сөзүнөн жыгылган турбайт; көп сүйлөгөн жеңбейт, таап сүйлөгөн жеңет ж.б. макалдарды окуучу билип, маанисин түшүнүп, өз турмушунда колдонууга жетишүүсүнө кам көрүү талап кылынат. Мындан улам кыргыз тилин окутууда кыргыз элдик педагогикасынын идеялары окутуунун мазмуну жана каражаты катары колдонулушу азыркы талаптарга шайкеш келет деген тыянак чыгарууга болот.

Экинчи багыт кыргыз тилин жазуу-сызуу иштеринин негизинде атайын мекемеде (мектепте) окутуунун тарыхый тажрыйбаларына, табылгаларына таянуу маселеси. Кыргыз тилин мектепте өзүнчө предмет катары окутуунун тарыхы бир кылымдан ашык мезгилди камтыйт. Анын башаты 1911-жылы И.Арабаевдин Х.Саркасекеевдин Уфа шаарында басылып чыккан “Алифва йаки төтө окуу” китебинен башталат. Дал ушул алиппе китебинде кыргыз тилин окутуунун бир катар теориялык жана практикалык негиздери аныкталган. И.Арабаевдин андан кийинки, совет бийлигинин алгачкы мезгилинде жарык көргөн алиппе, кыргыз тили окуу китептеринде элдик оозеки чыгармалардын, макал-лакаптардын мыкты үлгүлөрү берилип, алар менен аткарылуучу дидактикалык иш-аракеттер тууралуу мыкты маалыматтар айтылган.

К.Тыныстанов өткөн кылымдын 30-жылдары жазылган кыргыз тили окуу китептеринде эне тилин окутууну текст аркылуу жүргүзүүнүн, азыркы учурда да колдонууга боло турган, натыйжалуу ык-жолдору, формалары жана каражаттары иштелип чыккан. Кыргыз тили боюнча окуу китептерин иштеп чыгуунун К.Тыныстанов негиздеген дидактикасы азыркы учурда да колдонулуп келет.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы илимине негиз салган алгачкы агартуучу, методист С.Нааматовдун методикалык эмгектери, азыркы түшүнүк менен айтканда, окутуунун инсанга багытталган парадигмасына негизделип иштелген.

С.Нааматовдун негизги концепциясы окуучуну окутуунун субъектиси катары мамиле кылууга негизделген.

Кыргыз тилин окутууга коюлган жалпы милдеттердин ичинен үч милдет: таанып-билүүчүлүк, жүрүм-турумдук жана баалуулук көндүмдөрүн окуучуларда калыптандыруу

баса белгиленген. Бул көндүмдөрдү калыптандырууда кыргыз тили мугалими, жогоруда белгиленген, тарыхый принциптин тажрыйбаларына таянуусу талап кылынат.

Окуучунун таанып-билүү көндүмүн калыптандыруу окуучунун өзүн-өзү, өз тарыхын, маданиятын, адабиятын, салт-санаасын өздөштүрүүсүнө багытталган. Бул милдетти аткарууда И.Арабаевдин тажрыйбасына кайрылууга туура келет.

Жүрүм-турумдук көндүмдөрдү окуучуда калыптандырууда С.Нааматовдун инсанга багыттап окутуу жөнүндөгү идеялары колдонулушу талап кылынат. Ал эми белгиленген көндүмдөрдү биримдикте калыптандырып, өнүктүрүү үчүн К.Тыныстановдун кыргыз тили сабагында текстти колдонууга карата сунуш кылган методикасы алгылыктуу жана ийкемдүү болуп саналат.

Кыргыз тилин окутуунун мазмунун компетенттүүлүктөргө негиздеп аныктоо, аныкталган компетенттүүлүктөрдү окуучуларда калыптандыруу эне тилди окутуунун негизги максаты болуп, аны турмушка ашырууга карата теориялык жана практикалык иш-аракеттер жүргүзүлгөн азыркы учурда окутуунун тарыхый принцибине таянуунун зарылдыгы менен мааниси жогорулады. Окутуунун негизги компетенцияларынын бири катары тилдик компетенцияны калыптандыруу талабы коюлууда.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы илимине С.Нааматов негиздеп кеткен пайдубалды андан ары өнүктүрүп, аталган илимдин совет мезгилинде өнүгүшүнө өзгөчө салым кошкон окумуштуу К.К.Сартбаев болуп эсептелет. Окумуштуунун “Кыргыз тилин окутуунун методикасы” деп аталган фундаменталдуу эмгеги өткөн кылымдын 50-жылдарында жарыяланып, алты жолу кайра басылып, эң соңку мезгилдерге чейин кыргыз тили мугалиминин стол китеби болуп келди, азыр да колдонуудан кала элек.

Азыркы талап боюнча орто мектепти аяктаган өспүрүм тилдик компетенция боюнча буларды толук өздөштүрүүгө тийиш:

- эне тилинин өз жашоо-турмушундагы, ишмердүүлүгүндөгү орду менен маанисин;
- кыргыз тилиндеги тил бирдиктерин, алардын тил системасындагы, кептеги жана тексттеги кызматтарын, ролун;
- тил илиминин бөлүмдөрүн жана алардын кептеги орду менен маанисин;
- кыргыз тилинин орфографиясы менен пунктуациясын;
- тил бирдиктерин, аларды жөнгө салган мыйзамдарды ж.б.

Кыргыз тилин өзүнчө предмет катары окутуу-үйрөтүү иштеринин тарыхы бир кылымдан ашып, окутуу жумуштары жалаң грамматикага негизделип келгени менен мектеп бүтүрүүчүлөрү тилдик компетенттүүлүккө толук ээ болбой келе жаткандыгы белгилүү. Грамматиканы окутуу эрежелерди жаттатуу, ага мисал келтирүү менен чектелип, тил окуучунун жашоо-турмушунан аёосуз ажыратылып келди. Кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы талап тилдин грамматикасын танбайт, ошол эле учурда аны окутуунун мазмуну катары да карабайт. Тилдин грамматикасы соңку талап боюнча окутуунун каражаты болууга тийиш. Мындай талапты ишке ашыруу үчүн ондогон жылдар бою грамматиканы окутуунун бай-тажрыйбасына, методикалык эмгектерге кайрадан кайрылып, алар кандай кылганда грамматика окутуунун каражаты кызматын аткара ала тургандыгын аныктоо зарылдыгы пайда болду.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминин өнүгүп, өркүндөөсүнө өзгөчө салым кошкон профессор К.К.Сартбаевдин методикалык эмгектерине кайрадан кайрылып, алардагы алгылыктуу, азыркы суроо-талаптарга жооп берген ой-сунуштарын анализдөө,

жалпылаштыруу, өркүндөтүү аркылуу бүгүнкү окуучулардын кыргыз тили боюнча тилдик компетенттүүлүктөрүн өркүндөтүүгө мүмкүнчүлүк бар деп билебиз. Албетте, профессор К.К.Сартбаевдин улам ондоп, толуктоо менен алты жолу басылып чыккан, азыр да колдонулуп келе жаткан «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» аттуу эмгеги ошол турушунда тилдик компетенттүүлүктү өркүндөтүүгө толук кызмат кыла албайт. Бирок ондогон жылдар бою колдонулуп, мектеп окуучусу да, мугалим да ага көнүп, тажрыйба топтолуп калган эмгектен баш тартып, аны жараксызга чыгарып салуу туура эмес. Профессор К.К.Сартбаевдин бай методикалык мурастарын кыргыз тилин окутууда V-IX класстардын окуучуларынын компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга багыттап, азыркы талаптарга ылайык толуктап, өркүндөтүп, кайрадан иштеп чыгуу зарылдыгы бар.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилин эне тили катары окутууда жалпы дидактикалык принциптердин ичинен тарыхый принципке жекече мамиле кылып, анын талаптарын толук аткарууга аракет кылуу – мезгил талабы. Аталган принципке таянууга карата кыргыз элдик педагогикасында, кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминде, окутуу практикасында көптөгөн тажрыйбалар бар. Азыркы максат – аларды иргеп, толуктап, азыркы талаптарга шайкеш колдонуу.

Колдонулган адабияттар:

1. Мамбетакунов Э., Сияев Т. Педагогиканын негиздери. Б., 2002. – 188 б.
2. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. Б., 2009. – 488 б.
3. Аскар кызы Ж. Орто мектептин окуучуларынын тилдик компетенцияларын өркүндөтүүдө профессор К.К.Сартбаевдин кыргыз тилин окутуу методикасына арналган эмгектерин колдонуу технологиялары. Пед.илим.канд.дисс.авторерефераты. Б., 2018. – 22 б.

Рецензент: п.и.д., профессор Чыманова Ж.А.

УДК 809.434.1:801.54 (043.3)

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-36-40

Базаралиева Г.К.

КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илимий кызматкери

КАРГЫШ СӨЗҮНҮН ЭТИМОЛОГИЯСЫ ЖАНА СЕМАНТИКАСЫ

ЭТИМОЛОГИЯ И СЕМАНТИКА СЛОВА КАРГЫШ (ПРОКЛЯТИЕ)

THE ETYMOLOGIC AND SEMANTIC WORD OF CURSE

Аннотация: Каргыштар ар дайым терс маанини камтыйт жана терс маанайды чагылдыруудагы эң таасирдүү тилдик жана кептик каражат катары пикир алмашуунун өзгөчө куралы болуп саналат. Макалада кыргыз тилиндеги жана башка тилдердеги каргыш сөздөрүнүн этимологиясы, алардын семантикалык маанисини каралат. Ошондуктан макала сөздүн тийгизген таасири, күчү тууралуу илимий көз караштарды толуктайт.

Түйүндүү сөздөр: бата, ант, каргыш, сөздүн магиялык күчү, каргыштардын семантикасы, этимология, макалдар.

Аннотация: Проклятия всегда содержат негативное значение и, будучи языковыми и речевыми средствами, обладающими наиболее сильным воздействием, выступают в качестве особого средства общения. В данной статье исследуются семантика и этимологии проклятий в кыргызском языке и нескольких языках. Таким образом, статья дополняет существующие научные взгляды на силу и влияние слова.

Ключевые слова: благословение, клятва, проклятие, магическая сила слова, семантика проклятий, этимология, пословицы.

Annotation: Curses always contain a negative value and being of language and speech means having the most powerful impact, acting as a special means of communication. This article examines the semantic and etimologic variety of curses in the Kyrgyz and ather languages. Thus, the article complements the existing research views on the power and influence of the word.

Keywords: blessing, oath, curse, magical power of words, semantics of curses, thematic variety of curses, rituals, proverbs.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *каргыш* - бирөөнү каргап айтылган тескери тилек; *карга* - жамандыкка, кырсыкка учуроо тилегин айтуу, каргыш айтуу; *каргам* - карга этишинин аркылуу мамилеси; *карган* – өзүнүн актыгын, айыптуу эмес экендигин билдирүү же актануу үчүн өзүнө карата каргыш сөздөрдү айтуу, каргыш кылуу, каргануу; *каргаш* - карга этишинин кош мамилеси; *каргаша* – кандайдыр бир ишке, ой-тилекке, максатка буйдоо болгон, аткарылышына, ишке ашышына жолтоолук кылган кырсык, каршылык, тоскоолдук; каргашалуу - кырсыктуу, тоскоолдуу, жолтоолуу; *каргоо* - карга этишинин кыймыл атоочу - деп түшүндүрүлгөн [7, 712].

Ал эми К.К. Юдахиндин Орусча-кыргызча сөздүгүндө *карга* - проклинать, клясть, ругать; *каргыш* - проклятие; *каргыш тийсин!* Будь ты проклять!; *каргыш тийген* - проклятый; *каргап-шилөө, наалат айтуу* - проклятие; 1. *каргыш. наалат*; предать кого-л проклятию бирөөгө каргыш айтуу (наалат келтирүү); *каргап-шилеп сөгүү* осыпаты проклятиями; 2. в знач. межд. разг. каргыш тийгир” - деп берилген [11, 301].

Бул эки муундуу сөздүн түрк тилдериндеги жакындыгы же окшоштугу: тел., алт., шор., леб., саг., кач., койб., кюэрик., кырг., к.-кырг., тар., каз., ком., чаг. *карһа* - проклинать, заклинать, ругать [9, 192]; байыркы түрк тилдеринде *qaryış* проклятие; *qaryış qil* - проклинать; *qaryaş-/ qiryaş-* совм. от *qaryā-* / *qiryā-* ругать, бранить, клясть [4, 445] - деп көрсөтүлөт.

Түрк тилдериндеги каргыш (кумык, карачай), каргыс (казак., каракалпак, ногой), гаргыш (азейрб.), хыргыс (саян-алтай түрктөрүндө), кырыыс (якут.; кырыыстаах кики «эгер ал карганса, анда баары аткарылат») сөздөрү кыргыз тилиндеги *каргыш* сөзү менен мааниси, колдонулушу жагынан дал келет. Ал эми монгол тилиндеги “харал” сөзү эки мааниси билдирет: турмуш-тиричиликке байланышкан (хараал тавих / хараал хэлэх “тилдөө, урушуу, жемелөө, жаман сөз (уят) менен тилдөө”), жана магиялык (хараал хийх “каргоо, (наводит порчу”); хараал сөзүнүн өзү “хага” - (бурят, калм. мындан тышкары, байыркы монгол тилинин формасындагы *qaḡja-* / *qaḡa-*) урушуу, каргоо маанилериндеги негизги этиштерден түзүлүп; алтай тилиндеги “хага” (кыйкыруу, айтуу же сүйлөө) жана түрк тилиндеги “каьрга” формаларынан реконструкцияланган. Көптөгөн изилдөөчүлөр *каргыш* сөзүн *кара* деген сөздөн алынган деп эсептешет. Бул этимологияга: каргыш сөзүнүн кара түскө көз карандылыгын төмөнкү: “Лингвистической критики, но позволяет произвести вторичную

зависимость проклятия от черного цвета, что поддерживается, например, следующими текстами: Куда ты идешь, алгыс? — Иду облачить все в белое! — Куда ты идешь, каргыс? — Иду очернить до черна!» [13] - деген байкасак болот.

Сергей Александрович Арутюнов каргыш сөзүн төмөндөгүдөй аныктайт: "как бы "плач наоборот": это нечто вроде плача, обращённого в будущее, то есть пожелание своим неприятелям всевозможных бед, несчастий или, в конечном счёте, гибели и полного уничтожения и ничтожества, тогда как плач обращён в прошлое с сожалением о бедах, о несчастях, постигших покойника и его семью" [1, 19]. Ал эми профессор М.И. Исаев «наличие в тюркском языке большого числа формул, выражающих различные проклятия, объясняется тяжелыми условиями, в которых жили тюрки раньше. Самый незначительный ущерб, нанесенный небольшому хозяйству горца, приводил последнего в отчаяние, и в адрес виновника извергались фонтаны проклятий, в магическую силу которых люди верили... В проклятиях обычно призывали небесные силы или силы природы нанести ущерб кому-нибудь или чему-нибудь» [6, 44-45] – деп белгилейт. Буга мисал катары *кызың кытайга тийсин* деген каргышты алып көрсөк, мында тарых жаткансыйт. Кыргыз эли менен кытай элинин ортосундагы жоокерчилик мамиле, басып алуучулук, элдин тагдыры айтылып жатат, мурунку убакта кыргыз кызы эч качан кытайга тийген эмес, өз каалоосу менен эмес олжо болуп, колго түшүп гана тийген болушу мүмкүн, бул көрүнүш уруу, урук, эл намысы, тагдыры менен барабар.

Каргыш сөзү этимологиялык жактан алып караганда көптөгөн тилдерде *ант* сөзү менен жакын каралат. Байыркы грек тилинде бир эле сөз каргыш жана сыйынуу (молитва) дегенди түшүндүрөт. Ал эми латын тилинде “каргыш” сөзү кээде “коркунучтуу”, коркуу сөзү аркылуу берилет. Азыркы көптөгөн славян тилдеринде ант жана каргыш сөзүнүн маанисин берүү үчүн: болгар тилинде “клетва”, поляк тилинде “kl.twa”, серб-хорват тилинде “klktva”, чех тилиндеги “kltva” - деп аталган жалпы лексема каралып жүрөт. Ал эми Э.В.Севортяндын Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө *ант* - түрк, түркмен, крымтатар, караим, караим тилинин крым диалектиси, кумык, карачай, балкар, кыргыз, казак, ногой, каракалпак, татар, башкыр, уйгур, (ант ич, ант эт), анд – азербайжан, ант – өзбек; ан – уйгур диалектисинде айтылгандыгы каралган [10,51].

Г. Дёрфер түрк тилиндеги ант менен перс тилиндеги анд сөзүн “кош маанилүү”, “күмөндүү” деп салыштырат. Түрк тилиндеги ант сөзү менен монгол тилиндеги анда формасын көпчүлүк изилдөөчүлөр жакындаштырышат. Айрым изилдөөчүлөр ант сөзүн монгол тилиндеги анда формасынын кыскартылган түрү деп эсептешет (S.Murayama. Einige Formen der Stammverkürzung in den altaischen Sprachen. Oriens, 1958,11, 224/.) [10, 51].

Ошондой эле ант, шерт, касам сөздөрүнүн ичинен ант сөзү азыркы заманбап доордо, ааламдаштыруу шартында жашоонун бардык деңгээлинде колдонулуп келе жатат. Эң жөнөкөй “колум сынсын же буту сынсын” деген анттан баштап официалдуу түрдөгү мамлекет башчысы же президент өз полномочиясына киришип жатканда өз өлкөсүнүн конституциясына колун коюп ант берет. Заманбап доордо көптөгөн өлкөлөрдө ант берүүсүз президент дагы, башкы прокурор дагы, дарыгер дагы, аскер кызматкери дагы сот дагы боло албайт. Көптөгөн кызмат орундарында мыйзамдаштырылган ант берүүдөн кийин кызматка киришишет. Мындагы ант өтө орчундуу милдет болуп саналат.

Каргыштын айтылуу себеби болуп көбүнчө каргыш багытталган адам (адресат), анын кылган аракети, жорук-жосуну эсептелет. Ал каргаган адамдын (адресанттын) дилин

ооруткан терс аракет кылган болсо, жалган сүйлөсө, ушак айтса, бирөөнүн мүлкүнө, каражатына, денесине жүйөөсүз зыян келтирсе, бирөөнүн өмүрүн кыйса, ата-энелик, балалык, же бир туугандык милдетинен качса, парзын аткарбаса гана каргоо жаралат. Кээде мындай көрүнүш атайын жасалбайт, капысынан болуп кетет. Ошондуктан наристени, пейили таза, боорукер, ак ниет адамдарды каргашпайт же аларга карата оң коннотациядагы каргыштар айтылат. Алсак, наристеге карата – башың өскүр, тукумуң өскүр, уругуң өскүр, кылыгың түшкүр, ж.б.

Каргыш сөздөрүнүн табият-маңызын жана жаралыш себебин так ачуу үчүн этнографиялык маалыматтарга таянуу керек. Көпчүлүк окумуштуулардын ою боюнча каргыш сөзү кандайдыр бир ишенимдин, мифологиялык көз караштын, муктаждыктын негизинде пайда болот. Каргыштар адамзаттын басып өткөн ар бир дооруна ылайыкташкан турмуш-тиричилигин, каада-салтын, тутунган динин, ой-жоромолдорун, кубаныч-кайгысын жана дүйнө таанымын чагылдырып турат. Алсак, *атып кетип өл* – сокур ичеги болуп өл деген мааниде; *малың ашкевериңе сойулсун* – (“ашкевер” баласы жок адам өзүнүн тирүү кезинде өзүнө арнап аш берүү жөрөлгөсү (мындай жөрөлгө 1917-жылдан кийин көбүнчө жоюлган) артында калаар эч кимиң жок, аш-суунду өзүң берип, малың жакшылыкка эмес ошол нерсеге союлсун деген мааниде; боор бачкак болгур – койго карата айтылуучу каргыш, койдун боор курт ооруусуна байланыштуу келип чыккан; *бөк (чик, айзы, таа) башың курт же, тув!* — кан таламай оюнунда «жыдып кал! жеңилип кал!» — деген мааниде айтылуучу сөз.

Кыргыздардын күндөлүк жашоосунда адамдардын адамгерчиликсиз сапаттарынан, жагымсыз кылык-жоруктарынан, зээни кейип, запкы чегүүлөрүнөн, жана башка терс көрүнүштөрүнөн келип чыккан ар кандай жүрөккө октой тийген, өтө курч каргыштар айтылган. Алар элдик оозеки чыгармалардын дээрлик бардык түрүндө ыр, кара сөз түрүндө кездешет. “Манас” (С. Орозбаков) баштаган элдик дастандарда каргыштар ыр түрүндө жашаган. Алсак,

1. *Куруп калган* томаяк
Курсагы тоюп алганбы
Куу кемпирдин ашынан!?
Бердике чалга бек айтат,
«*Мээнет баскыр*»![8, 91] - деп айтат.

Мээнет баскыр – каргыштын бир түрү, ар убак жагымсыз, убара кылган, намыска тийген жумуштардын пайда болушу.

2. *Артында бала болбосо,*
Ак жоолуктуу курусун,
Арылбайт экен арманы.

Ак жоолуктуу курусун! [5, 423] – бала төрөбөгөн аялдын шору, анын жок болушу.

3. *Кызы талак*

Кызы талак каапырым,
Кыйын болсоң кел!» [5, 247] - деди.

Кызы талак – кең учураган эркек адамдарга тиешелүү болгон каргыштын түрү.

Каргыштардын басымдуу көпчүлүгү адамдын өмүрүнө, ден соолугуна, урук-тукумуна, жумушуна, дене мүчөлөрүнө, ата-энесине, балдарына, бир туугандарына, досторуна, тең курдаштарына ж.б. толуп жаткан терс, эң коркунучтуу, жаман, дил ооруткан,

психикага таасир эткен тилектерди билдирүүгө багытталат. Каргыш себепсиз айтылбайт. Каргоо үчүн жагдай керек, ал бир жагдайды чагылдырат, ошонун себебинен чыгат. Каргоо үчүн зарылдык негиз болот.

Кийинки учурлардагы иликтөөлөрдө 1983-жылы Кыргызстан Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун илимий кызматкерлери Тажикстандын Жерге-Тал районуна барып, элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүн чогултушкан. Анда кагазга жазып алынган «Динарым» деген ырда каргыш айтылган. Ал эми Жуңгонун Ак-Тоо кыргыздарынын арасынан чогултулган «Оосар» деген ырда да каргыш бар. Арийне, ырдын бул түрү Памир кыргыздарында өнүкпөй калган деп айтууга болбойт. «Динарымда»: Билимсиз ооруп бир ай жат, Эмчегиң ооруп эки ай жат. Үйүңдөн чыкпай үч ай жат, Төшөктөн турбай төрт ай жат- , деп айтылса, «Оосарда»: Короого чыгып конуп кал, Койчудан бооз болуп кал. Талаага чыгып конуп кал, Тексизден бооз болуп кал. Бирди туусаң битти туу, Ыркыраган итти туу. Кызыктуу жери – бул ырлар сүйүү ырлары болуп, ашыктыктын айынан алапайын таппаган жар сүйгөнүнө ааламдагы жакшылыктардын баарын тартуулап болуп, анан дагы эле сөзүн кабыл албаса, «чыдабай кетип» ушундай каргай тургандыгын билдирет. Памир кыргыздарында таралган «Безели чечен» деген күүнүн жомогунда Безели чечен менен Кан жаакташып, Кандын желдеттери Безели чечендин тилин кесээрде мындай каргаган экен: «Таш бол, топурак же //Отуң өчсүн, күлүң көчсүн! //Мен сенин өзөгүңө түшкөн өртмүн». Мында да сөздүн магиялык күчү кадимки эле ырлар аркылуу берилип жатат.

Демек, бардык эле тилдерде каргыш сөзүнүн түпкү мааниси бирдей, жана ал сөз ант, шерт, касам, алкыш, бата сөздөрү менен жакын колдонулуп, жашап келе жатат деген жыйынтыкка келсек болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Арутюнов С.А., Багдасаров А.Р. и др. Язык – культура – этнос. –М.,1994.
2. Багаев Н.К. Современный осетинский язык. Ч.1. - Орджоникидзе, 1965.
3. Виноградова Л.Н. Отражение древнеславянских мифологических представлений в «малых» формах фольклорных стереотипов //История, культура, этнография и фольклор славянских народов: X Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. – М.: Наука, 1988.
4. Древне-тюркский словарь. Л., Наука, 1969. 445-б.
5. Жусуп Мамай “Манас”эпосу. Үрүмчү: “Шинжан”. 2004.
6. Исаев М.И. Очерки по фразеологии осетинского языка. Баку. Орджоникидзе, 1964.
7. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Б-. 2016.
8. Орозбаков. С. Манас. «Кыргызстан» басмасы, Б., 1995, 91-б
9. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. 1-т., 2-бөлүк, 1893. 192-б
10. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских народов. –М., Наука, 1974.
11. Юдахин К.К. Орусча-кыргызча сөздүк. - М.: 1965, 630-б.
12. Юша Ж.М. Магические формулы проклятий у тувинцев. Гуманитарные науки в Сибири, 2007, № 4, с. 106-108.
13. [<http://starling.rinet.ru/cgi-bin/main.cgi?flags=wygtnnl>].

Рецензент: ф.и.д., доцент Сыдыкова Т.К.

¹Бактыбеков М. Б., ²Кокумбаев Ш. Б., Султанов Р. К.

^{1,2}"МАНАС" КТУнун компьютердик инженерия бөлүмүнүн магистранттары
ф.-м.и.к., "МАНАС" КТУнун компьютердик инженерия кафедрасы доценти

ТЕГИЗДИКТЕГИ ГЕОМЕТРИЯЛЫК ФИГУРАЛАРДЫ ТААНУУНУН НЕГИЗИНДЕ МАШИНА ҮЙРӨТҮҮ КЛАССИФИКАТОРЛОРУНУН САЛЫШТЫРМАЛУУ ТАЛДООСУ

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КЛАССИФИКАТОРОВ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ НА ОСНОВЕ РАСПОЗНАВАНИЯ ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ФИГУР НА ПЛОСКОСТИ

COMPARATIVE ANALYSIS OF MACHINE LEARNING CLASSIFIERS BASED ON RECOGNITION OF GEOMETRIC FIGURES ON A PLANE

Аннотация: Бул макалада эң белгилүү болгон машина үйрөтүү классификаторлорунун салыштырма талдоосу келтирилген: конволюциялык нейрон тармактары (CNN); таяныч вектордук машина (SVM); k-жакынкы кошуналар ыкмасы (k-NN). Негизги маалымат берилиштери катары геометриялык фигуралар алынган: үч бурчтук, төрт бурчтук, тегерек жана жылдызча. Айтылган классификаторлорду үйрөтүү жана таануу талдоолору жүргүзүлгөн, ошондой эле берилген маалыматтардын машинаны үйрөтүүдөгү ролу изилделген.

Түйүндүү сөздөр: машина үйрөтүү; классификаторлор; конволюциялык нейрон тармактары; таяныч вектордук машина; k-жакынкы кошуналар ыкмасы

Аннотация: В данной статье проводится сравнительный анализ наиболее известных классификаторов машинного обучения: сверточных нейронных сетей (CNN); метода опорных векторов (SVM); метода k-ближайших соседей (k-NN). Основными входными данными были взяты геометрические фигуры: треугольник, четырехугольник, окружность и звезда. Проведен сравнительный анализ обучения и распознавания упомянутых классификаторов, а также роль входных данных в качестве обучения.

Ключевые слова: машинное обучение; классификаторы; сверточные нейронные сети; метод опорных векторов; метод k-ближайших соседей

Annotation: This article provides a comparative analysis of the most famous machine learning classifiers: convolutional neural networks (CNN); support vector machine (SVM); k-nearest neighbors method (k-NN). Geometric shapes were taken as the main input data: triangle, quadrangle, circle and star. A comparative analysis of training and recognition of the mentioned classifiers, as well as the role of input data in the training quality.

Key words: machine learning; classifiers; convolutional neural networks; support vector machine; k-nearest neighbors

Введение

С ростом быстродействия скорости обмена информацией, мощности вычислений и доступности большим базам данных алгоритмы обнаружение и распознавание объектов на

основе компьютерного зрения является одним из быстро развивающихся направлений в современном этапе развития прикладной науки. Понятно, что применения успехов компьютерного зрения становится актуально во всех сферах от микромира до космических объектов. Например: использование в беспилотниках [1]; обнаружение машин [2]; распознавание людей; слежение за жестами человека [3]; распознавание автомобильных номеров [4].

В этой статье проводится сравнительный анализ наиболее известных классификаторов машинного обучения: Сверточные нейронные сети (Convolutional Neural Network - CNN); Метод опорных векторов (Support Vector Machine - SVM); Метод k-ближайших соседей (K-Nearest Neighbor classifier - k-NN) на основе идентичных входных данных (набор изображений) составленных из геометрических фигур (треугольника, четырехугольника, окружности и звезды). Указанные выше классификаторы используются для решений проблем компьютерного зрения в сфере распознавания объектов.

Обзор литературы

В теме обнаружения и распознавания объектов было произведено много исследований и написано много статей. Ниже приведены некоторые из этих статей и их краткое описание.

В статье [5] изучена гибридная модель интеграции двух самых популярных классификаторов - сверточной нейронной сети (CNN) и машины опорных векторов (SVM) для распознавания рукописного текста. Они доказали результаты в распознавании паттернов разных типов. Модель определяет, делает CNN обучаемым экстрактором признаков, а SVM выступает в качестве распознавателя. Эта гибридная модель автоматически извлекает элементы из необработанных изображений с помощью CNN и создает прогнозы с помощью SVM. Хорошо известная цифровая база данных MNIST содержит эксперименты.

В статье [6] предложена новая схема обнаружения объектов на основе форм для выделения и кластеризации краев в изображениях с использованием метода градиентной векторной опоры (GVG), который приводит к ориентированному графу обнаруженных краев.

В статье [7] был произведен сравнительный анализ готовых моделей SSD-MobileNet-v2, Faster R-CNN-ResNet-101 и R-FCN-ResNet-101 при помощи Tensorflow.

А в статье [8] был произведен сравнительный анализ четырех классификаторов машинного обучения, таких как, support vector machine (SVM), normal Bayes (NB), classification and regression tree (CART) и K nearest neighbor (KNN) с помощью больших изображений.

Методология

Как было написано ранее, в этой статье будет выполнен сравнительный анализ классификаторов машинного обучения: Convolutional Neural Network (CNN); Support Vector Machine (SVM); K-Nearest Neighbor classifier (k-NN). Для обучения классификаторов машинного обучения понадобится набор изображений, содержащий в себе геометрические фигуры на плоскости. С помощью данного набора будут проводиться обучение и тестирование. Каждый из классификаторов пройдет обучение на основе идентичного набора изображений. В качестве эксперимента будут предложены на обнаружение и распознавание часть изображений, ранее не включенных в набор изображений в процессе обучения, а также изображения из того же набора изображений. В конце пройдет сравнение и анализ полученных результатов.

Для реализации Support Vector Machine (SVM); K-Nearest Neighbor classifier (k-NN) была выбрана библиотека **OpenCV**, которая поддерживает оба классификатора [9]. Для реализации Convolutional Neural Network (CNN) была выбрана библиотека **TensorFlow** [10].

Метод опорных векторов - Support Vector Machines (SVM)

SVM - это алгоритм обучения с учителем, который в основном используется для классификации, но его также можно использовать для регрессии. Основная идея заключается в том, что на основе помеченных данных (обучающих данных) алгоритм пытается найти оптимальную гиперплоскость, которую можно использовать для классификации новых точек данных. В двух измерениях гиперплоскость представляет собой простую линию.

Обычно алгоритм обучения пытается изучить наиболее общие характеристики (то, что отличает один класс от другого) класса, и классификация основана на этих изученных репрезентативных характеристиках (поэтому классификация основана на различиях между классами). SVM работает наоборот. Он находит наиболее похожие примеры между классами. Это будут опорные векторы. SVM используется в много приложений в разных областях, таких как распознавание лиц, биоинформатика и обработка изображений [11].

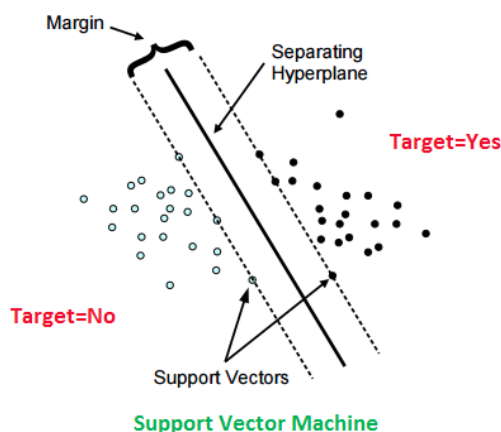
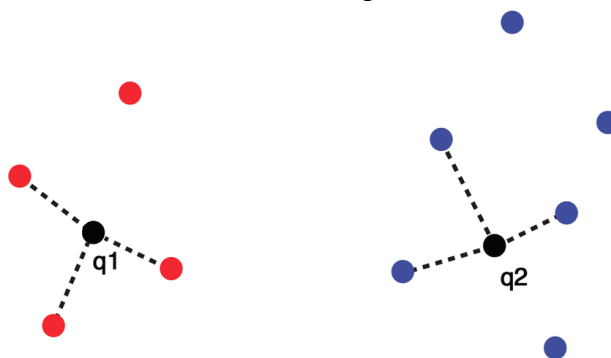

Рисунок 1. Метод опорных векторов

Метод k-ближайших соседей- K-Nearest Neighbor classifier (k-NN)

K-nearest neighbour (KNN) является одним из самых простых алгоритмов в машинном обучении. В классификации данных данный метод является методом без параметров (непараметрический метод). В данном методе классификация происходит следующим образом. Узнается как точка данных примерно относится к одному или другому классу в зависимости от того, какой набор точек данных находятся самые близкие к нему. После этого он получает набор точек в пространстве, а затем считает две аналогичные точки, чтобы расстояние между ними в этом пространстве были в правильных метриках. Тогда алгоритм работает, решая какие из этих пунктов учебного набора более похожи, учитывая при выборе класса для прогнозирования нового наблюдения, тем самым выбирая k ближайших точек данных к этому наблюдению и давая самый общий среди этих классов. Таким образом, положительное целое число установлено для k, кроме нового образца. Затем k записей выбираются в базе данных, которые являются ближайшими к новому образцу. Тогда находится самая распространенная классификация среди них. Наконец, это будет

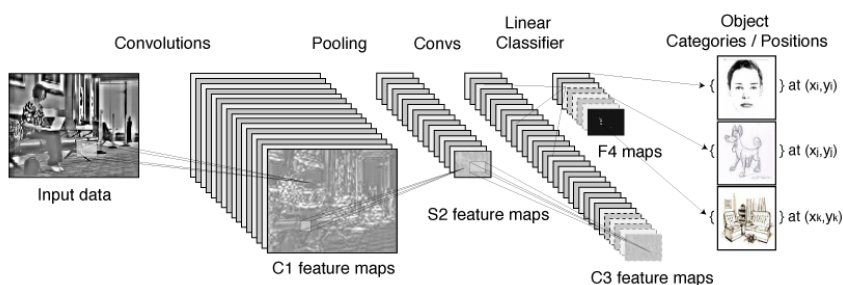
классификация, которой будет дан новый образец. На рисунке показан пример использования большинства голосов в кНН для определения классов в набор данных [12].

Рисунок 2. Метод k-ближайших соседей

Сверточные нейронные сети - Convolutional Neural Network (CNN)

Сверточные нейронные сети - это класс глубокого обучения который в основном используется для классификации изображений, кластеризации изображения по их сходству, а также выполнение распознавания объектов в представлениях. CNN состоит из нейронов, которые самооптимизируются путем обучения. Архитектура CNN состоит из трех слоев; сверточный слой, объединяющий слой и полностью связанный слой.

Рисунок 3. Сверточные нейронные сети

Алгоритмы CNN имеют два ключевых процесса; свертка и отбор проб. Первый процесс фильтр, который может быть обученный используется на входном изображении, и он свернут, и это изображение объекта каждого слоя, которое называется картой объектов, а затем к этому добавляется уклон; это происходит в сверточном слое. Этот сверточный слой определяет выход нейронов, которые связаны с местными регионами ввода путем расчета произведения между их весами и областью, связанной с входной громкостью. Выпрямленная линейная единица (ReLU) выполняет поэлементную функцию активации на выходе, которая производится на предыдущем слое. Слой пула, где происходит процесс выборки. Полностью связанный слой пытается создать баллы за активацию, которые затем могут быть использованы для классификации [13].

Основная часть

Создание входных данных - dataset creation

Для эксперимента был произведен поиск готового набора изображений геометрических фигур в свободном доступе. Такой набор данных был найден[14], он состоял из 16000 изображений (треугольник, четырехугольник, окружность и звезда, каждый по 4000 изображений).

При работе с данным набором изображений выяснилось, что изображение в данном наборе имеют схожий размер и расположение относительно центра изображения. В ходе обучения и распознавания средняя точность распознавания была равна 95.92% при использовании изображений из этого же набора (Таблица 1), но при тестировании изображений, ранее не использованных ранее в обучении, процент распознавания стал сильно низким 23.3% (Таблица 2)

Таблица 1 - Обучение и тестирование с одним и тем же набором изображений

Фигура	Точность распознавания %	Ошибочность распознавания %
Треугольник	97.1	2.9
Четырехугольник	99.9	0.1
Окружность	86.7	13.3
Звезда	100	0
Среднее	95.92	4.08

Было замечено, что каждый элемент был в основном распознан как треугольник. Ниже представлены результаты обучения на основе готового набора изображений:

Таблица 2 - Обучение и тестирование с разным набором изображений

Фигура	Точность распознавания %	Ошибочность распознавания %
Треугольник	61.7	38.3
Четырехугольник	14.2	85.8
Окружность	0.3	99.7
Звезда	16.9	83.1
Среднее	23.27	76.73

По причине схожести изображений в готовом наборе и низкой точности распознавания, было решено синтезировать собственный набор изображений с помощью библиотеки Python Imaging Library (PIL) [15]. Размер изображений был выбран 100x100 пикселей.

В итоге получили новый набор изображений с различными геометрическими объектами и с различным расположением на изображении. Созданный набор состоит из 60 000 изображений для обучения и 4000 изображений для тестирования (Таблица 3).

Таблица 3 - Готовые и синтезированные наборы изображений

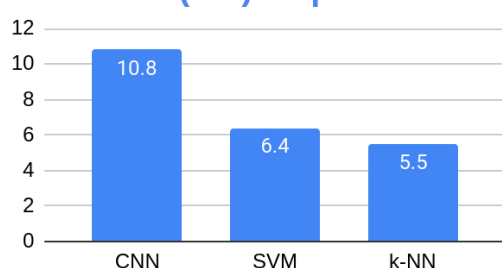
Фигуры	Заявленное кол-во изображений в готовом наборе	Фактическое кол-во изображений в наборе	Кол-во изображений из готового набора	Кол-во изображений из готового набора	Кол-во синтезированных изображений для	Кол-во синтезированных изображений для тестов

	наборе	готовом наборе	для обучения	для тестов	обучения	
Треугольник	4000	3720	2000	1000	15000	1000
Четырехугольник	4000	3765	2000	1000	15000	1000
Окружность	4000	3720	2000	1000	15000	1000
Звезда	4000	3765	2000	1000	15000	1000
Общее	16000	14902	8000	4000	60000	4000

Обучение и эксперименты

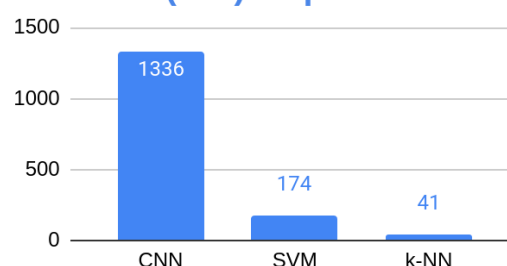
Для обучения классификаторов были взяты 8000 изображений из готового набора и 60000 изображений из синтезированных. В итоге каждый классификатор был обучен на основе 68000 изображений и количество эпох во процессе обучение была равно семи. Также в процессе исследование также был произведен анализ используемых ресурсов (времени потраченным на обучение (Рисунок 4) и объемом потребленной оперативной памяти (Рисунок 5)) каждым алгоритмом в процессе обучения.

RAM used (GB) 7 epoch

Рисунок 4. Использование ОЗУ при обучении

Runtime (sec) 7 epoch

Рисунок 5. Потраченное время при обучении

В ходе эксперимента были использованы изображения из набора ранее не использованных в процессе обучения, то есть обученная машина должна была распознать данное изображение на основе схожих с ней изображений. 4000 изображений были взяты из готового набора и 4000 из синтезированных. Итого 8000 изображений геометрических фигур было подготовлено для распознавания.

Результаты и обсуждение

Для сравнения результатов классификации было решено использовать матрицу ошибок [16] и её метрики. Матрица ошибок — это таблица, которая позволяет визуализировать эффективность алгоритма классификации путем сравнения прогнозируемого значения целевой переменной с её фактическим значением. Столбцы матрицы представляют наблюдения в прогнозируемом классе, а строки — наблюдения в фактическом классе (или наоборот).

Название и формулы для метрик

Accuracy или Classification Rate (Процент классификации) - Процент целей, точно классифицированных моделью при применении к набору проверочных данных.

$$\text{Accuracy} = \frac{TP + TN}{TP + TN + FP + FN}$$

Recall (Возврат) - Процент фактических положительных целей, которые были правильно спрогнозированы.

$$\text{Recall} = \frac{TP}{TP + FN}$$

Precision (Точность) - Процент прогнозных положительных целей, которые фактически являются положительными целями.

$$\text{Precision} = \frac{TP}{TP + FP}$$

F-Measure (F-Оценка) - Среднее гармоническое от точности и возврата (с равными весами возврата и точности).

$$F - \text{measure} = \frac{2 * \text{Recall} * \text{Precision}}{\text{Recall} + \text{Precision}}$$

Где, TP (True Positive, истинно положительные) - число корректно спрогнозированных положительных целей.

FN (False Negative, ложноотрицательные) - число фактических положительных целей, спрогнозированных как отрицательные.

FP (False Positive, ложноположительные) - число фактических отрицательных целей, спрогнозированных как положительные.

TN (True Negative, истинно отрицательные) - число корректно спрогнозированных отрицательных целей.

Общая точность рассчитывается как общее количество правильно классифицированных значений, деленное на общее количество тестовых значений.

По результатам обучения классификаторов и последующим экспериментом по распознаванию геометрических фигур были получены следующие данные:

В таблице показана матрица ошибок для классификатора K-Nearest Neighbor classifier (k-NN)

Таблица 4 - Матрица ошибок для k-NN

	Треугольник	Четырехугольник	Окружность	Звезда
Треугольник	1752	101	47	100
Четырехугольник	154	1818	8	20
Окружность	23	1	1766	210
Звезда	73	12	488	1427

Общая точность: 84.54%

Таблица 5 - Метрики матрицы ошибок для k-NN

Class	n (classified)	Accuracy	Precision	Recall	F-Measure
Треугольник	2000	93.78%	0.88	0.88	0.88
Четырехугольник	2000	96.30%	0.91	0.94	0.92
Окружность	2000	90.29%	0.88	0.76	0.82
Звезда	2000	88.71%	0.71	0.81	0.76

В таблице показана матрица ошибок для классификатора Support Vector Machine (SVM)

Таблица 6 - Матрица ошибок SVM

	Треугольник	Четырехугольник	Окружность	Звезда
Треугольник	1424	395	15	166
Четырехугольник	1096	887	8	9
Окружность	90	2	1488	420
Звезда	159	12	379	1450

Общая точность: 65.61%

Таблица 7 - Метрики матрицы ошибок для SVM

Class	n (classified)	Accuracy	Precision	Recall	F-Measure
Треугольник	2000	75.99%	0.71	0.51	0.6
Четырехугольник	2000	80.98%	0.44	0.68	0.54
Окружность	2000	88.58%	0.74	0.79	0.77
Звезда	2000	85.69%	0.72	0.71	0.72

В таблице показана матрица ошибок для классификатора Convolutional Neural Network (CNN)

Таблица 8 - Матрица ошибок для CNN

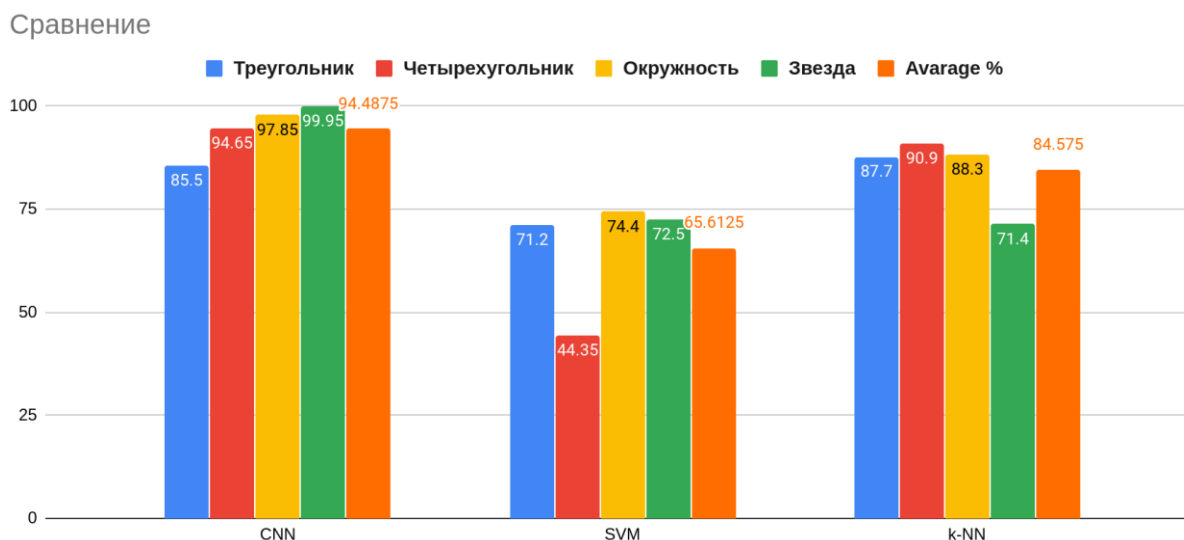
	Треугольник	Четырехугольник	Окружность	Звезда
Треугольник	1710	146	144	0
Четырехугольник	46	1893	57	4
Окружность	3	40	1957	0
Звезда	0	1	0	1999

Общая точность: 94.49%

Таблица 9 - Метрики матрицы ошибок для CNN

Class	n (classified)	Accuracy	Precision	Recall	F-Measure
Треугольник	2000	95.76%	0.85	0.97	0.91
Четырехугольник	2000	96.33%	0.95	0.91	0.93
Окружность	2000	96.95%	0.98	0.91	0.94
Звезда	2000	99.94%	1.0	1.0	1.0

Ниже приведена сравнительная таблица всех классификаторов для каждой фигуры и их средняя точность распознавания (рисунок 6)

Рисунок . Сравнительная таблица точности распознавания для классификаторов

Заключение: При обучении и тестировании на основе набора изображений взятых из открытого доступа, точность распознавания была высокой только для изображений из этого же набора изображений, а вот для иных изображений точность распознаваний была неудовлетворительной. Использование однотипных изображений привело бы к заучиванию обучающейся машины, и в следствие этого, к большому количеству ошибочных распознаваний.

Как показал приведенный эксперимент с разным типом набора изображений, правильно подобранный и содержащий в себе большое количество уникальных изображений, играет большую роль в обучении машины.

На основе синтезированного набора изображений, состоящих из четырех видов геометрических фигур (треугольник, четырехугольник, окружность и звезда), удалось достичь точности распознавания для сверточных нейронных сетей (CNN) - 94.49%, Метода опорных векторов (SVM) - 65.61% и Метода k-ближайших соседей (k-NN) - 84.54%.

Среди трех методов наибольшая точность распознавания была достигнута для сверточных нейронных сетей (CNN) - 94.49%, хотя для обучения машины данным методом расходуется немного больше ресурсов. Как показал эксперимент, данный метод показал себя с хорошей стороны для фигур, имеющих большое количество деталей, например, звезда.

На основе этого эксперимента, выяснилось, что точность распознавания даже простых геометрических фигур недостаточно высока и требует дальнейшего исследования методов для классификаторов машинного обучения.

Список использованной литературы:

1. С. а. N. G. Kanellakis, «Survey on computer vision for UAVs: Current developments and trends,» Journal of Intelligent & Robotic Systems, т. 87, № 1, pp. 141--168, 2017.
2. L.-W. а. H. J.-W. а. F. K.-C. Tsai, «Vehicle detection using normalized color and edge map,» IEEE transactions on Image Processing, т. 16, № 3, pp. 850--864, 2007.
3. G. R. Bradski, «Computer vision face tracking for use in a perceptual user interface,» 1998.
4. S.-Z. а. L. H.-J. Wang, «Detection and recognition of license plate characters with different appearances,» Proceedings of the 2003 IEEE International Conference on Intelligent Transportation Systems, т. 2, pp. 979--984, 2003.
5. X.-X. а. S. C. Y. Niu, «A novel hybrid CNN--SVM classifier for recognizing handwritten

- digits,» Pattern Recognition, т. 45, № 4, pp. 1318--1325, 2012.
6. H. a. V. S. N. a. R. R. Moballegh, «Gradient vector gridding: An approach to shape-based object detection in robocup scenarios,» Robot Soccer World Cup, pp. 162--173, 2011.
  7. K. Agarwal, «Object detection in refrigerators using Tensorflow,» 2018.
  8. Y. a. Z. W. a. Y. J. a. L. W. a. H. L. Qian, «Comparing machine learning classifiers for object-based land cover classification using very high resolution imagery,» Remote Sensing, т. 7, № 1, pp. 153--168, 2015.
  9. Y. a. B. L. a. B. Y. a. H. P. LeCun, «Gradient-based learning applied to document recognition,» Proceedings of the IEEE, т. 86, № 11, pp. 2278--2324, 1998.
  10. P. Goldsborough, «A tour of tensorflow,» arXiv preprint arXiv:1610.01178, 2016.
  11. L. Wang, Support vector machines: theory and applications, т. 177, Springer Science & Business Media, 2005.
  12. O. Sutton, «Introduction to k nearest neighbour classification and condensed nearest neighbour data reduction,» University lectures, University of Leicester, pp. 1--10, 2012.
  13. T. a. F. S. a. Z. Y. a. W. P. a. Z. J. Liu, «Implementation of training convolutional neural networks,» arXiv preprint arXiv:1506.01195, 2015.
  14. «Four Shapes,» [В Интернетe]. Available: <https://www.kaggle.com/smeschke/four-shapes>. [Дата обращения: 02 03 2020].
  15. P. Umesh, «Image Processing in Python,» CSI Communications, т. 23, 2012.
  16. «SAP Help Portal,» [В Интернетe]. Available: <https://help.sap.com/viewer/41d1a6d4e7574e32b815f1cc87c00f42/3.2/ru-RU/9c144a376f004058b4e9fe56727359af.html>. [Дата обращения: 05 03 2020].

Рецензент: т.и.к., доц. м.а. Исмаилова Р

УДК 37

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-50-55

Быковченко Н.С.

И. Арабаев атындагы КМУнун педагогика кафедрасынын доценти

БОЛОЧОК МУГАЛИМДИ КЕСИБИНЕ ДАЯРДОДО ПЕДАГОГИКА КУРСУНУН МААНИСИ

ЗНАЧЕНИЕ КУРСА ПЕДАГОГИКИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ

THE IMPORTANCE OF THE PEDAGOGY COURSE IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF THE FUTURE TEACHER

Аннотация: Макалада педагогика жана педагогиканын тарыхы сыяктуу илим тармактарын окутуу курсунда педагогикалык даярдоонун мааниси жөнүндө сөз болот. Педагогиканын тарыхы курсунун болочок мугалимдердин педагогикалык илимди, дүйнөлүк жана ата мекендик билим берүүнүн аксиологиялык аспекти таануда, дүйнө таанымын жана педагогикалык маданиятын калыптандыруудагы орду көрсөтүлгөн. Педагогиканын

тарыхы курсун адабият менен иштөө ыкмаларына жана методология маселелерине көңүл буруу менен лекция менен практикалык сабактарды айкалыштыруу; педагогика жана психологияны окутууда өз ара байланыш түзүү; маанилүү педагогикалык көйгөйлөрдү ырааттуулук менен ачуунун негизинде окутуу сунушталат.

Негизги сөздөр: педагогика, педагогиканын тарыхы, педагогикалык практика, мугалимдин сапаттары, аксиологиялык аспект, ойдун келип чыгуусу, педагогика жана психология курстарын байланыштыруу, ойдун жана тарбиянын практикасынын келип чыгуусу.

Аннотация: В статье речь идёт о значении педагогической подготовки в курсе преподавания таких дисциплин, как педагогика и история педагогики. Показана роль курса истории педагогики в формировании у будущих учителей мировоззренческой и педагогической культуры, в познании аксиологических аспектов истории мирового и отечественного образования и педагогической науки. Предлагается преподавать курс истории педагогики на основе последовательного раскрытия важнейших педагогических проблем; устанавливать взаимосвязь в преподавании педагогики и психологии; рационально сочетать лекции с практическими занятиями, уделять внимание вопросам методологии и методам работы с литературой.

Ключевые слова: педагогика, история педагогики, педагогическая практика, качества учителя, аксиологический аспект, генезис идей, сопряжение курсов педагогики и психологии, генезис идей и практики воспитания.

Abstract: The article deals with the importance of pedagogical training in the course of teaching such disciplines as pedagogy and the history of pedagogy. The role of the course in the history of pedagogy in the formation of future teachers' worldview and pedagogical culture, in the knowledge of the axiological aspects of the history of world and national education and pedagogical science is shown. It is proposed to teach a course in the history of pedagogy based on a consistent disclosure of the most important pedagogical problems; to establish the relationship in teaching pedagogy and psychology; rationally combine lectures with practical exercises, pay attention to the issues of methodology and methods of working with literature.

Key words: pedagogy, history of pedagogy, pedagogical practice, teacher qualities, axiological aspect, genesis of ideas, conjugation of courses in pedagogy and psychology, genesis of ideas and practice of education.

Одним из важнейших структурных качеств личности учителя, наряду с высокой нравственной зрелостью, широкой научной эрудицией и постоянной заинтересованностью в создании необходимых условий для успешного обучения и развития каждого ученика, является основательная профессиональная подготовка. Основным предметом в подготовке учителей любых специальностей и профессий является педагогика.

В структурном отношении курс педагогика охватывает пять основных разделов: введение в педагогическую профессию; теорию обучения и теорию воспитания; историю педагогики; управление системой образования и руководство школой. Данная структура, на наш взгляд, отражает логику учебно-воспитательного процесса и закономерностей его функционирования, обеспечивает органическое единство научной теории и конкретных практических рекомендаций и является оптимальной.

Принципиально важной задачей курса педагогики является вооружение будущих учителей чёткой методологией, глубокими и прочными знаниями тех педагогических категорий и понятий, на основе которых возможно в дальнейшем сознательное усвоение студентами частных методик и других курсов педагогического профиля.

Как свидетельствуют данные педагогической теории, педагогическая подготовка означает:

- прочное знание основных положений педагогической науки;
- ясное представление сущности и закономерностей учебно-воспитательного процесса, взаимосвязей обучения, воспитания и развития личности на каждом возрастном этапе;
- основательную методологическую вооружённость, хорошее владение педагогической техникой;
- наличие умения правильного реагирования на любую педагогическую ситуацию, которые возникают, по выражению А.С. Макаренко, «на каждом метре педагогической действительности»;
- глубокую убеждённость в необходимости и значимости психолого-педагогических знаний, профессиональных умений и навыков, умение квалифицированно пользоваться ими в повседневной практике как самым необходимым инструментом;
- рациональное использование своих знаний, навыков и умений, наличие опыта педагогического общения;
- личную воспитанность, гуманность, тактичность, высокую требовательность к себе.

Правильно поставленная педагогическая подготовка, осуществляемая в процессе преподавания педагогики, должна сформировать у будущих учителей названные качества, которые являются неотъемлемыми компонентами профессиограммы учителя.

Учительская профессия одна из сложных и ответственных, кроме вооружения учащихся глубокими и прочными знаниями, умениями и навыками их применения на практике, предполагает обязательное решение таких задач, как: формирование опыта нравственного поведения; развития у учащихся познавательного интереса и способностей; воспитание у них широких духовных потребностей.

Существует изречение: «Чего не имеешь сам, того не передашь другим». Применительно к современным задачам школы это означает, что только тот выпускник педагогического вуза может успешно обучать, воспитывать и помогать развитию личности каждого ученика, кто сам как специалист и образован, и педагогически воспитан в самом широком смысле этого слова.

Правильно поставленное изучение курса педагогики вооружает студентов умениями проводить учебно-воспитательную работу в соответствии с основными педагогическими закономерностями и принципами; планировать педагогическую деятельность, ставить цель, задачи, намечать близкие, средние и дальние перспективы; применять на практике методы, средства и технологии обучения и воспитания, выбирать оптимальные сочетания их для конкретных ситуаций.

Особое место в педагогической подготовке будущих учителей занимает курс истории педагогики, который, на наш взгляд, играет важную роль в формировании научного мировоззрения. Освещая развитие педагогической теории и практики обучения и воспитания, история педагогики способствует расширению педагогического кругозора студентов, выработке у них правильного отношения к педагогическому наследию и опыту

прошлого. В ходе изучения истории педагогики студенты знакомятся с важнейшими педагогическими идеями, концепциями, теориями, тенденциями развития образования в основных цивилизациях и странах мира; получают сведения о развитии мировой педагогической науки, начиная с глубокой древности и кончая сегодняшним днём. Погружение в проблематику истории педагогики формирует у будущих учителей мировоззренческую и педагогическую культуру, содействует успешному освоению современной науки о воспитании и обучении.

В целях совершенствования курса истории педагогики считаем необходимым построить его преподавание на основе последовательного раскрытия генезиса важнейших педагогических проблем. Тем самым создаются существенные предпосылки для вооружения будущего учителя научным методом историко-педагогического процесса. Такое построение курса, считаем, обеспечит более полную и последовательную реализацию мировоззренческого потенциала этой дисциплины, усилит её профессиональную направленность.

Курс истории педагогики открывает большие возможности в познании аксиологических аспектов истории мирового и отечественного образования и педагогической науки, что позволяет будущему учителю понять смысл и значение общечеловеческих и национальных ценностей образования и воспитания, выраженных, например, в таких философских категориях, как «истинное знание», «свобода личности», «гуманистическое воспитание» и др.

Познавая исторический процесс развития образования, студент не только начинает объективно оценивать эффективность образования и воспитания, но и получает научные историко-педагогические основы для самооценки своих профессиональных и личностных качеств, а следовательно, у него появляется стимул для собственного творческого развития.

Особую ценность в профессиональном становлении будущего учителя, в его духовно-нравственном развитии представляет биографический аспект изучения мирового и отечественного историко-педагогического процесса. Известно, сколь велико влияние на юную личность положительного примера, воплощённого в образе выдающегося педагога, посвятившего свою жизнь благородному делу образования и воспитания подрастающего поколения. Знакомясь с драматической судьбой таких педагогов, как Иоганн Генрих Песталоцци, Ян Амос Коменский, Константин Дмитриевич Ушинский, Антон Семёнович Макаренко, Василий Александрович Сухомлинский и многими другими, студент наиболее глубоко и полнее осознаёт призвание учителя, его дело «скромное по наружности-одно из величайших дел истории» (К.Д. Ушинский). Таким образом будущий учитель получает новый стимул для своего профессионального становления. Их теории и концепции, их личный педагогический труд сохраняют и сегодня значение, как образец общечеловеческих и национальных ценностей в истории мировой педагогической мысли.

Взаимосвязь общей педагогики и истории педагогики порождает значимость и уникальность объекта истории педагогики и образования. Но чтобы это стало действенным средством в творческом саморазвитии будущего учителя, в этом велико значение преподавателя, компетентного и эрудированного. Студенту надолго запомнится первая лекция своей эмоциональной формой и богатой интеллектуальной насыщенностью содержания.

Повышение престижности курса педагогики зависит от таких качеств преподавателя, как: научно-методологическая вооружённость; всесторонняя осведомлённость в области педагогической науки, глубокое знание истории педагогики и основных современных педагогических течений; знание и глубокое осмысление современной практики обучения и воспитания, правильное понимание наиболее актуальных проблем и задач, стоящих перед различными типами учебно-воспитательных заведений; владение методикой проблемного изложения; высокая культура чтения лекций; чёткая и правильная речь преподавателя; умение выделять в материале главные понятия, акцентировать внимание на ведущих практически значимых вопросах.

Совершенствованию курса педагогики должно служить также рациональное сочетание лекций с практическими занятиями, особое внимание уделяя анализу конкретных примеров из педагогической практики, реальных педагогических ситуаций, приобщение студентов к научно-исследовательской работе в области педагогики и др.

Главное внимание в ходе практических занятий необходимо уделять вопросам методологии и методам работы с литературой. Лекции должны носить преимущественно установочный, проблемный характер. Необходима всемирная активизация групповых форм учебной работы с включением в них элементов деловых (учебных) игр.

Существенно важную роль в освоении курса педагогики может играть индивидуальная работа со студентами в условиях творческих деловых отношений, которая является весомым фактором формирования у них интереса к творческой педагогической деятельности.

Одним из условий эффективности педагогической подготовки считаем установление взаимосвязи в преподавании педагогики и психологии. Анализ структуры и содержания программного материала по педагогике и психологии позволяет составить примерный перечень ведущих понятий, раскрывающих основное содержание учебно-воспитательного процесса и закономерности психологического развития личности школьника: гармоническое развитие личности, воспитание, обучение, методы исследования, деятельность, общение, личность, направленность личности, познавательные интересы, мотивация, активность личности, индивидуальный подход, педагогический такт, возрастная периодизация, педагогические способности и др.

Изучение этих общих понятий в курсе педагогики и психологии создаёт благоприятные условия для интеграции знаний о школьнике и особенностях его обучения и воспитания. Поэтому на практических занятиях и по педагогике, и по психологии следует применять приём сравнительного изучения и раскрытия содержания одного и того же понятия с разных позиций, давать педагогическое и психологическое толкование. Исходя из современной концепции учебной деятельности, сознательное, прочное усвоение теоретического материала и умение использовать его в практической деятельности обеспечивается последовательным прохождением ряда этапов: мотивационного (в ходе проблемной лекции); в ходе самостоятельной проработки материала лекций; применения и закрепления знаний на практических занятиях при решении педагогических задач; в ходе семинарского занятия-дискуссии и, наконец, в ходе педагогической практики в базовых образовательных учреждениях.

В совершенствовании педагогической подготовки будущих учителей педагогическая практика играет особое значение. Она является связующим звеном между теоретическим обучением и самостоятельной работой будущих педагогов.

В период педагогической практики создаются условия для наблюдения и анализа различных сторон учебно-воспитательного процесса, для проведения уроков и внеклассных мероприятий; формируются умения организовать работу класса, активизировать познавательную деятельность учащихся, творчески подойти к уроку.

В совершенствовании содержания и организации педагогической практики главная роль принадлежит идее её непрерывности. Основное направление этой идеи на младших курсах-укрепление связи теории с практикой в преподавании нормативных психолого-педагогических курсов; на старших курсах-усиление значения практики в нарастании самостоятельности и творчества студентов в профессиональной деятельности.

Исходя из вышеизложенного, отметим, что изучение курса педагогики будет успешным, если будет осуществляться в системе всесторонней подготовки учителя, предполагающей решение широкого круга вопросов формирования у них знаний и умений в области педагогики. Формируя у студентов творческое педагогическое мышление, учебно-воспитательные умения, интерес и любовь к учительскому труду, она способствует становлению педагогического мастерства учителя, становится стержнем профессиональной направленности учебно-воспитательного процесса в педагогическом вузе.

УДК 81-11(575.2) (04)

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-55-60

Джунушалиева Г.Дж.

КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы ТАИнин ага илимий кызматкери

МАХМУД КАШКАРИНИН ДИВАНИ ЛУГАТ-АТ ТҮРК СӨЗДҮГҮНДӨГҮ МЕТРОЛОГИЯНЫ ТУЮНДУРУУЧУ ЛЕКСИКАЛЫК КАРАЖАТТАР

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ ВЫРАЖАЮЩИЕ МЕТРОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В СЛОВАРЕ МАХМУДА КАШГАРИ «ДИВАНИ ЛУГАТ АТ-ТЮРК»,

LEXICAL MEANS IN THE DICTIONARY OF M. KASHGARI "DIVANI LUGAT-AT TÜRK" EXPRESSING METROLOGICAL UNITS

Аннотация: Ата-бабаларыбыз башка элдер сыяктуу эле айлана-чөйрөдөгү курчаган заттардын, нерселердин, кубулуштардын көлөмүн, санын, салмагын, өлчөмүн, ченемин өздөрүнүн менталдык түшүнүгүндө анализдеп билген. Бул сан түркүн касиеттер күндөлүк турмуш-тиричилик жашообузга аралашып кеткени акыйкат. Ушундай асыл казыналарыбыздын бири деп – тилибиздеги өлчөмдүк угумду билдирген лексикалык бирдиктерди атоого болот. Мындай лексикалык бирдиктер тилибиздин сөздүк курамынын басымдуу катарын түзүп турат. Жалпы өлчөм бирдиктеринин жыйынтыгын

камтыган метрологиялык лексиканын изилдениши ар элде ар кандай денгээлде жүргүзүлгөн.

Түйүндүү сөздөр: Метрология, узундук, бийиктик, убакыт, сан, ченем өлчөмдөрү, метрологиялык лексика

Аннотация: Как и все другие народы, так и предки нашего кыргызского народа в своих ментальных пониманиях анализировали и выражали величину, объём, количество, вес, меру и измерения различных веществ, вещей и явлений окружающей среды. И в действительности, эти различные чисельные обозначения вошли и проникли в обиход нашей повседневной жизни. Можно утверждать, что одной из сокровищниц нашего быта являются лексические единицы нашего родного языка, обозначающие меры и измерения. Такие лексические единицы имеют значительное место в словарном фонде нашего языка. Метрологическая лексика, содержащая в себе сводку общепринятых единиц мер и измерений, в каждом народе исследована на различных уровнях.

Ключевые слова: метрология, длина, высота, расстояние, названия количеств и мер измерений.

Annotation: Like all other peoples, and the ancestors of our Kyrgyz people in their mental understanding analyzed and expressed the magnitude, volume, quantity, weight, measure and measuring various substances, things and phenomena of the environment. And in fact, these different numbers have come into use in our daily lives. It can be argued that one of the treasures of our life are lexical units of our mother tongue, denoting measures and measurements. Such lexical units have a significant place in the vocabulary of our language. Metrological vocabulary, containing a summary of generally accepted units of measures and measurements, in each nation is studied at different levels.

Keywords: metrology, length, height, distance, names of quantity, measure and measurements.

Өлчөм жана ченем бирдиктерин атоодо көп колдонулган терминдердин бири-метрология. Метрология термини грек тилинде “*метрон*” өлчөм жана “*логос*” илим деген эки сөздүн биригип айтылышы аркылуу уюшулган. Демек, метрология – талап кылынган дал келүүгө жетүүнүн амалдары менен жолдорун камтыган өлчөм тууралуу илим болот. Теориялык жагынан алганда, метрология мезгил менен мейкиндиктеги математикалык принциптерден баштап, өлчөөнүн жеке бирдиктерине негизденип, аларды бири-бири менен теңештире, салыштыра, байланыштыра кароодон улам пайда болгон өзгөчө системаны түзгөн зор илим. Коомдук жашообуз болуп жаткан үзгүлтүксүз өзгөрүштөргө бай, илим менен техниканын өсүшүнө байланыштуу ар башка тармактарда жаңы өлчөмдөр, жаңы эрежелер турмушубузга аралашат. Аларды иш-тажрыйбада колдонулушу менен өнүгүшүн, өздөрү кабыл алган эрежелердеги өзгөрүүлөр менен толуктоолордун дээрлик көпчүлүгүн бириктирип метрология илими тескеп турат.

Ошондон улам көп элдерде, мамлекеттерде метрология жеке илим иретинде каралат. Метрологиянын илимий принциптери менен мыйзамдарына көз чаптырып отуруп, азыркы замандын өлчөм атоолорунун өзгөчөлүктөрүн жана талаптарын эске алып, өлчөм бирдиктерин жана өлчөөчү куралдарын аныктоо максатында физикалык жана техникалык жагынан кеңири масштабда караштырылып келгени белгилүү.

Белгилүү бир калктын, улуттун, этностун өткөн өмүрүнөн, турмуш тиричилигинен, маданиятынан мол маалымат берген – тарыхый метрология.

Тарыхый метрологиянын негизги изилдөө принциби – байыркы замандардан берки мезгилдеги ар элдин, улуттун, этностун пайдаланган чен өлчөмдөрү болуп саналат. Бул илимдин милдети – ар бир улуттун өнүгүүсүндөгү тарыхый доорлорунда колдонулган чен өлчөмдөрдү жыйнап-терип, кагазга түшүрүп, илимий калыпка салып, маани-маңызын ачып, колдонулуу чөйрөсүн аныктап, келечек муунга мураска калтыруу, ошондой эле болушунча элдин керектөөсүнө айландыруу максатын көздөйт.

Метрология илими техникалык, физикалык өзгөчөлүктөргө шайкеш жеке илим иретинде изилденгени менен тарыхый, тилдик, маданий байланыштарда кеңири иликтенди деп айтуу кыйын. Буга далил катары ушул багытта изилденген эмгектердин саналуу экендигинен байкоого болот.

Метрологиянын жалпы маселелери жана дүйнө жүзүндөгү чен өлчөмдүк бирдиктер жөнүндө Ф.И. Петрушевский [1] дүйнө жүзүндөгү өлчөм бирдиктери жөнүндө маалыматтар берет, ал эми элдик метрология боюнча Л.А. Молчанова [2] орус жана славян элдеринде колдонулган байыркы өлчөм бирдиктери туурасында ар түрдүү маалыматтарды келтирген. Бул илимпоздор ар түрдүү калктардын турмуш-тиричилигине байланыштуу көптөгөн кызыктуу жагдайларды келтирип, тарыхый доорлордо колдонулган чен өлчөм атоолоруна түшүнүк беришкен.

Мусулман элдеринин жашоо турмушунда колдонулган соода-сатыкка байланыштуу колдонулган салмак жана көлөм өлчөмдөрү жөнүндө В. Хинстин эмгегинде айтылат [3]. Орто кылымдагы Орто Азия мамлекеттериндеги салмак-көлөм жана узундук өлчөмдөрү тууралуу кыскача түшүндүрмө берилген. Мында негизинен Орто Азия элдеринин соода-сатыгына жана имараттарды салууга байланыштуу чен өлчөмдүк атоолор көп кездешет жана тарых илиминин мыйзамдарына менен эрежелерине шайкеш жазылган. Түрк элдеринин тарыхын жана этнографиясын изилдеген окумуштуу С.М. Абрамзон сыяктуу орус тарыхчылары менен саякатчыларынын эмгектеринде кээ бир байыркы өлчөм атоолоруна түшүнүктөр берилген [4].

Жалпы өлчөм бирдиктеринин жыйынтыгын камтыган метрологиялык лексиканын изилдениши ар элде ар кандай денгээлде жүргүзүлгөн. Алтай тилдери менен түрк тилдеринде ушу маселеге тикелей байланышкан эмгектер жокко жакын, анткен менен кээ бир өлчөм бирдиктери тууралуу В. Колесникова, Р.Г. Ахметьянов, М. Фасмер, В.И. Цинциус, В. Егоров, Э.В. Севортян, Н.К. Дмитриев, Н.П. Дыренкова, Т.Г. Бугаева сыяктуу окумуштуулардын илимий эмгектеринде ар түркүн жагынан караштырылган талдоолор учурайт.

Эзелки орус жазмаларында элдик өлчөмдү билдирген “*пядь*” атоосу, кыргыз тилиндеги *карыш*, *сөөм* бирдиктери менен шайкеш келип, узундук менен катар, заттардын энин да, калыңдыгын да өлчөөдө кең көлөмдө колдонулганы тууралуу метрологиялык эмгектерде баса айтылган.

Ошентип башка элдер катары эле кыргыз элинин дагы нечен кылымдан бери колдонулуп келген өлчөм бирдиктери болгон. Союздун курамына кирген учурда элибиздин башка маданий байлыктары менен кошо эле чен бирдиктери да өзгөрүүгө дуушар болуп, 1918-жылы азыркы биз колдонулуп жүргөн чен бирдиктерге өтүү жөнүндө чечим чыгарылып, 1927-жылы эски чен бирдиктерин колдонууга биротоло тыюу салынган. Бул

чечим кыргыз элинин көптөгөн чен бирдиктерин колдонуудан чыгарып, анын натыйжасында элдин да эсинен чыгып кетүүсүнө өбөлгө түзгөн.

Бактыбызга жараша кыргыз элинин бай тарыхый мурастары “МАНАС” үчилтиги, Жусуп Баласагындын “Куттуу Билими”, Махмуд Кашкари улуу ойчул аалымыбыз бизге таберик кылып калтырган “Дивани лугат-ат түрк” энциклопедиялык сөздүгү бар.

Орто кылымдагы улуу лингвист-энциклопедист Махмуд Кашкари жер жүзүнө түрк элдерин таанытарлык эстелик калтырып кеткен. М. Кашкаринин «Түрк тилдеринин сөздүгүнүн» кыргыз тилине которулушу тарыхый жаңылык, маданий окуя, зор саамалык болду. Мунун негизинде кыргыз тилинин, адабиятынын маселелери көтөрүлүп, жаңы ой толгоолор, илимий ачылыштар эшигин ачты.

Биз, М. Кашкаринин «ДЛТ» сөздүгүндө жалпы түрк тилдерине жана кыргыз тилине тиешелүү чен өлчөм бирдиктери жөнүндө көптөгөн лексикалык бирдиктер жолугат демекчибиз. «ДЛТ» сөздүгүндөгү кыргыз элинин байыркы чен бирдиктерин узундук, бийиктик, ченем, убакыт, сан ж.б. деп төмөндөгүдөй түрлөргө ажыраттык:

Узундук, бийиктик өлчөм атоолору:

егим – чарчы жер. “*бир эгим йер*”-бир эгим жер, эгин айдаганга ылайыктуу чарчы жер [5. 171. 287];

октам - бир ок атым жер “*бир октам жер*”-бир ок атым жер, ок жетүүчү жер [1. 223. 522];

тарк – бардык нерсенин узундугу. “*бир суну туркы*” – бир найзанын узундугу. “*йер ийни туркы*”-жердин узундугу жана эни [5. 611. 1868];

турум – узундук, бийиктик. “*бир ер турумы сув*”-ер кишинин бою менен тереңдиктеги аккан суу [5. 691. 2261];

йук йер – бийик жер [7. 9. 12];

йагук йер – жакын жер. “*йак йагук*” – жакын туугандар [7. 45. 160];

бир йаршым йер-ат чабыш жер, ат чабышка ылайыктуу жердин ченеми [7. 73. 272];

273 *бир йүгрүм йер*-бир жүгүрүм жер [7. 73. 273] ж.б.

Мезгилди туюндурган өлчөм атоолору

ай – Отуз күндүк убакыт. “*ай толон болса алкын ымламас*” - ай толгон болсо, кол менен ымдабас. Анткени, толуп турган айды көзү көргөндүн баары эле көрө алат. Бул макал белгилүү иштерге карай айтылат [5. 183. 350];

иркин – өпкө созулган. “*иркин йагмур*” бир нече күнгө созулган ак жаан [5. 225. 530];

1878 *төрк* – убакыт, мезгил ченеми. Бардык нерсенин орто убактысы, ченеми [5. 615. 1878.];

Ченемди билдирген мисалдар

акым – агым, кулак, арык. “*бир агым суу*”-бир кулак суу [5. 169. 286];

иркин – топтолгон. “*иркин сув*”-топтолгон суу. Топтолгон, жыйылган бардык нерселерге “*иркин*” сөзү колдонулат. Карлуктар чоңдоруна “*көл иркин*” дешкени да ушул сөздөн келип чыккан. Бул “*акылы көлдөй*” деген маанини билдирет [5. 225. 529];

берт – литр, суюктук өлчөмү, суюктук ченеми [5. 599. 1836];

сагым – саам. “*бир сагым сүт*”-бир саам сүт [5. 693. 2271];

келгин – көтөрүлүү. “*келгин сув*”- Суунун көтөрүлүшү. Сел суунун ташкындап агышы, көтөрүлүшү [5. 767. 2612];

“ашыч таашты” - Казандагы тамак ашып таашыды. “сувташды”-суу (жээктен же идиштен) ашып таашыды [5. 25. 3352].

Өлчөмдү туюндурган мисалдар

Орум – орум, байлам. “ бир орум от”-бир орум (байлам) чөп [5. 169. 283];

сабыг - эн, аянт. Чатырдын эни [5. 651. 2056];

кесек – бир нерсенин кесими, бөлүгү. “бийр кесек етмек”- бир кесим нан [5. 683. 2230];

бычын - тилим. “бир бычын кагун”-бир тилим (кесим) коон .

турум – узундук, бийиктик. “бир ер турумы сув”-ер кишинин бою менен тереңдиктеги аккан суу [1. 691. 2261];

тыкым – кесим. “бир тыкым турмак”- бир кесим самсы [1. 691. 2265];

телим – көп, аябай көп, бардык нерседен көп. “телим йармак”-абдан көп акча [5. 691. 2266];

тилим – тилим, кесим. “бир тилим ет”-бир тилим эт. Ошондой эле кесимге жана бөлүмгө карата да айтылат [5. 693. 2268].

Соматикалык өлчөм атоолор

Азут – ууч. “ бир азут нең”-бир ууч нерсе, алаканга алган бир ууч (бир кочуш) нерсе [5. 129. 117];

өнүм – ууртам, жутум. “бир өнүм мун”-бир ууртам сорпо [5. 169. 281];

агым – аттам, карыш. “ бир агым йер” - бир аттап үстүнө чыга турган жер [5. 169. 285];

егин – эни бир жарым карыш, узундугу төрт билек кез (33см) келген бөз.Сувар уруусу ошону менен соода-сатык кылышат [5. 175. 312];

ауут - ууч, кочуш. Диалектиде “азут” деп айтылат [5. 183. 351];

арңак - бармак, манжа. Макалда мындай деп келет: “беш арңак түз эрмес” беш кол тең эмес. Бул макалдын мааниси адамдар бири-биринен айырмаланып турат дегенди билдирет [5. 245. 614];

карыш – карыш. “бир карыш”- бир карыш[5. 643. 2016];

кучак – кучак. “бир кучак бөз”- бир кучак (түрмөк) бөз [5. 665. 2128];

кожук – тутам. “бийр кожук сач”-бир тутам чач. Аргу тилинде [5. 683. 2229].

кучам - кучак. “бир кучам нең”-бир кучак нерсе [5. 693. 2273].

Сан өлчөмдөрү

кырк – кырк, сан. “кырк йылга тигин бай чыгай түзлинөр”-Кырк жылга чейин бай-кедей түзөлөр. Мунун мааниси: кырк жыл ичинде бай менен кедей теңелээр. Экөө тең өлүп же заман алмашып теңелишет [5. 611. 1871];

секкиз – сегиз. сегиз саны жумшак айтылганы, “секкиз” сөзүнөн [5. 637. 1967];

токсоон токсон саны. Негизинен “токуз он” - он санынан тогуз жолу дегендей [5. 757. 2574];

*сексуун – сексен саны, ондон сегиз жолу, **секиз он** эки сөз бириккен [5. 757. 2576].*

йети-жети (сан). “йети кат көк”-жети кат асман [7. 43. 145];

йигирма - жыйырма. “йигирми”-башка түрү [7. 45. 280];.

беш-беш, сан [7. 183. 635];

Ал эми азыркы учурда метрология термини мамлекеттик укуктук актылардын милдеттүү талаптарын сакталышын жүргүзүү үчүн КР өкмөтүнүн атайын ыйгарым укук берилген аткаруучу органы тарабынан ишке ашырылат. Ал метрологиялык көзөмөл – эсептөө бирдигин камсыздоо жагындагы өлчөнүүчү чондуктун бирдигин аныктайт. Бул метрологиянын эсебин алууну камсыздooчу, техникалык каражаттарды колдонуу боюнча операциялардын жыйындысы. Ал метрологиялык мүнөздөмөгө ээ болгон, өлчөө үчүн арналган техникалык каражат.

Жыйынтыктап айтканда, М. Кашкаринин “Дивани лугат-ат түрк” сөздүгүнүн курамына кирген чен-өлчөм атоолору турмуш чындыгынан, конкреттүү заттардан алынган. Орто кылымда колдонулган чен өлчөмдөрдү жыйнап-терип, илимий калыпка салып, маани-маңызын ачып, колдонулуу чөйрөсүн аныктап, келечек муундарга түшүндүрүү, ошондой эле болушунча элдин керектөөсүнө айландыруу биздин негизги милдет. Жогорудагы байкоолордон улам, сандык жана чен-өлчөмдүк түшүнүктөр орто доорлордо эле пайдаланылгандыгы, оозеки речте алда канча мурун эле колдонулуп келгендиги жана коомдун өнүгүүсүнө байланыштуу азыркы учурда грамматикалык өзгөрүүлөргө учурагандыгы ачык көрүнүп турат. Мындай лексикалык жол менен берилген көптүк маани негизинен метрологиялык (өлчөмдүк) жалпылыкты камсыздайт.

Колдонулган адабияттар:

1. Петрушевский Ф.И. Общая метрология. – Санкт-Петербург: Просвещение, 1831. с.451.
2. Молчанова Л.А. Народная метрология. – Минск: Наука и техника, 1973. с. 83.
3. Хинц В. Мусульманские меры веса с переводом в метрическую систему. – М.: Наука, 1970. с. 147.
4. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи/Авт. – Ф.: Кыргызстан, 1990. 480с.
5. Кашкари М. Түрк тилдеринин сөздүгү. Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К. Кошмоков. I т. Бишкек 2011.
6. Кашкари М. Түрк тилдеринин сөздүгү. Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К. Кошмоков. II т. Бишкек 2011.
7. Кашкари М. Түрк тилдеринин сөздүгү. Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К. Кошмоков. III т. Бишкек 2011.

Рецензент: ф.и.д., доцент Джаманкулова К.

ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨ ТААНЫП-БИЛҮҮ КЫЗЫКЧЫЛЫГЫН АКТИВДЕШТИРҮҮНҮН КАРАЖАТЫ

САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА КАК СРЕДСТВО АКТИВИЗАЦИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА

INDEPENDENT WORK AS A MEANS OF ACTIVATION OF COGNITIVE INTEREST

Аннотация: Макалада студенттердин сабакта өз алдынча иштөөнүн процесси жана уюштуруунун өзгөчөлүктөрү каралат жана өз алдынча иштөөдө китепти окуп үйрөнүп, жазуу гана жүргүзбөстөн, эң алгач акыл-эси менен суроонун маңызын түшүнүп, чечиле элек көйгөйлөрдүн теренине кирүүчү акыл-эс эмгегинин жогорку маданиятын иштеп чыгат.

Түйүндүү сөздөр: Өз алдынча иштөөнү уюштуруу, студенттердин жеке жөндөмдүүлүгү, фактыларды анализдөө билгичтиги, чыгармачылыгын өстүрүү, жеке пикири, изилдөөчүлүк ишмердүүлүк, практикада колдоно билүү.

Аннотация: В статье рассматривается процесс и особенности организации самостоятельной работы студентов на уроках и, что именно самостоятельная работа вырабатывает высокую культуру умственного труда, которая предполагает не только изучение книги, ведение записей, а прежде всего ума, стремление вникнуть в сущность вопроса, идти в глубь еще не решенных проблем.

Ключевые слова: Организация самостоятельной работы, индивидуальные способности студентов, умения анализировать факты, творческое развитие, собственное мнение, поисковая деятельность, применять на практике.

Annotation: The article discusses the process and features of the organization of students' independent work in the lessons and that it is independent work that develops a high culture of mental work, which involves not only studying the book, keeping records, but above all the mind, the desire to understand the essence of the issue, to go deep solved problems.

Keywords: Organization of independent work, individual abilities of students, ability to analyze facts, creative development, own opinion, search activity, put into practice.

Мы живем в такое время, когда высокие требования к жизни, к организации воспитания и обучения заставляют искать новые, более эффективные психолого-педагогические подходы, нацеленные на приведение методов обучения и воспитания в соответствии с требованиями. В этом смысле особое значение приобретает проблема внедрения эффективных приемов самостоятельной работы в учебно-воспитательный процесс. Именно умение самостоятельно работать вырабатывают у студентов желание быть уверенными в себе, самостоятельными, эрудированными, неординарно-мыслящими. В настоящее время необходимы именно такие люди. Недаром говорят, что студенты

приобретают очень много теоретических знаний, но совершенно не умеют применять эти знания на практике, не умеют самостоятельно мыслить, принимая решения в результате практической деятельности. Значит, преподавателям необходимо учить студентов самостоятельной работе.

Организация самостоятельной работы, руководство ею – это ответственная и сложная работа каждого преподавателя. Актуальность этой темы бесспорна. Этот процесс включает в себя знакомство, восприятие, самостоятельную переработку, осознание и принятие этих умений и понятий. Одной из главных функций самостоятельной работы является формирование высококультурной личности, т.к. только в самостоятельной интеллектуальной и духовной деятельности развивается человек.

Самостоятельная работа не самоцель. Она является средством борьбы за глубокие и прочные знания студентов, средством формирования у них активности и самостоятельности, как черт личности, развития их умственных способностей. В процессе обучения на уроке он должен достичь определенного достаточно высокого уровня самостоятельности, открывающего возможность справиться с разными заданиями, добыть знания в процессе решения учебных задач.

Специалистами подчеркивалось, что студентам важно дать метод, путеводную нить для организации, приобретения знаний, а это значит – вооружить их умениями и навыками научной организации умственного труда, т.е. умениями ставить цель, выбирать средства ее достижения, планировать работу во времени. Для формирования целостной и гармоничной личности необходимо систематическое включение ее в самостоятельную деятельность, которая в процессе особого вида учебных заданий – самостоятельных работ – приобретает характер проблемно-поисковой деятельности.

Самостоятельная работа – это не форма организации учебных занятий и не метод обучения. Ее правомерно рассматривать скорее как средство вовлечения студентов в самостоятельную познавательную деятельность, средство ее логической и психологической организации.

Эффективность учебного процесса познания определяется качеством преподавания и самостоятельной познавательной деятельностью студентов. Эти два понятия очень тесно связаны, но следует выделить самостоятельную работу как ведущую и активизирующую форму обучения в связи с рядом обстоятельств. Во-первых, знания, навыки, умения, привычки, убеждения, духовность нельзя передавать от преподавателя к студенту так, как передаются материальные предметы. Каждый студент овладевает ими путем самостоятельного познавательного труда: прослушивание, осознание устной информации, чтение, критический анализ. Во-вторых, процесс познания, направленный на выявление сущности и содержания изучаемого подчиняется строгим законам, определяющим последовательность познания. Нарушение последовательности приводит к поверхностным, неточным, неглубоким, непрочным знаниям, которые практически не могут реализоваться. В-третьих, если человек живет в состоянии наивысшего интеллектуального напряжения, то он непременно меняется, формируется как личность высокой культуры. Именно самостоятельная работа вырабатывает высокую культуру умственного труда, которая предполагает не только технику чтения, изучение книги, ведение записей, а прежде всего ума, стремление вникнуть в сущность вопроса, идти в глубь еще не решенных проблем. В процессе такого труда наиболее полно выявляются индивидуальные способности студентов,

их склонности и интересы, которые способствуют развитию умения анализировать факты, учат самостоятельному мышлению, которое приводит к творческому развитию и созданию собственного мнения, своих взглядов, представлений, своей позиции.

Существует множество различных направлений в исследовании природы самостоятельности студентов в обучении. Первое направление берет начало еще в древности. Его представителями можно считать древнегреческих ученых: Сократа, Платона, Аристотеля. Они глубоко и всесторонне обосновали значимость добровольного, активного и самостоятельного овладения ребенком знаниями. В своих суждениях они исходили из того, что развитие мышления человека может успешно протекать только в процессе самостоятельной деятельности, а совершенствование личности и развитие ее способностей – путем самопознания (Сократ). Такая деятельность доставляет студенту радость и удовлетворение и тем самым устраняет пассивность с его стороны в приобретении новых знаний. Те же мысли развиваются на страницах педагогических трудов Я.Коменского, Ж.Руссо, И.Песталоцци, К.Ушинского. В педагогических работах ученые-теоретики в единстве с философами, психологами, социологами и физиологами исследуют и теоретически обосновывают этот аспект проблемы в свете основных качеств личности представителя современной эпохи – инициативности, самостоятельности, творческой активности.

Под системой самостоятельных работ мы понимаем совокупность взаимосвязанных, взаимообуславливающих друг друга, логически вытекающих один из другого и подчиненных общим задачам видов работ. Всякая система должна удовлетворять определенные требования или принципы. В противном случае это будет не система, а случайный набор фактов, объектов, предметов и явлений.

При построении системы самостоятельных работ в качестве основных дидактических требований выдвинуты следующие:

- система самостоятельных работ должна способствовать решению основных дидактических задач – приобретению учащимися глубоких и прочных знаний, развитию у них познавательных способностей, формированию умения самостоятельно приобретать, расширять и углублять знания, применять их на практике;
- система должна удовлетворять основным принципам дидактики, и, прежде всего принципам доступности и систематичности, связи теории с практикой, сознательной и творческой активности, принципу обучения на высоком научном уровне;
- входящие в систему работы должны быть разнообразны по учебной цели и содержанию, чтобы обеспечить формирование у студентов разнообразных умений и навыков;
- последовательность выполнения аудиторных и внеаудиторных самостоятельных работ должна логически вытекать из предыдущих работ и готовить почву для выполнения последующих заданий. В этом случае между отдельными работами обеспечиваются не только «ближние», но и «дальние» связи.

Важную роль в организации самостоятельной работы играет подборка учебного материала, т.к. с ее помощью мы черпаем информацию содержания обучения. Содержание учебного материала должно быть доступно студенту, должно исходить из имеющихся у него знаний и опираться на них и на жизненный опыт, но в то же время материал должен быть достаточно сложным и трудным.

Систематически проводимая самостоятельная работа при правильной ее организации способствует получению студентами более глубоких и прочных знаний. Организация выполнения разнообразных по дидактической цели и содержанию самостоятельных работ способствует развитию познавательных и творческих способностей студентов, развитию мышления. При тщательно продуманной методике проведения самостоятельных работ ускоряются темпы формирования у студентов умений и навыков практического характера, а это в свою очередь оказывает положительное влияние на формирование познавательных умений и навыков.

Таким образом, самостоятельная работа является неотъемлемой частью учебного процесса.

Список использованной литературы:

1. Ладыженская Т.А. Методика преподавания русского языка. – М., 1990.
2. Пидкасистый П.И. «Самостоятельная деятельность учащихся» М., Мир, 1984.
3. Есипов Б.П. «Самостоятельная работа учащихся на уроке» ч.1. М., Наука 1986.

Рецензент: п.и.к., проф.м.а. Абдуллаева Р.

УДК:372.8+811(575.2)(045)

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-64-67

Жумагулова Э.Ж.

Эл аралык университетинин ага окутуучусу

АЙЫЛ ЖЕРГЕСИНДЕГИ МЕКТЕП БҮТҮРҮҮЧҮЛӨРҮНҮН АНГЛИС ТИЛ САБАГЫ БАР ЧОҢ ОКУУ ЖАЙЛАРГА ЫҢГАЙЛАШУУДАГЫ КЫЙЫНЧЫЛЫКТАРЫ

ТРУДНОСТИ АДАПТАЦИИ СЕЛЬСКИХ АБИТУРИЕНТОВ К УНИВЕРСИТЕТУ С ПРОГРАММОЙ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

DIFFICULTIES IN ADAPTATION OF RURAL STUDENTS TO THE UNIVERSITY WITH THE ENGLISH LANGUAGE PROGRAM OF TEACHING

Аннотация: Бул макала мектеп бүтүрүүчүлөрүнүн чон окуу жай шарттарына ийкемделүү өзгөчөлүктөрүн, өзгөчө айыл жергесинен келген окуучулардын англис тил сабагы бар окуу жайда кездешкен кыйынчылыктары жөнүндө чагылдырат. Биринчиден адаптациянын, кыргызча айтканда ийкемдөө процессинин түшүнүгү, андан кийин ар мүмкүн ыкмалары жана адаптациялоо кыйынчылыктарынын чечимдери тартууланган.

Түйүндүү сөздөр: Ийкемделүү, окуу жай, айыл окуучулары, жогорку билим, чет тилин үйрөнүү, педагогикалык шарттар, ыкмалар

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности адаптации студентов к обучению в высшем учебном заведении, в частности даются трудности адаптации сельских студентов к вузу с программой обучения английскому языку. Первоначально даются

определение и понятие адаптации, далее приводятся всевозможные методы адаптации и пути решения трудностей адаптации студентов.

Ключевые слова: Адаптация, университет, сельские ученики, высшее образование, изучение иностранного языка, педагогические условия, методы

Annotation: The article covers the peculiarities of students' adaptation to the University; especially the difficulties in adaptation of rural students to the university with the program of English language teaching are given. First, the concept and definition of adaptation are given, further various methods of adaptation and ways of solving the difficulties in adaptation are provided.

Keywords: Adaptation, university, rural students, higher education, foreign language learning, pedagogical conditions, methods

Adaptation of students in the context of higher education pedagogy is considered as the result of the pedagogical interaction of subjects of education, aimed at appropriating students to the values of vocational education. Adaptation of students occurs in a certain spatial-temporal continuum - the environment. If we connect the environment and the subject of adaptation with a direct line of control signals and a feedback line, we get a system that takes into account the differences between the action and its results. Experience shows that such a systematic organization of the process of adaptation of first-year students significantly increases its effectiveness.

The paper describes the process of organization of the educational environment of the university, contributing to the introduction of first-year students to the values of higher education, historically established university traditions, adaptation in the system of internal and external communication channels. First-year students, getting into a new environment of a higher educational institution for themselves, begin to interact with it through inclusion in various activities.

From childhood to death, there is a continuous process of development of adaptation mechanisms. It is actively involved in the surrounding social environment (parents, friends, etc.), as well as various social institutions (educational system, education, the media, etc.). The subjective one is that the process of social and psychological adaptation of a person is associated with his / her age and gender characteristics, personal qualities, attitudes, beliefs, etc. And here the active role of the individual, its desire or unwillingness to change or assimilate the existing social values is manifested in many ways.

Hence, the effectiveness of a person's social and psychological adaptation depends on the interaction of objective conditions (social origin, educational level, natural inclinations, immediate environment — family, school, workforce, informal environment, etc.) and subjective individual characteristics (personality itself, its passive position, its ability to be creative, etc.).

Neo-behavioral definition of adaptation. The neo-behavioral definition of adaptation is used in foreign psychology, for example, in the works of G. Ayzenk and his followers. Adaptation is considered by them in two ways:

- As a state in which the needs of the individual, on the one hand, and the requirements of the environment, on the other, are fully satisfied. It is a state of harmony between the individual and nature or the social environment;
- The process by which this harmonious state is achieved.

Adaptation, as a process, according to R. Henk, takes the form of changes in the environment and changes in the body by applying actions that are appropriate for a given situation. These changes are biological.

Behaviorists understand social adaptation as a process (or state achieved as a result of this process) of physical, socio-economic or organizational changes in specifically group behavior, social relations or cultures. Functionally, the meaning or purpose of such a process depends on the prospects for improving the ability of groups or individuals to survive, or on the way to achieve meaningful goals. In a behavioral definition, we are talking about the adaptation of the group, not the individual. About the personal changes occurring in the process of adaptation of the individual, we are not talking. It should be noted that behaviourists apparently do not consider the adaptation of the group a specific process distinct from the processes of individual adaptation.

Classification of types of adaptation according to the degree of personality activity, proposed by V.V. Selivanov and B.D. Parygin, involves the selection:

- passive position of external consistency of their actions with others;
- the active position of the individual, consisting in the desire to understand others and to gain their trust in order to further influence them;
- careful installation on "improvement" of people and conditions;
- simple adaptive appeasement in front of more powerful ones in order to secure their patronage.

The pedagogical community widely discusses the problem of adaptation of first-year students in the context of changes in the paradigm of higher education, changes in employers' requirements for graduates.

Socio-economic transformations in Kyrgyz society, the transition to a two-level higher education (bachelor and master) increase the requirements for foreign language graduates, ability and readiness to carry out foreign language communication. However, despite the efforts of teachers, the majority of graduating institutions of higher education do not know how to use a foreign language in real communication. Graduates have difficulty in dialogic and monologue speaking in a foreign language, reading authentic literature, not to mention writing a business letter or writing annotations to the article.

Since successful adaptation is a prerequisite for vigorous learning and a necessary condition for its effectiveness, the main reason for the weak language training of students at linguistic universities is, in our opinion, the lack of conditions for their adaptation to learning a foreign language at a university.

Most of students coming to the capital universities are the graduates from the rural schools. Since rural schools of our country train freshmen with poor English adaptation to the University with English language program students face lots of difficulties. In details, they do not understand the Russian environment of the city university program and English which is quite alien for them.

Pedagogical conditions for the adaptation of students to the study of a foreign language at a higher educational institution are a complex of pedagogical measures that have a positive impact on this process. The main pedagogical conditions conducive to the adaptation of students to the study of a foreign language are:

- 1) the formation of motivation to learn a foreign language;
- 2) pedagogical interaction;
- 3) improvement of the didactic process;

4) change in the content of work programs and teaching materials.

The main characteristics of a foreign language class at the present stage should be:

- speech performance (speech activity should be aimed at solving communicative tasks in order to extract useful information when reading, communicating by means of oral speech);
- the complex nature of learning a foreign language (within one class all types of speech activity, i.e. listening, speaking, reading, writing) should be covered;
- high density of use of aids (visual educational material, grammar tools, textbooks, technical aids);
- intensification of students' speech activity (involving the student in active speech activity in all its forms more than 2-3 times per lesson);
- creation of an artificial foreign language environment (stimulating the student for dialogic communication in a foreign language, the use of audiovisual media).

The methods used (methods, techniques, forms) of teaching a foreign language should:

1) to create an atmosphere in which the student feels comfortable and free, to stimulate the interests of the student, to develop his desire to practically use a foreign language, as well as the need to learn, thereby making it possible for the student to achieve success in mastering the subject;

2) affect the personality of the student as a whole, involve his emotions, feelings and sensations in the learning process, relate to his real needs, stimulate his speech, cognitive, and creative abilities;

3) to activate the student, making him the main actor in the educational process, actively interacting with other participants in this process;

4) to create situations in which the teacher is not a central figure, and the student must realize that learning a foreign language is more connected with his personality and interests than with the methods and means of teaching set by the teacher;

5) to teach the student to work on the language independently at the level of his physical, intellectual and emotional capabilities (that is, to ensure the differentiation and individualization of the educational process).

References:

1. Ayzenk G.Yu., Questions of Psychology. M., 1995. № 1. P.111-131.
2. Ivanova I.I., Aseev V.G. Methodology and methods of psychological research // Methodological and theoretical problems of psychology. M.: Science, 1969. - p. 218-245.
3. Leontiev V.G., Zhmyrikov A.N. Adaptation of a person to a new activity as a condition for the formation of a professional orientation // Conditions for the formation of a professional orientation of young people.- Novosibirsk, 1982. p. 6-26.
4. Parygin B.D. Fundamentals of socio-psychological theory. M.: Thought, 1971.-348c.
5. Selivanov V.I. Relationships in a small group and the volitional activity of the individual: Proceedings of the III All-Union Congress of the Society of Psychologists of the USSR.-M., 1968. T. 3.-Iss. 1.-e. 45-49.

Рецензент: ф.и.к., доцент Эргешбаева Н.

Исмаилов А.А.

Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин Кыргыз тили координатору

ЭСЕНГУЛ ИБРАЕВДИН ПОЭЗИЯСЫ АРКЫЛУУ КЫРГЫЗ ТИЛИН ҮЙРӨТҮҮ**ОБУЧЕНИЕ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ ЧЕРЕЗ ПОЭЗИЮ ЭСЕНГУЛА ИБРАЕВА****TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE THROUGH POETRY BY ESENGUL IBRAEV**

Аннотация: Макалада бүгүнкү күндөгү кыргыз тилин окутуп-үйрөтүүгө арналган усул-ыкмалардын абалы тууралуу учкай сөз болот. Акын Эсенгул Ибраевдин өмүр таржымалы, поэзиясы боюнча даярдалган тест, тапшырма жана көнүгүүлөр мисалга тартылат. Ошондой эле бул тапшырма, көнүгүүлөрдүн кантип иштетилип, тил үйрөнүүчүлөргө кандай таасир тийгизе тургандыгы жөнүндө маалымат берилет.

Түйүндүү сөздөр: Тил үйрөтүү, окуу жай, усул-ыкма, методика, аныктама, суроо, ыр, Эсенгул Ибраев, поэзия, көнүгүү, тапшырма.

Аннотация: В статье говорится о современных проблемах преподавания кыргызского языка. В качестве примера выступают тест, задания и упражнения, основанные на жизни, творчестве и поэзии поэта Эсенгула Ибраева. Таким образом показано, как работать с заданиями и упражнениями, каковы результаты обучающихся в изучении языка.

Ключевые слова: Обучение языку, образовательное учреждение, метод, методика, определение, вопрос, стихотворение, Эсенгул Ибраев, поэзия, упражнение, задание.

Annotation: The article deals with up-to-date problems of teaching the Kyrgyz language. Tests, tasks and exercises on biography, creativity and poetry of Esengul Ibraev will be used. Thus when and how these tasks and exercises can be used by language learners and their effectiveness is stated in the article.

Keywords: teaching language, educational institution, method, methodology, definition, question, verse, Esengul Ibraev, poetry, exercise, task.

Учурда Кыргызстандагы бала бакча, орто мектеп жана жогорку окуу жайларындагы кыргыз тилин үйрөтүүнүн методикасы кадимкидей эскирип, заман талабына толук жооп бербей жаткандыгы баарыбызга маалым. Ушундан улам соңку кездерде эл алдында туура сүйлөп, өз пикирин кагазга сабаттуу түшүрө албаган жарандардын арбып бараткандыгы байкала баштады. Атүгүл алардын кай бирлери өзүнүн жарым бетке жетпеген өмүр баянын да талаптагыдай жаза албай кыйналгандыгына күбө болуп жүрөбүз.

Мындан сырткары адабият сабагын окутуунун усул-ыкмалары да дал ушундай кейиштүү абалда. Себеби азыркы методика боюнча он жылдап адабият дарстарына катышкан окуучу-студенттер негизинен акын-жазуучулардын кыскача өмүр таржымалдарын үстүртөн баяндап, китептеринин аталыштарын гана санап тим болушат. Калемгерлердин чыгармаларын терең талдап, алар урунган ар бир сөздүн түпкү маани-мазмунун аңдоо, адабий мурстарга жаңыча мамиле жасап, сын көз менен кароо жокко эсе. Тагыраагы, улан-

кыздардын көпчүлүгү окуу программасына кирген акындардын ыр саптарын терең түшүнбөй туруп, аларды формалдуу түрдө куран жаттагандай жаттап келип, «эң жакшы» деген баа алууга көнүп калышкан. Ошондуктан бүгүнкү күндө кыргыз тили жана адабияты сабагын окутуп-үйрөтүүнүн методикасы реформага муктаж. Муну кантип ишке ашырууга болот?

Биринчиден, бир нече чет тилдерин билген, сабак өтүүнүн эл аралык стандарттарын өздөштүргөн, тынымсыз изденген, өз кесибин сүйгөн, заманбап окутуучулардын жаңы катмарын жаратуу зарыл. Экинчиден, окуу китептерин, усулдук колдонмолорду, көрсөтмө куралдарды, техникалык жабдыктарды жаңыртып, сабакты интернет аркылуу аралыктан окутуу ыкмасын өркүндөтүү жана жайылтуу керек. Үчүнчүдөн, тил менен адабият жанаша коюлуп, өз ара эриш-аркак, чогуу окутулууга тийиш. Төртүнчүдөн, илимий терминдерди, ар кандай аныктамаларды жаттоодон арылып, супсак теорияга эмес, конкреттүү көнүгүүлөргө таянган практикалык сабактарга басым жасоого милдеттүүбүз.

Тилекке каршы, бүгүнкү күндө теориялык сабактарга өзгөчө маани берилип, көбүрөөк саат бөлүнөт. Окуу китептери менен усулдук колдонмолордо тил үйрөнүүчүлөргө пайдасы тие турган көнүгүүлөр сейрек кездешет. Ал эми тигил же бул акындын поэзиясы аркылуу тил үйрөтүү ыкмасы дээрлик колдонулбайт. Бирок биз акындардын ырлары аркылуу мамлекеттик тилди окутуп-үйрөтсө, бул абдан жемиштүү болорун байкадык. Ал тургай өзүбүз иштеп чыгып, пайдаланып жүргөн көнүгүүлөрдүн үзүрүн кадыресе көрө баштадык. Андыктан, үлгү катары акын Эсенгул Ибраевдин өмүр таржымалы жана чыгармалары боюнча даярдалган тест, тапшырма, көнүгүүлөрдүн айрымдарын мисалга тартмакчыбыз.

Албетте, буларды качан, кантип иштетүү керек деген суроо туулушу мүмкүн?

Биринчи кадам. Оболу окуучу-студенттерге Эсенгул Ибраевдин өмүрү жана чыгармачылыгына арналган адабияттардын, колдонмо китептердин, кошумча окуу куралдардын, интернет булактардын тизмеси сунушталып, кайсыл китепканаларга барып, кантип даярданыш керек экендиги түшүндүрүлөт. Андан соң алар бир нече тайпага бөлүнүп, ар бири өз-өзүнчө тапшырма алууга милдеттендирилет. Башкача айтканда, биринчи топ Э. Ибраевдин өмүр таржымалына, экинчи топ балдарга арналган ырларына, үчүнчү топ махабат, төртүнчү топ пейзаждык, бешинчи топ философиялык, алтынчы топ граждандык лирикасына, жетинчи топ сатирасына, сегизинчи топ котормолоруна, тогузунчу топ акындын обондуу ырларына даярданып келүүгө тийиш.

Экинчи кадам. Алгач ар бир тайпа кезектешип, чогулткан маалыматтарын, тапкан табылгаларын дарсканадагылар менен бөлүшкөн соң, төмөндөгү тест, көнүгүү жана тапшырмаларды аткарышат:

А. Сүйлөмдөрдү толуктаңыз.

1. Эсенгул Ибраев ..... 16-мартта ..... районундагы.....кыштагында туулган.

а) 1906-жылы / Түп / Чоң-Таш

б) 1936-жылы / Өзгөн / Көлдүк

в) 1933-жылы / Тянь-Шань / Чет-Нура

г) 1928-жылы / Кара-Буура / Шекер

2. Акын ..... облусундагы ..... окуу жайын бүтүргөн.

а) Ош / техникалык

б) Нарын / педагогикалык

в) Талас / аскердик

г) Ысык-Көл / кесиптик

3. Алгач ал ..... нун ..... жана райондук ..... комитеттеринде иштеген.

а) Аксы / маданият үйлөрүндө / жаштар

в) Токтогул / бакчаларында / көркөм өнөр

б) Тоң / студияларында / билим берүү

г) Кочкор / мектептеринде / комсомол

4. .... - жылы нин ..... факультетин аяктаган.

- а) 1961 / Кыргыз мамлекеттик / журналистика
- б) 1963 / Бишкек гуманитардык / филология
- в) 1958 / Ысык-Көл мамлекеттик / педагогика
- г) 1960 / Эл аралык / чет тилдер

5. .... аяктаган соң ..... сатиралык ..... журналында эмгектенген.

- а) Орто мектепти / 40 жыл / “Тикенек”
- в) Жогорку окуу жайды / 26 жыл / “Чалкан”
- б) Кесиптик лицейди / 35 жыл / “Калемпир”
- г) Колледжди / 30 жыл / “Бюрократ”

6. Акындын ..... жолунда 26 ырлар, ... жана поэмалар ..... жарык көргөн.

- а) өмүр / прозалар / китеби
- б) чыгармачылык / сатиралар / жыйнагы
- в) тагдыр / юморлор / топтому
- г) баскан / обондор / басылмасы

7. .... тышкары ..... акындардын ырларын ....., 7 китеп чыгарган.

- а) Андан / белгилүү / талдап
- б) Булардан / классик / чогултуп
- в) Тигилерден / тааныш / сурап
- г) Мындан / түрдүү / которуп

8. Анын ..... ашык ырына обончу- ..... обон .....

- а) эки жүздөн / ырчылар / салышкан
- б) жүздөн / композиторлор / жаратышкан
- в) элүүдөн / аткаруучулар / арнашкан
- г) сексенден / музыканттар / жалгашкан

9. Акын өзү ..... чыгармаларынын ..... пайызын ..... айткан.

- а) жараткан / 70-80 / жатка
- б) жасаган / 50-60 / таамай
- в) чыгарган / 30-40 пайызын / көркөм
- г) ойлоп тапкан / көпчүлүк / шыр

10. Э. Ибраевдин ..... жыйнагынын он томдугу ..... «Бийиктик» ..... жарыкка чыккан.

- а) ырлар / 2005-жылы / редакциясынан
- б) сатиралар / 2008-жылы / ишканасынан
- в) китептер / 2010-жылы / студиясынан
- г) чыгармалар / 2013-жылы / басмасынан

Б. Суроолорго жооп бериңиз.

1. Ибраевдин туңгуч ыр жыйнагы качан жарыяланган, аталышы кандай?

- а) 1962-жылы, «Кичинекей манасчы»
- б) 1964-жылы, «Бөбөгүм»
- в) 1966-жылы, «Ленин жүрөктө»
- г) 1968-жылы, «Таң шоокуму»

2. Акын 2001-жылы кандай наамга татыган?

- а) «Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер»
- б) «Ата Түрк маданий борборунун ардактуу академиги»
- в) «Эл аралык «Руханият» ассоциациясынын лауреаты»
- г) «Кыргыз Республикасынын Эл акыны»

3. Акынга кайсыл китеби үчүн Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлык ыйгарылган?

- а) «Шаркыратма»
- б) «Турмуш агымдары»
- в) «Насыят»
- г) «Мидинден кат»

4. Акын өмүрүнүн соңку жылдарында кайсыл окуу жайда профессор катары дарс окуган?

- а) Борбор Азиядагы Америка университети
- б) Махмуд Кашкари-Барскани атындагы Чыгыш университети
- в) Кыргыз-Түрк «Манас» университети
- г) Кыргыз-Россия славян университети

В. Маалыматтардын туура же ката экендигин аныктаңыз.

Т. К.

1. Эсенгул Ибраев СССР Журналисттер союзунун мүчөсү болгон.
2. Калемгердин «Мөмөлүү дарак» аттуу прозалык жыйнагы бар.
3. Акындын орус тилинде «Серый козленок» деген ыр китеби чыккан.
4. Ибраев 1970-жылдары Кыргызстан Жазуучулар союзун жетектеген.
5. Акындын «Арабызга кошулган жети жылдыз» китеби түрк тилинде басылган.
6. Эсенгул Ибраевдин ырларынын басымдуу бөлүгүн граждандык лирика түзөт.
7. Ал Афанасий Феттин «Коңгуроо» аттуу ыр жыйнагын «кыргызча сүйлөткөн».
8. Э. Ибраев бир кезде «Кыргыз тили» коомунун президенти болгон.

Г. Сөздөрдүн синоним (//) жана антонимдерин (X) жазыңыз.

жаран //	тилазар X
.....	
собол //	душман X
.....	
асаба //	ардан- X
.....	
ажо //	соңку X
.....	
перзент //	жарды X
.....	

Д. Ыр саптарын мааниси боюнча туура келген сөздөр аркылуу толуктаңыз.

(бүрдөсүн, кагазда, жылдыз, кызмат, сүргөн, көрнөктөрдө, турмуш, ишкананы, жарын, жайып, басып, перзентине, кыргыз,)

Тирүүчүлүк сезилбесе,	Кылым ..... кыргыз тили,
..... өлдү деп билем,	Кызгалдактай гүлдөсүн,
Түндө жаркып көрүнбөсө,	..... тамыр-бутактарын,
..... өлдү деп билем,	Жаш арчадай .....
Кыргыз тили сүйлөнбөсө,	..... кенен ээлеп,

..... өлдү деп билем!
Чындап ..... кылам десе ким элге,
Сүйсүн тилин
Сүйгөн ..... сүйгөндөй.
Күйсүн тилге
..... күйгөндөй.

Иш ..... сайрасын.
Көчөлөрдө эркин .....,
..... жайнасын!

Е. Фразеологизмдердин маанисин чечмелеңиз.

куйкасы курушуу: .....
өзөгү өрттөнүү: .....
кийиз жүрөк: .....
кылдан кыйкым табуу: .....
койнунда котур ташы бар: .....

Ё. Белгиленген сөздөрдүн ордуна кайсыл сөздөрдү койсо, ырдын мааниси өзгөрбөйт?

Бул **жашоодо** чындык барда – төгүн бар, // .....
Жанган от бар жана өчкөн көмүр бар. // .....
«Өлдү, бүттү» **дегендерге** кошулбайм, // .....
Өлүп, бирок жашай берчү өмүр бар. // .....

Ж. Орунсуз кайталоодон арылуу үчүн белгиленген сөздөрдү алмаштырыңыз.

Ким бирөө жапа чегет кан басымдан,
Мезгил ылдам абдан бат алмашылган,
Мен ыр **жазбайм**, атак-даңк алыш үчүн
.....

Жазам аны, **жазбай** койо албасымдан...
.....

З. Боштуктарга мааниси боюнча туура келген сөздөрдү жайгаштырыңыз.

Жетимиш жыл болуптур (1) _____,
Жетимиш жыл – жетимиш белди ашканым.
(2) _____ деп жүргөндөр аз эместир,
Ашса аштым го, акыры кем жазбадым.

Элүү беш жыл (3) _____ анын жүгүн,
Эл катары айланып айым, күнүм,
Кадыр-көңүл жайында, карыным ток,
(4) _____, кабыргам калың бүгүн.

Сени (5) _____ мурдараак алганымдан,
Сени тапкам мурдараак балдарымдан.
Азыр деле артыңдан (6) _____,
Аз өңдөнүп бергеним алганымдан.

1.	а) кен казганым	б) жер басканым	в) эл бакканым	г) жем чачканым
2.	а) Баатырмын	б) Асылмын	в) Акынмын	г) Каатырмын
3.	а) сүйрөдүм	б) ташыдым	в) түрттүм	г) көтөрдүм
4.	а) Атаганат	б) Баракелде	в) Шүгүрчүлүк	г) Жерге кирсин
5.	а) сүйгөм	б) көргөм	в) чангам	г) өпкөм
6.	а) андып келем	б) чуркап келем	в) ээрчип келем	г) калбай келем

И. Сүрөттөрдүн маанисин туюнткан сөздөр аркылуу ырды толуктаңыз.

Бул чындыкты

Калп деп айтат кана, ким?

Оң ..... ТҮШТҮК болсо,
..... сол жак .....

Оң ..... ТҮНДҮК болсо,
Сол .....

Аба, ... керек бизге
Биримдешкен ..... бүгүн.

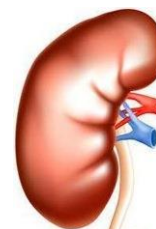

Й. Боштуктарга уйкаш сөздөрдү жазыңыз.

Чалыштап келген күнү атабыз,
Чакчелекейге эле түшүп .....

Кулаалы көргөн жөжөчө
Бурч-бурчка башты .....

Биз эмне, кеппи,
Бир урганда эле нокаут кетет
Бечара .....

Калп айтып жатат дебе, жолдошум,
Ылайым калптын казаны .....

Болжолумда, атам бокска катышса,
Эчак толтурмак экен
Мастерликтин .....

К. Ыр саптарын мааниси боюнча бириктириңиз.

1	Жөнү бар	а	ишке жолуктум.
2	Жосунсуз	б	эке-ен колуктум.
3	Сизге айтпай	в	капа болуштун,
4	Самопал	г	сырды кимге айтам,

1		2		3		4	
---	--	---	--	---	--	---	--

Л. Ырдын мазмуну эмне жөнүндө?

Булут менен күндүн чеги
Калган өңдүү тилинип,
Кум үстүндө жатты тиги
Таранчылар киринип.

Адегенде эки тамчы
Терезеге тамчылап...
Жалбыракты анан жатты
Барабандай каккылап.

Афанасий ФЕТ

Көшөгөлөп жер асанды
Каптайт коюу мунарык.
Булут калкыйт келаткан бу
Токой тарап тунарып.

- a) Таранчылар
- б) Боз туман
- в) Жашыл токой
- г) Жазгы жамгыр

М. Төмөнкү ырдын тематикасын аныктаңыз.

Жарык кылып сансыз жылдыз арасын,
Саратанда чолпон болуп жанасың.
Төкпөй-чачпай көргүң келсе өзүңдү,
Менин гана карегимден табасың.

- a) пейзаждык лирика
- б) граждандык лирика
- в) философиялык лирика
- г) махабат лирикасы

Н. Ырдагы троптун түрүн аныктаңыз.

Үйлөгөндөй бээ желини тарсайып,
Үшкүрүнөт өзөн суусу кашкайып.
Көк шиберге көмкөрүлгөн чыныдай,
Көркүн ачат ак өргөлөр маңкайып.

- a) сатира
- б) литота
- в) салыштыруу
- г) символ

Ң. Метаграмманын жообун жазыңыз.

Д-дан баштап окусаң, –
Салкын чачкан саябан.
Д-ны алып таштасаң –
Суюктук эл тажаган. (..... - .....)

Ө. Ырды обонго салып ырдаңыз.

Гүлгүн жаш

Өткөн өмүр өкүнтөт, айла барбы,
Өкүнгөндөн же табар пайда барбы?
Күлкү менен, шат менен таң атырган,
Күлгүн жаш, ай, күлгүн жаш,
Жалын жаш, эй, жалын жаш, кайда калды?
Кайда калды...

Ташты эритер сендеги чоктун деми,
Кайсыл топко алпарып коштуң мени?
Айрылгым жок, айрылбас аргам да жок,
Кош бол, менин алтыным,
Кош бол жалын жаштыгым.
Кош бол эми, кош бол эми.

П. Дилбаян жазыңыз.

Эл сүйгөн акын Эсенгул ИБРАЕВ

Бул көнүгүү, тапшырмалар аркылуу тил үйрөнүүчүлөр эмнеге жетишет?

Алар көнүгүү, тапшырмаларды аткарып жатып:

- сөз байлыгын өстүрүшөт;
- алган билимдерин бекемдешет;
- жаңы маалыматтарга ээ болушат;
- дүйнө таанымын кеңейтишет;
- аныктама жаттагандан арылышат;

- эстетикалык табитин курчутушат;
- мекенчилдик сезимдерин ойготушат;
- сабакка болгон кызыгуусун арттырышат;
- ыр жаратуу жөндөмдүүлүгүн ойготушат;
- ыр жазуунун техникасын өздөштүрүшөт;
- сөз менен иштөө чеберчилигин өркүндөтүшөт.

Мындан сырткары тил үйрөнүүчүлөр жогорудагы көнүгүүлөрдүн таасиринен улам сөзсүз түрдө акындын чыгармаларына кайрылып, мурда байкабай, көз жаздымда калтырган керектүү маалыматтарды кайрадан карап чыгууга умтулушат.

Колдонулган адабияттар:

1. Ибраев Э., Чыгармалар жыйнагынын он томдугу. – Б.: Бийиктик, 2013.
2. Кыргыз-Түрк «Манас» университетиндеги кыргыз тилин окутуунун жаңыча усул-ыкмалары: усулдук колдонмо. – Б.: 2006.
3. Кыргыз-Түрк «Манас» университетиндеги кыргыз тилин окутуунун жаңыча усул-ыкмалары-2: усулдук колдонмо. – Б.: - 2012.
4. Шамбаева Б.С., Кыргызча окуп, сүйлөшөлү. Б.:, 2006.
5. <https://www.azattyk.org>
6. <https://www.bbc.com>
7. <https://ky.wikipedia.org>

Рецензент: ф.и.к., доцент Т.К.Абдиев

УДК 81'33

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-75-78

Исмаилова З.А.

КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун ага илимий кызматкери

ЭМОТИВДҮҮ ТЕКСТТИН ПРАГМАТИКАСЫ

ПРАГМАТИКА ЭМОТИВНЫХ ТЕКСТОВ

PRAGMATICS OF EMOTIVE TEXTS

Аннотация: Макалада тексттеги эмотивдик маанилер, эмоционалдык реакция жана прагматика маселелери каралат.

Түйүндүү сөздөр: эмотивдик семантика, прагматикалык маани, эмоциялык реакция.

Аннотация: В статье рассматривается эмотивная значение текста, эмотивная реакция и особенности прагматики.

Ключевые слова: эмотивная семантика, прагматическое значение,, эмоциональная реакция.

Annotation: This article is considered emotion meanings, emotion reactions in texts and features of pragmatic.

Keywords: emotional semantics, pragmatic meaning, emotional reaction.

Азыр прагматика маселеси сүйлөмдүн пайда болушу, аны кабыл алуу, түзүү, анын “коё берүүчү механизмдери” башкача айтканда эмоция же адам фактору менен байланыштуу экендиги баарына белгилүү болуп калды. Прагматикалык натыйжа “түшүндүрүүчүнүн жагдайына” көз каранды экендигине шек жок. Иш жүзүндө ал - адресаттын өзү. Адресаттын фактору убакытта да, мейкиндикте да өзгөрүлүп турат. Бул тезиске жөнөкөй эле далил келтирсек болот, бир эле көркөм текст, бир эле убакытта ар башка адамдар тарабына ар башкача кабыл алынат. Бул турмуш тажрыйбасы, адресатты билгендик, эмоциялык индекс менен түшүндүрүлөт. Адресат факторунун бул параметрлерин эске албай, сүйлөшүү мамилесине ийгиликтүү таасир берүү мүмкүн эмес. Экинчи жагынан, конкреттүү адресаттын ушул параметрлерин билип алсак, ага сүйлөшүп жатканда таасир берүүдө көпкө жетишсек болот. Башкача айтканда, анын тиги же бул эмоциялык стимулга кандай мамиле кылаарын алдын ала билип алабыз. Сүйлөө актысынын концепцияларынын авторлорунун бири Дж. Серл сүйлөө актысын беш категорияга бөлгөн: репрезентативдер, директивалар, комиссивдер, экспрессивдер жана декларативдер. Ал сүйлөө актысынын экспрессивдик категориясы деп, сүйлөп жаткан адамдын бир нерсеге карата болгон психикалык абалын түшүнгөн, т.а. сүйлөө актысынын эмотивдүү болорун белгилеген. Эмотивдүү тексттин прагматикасы үчүн төмөндөгүдөй маанилүү учурлар бар,

Сөздүн эмоциялык акценти (биздин терминологияда сөздүн эмотивдик семантикасын түзгөн мазмунун жана коннотациясын, символикалык маанисин) маалымат жөнөтүүчүнүн эмоциялык ниетин, кабыл алуучунун ошол учурдагы эмоциялык көз карашын камтып, анын эмоциялык реакциясына өз таасирин тийгизет.[3: 38.].

Ошентип биз, көркөм чыгармалардагы эмотивдик тексттердин параметрлерин карап чыгып, эмотивдик семантика прагматикага окшошпойт деген жыйынтыкка кошулабыз.

Сөздүн эмотивдик семантикасы прагматиканын бир бөлүгү болуп эсептелет. Прагматика жалаң эле эмотивдик лексика жана эмотивдик текстте гана болбостон нейтралдуу тексттерде да болоору аныкталган, тилдин бардык функциялары прагмативдүү болушат, анткени алардын негизги максаты- кабыл алуучуга ар кандай таасирлерди берүүдө жатат.

Прагматикалык маани эмотивдик мааниге караганда кененирээк келет. Бир эле эмотивди, бир эле эмотивдик мааниде, бир эле кабыл алуучуга ар кандай жагдайда жибере берсе, ошол кабыл алуучуда ар кандай реакция пайда болот. Ал реакциялар жагдайы, мааниси бирдей болсо да айырмаланып турушат, бирок эмоциялык позициясы ар кандай болот.

Эмоциялык жагдайды, позицияны жана реакцияларды типтерге бөлүүгө болот, демек, эмоциялык прагматиканын процесстерин ар кандай деңгээлде моделдөөгө жана аны идеологиялык максатта пайдаланса болот. Эмоциялуулукту кошуп ар бир берилген баа жалаң эле жашоонун жагдайын чагылдырбастан, баа берилип жаткан субъектин дүйнөгө болгон көз карашын дагы көрсөтөт [2: 80.].

Биздин изилдөөбүздүн объектиси эмотивдик семантика болгондуктан, биз баарынан мурда прагматиканы эмотивдик сөздү туура тандап алууга тийишпиз.

Анткени эмоциялык реакция маалыматтын прагматикасынын жыйынтыгы катары, сөздү тандап алууга көз каранды. Ал, сүйлөп жаткан адам ушул сөздү кандай үн менен айтканына же башкача айтканда интонацияга да көз каранды болоорун билүү керек.

Сөздүн сөздүктөгү семантикасына каршы келе турган үн менен айтылган эмотив, тескери прагматикалык натыйжа берет:

-Жеймин! Жеймин! Сары ооз, сором! Сором сени, чычкан! (4: 370) . Мен сизди таза адам экен десе....(У.А) Сен азамат экенсин, өзүңдүн бетинди өзүң ачып бербедиңби! (Н.Б)

Эмоциялык реакция жагдайга да жараша болот: бир эле жолу өз оюн айтуу, бир эле адресаттан тескери эффект алышы мүмкүн.

Эмоциялык реакция, жаңы келген кошумча маалыматтын таасири алдында, ошол эле стимулга берген баасын өзгөртөт.

Мисал келтирсек:

Эр-Күлчур керээзин айтаарда алсыз болчу. Эми эбаккы өткөндү эстеп, чыйрала түштү. Дайым жанында турган чөйчөктөн суу ичти. Тилин ууртунда булгалады. Тынымча ойлоно калып керээзин улады. Корккон уландар селейип турушту....(4: 112.).

Эмоциялык реакциянын сапатына же башкача айтканда өз оюн айтуунун прагматикасына таасирин тийгизе турган фактор болуп, адресаттын позициясы саналат.

Оо, чөп көчүк , чөп көчүк бедди?! Муну эмнеге жылкыга жиберди, ие?! Оо, уул! Же бышыгың, же үйүңө барып, торпок миниң. Ат секиргенде ээрден болп түшүп калчу уул жылкы күзөтпөйдү!

Ыйлагысы келген бала жылкычы чоңдун кордоосун укканда кайра чыйралат. Азоого кайра минет. Эми ал ээрде чыйрак олтурат. Тизгинди кыска кармайт... (4: 133).

Эмоциялык реакция адресаттын жеке өзгөчөлүктөрүнө көз каранды экендигине биз жогоруда айтып кеткендер мисал боло алат.

Көпчүлүк учурда кемсинтүүнүн эмотивдик прагматикасынын психикалык таасири көпкө чейин созулат. Көптөгөн тексттерден, эмотивдин таасирлеринин эффектиси, андагы эмотивдин санына көз каранды эместиги байкалган. Бир эмотивдин эле күтүүсүздүгү, алдын ала билбестиги, башка ушуларга окшошторго караганда прагмативдүүрөк болот. Буга эки мисал келтирели:

Жебеси кайып кеткен Жаш-Тегин аябай ызалуу. Ал баарыдан да өзүнө таалим берген Эр-акенин алдында жебеси илбирстен жазып калганга ыйлагысы келди. Акбозду улам колтукка теминет. Өзү тияк-биякка элтеңдей карайт.”Сени.Се-ни...Эминеси көрүнсө да...Сени...

Ал ызаланат, арданат, кыжырданат. (4: 370).

О, иттики ...Мен анык аюу экемин...Чын жеңилбейбиз. Эч кимге эч качан! Мен Эр-Киши боломун! Жо-ок..боло албасмын..Уйкучумун. Кишинин ички сырын сезе албаймын.. (4: 322).

Текстте сөздүн эмотивдүү прагматикасын көрсөткөн аюумун, уйкучумун, “өзүнө ишенген” деген эпитеттер менен кошулуп Эр-Кишинин жүрөгүн сыздатты, ал мындай “мүнөздөмө” менен таптакыр макул эмес эле.

Тексттен көргөндөй, бул эмотив өтө прагмативдүү.

Демек, жыйынтыгында, сүйлөп жаткан адам өзүнүн сөзүн керектүү учурда күчтүү таасир бере турган сөздү койо тургандай кылып уюштурушу керек. Тийиштүү жагдайсыз сөз

таасир бербейт. Эмотивдүү сөздөрдү колдонобузбу же алардан качабызбы, баары бир алар кандай күчтүү эффект берерин эсте тутушубуз керек.

Колдонулган адабияттар:

1. Булыгина Т.В. О границах и содержании прагматики// Изв.АН СССР.Сер. Лит.и яз.1981.Т.40,№4.
2. Гак В.Г. Прагматика,узус и грамматика речи// ИЯШ.1982.№5.
3. Шаховский В. И. Эмотивный компонент значения и методы его описание. Волгоград,1983.
4. Т.Сыдыкбеков.Көк асаба // Фрунзе. Адабият. 1989.

Рецензент: ф.и.д., доцент К.Саматов

УДК 81'33

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-78-81

Исраилова Д. А.

КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун ага илимий кызматкери

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИН УЧУРДАГЫ АБАЛЫ

СТАТУС ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА

CURRENT STATUS OF THE STATE LANGUAGE

Аннотация: Бул макалада мамлекеттик тилдин учурдагы абалы жөнүндө сөз болот. Учурдагы тилди өнүктүрүүдөгү проблемалар жөнүндө айтылат.

Түйүндүү сөздөр: тил, улут, иш кагазы, идеология, эгемендүүлүк.

Аннотация: В данной статье будут описаны о текущем статусе государственного языка

Ключевые слова: язык, национальность, делопроизводства, идеология, независимость.

Annotation: This article will describe the current status of the state language.

Keywords: Language, nationality, paperwork, ideology, independence.

Мамлекеттик тил – мамлекетте иш кагаздарын жана сот ишгтерин алып барууда, жалпы билим берүүчү орто мектептерде, атайын орто жана жогорку окуу жайларында окутууну жүргүзүүдө бир өлкөдө милдеттүү колдонулуучу тил. Кыргыз ССРинин Жогорку Совети 1989-жылы 23-сентябрда “Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили жөнүндө” мыйзам кабыл алып, кыргыз тилине мамлекеттик тил макамы берилген.

Мамлекеттик тил – улуттардын ортосундагы байланыш-катыштын, пикир алышуунун куралы, улуттун баа жеткис зор байлыгы. Кабыл алынган мыйзамды мамлекеттик денгээлде ишке ашырыш үчүн ар бир ишкана, мекемелер иш кагаздарын толугу менен мамлекеттик тилге өткөрүш керек. Бул жагынан 30 жыл мыйзам менен жашап келсек да, бир аз аксап

тургандай сезилет. Аткарган, көзгө көрүнөөрлүк аракеттердин пайдасы азыраак болгондой болуп, дале ураан-чакырык, популисттик аракеттер көбүрөөк болуп жаткансыйт. Мамлекеттик тил жөнүндө сөз болгондо барыбыз патриот болуп чыга келебиз. Тил майрамында бала-бакчадан баштап чоң мекеме ишканаларга чейин пландык ишти аткаруу үчүн бир иш-чара өткөрүп, балдарыбызга тил жөнүндө ырлардан, саптардан жаттаттырып айта салдырмай адатыбыз бар. Эгемендүүлүктүн негизги белгиси – бул тил. Мамлекеттик кызматка кыргыз тилин билбей, кире албай калдым дегенди эч жерден укпайсың. Себеби ошол мамлекеттик ишканаларга кирсен баары орусча жазат, сүйлөйт, кыргызча сурасан орусча жооп берет. Бул көрүнүш адаттагы эле, күнүмдүк көрүнүш болуп калды. Көчөдө, коомдук транспортто баары орусча сүйлөгөнгө аракет кылышат. Жаштардын аң-сезиминде кыргызча сүйлөп мактана турган сезимдин жоктугу кейитет. Демек, тил бул саясат, тил бул идеология. Улуттук идеология болбосо, улуттун аң-сезими өспөйт. Ал сезимди өстүрүш үчүн ар бир үй бүлө үйүнөн баштап керек. Ата-энелер өзүбүз аралаштырып сүйлөп отуруп, балдарыбыздын аң-сезими, тили ошого байланыштуу болуп жатат. Күнүмдүк турмушубузда эле колдонуп жүргөн сөздөргө деле кулак көнүп бүттү. Профессор К.Т.Токтоналиев: “Арабаевада окуйм, Арабаевдан келатам деп жооп беришет. Билбеген киши Арабаева деген аял болгон турбайбы деп ойлойт” деп жазгандай көрүнүштөр абдан эле көп. Кайда жашайсың десе Бахада жашайм, Токтогулдан токтотуп кой сыяктуу кулак көнгөн сөздөрдөн башталат тил деген. Ж. Бөкөнбаев ким болгон десең Баканбаева көчөсү бар экенин билем дейт. Мына ушуга окшогон “өксүктөр” жаштарда гана эмес барыбызда бар. Чоң эле жыйналыштарды өткөрүүдө: “Расмий тилде өткөрөлү, барыбызга түшүнүктүү болсун” дейбиз. А жыйында отургандардын баары кыргыздар. Кыргыз улуту өзү тилин сыйлап, өзү колдонууга чакырып, талапты кое албаса, кантип башка улуттун өкүлдөрүн үйрөнүүгө чакырабыз. Бул “күнүмдүк” чоң көйгөйлөр барып эле улуттук идеологияга барып такалат. Улуттук идеология издедик, жаздык. Ал биздин макалдарыбыздан баштап, туу туткан Манасыбызда экенин билип туруп издедик. Мына ушуларды балдарыбызга айтып, түшүндүрбөгөнүбүздөн “Ахунбайка”, “Арабаева”, “Баканбаева” сыяктуу сөздөрдү түшүнбөй туруп сүйлөй беришчү болду.

Улуттук идеология болбосо, улуттук аң сезим өспөйт, өнүкпөйт. Улуттук аң сезим өспөгөндөн кийин улуттук баалуулуктарга болгон кайдыгерлик күчөйт. Жаштар башка элдин улуттук баалуулуктарына кызыгып, кабыл ала баштайт. Ошентип өзүнүн улуттук тилинде сүйлөгөндөн уялышат.

Кыргыз тил десе кыргыз тилчилерге гана керектей, же болбосо Мамлекеттик тил комиссиясы, Илимдер академиясында Тил жана адабият институту бар, ошолор иштешет да сыяктуу мамиле кылышат. Белгилүү публицист, жазуучу агайыбыз Абдыкерим Муратов бир маегинде казактардын тилине суктануу менен карап: “улуттук сезими ар бир жаранын ичтен кайнатып жаткандыгында, казактык кан “мен казакмын” деген жумуру баш пендесин ааламдашуу агымына оп тартып кетпеш үчүн ойго салгандыгында окшобойбу деп калдым” деп өзү айткандай тил деп жүрүп тили тешилгенин билебиз. [Интернеттен шилтеме «*РухЭли сайты*»] Анын сыңарындай кыргыз канында “мен кыргызмын” деген улуттук сезим жаралмайынча тил маселеси аксай берет көрүнөт. Мамлекеттик тилдин кадырын, баркын, деңгээлин көтөрүү – ар бир жарандан көз каранды. Ар бир мамлекеттик жетекчинин тилге болгон мамилесине байланыштуу. Ишкана-мекемелерде башка улуттун өкүлдөрү эмне үчүн баш отун салып кыргыз тилин үйрөнүшпөйт. Себеби андай муктаждык жок. Жетекчи талап

койбойт. Муктаждык болсо кыргыз тилин үйрөнүп, иш кагаздарын кыргызча жазууга аракет болмок. Жогоруда айтылган “майда”, “күнүмдүк” сыяктанган чоң проблемалардын баары тил жөнүндөгү мыйзамга барып такалат. 2004-жылы мыйзамга өзгөртүү жана толуктоолорду киргизгенде да иш чала бойдон калган. Анткени тил мыйзамындагы “мамлекеттик же расмий тилде” деп кайталанган саптар, “же” деген байламта түшүнүксүз болуп калган. Алсак: 5-,7-, 15-,16-,19-беренелеринде ушул өндүү жазуулар тилди өнүктүрүүдөгү “тил кыскалыкка” алпарат. Себеби, иш кагаздарын мамлекеттик тилде жаз деген талапты кое албайт эч ким. Өзүңүздөр билгендей, талап болмоюнча иш болбойт. Мамлекеттик тил мыйзамына ылайык кыргыз тилинде даярдалган документтер гана түп нускасы болуп саналат. Бүгүнкү күндө Өкмөттө деле документтер эки тилде – кыргыз жана орус тилинде даярдалат. Бирок көбүнчө орус тилиндегиси гана таркатылып калат. “Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили” жөнүндөгү мыйзамдын 27-беренесинде “Кыргыз Республикасында жарнактар, кулактандыруулар, преysуранттар жана башка көрүнөө маалыматтар адегенде мамлекеттик тилде, андан кийин расмий тилде, зарыл учурда башка тилдерде да жол-жоболоштурулат” деген талап жазылган. Ушул “зарыл учурда башка тилдерде да жол-жоболоштурулат” деген сүйлөм менен башка улуттун өкүлдөрүнө жол ачып бергенбиз. Бир нерсе десең, өзүңүн мыйзамында ушинтип турбайбы дейт. Турциядан, Кытайдан, Америкадан келген туристтер тилди билбегенинен көп деле кыйнала бербейт. Анткени дүкөн, кафелердин аталыштарынын көпчүлүгү ошол тилдерде жазылган. Кыргыз тилинде жазылган көрнөк-жарнактар аз санда. Болсо да аябай катасы көп, орусчадан сөзмө-сөз которуп жазып, илип коюшкан.

Бир аз маселе болсо мамлекетти күнөөлөп “жатып” алганга көнгөнбүз. Мурда бир аз каражат болсо эле мамлекеттик тил өнүгөт эле деп кыялданчубуз. Мамлекет тилден акчаны аяган жок. Көрсө каражат бөлүп койсо эле тил өнүгүп кетпейт экен. Тил өнүгүш үчүн элдин аң-сезими, эрки керек экен. Кемчиликти айтып турбасак, мактанып, мактай берсек, анда өнүгүүдөн артта калабыз. Ырасында эле кемчиликтен арыла албай турганда, “күйбөгөн жериң күл болуп” айтат экенсиң. Ооба, ошол каражаттардын эсебинен көптөгөн жакшы иштер жүргүзүлдү, аны да танбашыбыз керек. Тилди өнүктүрүү боюнча Улуттук программа да иштелип чыкты. Көптөгөн китептер басылып чыкты. Бирок ошол китептер элге жетпей, көпчүлүк билбей эле калып жатышат. Себеби китептер аз нускада чыгып жатат. Мисалы: Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда Улуттук программанын негизинде чыккан китептердин бет ачарлары өткөрүлүп, чыккан китептер көргөзмөгө коюлуп, көпчүлүк таанышып кетип жатышат. Көркөм адабият, “Манас” эпосунан баштап балдар адабиятына чейинки китептерди кошпогондо, мамлекеттик тил жөнүндө, аларды үйрөнүү, окутуу боюнча жалпысынан 2014-2018-жылдары 44 китеп чыгып, жогорку окуу жайларга, министерство, ведомстволорго бекер таркатылып берилди. Бирок мамлекеттик тилди өнүктүрүү жалгыз гана Мамлекеттик тил комиссиясынын же болбосо Тил жана адабият институтунун, филология факультеттеринин гана милдети эмес. Программада көрсөтүлгөндөй, практикалык натыйжаларга жетишүү үчүн бардык мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жарандык коом катышкан биргелешкен иш-аракеттерин күчөтүү зарыл.

[Улуттук программа]. Программада күтүлүүчү натыйжа – 2020-жылга карата мамлекеттик бийликтин органдарынын бардык жетекчи кызматкерлери, кайсы этностон болгондугуна карабастан, мамлекеттик жана расмий тилдерди С1 деңгээлинде билүүгө

тийиш эле. Биз күткөн натыйжа болдубу? Ал эми С1 – кесипкөй билүү деңгээлине жетүү деген – ар бирибиз иштеген ишибизде мамлекеттик тилде иш кагаздарын туура жүргүзө алуу деңгээли болуп саналат. Иш кагаздарын жүргүзүү системасы – тилди жогорку деңгээлде билүүнү талап кылган кесиптик иштин чөйрөсү. Тил качан өнүгөт? Коомдун бардык чөйрөлөрүндө тилди кеңири колдоно алууга дараметибиз жетпейинче тил өнүкпөйт. Илимде, өнөр жайда, айыл чарбада, медицинада, техникада мамлекеттик тилди колдонмоюнча расмий тилде жүрө беребиз. Кыргызстандагы бардык мамлекеттик кызматкерлер мамлекеттик тилден экзамен тапшырышат. Бул жакшы көрүнүш, бирок экзамен тапшыруу менен тил өнүгүп кетпейт. Ар бир министрликке, ведомстволорго, мекеме-ишканаларга, мамлекеттик уюмдарга өздөрүнүн нормативдик документтерин орус тилинен которуп, мамлекеттик тилде кандай жазыларын китеп кылып чыгарып берүүгө тийишпиз.

Илимде илимий иштерибизге түшүнүксүз орусча же башка тилдеги терминдерди кошо калып, өзүбүздү кыйын сезип жүрөбүз. Тескерисинче ата бабадан калган, колдонуусу чектелип калган сөздөрүбүзгө “жан берип” “тирилтип” накта кыргызча жазсак болбойбу. Ал эми 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасы ойдогудай ишке ашып, максатына жетип жатабы? Программада тилди үйрөнүүнү үч этапка бөлгөн. 2019-2020-жылдар түзөтүүчү этап. Көп тилдүү үзгүлтүксүз билим берүүнүн вертикалын (мектепке чейинки, мектептик, кесиптик, жогорку билим берүүнү) калыптандыруу үчүн шарттарды түзүүнү, мамлекеттик тилди улуттар аралык карым-катнаштын тили катары, коомдук турмуштун социалдык маанилүү чөйрөлөрүндө колдонуу менен байланышкан бир катар маселелердин спектрин камтыйт [Улуттук программа]. Дале тил боюнча жоопторубузга караганда суроолорубуз алда канча көп болуп турат. Барыбызда “мен кыргызмын” деген улуттук сезимдин ойгонушун каалайм.

Колдонулган адабияттар:

1. “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндөгү” мыйзам, 1989-ж., 23-сентябрь.
2. “2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү боюнча улуттук программа, Б.,2014-ж.
3. Интернеттен шилтеме«РухЭш» сайты

Рецензент: ф.и.д., доцент Джаманкулова К.

УДК 378,147:811.512.154

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-81-86

Карыпбаева Г.М., Ибраимова Ж.Т.

КМЮАнын ага окутуучусу,

КМЮАнын ага окутуучусу

КЫРГЫЗ ТИЛИН КЕСИПТИК БАГЫТТА ОКУТУУНУН КЭЭ БИР МАСЕЛЕЛЕРИ

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ В
ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ НАПРАВЛЕНИИ**

SOME PROBLEMS OF TEACHING PROFESSIONAL KYRGHYZ LANGUAGE

Аннотация: Макалада жогорку сапаттагы кесиптик даярдыктагы адистерди чыгаруу, инсандыкка багытталган кесиптик билим берүүнүн система түүзүүчү факторлору, адистин келечектеги кесибинде үйрөнгөн кыргыз тилин кандай жана канчалык денгээлде колдонууга даярдыгы тууралуу сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: кесиптик багыт, компетенттүүлүктүн түрлөрү, окутуунун жаңы технологиялары ж.б.

Аннотация: В статье затрагиваются проблемы высококачественной профессиональной подготовки будущих специалистов, системообразующие факторы личностно- ориентированного профессионального образования при обучении кыргызскому языку, цель обучения профессионально-ориентированной коммуникативной компетенции, о готовности к использованию кыргызского языка в своей будущей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: профессиональное направление, виды компетентности, новые технологии обучения и тд.

Annotation: The paper addresses the problems of high-quality training of future specialists, system factors of personality-oriented professional education for teaching Kyrgyz language, the purpose of training professional-oriented communicative competence, the willingness to use the Kyrgyz language in their future careers.

Keywords: professional direction, types of competence, new training technologies etc.

Жогорку билим берүү системасында келечектеги адистерди кесиптик жактан жакшы сапатта даярдоонун чечүүчү шарттарынын бири болуп, биздин оюбузча, жигердүү таанып-билүү процессине ар бир студентти тартуу, анын алып жаткан билимин практикада, окууну бүткөндө иштеген ишинде колдоно тургандыгын жана кандай, кайсы шарттарды пайдалана аларын анын дээрине жеткирүү деп эсептейбиз. Ушул жагдай студенттин окуу иштерин өркүндөтүү жолдорун белгилейт. Ошондуктан окуу сабактарын гана активдештирүү менен чектелбестен, студенттен практика жүзүндө билимди жана демилгелүүлүктү, тажрыйбаны талап кыла турган өз алдынча иштөөгө үйрөтүүнүн орду чоң. Кесиптик багытта окутуунун жаңы муундагы технологиялары, ыкмалары, биринчи кезекте, билим берүү системасындагы сапаттык өзгөрүүлөргө негизделип, жыйынтыгында, билим алуучу адистик жана алака- байланыштык билүүлөргө (профессионалдык жана коммуникативдик компетенцияларга) ээ болуп, аны келечектеги ишинде демилгелүүлүк жана чыгармачылык менен пайдалана ала тургандай кылып окутуу. «Компетенция», «компетенттүүлүк» деген түшүнүк ХХ –кылымдын 60-жылдарында калыптанып, билимге негизделген, иш билгилик, иштин көзүн билгендик, инсандын жашоо турмушунан алынган социалдык-кесиптик, акылдык тажрыйба деп белгиленген. Дагы белгилеп кетүүчү нерсе- бул түшүнүктөр мурун деле адабиятта жана турмушта колдонулуп келген. Мисалга, “Краткий словарь иностранных слов» сөздүгүндө төмөнкүдөй аныктама келтирилет: “Компетенттүү – билгич, кандайдыр бир тармакта бардыгын билген; билимдүүлүгүнүн себебинен чечим чыгарууга жана пикир түзүүгө укуктуу адам”. [2,25]. Белгилүү окумуштуулар жазгандай - кесиптик багытта окутуунун башкы максаты болуп – өзүнүн эмгектик ишмердүүлүгүн эффективдүү жүргүзгөн

инсандык адисти калыптандыруу. Башкача айтканда, адис билимдердин жана үйрөнүмдөрдүн жыйындысына гана, анын ичинде окутулуп жаткан тилде компетенцияга дагы ээ болуп эле тим болбостон, адистигинде чоң мааниге ээ боло турган инсандык сапаттарды калыптандыруунун үстүндө иштөө ар бир кесиптик багытта окутуунун социалдык жагын олуттандырат. Кыргыз тилин кесиптик багытта окутуу ар кандай жолдор менен ишке ашырылат жана адистикке үйрөтүү кандай ыраттуулукта жүргүзүлүп жатканы менен байланыштуу. Кыргыз тилине үйрөтүү атайын бир даярдык менен же аны аяктоо менен, же бирдикте өткөрүлөбү ошого дагы байланыштуу болот. Биринчисинде, окутуунун максаты – кыргыз тилин кесиптик багытта жалпы үйрөтүү, мисалы билим берүү мекемелеринде профилдик окутууда колдонулат. Экинчиси - кыргыз тилин билүү - адистиги боюнча жакшы ишке орношуунун укуктук кепили болгондо сертификатка экзамен тапшыруу талап кылынат. Жана акыркысы, кыргыз тилин билүү – адистикке даярдоонун сөзсүз бөлүгү болуп, кесиптик окутуу менен кыргыз тилин окутуу айкалышканында. Мисалы, студент-юристтерге төмөнкү курстарда кыргыз тилин окутуунун максаты катары профессионалдык актуалдуу маселелерди чечүүдө мамлекеттик тилди колдоно билүү жөндөмдүүлүгүн өстүрүү болуп саналат. Демек, юридикалык факультеттерде укуктук билим алуу шартында кыргыз тилин окутуу-коммуникативдик компетенцияларды калыптандыруу өзгөчөлүгү менен айырмаланат, анткени ал келечектеги кесибине даярдоону эсепке алуу менен үйрөтүлүшү керек. Психологиялык-педагогикалык илимде адисти мындай комплекстүү даярдоонун максаты “кесиптик билгичтик” деп белгиленет дагы, учурда кыргыз тилин үйрөтүү методикасында кабыл алынган “коммуникативдик компетенция” деген түшүнүктөн айырмаланат. Тагыраак айтканда, юридикалык факультеттердин студенттерин коммуникативдик компетенцияга үйрөтүү кесиптик билгичтигин өнүктүрүү менен бирдикте жүргүзүлүп, негизги квалификациялык сапаттарга: өзүнүн ишмердүүлүгүн пландаштырууга жана уюштурууга, алака-байланыштарды түзүү менен жамааттын өз ара аракеттешүүсүнө кошулууга, ар кыл окуу технологияларды жана акыл эмгегинин ар кандай ыкмаларын өз алдынчалуулук, жоопкерчилик менен байымдуу колдонууга көмөктөшөт. Билим алуучунун инсандыгы, анын кызыгуулары жана жөндөмдүүлүгү эске алынып, кесиптик багытта окутуу билим берүү технологиялары жемиштүү болорун тажрыйба жана илимий изилдөөлөр көрсөттү. Жогорку педагогикалык билим берүүдөгү кесиптик багытта окутуу технологиясы педагог менен студенттердин ортосундагы жөндөмдүүлүктөрү психологиялык, жалпы педагогикалык, дидактикалык өз ара аракеттешүүсүнүн системасы катары каралат. Албетте, мындай технология менен адистин маанилүү кесиптик сапаттарын жаратууга багытталган окутуунун маңызы, ыкмалары, формалары жана каражаттары ишке ашырылат. Кесиптик багытта окутуунун жаңы технологияларын иштеп чыгуунун негизинде жогорку майнап чыгуучу (эффективдүүлүктөгү) студенттердин эмгектенүүсү жана окутуучунун башкаруучулук ишмердүүлүгү жатат. Ал эми кесиптик багытта окутуу технологияларын долборлоо башаттары болуп билим берүү жана профессионалдык үлгүлөр (стандарттар) жана алардагы окутуунун максаттары, мазмуну эсептелинет. Инсандын позитивдүү дарамети жана чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрү окутуунун ылайыктуу шарттарында гана өнүгүшү окуу-тарбия процессинде эске алынышы керек. Биздин оюбузча, жогорку окуу жайынын студенттерин кесиптик багытта окутуунун методикасы төмөнкүлөрдү болжолдойт:

- сабактар аралык байланыштарды эске алууну;
- студенттердин жекече мүмкүнчүлүктөрүнө таянууну;
- теория жана практиканын тыгыз байланышын;
- студенттердин аудиторияда жана өз алдынча иштөөсүн көзөмөлдөөнү жана тууралоону; - тапшырмаларды аткаруунун ырааттуулугун, анын өлчөмүн өзгөртүү мүмкүнчүлүгүн колдонууну;
- педагогдун жана студенттин тыгыз ишмердүүлүгүн чагылдырган дидактиканын жетишкендиктерине таянууну.

Кесиптик багыттагы технологиялардын мүнөздөмөсү катары:

- үзүрлүүлүк, жогорку натыйжага ар бир окуучунун жетүүсү;
- сарптуулук, убакыттын бирдигинде окуу материалынын чоң көлөмү өздөштүрүлүп, окутуучу же студент тарабынан болобу анча көп эмес күч сарпталышы;
- психогигиена (эргономикалууулук), окутуу абдан ыңгайлуу, кызматташтык, жумшак эмоционалдык шартта өткөрүлүп, чарчоо- чаалыгууга жеткирилбеши;
- окуучунун эң жакшы инсандык сапаттарын табууга жана аларды өнүктүрүүгө түрткү бере турган окуу предметин окууга жогорку умтулуусун арттыруу, алардын акыл сактамаларын (резервин) жана психологиялык мүмкүнчүлүктөрүнүн ачылышы. XX –кылымдын 80 – 90 – жылдарында компетенция/компетенттүүлүк категориясы тилдерди үйрөнүүнүн теориясы жана практикасында, ошондой эле башкаруудагы, жетекчиликтеги, менеджменттеги, ымала түзүүдөгү кесипкөйлүккө үйрөнүүдө пайдаланылып, «социалдык компетенциялар/компетенттүүлүк» деген түшүнүктүн мазмуну иштелип чыккан. 140 Дж. Равендин 90-жылдарда Лондондо жарык көргөн «Компетентность в современном обществе» аттуу илимий ишинде бул жөнүндө кеңири түшүнүк берилген. [5,15]. Анда бул кубулуш көптөгөн курамбөлүктөн турарын, алардын көпчүлүгү бири-бирине көз карандысыз экендигин белгилеген. Дж. Равен «компетенттүүлүктүн түрлөрү» «жөндөмдүүлүктөрдүн умтулуусу» катары 37 түрдөн турарын жазган:
- айкын максаттарга умтулуунун баалуулуктарын жана орнотмолорун ачыгыраак түшүнүүгө мүнөздүү багыт (тенденция);
- өз ишмердүүлүгүн көзөмөлдөө тенденциясы;
- ишмердүүлүк жараянына эмоцияларды киргизүү;
- өз алдынча окууга даярдык жана жөндөмдүүлүк;
- кербайланышты изденүү жана пайдалануу;
- өзүнө-өзү ишенүү; - өзүн-өзү көзөмөлдөө;
- ыкташуу: алсыздык сезиминин жоктугу;
- келечек жөнүндө ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгү, бейтаасын (абстракттуу) ой жүгүртүү адатын өстүрүү;
- ой жүгүртүүсүнүн өз алдынчалуулугу, оригиналдуулугу;
- сын пикиринин болушу;
- татаал маселелерди чечүүгө даяр болуусу;
- көйгөйлүү маселелердин үстүндө иштөөгө даяр болуусу;
- жеке баалоолорго таянуу жана жай тобокелге барууга даярдык;
- фатализмдин болбогондугу;
- максатка жетүү үчүн жаңы идеяларды жана инновацияларды колдонууга даярдык;
- ошол инновацияларды кандай колдонууну билгендик;
- коомдун инновацияларды пайдаланууга жакшы мамиле кыла тургандыгына ишенүү;
- келечектин кеңдиги жана өз ара утушка ээ болууга орнотмо(установка);
- тырышчаактык;

- ресурстарды колдонуу;
- ишеним;
- эрежелерге туура жүрүм-турумдун көрсөткүчү катары мамиле кылуу;
- чечим кабыл алууга жөндөмдүүлүк;
- жеке жоопкерчилик;
- максатка жетүү үчүн чогуу иштөө жөндөмдүүлүгү;
- башкалардын пикирине кулак салуу жана алардын айтканын көңүлгө алуу жөндөмдүүлүгү;
- кызматкерлердин инсандык кудуретин, дараметин объективдүү баалоого умтулуу;
- башкаларга дагы өз алдынча чечим кабыл алууга жол берүүгө даярдык;
- чыр-чатакты жөнгө салуу жана жумшактык менен бир пикирге алып келүү жөндөмдүүлүгү;
- бирөөнүн жетекчилиги астында майнаптуу (эффективдүү) иштөө жөндөмдүүлүгү;
- айланадагылардын ар кандай адаттагы жашоосун көтөрүмдүүлүк менен кабыл алуу;
- плюралисттик саясатты түшүнүү;
- уюштуруучулук жана коомдук пландоо менен алектенүүгө даяр болуу.

Жогоруда компетенттүүлүктүн “даяр болуу”, “жөндөмдүүлүк” категориялары, ошондой эле “жоопкерчилик”, “ишеним” деген психологиялык сапаттар кеңири сунушталганы көңүлдү бурат. Билим берүү процессин уюштурууга иш билги, билгичтик менен, иштин көзүн билип (компетенттүү) мамиле кылуу төмөнкүлөрдү божомолдойт:

- окутуунун социалдык контекстте жүргүзүү дегендик билим берүү процесси кесиптик багыттоо жагдайында диалог түрүндө болуп, анын катышуучуларынын тең өз ара аракеттешүүсүнүн болушу;
- тилди билүүнү жана кептик көндүмдөрдү кесиптик мамилелерди түзүүдө жана атайын түзүлбөгөн жагдайларда (в спонтанных ситуациях) колдоно билүү;
- окутууда интерактивдик жана мультимедиялык технологияларды колдонуу. Адамдын кесиптик жетишкендиктеринин деңгээли жеке өзгөчөлүктөрү менен дагы белгиленет.

Жеке өнүгүүгө биологиялык факторлор, инсандык өнүгүшүнө –психикалык өзгөчөлүктөрү жана ишмердүүлүгү, адистик өнүгүшүнө – социалдык-экономикалык факторлор жана кесиби таасир эте тургандыгы белгилүү. Өнүгүүнүн үч түрү тең тыгыз байланышта болуп, ал бир калыпта болбосун эске алганда, ар бир адамдын өсүп-өнүгүү траекториясы өзгөчө, уникалдуу түзүлөт. Кесиптик дасыгууга адистин ишмердүүлүгүнүн мазмундуулугу чоң таасирин тийгизет. Кесиптик жетишкендиктери адистин өзүн-өзү туруктуу сезүүсүн канаатандырып, кесиптик аң-сезиминин өзгөрүүсүнө алып келип, умтулуулардын системасынын калыптанышына жардам берет жана инсандын өзгөрүүсүнө түрткү болот. Учурда кесиптик билим берүүдө жаңы инсандык багыттоо көз карашы (концепциясы) бекемдөөдө. Анын максаты- багыттуулукту, иш билгиликти(компетенттүүлүктү), негизги кесиптик сапаттарды, окуучу инсандын психофизиологиялык касиеттерин өнүктүрүү. Инсанды табиялоого багытталган кесиптик билим берүүнүн система түзүүчү фактору болуп окуучулардын мурунку турмуштук тажрыйбасын, адамдык өзгөчөлүктөрүн, окуу материалын жана айкын окуу-мейкининдеги чөйрөнү эсепке алуу менен кесиптик өнүгүүсүн камсыз кылуу эсептелинет. Кыргыз тили окутуучусунун алдында кесиптик билим берүүнүн баштапкы кырдаалында студетти окуу ишмердүүлүгүнүн субъекти катары калыптандыруу жооптуу маселеси турат. Бул, эң алды менен, толук кандуу окууга жана өз ара мамилелерди түзүүгө, өзүнүн ишмердүүлүгүн 142 уюштурууга, пландаштырууга үйрөтүү жана анын жеке жана жалпы жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү зарылдыгын айгинелейт. Инсандык багытта билим берүүнүн негизги тобуна адамдын билим алуусунда кесиптик жактан такшалышы,

кесипти өздөштүрүү жана адистик ишмердүүлүгүн аткаруу максаты турат. Кесиптик билим берүүнүн баштапкы этаптарында өнүгүүнүн булагы болгон адамын өзүн-өзү өнүктүрүүсү дагы чоң мааниге ээ. Юридикалык факультеттердин студенттерин кыргыз тилине үйрөтүү кесиптик билим берүүнүн баштапкы этаптарында өткөрүлүп, инсандын адис катары өнүгүшүнүн интегралдык мүнөздөмөлөрү болуп: кесиптик багыттоосу, окууга умтулуусу, өзүн-өзү өнүктүрүүгө аракеттенүүсү, өз алдынчалуулугу, жоопкерчилиги жана демилгелүүлүгү эсептелет. Азыркы мезгилде, мурункудай эле, келечектеги адисти даярдоодо кесиптик маанилүү сапаттарды калыптандырууга көп көңүл бурулууда. Студенттер алган билимин келечектеги ишинде пайдаланууну, кесиптик ишмердүүлүгүнүн жаңы образын жаратып, өзүлөрүнүн тажрыйбасына, практикасына жакындатууну элестетишет. Мындай окутуунун натыйжасында туура эмес стереотиптер бузулуп, жаңы, жөндүү жана үзүрлүү ынандыруулар пайда болуп, коллективдүү билим, тажрыйба алууну мобилизациялоонун негизинде профессионалдык билгичтиги толукталат. Окуу процессинин кандай гана түрү болбосун, окутуунун индивидуалдуулугу эске алынбай койбойт, анткени окуучулардын курамы бир өңчөй эмес. Окууга ар кандай жөндөмдүүлүктөгү, мүмкүнчүлүктөгү, жеке сапаттары менен айырмаланган адамдар келет. Окуу процессинде адамды, анын жүрүм-турумун өзгөрткөн, жигердүүлүгүн, өз алдынчалуулугун, чыгармачылыгын арттырган, өзүн-өзү, айланадагыларды, алардын жетишкендиктерин, кемчиликтерин түшүнүүгө, өзүн башка бирөөнүн ордуна коюуга, мимикасын, денесин, жеке эмоцияларын колго алууга жардам берген кандайдыр бир социалдык аныктык (реальность) калыптанат. Бул жерде группа ар бир окуучунун жеке өзгөчөлүктөрүн чагылдырган күзгү катары кабыл алынат. Жигердүү ыкмаларды жана окутуунун формаларын колдонууда жакшы окууга, үйрөнүүгө умтулуусун арттыруу чоң мааниге ээ. Окууга чыныгы түрткү болуп аргасыздык эмес, көйгөйлөрдү чечүүнү, чоо-жайына чейин билүүнү, далилдөөнү, көзү жетүүнү каалоо болгондо гана жигердүүлүк натыйжалуу жана үзүрлүү болору баарыбызга белгилүү.

Колдонулган адабияттар:

1. Багдасарян М.Э. Обучение профессионально-ориентированному общению на основе научно-популярных текстов: Дис.... канд. пед. наук.-М., 1990.-158 с.
2. Гришанова Н.А. Развитие компетентности специалиста как важнейшее направление реформирования профессионального образования. Десятый симпозиум. М.: Просвещение, 2002. -271 с.
3. Емельянов Ю.Н. Теория формирования и практика совершенствования 143 коммуникативной компетентности: Автореф.. канд. психол. наук.:Л.,1991-18с
4. Дж. Равен «Компетентность в современном обществе», Лондон 1970
5. Лаврененко М.М. Коммуникативная компетенция как цель обучения студентов младших курсов юридических факультетов. / Материалы международной научно-методической конференции «Языки мира и мир языка». М.: МГОПУ, 2004. - С.21 –
6. Лаврененко М.М. Профессионально-направленное обучение студентов юридического профиля. // Вестник «Филологические науки» №1, - М.: МГОПУ, 2004. - С.41 - 42.

Рецензент: ф.и.к., доцент Мурасатов Б.

**ТЕКСТ МЕНЕН ИШТӨӨДӨ СТУДЕНТТЕРДИН КОММУНИКАТИВДИК
КОМПЕТЕНЦИЯЛАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ**

**ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ
ЭФФЕКТИВНЫЕ ФОРМЫ РАБОТЫ С ТЕКСТОМ**

**FORMATION OF STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCIES THROUGH
EFFECTIVE FORMS OF WORKING WITH TEXT**

Аннотация: Макалада филологиялык эмес ЖОЖдордо Кыргыз тили жана адабияты сабагын окутууда текст менен иштөөнүн натыйжалуу ыкмалары берилген. Бул ыкмалар тексттин мазмунун түшүнүүдөгү кыйынчылыктарды жоюуга, тексттин маанисин чечмелеп, тексттеги негизги жана көмөкчү маалыматты аныктоого, жалпы алганда студенттердин коммуникативдик компетенцияларын калыптандырууга шарт түзөт.

Түйүндүү сөздөр: Кыргыз тили жана адабияты, текст менен иштөө, коммуникативдик компетенциялар.

Аннотация: В статье рассмотрены эффективные формы работы с текстом по дисциплине «Кыргызский язык и литература» в нефилологических вузах, способствующие формированию коммуникативных компетенций студентов посредством чтения и понимания, определения темы и основного содержания текста и др.

Ключевые слова: работа с текстом, кыргызский язык и литература, коммуникативные компетенции.

Annotation: The article discusses effective forms of working with text on the discipline "Kyrgyz language and literature" in non-philological universities, contributing to the formation of students' communicative competences through reading and understanding, defining the theme and main content of the text, etc.

Keywords: text working, Kyrgyz language and literature, communicative competences.

Студенттерге мамлекеттик тилди үйрөтүүдө окутуучу кыргыз элинин салт-саанасы, тарыхы, маданияты, географиясы, канаттуулар, жаныбарлар дүйнөсү, белгилүү адамдарынын эмгеги менен өмүрү, тарыхый даталуу күндөрү, майрамдары, улуттук кийимдери, оюндары, экономикасы, заманбап жаңылыктар жана башка өлкө таанытуучулук, тарбиялык маалыматтарды камтыган тексттер менен иш жүргүзөт, турмуштук ар кандай кырдаалдарда пикир алышууга, сөз маданиятына машыктырат. Мазмундуу тексттерди пайдалануу менен тил үйрөнүүчүлөрдүн тилге кызыгуусун, сүйлөө практикасын өстүрөт, жекече оюн өз сөзү менен билдирүүгө өбөлгө түзөт, өз тилинен башка тилди үйрөнүү эч качан ашыкча жүк болбостугун, мамлекеттик тилди, кыргыз элинин үрп-адат, каада-салттарын билүү жарандык парзы экенин түшүндүрөт.

Тексттер менен иштөөнүн ар түрдүү этаптарында төмөнкүдөй усулдук ыкмаларды колдонуу аркылуу студенттердин коммуникативдик компетенциялары калыптандырылат. Текстти окуу алдындагы баскычта студенттер топ ичинде жана жуп-жубу менен тексттин бөлүктөрү боюнча иштешет. Бул иштин максаты тексттин мазмунун түшүнүүдөгү кыйынчылыктарды жоюу, айрым бир сөздөргө жана сөз айкаштарга талдоо жүргүзүү, маанисин чечмелөө болуп эсептелет. «Окшоштуктар», «Мазмунун табуу», «Сүйлөмдөрдү болжолдоо» сыяктуу тапшырмаларды аткаруу менен текстти тикелей окуу алдында же угуу алдында эле студенттердин ой жүгүртүүсү активдешет, тексттин мазмунун болжолдоо учурунда тема боюнча топтолгон билимдерин жана жекече тажрыйбасын пайдаланууга мүмкүнчүлүк алышат.

«Окшоштуктар» ыкмасы. Доскага тексттеги негизги ойду, түшүнүктү билдирген сөз жазылып коюлат. Студенттер ал сөзгө мааниси жагынан жакын же байланышы бар деп эсептеген сөздөрдү дептерлерине жазышат, анан кезеги менен аташат. Окутуучу кайталанбаган сөздөрдү доскага жазат да, текстти окугандан кийин кайсы окшоштуктар дал келгенин аныкташат.

«Мазмунун болжолдоо» ыкмасы. Студенттер жуп-жубу менен аталышы боюнча тексттин болжолдуу мазмунун талкуулашат. Андан кийин ар бир жуп өз ойлорун ортого салышат. Текст окулгандан кийин божомол канчалык деңгээлде мазмунуна дал келгени салыштырылат.

«Сүйлөмдөрдү болжолдоо» ыкмасы. Студенттер тегерете отурушат. Окутуучу тексттин аталышын айтат, 20-30 секунд ичинде текстке кезигиши мүмкүн болгон бир же бир нече сөз айкашын/сүйлөм түзүүсүн өтүнөт. Текстти окугандан же уккандан кийин кайсы сөз айкаштары же сүйлөмдөр дал келгени аныкталат.

Текст менен иштөө баскычында «Туурабы же катабы?», «Катасын тап», «Ойду улант» сыяктуу ыкмаларды колдонуу аркылуу тексттин мааниси чечмеленип, тексттеги негизги жана көмөкчү маалымат аныкталат. Мисалы, Манас таануу сабагында «Семетей» эпосу боюнча маалымат алынгандан кийин төмөнкүдөй ой-пикирлердин туура же ката экендигин аныктоо сунушталат:

№	Ой-пикирлер	Туура	Ката
1	Семетей Тайбуурулдан айрылган үчүн Кыязга туруштук бере албады.		
2	Канчоро өз элине, эмчектеш чоросуна чыккынчылык кылган, Бакай карыяны кордоп мал бактырып койгон.		
3	Семетей баатырды калкы жоктоп, чуу туруп, чоң урмат менен жерге берет.		
4	Семетей өлгөнүн эч кимге көргөзбөй, талаадан кайып болуп кетет.		
5	Айчүрөк уулун кирдүү аяктан ичирбей, кирдүү кийим кийгизбей өзү алдейлеп багат.		
6	Айчүрөк Сейтекти бир тууганына берип бактырат.		

«Ойду улант» ыкмасында студенттерге тексттин башталышындагы сүйлөмдөр берилет, андагы ойду текстке жараша улантуу, өз пикирин билдирүү сунушталат. **Мисалы:** «Дүйнө кең. Табият кооз. Асман ачык. Бирок эненин жүрөгү уйгу-гуйгу болуп, каяккадыр алып учат...»; «2-курстан окуп жатканда биздин топко бир татынакай кыз келди. Бирок ал

кыз жалаң орусча сүйлөп, кыргызча билбейт экен. А мен болсом орус тилин түшүнгөнүм менен, такыр сүйлөй албайм. Ошентип бир күнү....»

«Катасын тап» ыкмасы. Студенттерди 3-4төн топко бөлүп, мааниси бурмаланган же сөздөрдүн жазылышынан ката кетирилген тексттер таратылат. Кайталап окуудан кийин кетирилген каталарын таап, ондошот. Иштин аягында ар бир топ эмне себептен андай ондоо киргизгендигин түшүндүрүп далилдешет.

Текст окулгандан кийинки баскычта тексттин маани-мазмунун түшүнүүсүн текшерүүгө багытталган иштин түрлөрү аткарылат: суроо-жооп көнүгүүлөр, текстти кеңейтип жана улантып айтып берүү, текстке карата кырдаалдарды түзүү, окшош маанидеги текст түзүү, диалог түзүү ж.б. Окулган же угулган текст кабарлоо, баяндоо, ой жүгүртүү ж.б. мазмундагы жаңы тексттерди түзүүгө негиз болуп саналат. «5 суроо-тапшырмага жооп», «Интервью», «Орун алмашуу», «Логикалык чынжырча» сыяктуу ыкмаларды пайдалануу менен текст менен иштөөнү бышыктоо баскычында студенттердин ой жүгүртүүсү, чыгармачылык шыгы, эске тутуусу, көңүл буруусу өнүктүрүлөт.

«5 суроо-тапшырмага жооп» ыкмасында суроолор тексттин мазмунун түшүнгөнүн гана баалабастан, жекече оюн, турмуштук тажрыйбасын билдирүүгө, сүйлөө чеберчилигин өстүрүүгө да мүмкүндүк бергидей кылып түзүлөт. Мисалы: «Кыргыз искусствосу» темасында Сүймөнкул Чокморов жөнүндө текст окулгандан кийинки суроо-тапшырмалар:

1. Текстте берилгенден сырткары көп кырдуу талант жөнүндө дагы кандай кошумча маалымат билесиң?
2. Эгер сен актер болсоң, кандай ролдорду ойномоксуң?
3. Сенин сүйүктүү актеруң ким? Ал сага кайсы мүнөздөрү менен жагат?
4. Зыяндуу кино деген түшүнүктү кандай түшүнөсүң?
5. Эгерде сен кинорежиссер болсоң, эмне жөнүндө фильм тартар элең?

Же «Манас» эпосу тууралуу маалымат алгандан кийинки суроо-тапшырмалар:

- 1) Эмне үчүн кытайлардын башкы каны Эсенкан да, башка душмандары да Манасты «уруштун ыгын ала элек, борбую ката элек» жаш кезинде кармап жоготууга аракет кылышат?
- 2). Манас баатыр баарыдан мурда адамдагы иш билгиликти баалагандыгы кайсыл окуялардан көрүнөт?
- 3). Эр сайышта Коңурбайга атын кайтарып берип койгон Манаска Алмамбет ачууланып «Кокуй, Манас, оңбой кал! Эзелде эки болбой кал! Коңурбай салар башыңа. Түбүндө заман акырды!»- деп айтканы эпостун аягында кантип далилденди?
- 4). Арыбас мээнет, алдыңкы өнөр-билим аркылуу бакыбат дөөлөткө умтулуу эпосто кайсыл эпизоддордо, кайсы каармандардын ишинде баяндалат?
- 5). Ушу Сыргак баладан, ээримен арт кетти, жүрөгүмө дарт кетти, башкасын коюп ушунусун жайлап бер! -деп Коңурбайдын Кожожаш мергенге кайрылганы боюнча Сыргакка мүнөздөмө бергиле.

«Интервью» ыкмасы. Студенттер жуп-жубу менен иштеп 5 мүнөт текст боюнча бири-бирине суроо-жооп түрүндө маалымат алмашышат.

«Орун алмашуу» ыкмасында студенттер ички жана сырткы эки тегерек топко бөлүнүп бири-бири менен бет маңдай турушат. Бири-бирине комплимент айткандан кийин текст боюнча ар бири бирден маалымат айтышат. Андан кийин ички тегеректеги студенттер сааттын жебеси боюнча бир орунга жылып, дагы каршысындагы студент менен маалымат

алмашышат. Ошентип өз ордуна жылып келүү менен бардык студенттер өз ара аракеттенишет.

«Куржун толо суроо» ыкмасы студенттердин текст боюнча маалыматты эске түшүрүүсүнө көмөктөшөт, концептуалдык суроолорду берүү компетенциялары калыптандырылат.

«Текстке тема кой» ыкмасында студенттерге текстке тема коюу же аталышын өзгөртүү сунушталат, алар чыгармачылык ой жүгүртүшөт.

«Иреттеп, ордуна кой» ыкмасында окутуучу студенттерге тексттин бөлүктөрү башаламан жазылган кагаз тилкелерин таратып берет. Студенттер кичине топ ичинде иштеп, кагаз тилкелерин тексттин мазмунуна жараша ирети менен жайгаштырышат.

«Окшош текст түзүү» ыкмасында студенттердин чыгармачылык шыгы, сөз байлыгы өстүрүлөт, автордун оюн гана баамдап түшүнбөстөн өздөрү да автор катары роль аткарышат. Мисалы: Советбек Байгазиевдин «Иниме кат» публицистикасынын үлгүсүндө лицейдин окуучулары мындай тексттерди жаратышты:

«Иним, ден - соолугунду сакта, себеби бул жашоодо андан өткөн байлык жок. Ата-эненди сыйла, урматта. Ата-эне түбөлүк эмес. Кийин өкүнүп калбагыдай баркта. Досторун сени сыйласын десең, сен аларды сыйла. Ошол эле учурда, таза болсом десең айлананды тазала. Дүйнөдө канча адам болсо, ошончо ой болот. Ар бир киши өзгөчө ойлойт. Ой менен дүйнө курулган. Ошол эле учурда, өзүнүн оюн жашырып, тартынып, ийгиликсиз, бактысыз кишилер канча? Киши ойлобосо, мээнин иштегени пайдасыз, ошондуктан ички ой сезиминди тартынбай айт. Бирок, кимге айтарыңды да тандай бил. Иним, басып жүргөндөрдүн баары эле адам эмес, адамдык сапат өзгөчө. Бирөөнү капа кылба, болбогонго капаланба. Болгонунду айта бил, мактануудан алыс бол. Жегенинди тандай бил, бирок, кара нандан эч качпа. Окуунду жакшы оку, максат кой, ага жете бил. Канчалык чоң кызматта иштебе, бирөөгө жакшылыгың тийсин. Убакыт учкан куш, иним, убактыңды бекер кетирбе» (Уктам уулу Каныбек, СО-13).

«Синдим, сага айтарым: биринчиден, ата-эненди сыйла, урматта. Түшүн, алар сага эч качан жамандык каалабайт. Билбеген нерселериң болсо акыл - кеңеш сура, алар бизден көп жашап, ар кандай күндөрдү башынан өткөрүшкөн, ошондуктан пайдалуу акыл-нассат беришет. Экинчиден, өзүңдүн ден - соолугунду кара, ден - соолук дүйнөдөгү эң чоң байлык. Таза, мээримдүү, түшүнүктүү, боорукер, кечиримдүү бол. Адамды кечирсең, Кудай дагы сени кечирет. Адамга эч качан жамандык каалаба. Үчүнчүдөн, окуунду жакшы оку, анткени окуу келечек жашооңо аябай керек. Сен ушул бойдон ата – энеге эркелеп жүрбөйсүң, сен дагы уяңдан учасың. Апамдын айткан акылын ук, үйрөн. Жолукканча саламатта бол!» (Эрнисбек кызы Татты, СЭ-16 тобу).

«Бир тамгалуу текст түзүү» ыкмасы студенттердин чыгармачылыгын жана сөз байлыгын өстүрүүгө көмөктөшөт. Мисалы: «Ааламда асыл, ажарлуу апакем аябай акылдуу, абдан аракетчил. Анын акылдуулугуна, аруулугуна айранмын. Апакемди алтынга алмаштырбайм. Апакемди абдан аяйм, ага асылдарды арнаганга аракеттенем. Апаларды ардактайлы, анткени алар - асылзат!» (Бейшенкулова Алтынай, ЭУ-1-11).

Демек, текст алдындагы, текст менен жана тексттен кийинки баскычтагы иштерди натыйжалуу пайдалануу менен студенттердин тил көндүмдөрүн жана билгичтиктерин, кеп маданиятын, эске тутуусун, логикалык ой жүгүртүүсүн, сөз байлыгын өстүрүүгө,

коммуникативдик компетенцияларын калыптандырууга, мамлекеттик тилибизди өнүктүрүүгө салым кошулат.

Колдонулган адабияттар:

1. Байгазиев С. Окутуунун интерактивдик методу. Б., 2004.
2. Беляева М.В. Текст как цель и средство обучения иностранному языку.//ИЯШ. – 2014. - №7. 16-20-б.
3. Мукамбетова А.С. Кыргыз тилин окутууну инновациялоонун методдору. КББАнын кабарлары, Бишкек-2011, №12(21).
4. Низовская И. «Сын ой жүгүртүүнү өстүрө турган окуу жана жазуу» программасынын сөздүгү., Б., 2003.

Рецензент: п.и.д., проф.м.а. Мукамбетова А.

УДК 81'44

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-91-97

Каратаева С.К.

И.Арабаев атындагы КМУнун доценти, филол.и.к.

ТҮРК ЖАНА МОНГОЛ ТИЛДЕРИНДЕГИ САНДАРДЫН СИМВОЛИКАСЫ

СИМВОЛИКА ЧИСЕЛ В ТЮРКСКИХ И МОНГОЛЬСКИХ ЯЗЫКАХ

SYMBOLIC CHIPS IN TURKIC AND MONGOLIAN LANGUAGES

Аннотация: Акыркы жылдарда алтаистикада сандардын символикасы жана алардын этнолингвистикалык табияты чоң кызыгууну жаратууда. Бул макалада түрк жана монгол тилдериндеги сандык символиканын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү изилденет.

Түйүндүү сөздөр: түрк тилдери, монгол тилдери, сан, сандык символика, сакралдык маани, семантика, этномаданият, улуттук дүйнөтааным.

Аннотация: В алтаистике в последние годы возрос интерес к символике чисел, их этнолингвистической семантике. В статье исследуются лексико-семантические особенности числовой символики в тюркских и монгольских языках.

Ключевые слова: тюркские языки, монгольские языки, число, числовая символика, сакральное значение, семантика, этнокультура, национальное миропонимание.

Annotation: In Altaistica to the sacralization of numbers and their ethno-linguistic semantics are interested by scientists. In the article the lexical and semantic features of numerical symbols in the Turkic and Mongolian languages are investigated.

Keywords: Turkic languages, Mongolian languages, number, numerical symbolism, sacred significance, semantics, ethnoculture, national outlook.

Адамзаттын ой жүгүртүүсүндө түшүнүк системасынын маанилүү элементтеринин бири - сан түшүнүгү. Сандын негизги функциясы эсеп жүргүзүү, тигил же бул нерсенин

санын, иретин аныктоо. Сан атоочторго салыштырмалуу сандын мааниси кенен. Сан философиялык категория катары логикалык, улуттук-маданий жана мифологиялык жактан өзгөчө белгилерге ээ. Сан түшүгүндө “сандык, эсептик жана иреттик” маанилерден сырткары, кошумча коннотация – сакралдык, символикалык маанилер камтылган. Бардык эле сандар символикалык мааниге ээ боло албайт. Ар бир этнос тигил же бул санды негизги, сандык маанисинен сырткары, сакралдуулук менен өзгөчөлөгөндө гана символикалык маани келип чыгат. Мындай өзгөчө маанилердин келип чыгышы элдин дүйнө таанымы, диний ишенимдери жана маданияты менен тыгыз байланыштуу.

Сандардын символикасы руханий жана материалдык маданиятты, диний ишенимдерди, ырым-жырымдарды, мифологиялык жана космологиялык түшүнүктөрдү чагылдыруучу маданий код экендигин фольклордук материалдардан байкоого болот. Изилдөөчүлөр тарабынан түрдүү маданияттагы сандардын символикасындагы окшоштуктар бар экендиги белгиленген. Бул символдордун универсалдуу мүнөзүнөн кабар берет. Бирок ар бир сандын символикасы этномаданий өзгөчөлүккө ээ.

Түрк жана монгол тилдериндеги сандык символиканын семантикасын изилдөө байыртадан көчмөн турмушта жашап келген түрк, монгол тилдүү этностордогу сөз жана дүйнө түшүнүгүнүн өзгөчөлүгүн аныктоодо олуттуу мааниге ээ. Түрк тилдүү элдерде 3, 4, 7, 8, 9, 12, 40 [СГТЯ 2001, 580], монгол тилдүү элдерде 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 16, 32, 99, 108, 1000 [Гармаева 2009, 14] сыяктуу сакралдык сандар бир жагынан дүйнөлүк маданияттын универсалдык символу болсо, экинчи жагынан улуттук-маданий семантикага ээ. Белгиленген сандардын негизги өзгөчөлүгү – өзүнүн семантикасын жоготуп, өзгөчөлөнгөн сакралдык, символикалык мааниге ээ болуусу.

Түрк жана монгол тилдериндеги сандардын семантикасын жана функциясын аныктоо үчүн бирден онго чейинки сандарга кенен токтолобуз.

“**Бир**” - сандык катардын башы, “*баары*”, “*бүтүн*”, “*бөлүнбөс*” түшүнүктөрүн билдирет. “Бир” саны иреттик мааниде келгенде “*башталыш*”, “*алгачкы*”, “*жаңы*” маанилерин туюндурат. Мисалы, *биринчи кар* – кыштын башталышы, *биринчи жылдыз* – түндүн башталышы, *күндүн биринчи нуру* – күндүн башталышы, *баланын биринчи кадамы* ж.б.

Бай. түрк., кырг., түркм., өзб., алт., ног., тув, кр.-тат. *bir*; тат., башк. *bër*; каз. *ber*; хак., шор. *pir*; сары уйг. *pir/pur*; якут. *bīr*, чув. *pěrrě/pěr*. Байыркы түрк тилиндеги “бир” сан атоочун монгол тилиндеги *būgi* «баары, ар бири» ат атоочу менен [Рамстедт 1957, 65], айрымдар *barmaq* лексемасы менен байланыштырышат [Тенишев 1978, 110].

Кыргыз тилинде “бир” саны кимдир-бирөөнүн, бир нерсенин барын билдирүүдө да көп колдонулат. Бул мааниси “бир” сөзүнүн белгисиз артикль катары колдонулушу менен тыгыз байланышкан. Мисалы,

Асабасын бу туунун

Асман жакка жайылтып,

Бир кудайга зар айтып,

Пил баштаган нар айтып [СО II 30].

Эски монгол тилинде *nigen*, монг. *neg*, бурят. *nege(n)*, калм. *negn*. «Бир» саны монгол тилдеринде “*баары*”, “*бүтүн*”, “*бөлүнбөс*” түшүнүктөрүн билдирет [Бабуева 2001, 11]. Н.Жуковскаянын маалыматына таянсак, “бир”, “биринчи” санында – бардык нерсенин башталышы: *биринчи күн эхний өдөр* – жаңы жылдын башталышы, *биринчи (тун) бала*

анхны хүүхэд – үй-бүлөнүн башталышы, биринчи кар эхний цас – кыштын башталышы [Жуковская 1988, 132] символикасы да бар.

Демек, түрк жана монгол тилдеринде “бир” санында “баары”, “бүтүн”, “бөлүнбөс” түшүнүктөрү менен катар, жаңы нерсенин башталышын туюнткан символикасы да бар.

“Эки” саны бинардык оппозициядагы жуптук түшүнүктөрдү билдирет: ак-кара, жакшы-жаман, өмүр-өлүм, өөдө-ылдый ж.б. Бул сан түгөйлөр жана жуптар менен байланышкан, ал кагылышууну жана карама-каршы нерсени символдоштурат. Дүйнөгө карама-каршылыкты, бөлүнүүнү алып келген “эки” санын пифогорчулар “кырсык, теңсиздик, туруксуздук, бөлүнүү, ажыроо” деп аташкан.

Бай. түрк., түркм., гаг., азер. *iki*; кырг., алт., карач., к.тат. *eki*; каз. *yeki*; өзб., уйг., якут. *ikki*, чув. *ik/ige*. “Эки” саны байыркы мезгилдерде “жакынкы, кийинки” маанисин билдирген [Рамстедт 1957, 92-93], ал эми Э. Тенишевдин пикиринде байыркы түрк эстеликтериндеги ег-“ээрчип баруу, артынан түшүү” этишинен келип чыккан [Тенишев 1978, 111]. Демек, “эки” саны “бирден кийинки, бирдин жанындагы” түшүнүгүн билдирет.

Кыргыздардын ишениминде “эки” саны эки нерсенин бүтүндүгүн, мисалы, Көкө Теңир – Жер-Эне ыйык түшүнүктөрүнүн симбиозун, боз үйдүн эр жак - эпчи жак болуп бөлүнүшүн туюнткан. Ислам динин кабыл алышы менен кыргыздарда дүйнөнү экиге бөлүү (жалган дүйнө - чын дүйнө) ишеними калыптанدى. Мисалы, алкоодо мынтип айтылат: “Эки дүйнөнүн рахатын көр”.

Эски монгол тилинде *hojar*, монг. *hojor*, бурят. *hojor*, калм. *hojr*. Монголдордун салттуу маданиятында “эки” саны карама-каршылыктын бүтүндүгүн билдирген Мөнхийн тэнгэр - Эх дэлхий (Көкө-Теңир – Жер-эне), шамандардын атрибуттары эцгийнхээ мод - эх мод (ата жана эне дарагы) символикасы менен байланышкан [Гармаева 2009, 15]. Ошондой эле жуптук, түгөйлүк түшүнүктөрүн да (ошол эле боз үйдүн ички мейкиндигинин бөлүнүшү) камтыйт.

Алтай тилдеринде “эки” санында бинардык оппозициядагы жуптук түшүнүктөрү, карама-каршылыктын симбиозун туюнткан сакралдык маанилер камтылган.

“Үч” саны көп элдердин материалдык жана руханий маданиятындагы сакралдуу сандардын бири. Гректерде үч саны дүйнөлүк иреттүүлүктүн образы менен байланышса, христиандарда ыйык Троицанын саны. Бул сан ыйык аң-сезим, дене жана рух, эне, ата жана бала деген үч бурчтукту туюндурган ыйыктык болуп саналат. Айрым изилдөөчүлөрдүн пикиринде, байыркы адамдардын жогорку, ортоңку жана ылдыйкы дүйнө жөнүндөгү мифологиялык түшүнүктөрү үчилтик принцибинин өнүгүшүнө түрткү берген.

Бай.түрк., кырг., түркм., гаг., азер., кум., кбал., өзб.диал. *üç*; каз., ног., ккал, тув., лоб., уйг.диал. *üç*; хак., якут. *üs*; чув. *visse*. Этимологиясына токтолсок, Г. Рамстедт монгол тилиндеги *үй-ken* “кичине, бир аз” сөзү менен, К. Юдахин кыргыз тилиндеги *үç* лексемасы менен байланыштырган. Ал байыркы санактын «аягын, бүткөн чегин» көрсөткөн [Юдахин 1940, 191-193].

Байыркы адамдардын дүйнө жөнүндөгү мифологиялык түшүнүктөрүнөн, ырым-жырымдарынан да байкоого болот. Айталы, дарымдоодо, оорууну байлоодо күчтүү таасир этиш үчүн дуба, кыймыл-аракет үч жолу кайталанган. Ислам дининде да “үч” санына өзгөчө маани берилет. Өлгөндү эске алуу ырым-жырымдарында *үчүлүктү* белгилөө убакыттын сакралдык чегин көрсөтөт. Кыргыз элинде адамдын колдоочусу Кыдыр адамдын өмүрүндө үч жолу жолугуп (1-кара мурут убагында, 2-кара сакал убагында, 3-көгала сакал убагында)

колдойт деген ишеним жашайт. “Үч” санынын сакралдык мааниси материалдык маданиятта да чагылган. Ишеним боюнча, үч бурчтуу буюм сыйкырдуу күчкө ээ болгон. Ошол себептен, Курандан алынган сүрөлөр үч бурчтуу тумардын ичине бекитилип тигилип, оорудан, кырсыктан сактоо, коргоо функциясын аткарган.

“Үч” саны дүйнө элдеринин фольклорунда өтө жыш колдонулат. Анын жыштыгын В.Я.Пропп төмөнкүчө түшүндүрөт: “... оно было пределом, дальше которого счет долгое время не выходил. Три когда-то означало «много», а много означало то же, что и «сильно», «очень», то есть через множество означалась интенсивность. Поэтому трудность препятствия и победы, повышенный интерес к повествованию, восторг выражается через повторение числа «три» [Пропп 1986, 96]. “Манас” эпосунда “үч” саны жыш колдонулган. Мисалы, куу чаар бээнин үч жылда бирден кулундашы, анын кулунунун өзгөчө күлүк ат болорунан кабар берет:

Үч жылда бирден туучу эле,
Үч жыл кысыр турчу эле,
Алтайдын Айдыңкөлүнө
Мындан качып барчу эле,
Кардына бала бүткөндө
Кайра келип алчу эле [ЖМ 20].

Эски монгол тилинде *yurban*, монг. *yurav*, бурят. *yurba(n)*, калм. *hurvn*.

Монгол тилдүү элдерде “Үч” саны ыйык аң-сезим, акылдуулукту туюндуруу менен бирге адамдарга убакытты башкаруу мүмкүнчүлүгүн берет деген ишеним бар. Бул маанини *гурван цагийн Бурхан* (өнгөрсөн цаг – өткөн чак, өнөө үе – учур чак, ирээдүй – келээр чак) үч мезгилдин Буддасы деген айтымдан байкоого болот.

“Төрт” саны – байыркы дүйнөнүн төрт стихиясы (суу, аба, от, жер); темпераменттин төрт түрү; дүйнөнүн төрт тарабы (батыш, чыгыш, түндүк, түштүк); дүйнөнү төрт бөлүктүү структура (бай. уйг. *tört buluq*, к.балк. *tört dunja*, түрк. *tört taraftan*, кырг. *дүйнөнүн төрт бурчу*) аркылуу өздөштүргөн адамзаттын иш-аракеттеринин параметрлерин берет. Ошол эле учурда адам баласынын материяны форманын төрт рамкасына бекитүү аракетин чагылдырат. Батыш элинде 13 санына карата элдин мамилеси кандай болсо, чыгыш элдеринин (жапон, кытай) маданиятында төрт санына карата мамиле так ошондой, алар төрт санын өлүм менен байланыштырышат.

Бай.түрк., кырг., алт., ккалп., каз., хак., шор., чул. *tört*; түркм., гаг., кум. *dört*; азерб. *dörd*; баш., тат. *dürt*; карачай. *tuort*; як., долг. *tüört*; чув. *tävat*. “Төрт” санынын этимологиясы боюнча бир нече көз караш бар. Г.Рамстедт, А.Самойлович монгол тилиндеги *dörben* «төрт» саны менен параллель карап, уңгусу (*dö-*) бир деп эсептешсе [Рамстедт 1957, 64; Самойлович 1927, 148], Э.Тенишев сөөмөйдүн “көрсөтүү” функциясы менен байланышта карап, байыркы түрк тилиндеги *türt-//tort-* “түртүү” этишинен келип чыккан деп түшүндүрөт [СИГТЯ 1988, 167]. “Төрт” санынын сакралдык мааниси менен этимологиясынын ортосунда эч кандай байланыш жок.

Көчмөндөрдө адамдын коомдогу социалдык абалын короосундагы төрт түлүк мал-жандыктын, тактап айтканда, кой, уй, төө, жылкынын болушу аныктаган:

Төрт түлүктүү малынан
Бөлүп айдап баарынан [ЖМ 69].

Кымызды бышкан сабаа төрт бурчтуу келет, мунун себеби катары согушта кыйынчылык убактысында төрт пайгамбар төр жагынан тигип келип сүт куйганда кымыз болгон деген терең ишеним бар.

Түрк тилдеринде “төрт” саны “көз” сөзү менен айкашып, фразеологизмдерди уюштурат: кырг. *эки көзүм төрт болду (чыдамсыздык менен күтүү)*, өзб. *турт күз билән күтди* [СИГТЯ 2001, 582].

Эски монгол тилинде *dörben*, монг. *döröv~ dörvön*, бурят. *dürbe(n)*, калм. *dörvn*. Монголдор “төрт” саны Будданын адамзатка алып келген “төрт асыл чындыгы - дөрвөн сайхан үнэн” сакралдык маанисин берет.

“Беш” санын колдогу беш манжа менен тыгыз байланышкан. Чыгыш цивилизациясындагы даамдын беш түрү, беш түс, беш стихия. Кытай жана Индия маданиятында беш саны дүйнөнүн беш негизги элементтери жана тараптары жөнүндө түшүнүктү берет, тактап айтканда, ал дүйнөнү моделдештирүүнүн негизи болуп эсептелет. Бул сан мейкиндиктин төрт багытына туура келет (төрт жана борбор).

Бай. түрк., кырг., алт., өзб., карач. кум., к.тат. *beş*; азер., каз., к.калп., ног., караим. *bes*; с.уйг., хак. *pes*; як., долг. *bies*; тат., баш. *biş*; чул., шор *peş*; чув. *pilëk*. Г.Рамстедт калган түрк тилдериндеги *beş* санын чуваш тилиндеги *pilëk* “билек” сан атоочу менен байланыштырат. Окумуштуулардын пикиринде, санак системасы байыркы доолордо “беш” менен аяктаган [СИГТЯ 1988, 168]. “Беш” саны үч, жети сандары сыяктуу эле убакыттын сыйкырдуу бөлүгүн көрсөтөт:

Жети жылдык боз бээни,
Алып келди үйүнө,
Беш жылдыктан эки бээ,
Байлап койду кермеге [ЖМ 26].

Эски монгол тилинде *tabun*, монг. *tav(an)*, бурят. *taba(an)*, калм. *tavn*. Монгол тилдүү элдерде “беш” саны тарыхый-маданий жана сакралдык контекстте колдонулат. Айталы, монголдордун тамак-ашы түс символикасы боюнча ак, кызыл, сары, жашыл жана кара болуп беш топко бөлүнөт. Чарбасында малдын беш түрүн (табан хушуу мал) - уй, жылкы, кой, эчки, төө кармайт [Бабуева 2005, 143].

«**Жети**» саны - рух түшкөн материянын, төп келишкендиктин, гармониянын символу. Ал реалдуу убакыттын динамикасын, анын циклдеринин алмашуусун билдирет; байыркылардын түшүнүгү боюнча планеталардын саны жети жана кээ бир салттарда мисалы, халдейлерде ар бир жети планета миң жылдыкты башкарат. Бул сан мейкиндиктин жети багытына туура келет (алты жана борбор). Жети саны көбүнчө үч менен төрт санынын суммасы катары каралат жана ушул эки сан туюндурган эки принциптин - рухтук жана адамзаттык табияттардын биригүүсүн билдирет.

Бай.түрк., ног. *yeti*; кырг., алт. *жетуи*, карач. *jeti*; түркм., гаг., караим. *yedi*; каз., ккалп. *zhetti*; башк. *ete*; тат. *jide*; өзб., уйг. *yetti*. Г.Рамстедт *je- + ti* санынын этимологиясын «тамак жеш үчүн бармак (палец-едок)» мааниси менен байланыштырат [Рамстедт 1957, 66].

Түрк тилдүү элдерде “жети” саны күчтүү сакралдык мааниге ээ. “Жети” саны байыркы түрк жазууларында да эскерилет. Күл Тегиндин эстелигинде анын жылдын он жетинчи күнүндө, кырк жети жашында көз жумгандыгы, жыйырма жетинчи күнү жерге коюлуп, эстелик жетинчи айдын жыйырма жетисинде тургузулгандыгы баяндалат. Кыргыздарда да эзелтеден жети атаны билүү, бабалардын арбактарын урматтоо салты

сакталып келет. Ал эми алтайлыктарда жети атадан кийинки бабалардын атын атоого табу (тыюу) салынган ж.б. [Каратаев, Эралиев, 2005, 89].

«Жети» санын диний ишенимдерден баштап, ырым-жырымдардан, каада-салттан, элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнөн кездештирүүгө болот. Эпосто каармандардын кыймыл-аракети жети күн жана жети түн менен сүрөттөлөт:

“...Түндүктү карап түйүлдү,
Көргөндөр жандан түнүлдү.
Жети күн тартты толгоону,
Жергеси чарчап болгону.
Алты күн тартты толгоону,
Айылы чарчап болгону...(ЖМ 16).

“Жети” саны макал-лакаптарда көп колдонулат: «Жети өлчөп бир кес», “Жеринен азганга жети жыл жер тийбейт”, “Жеткен жети муш жейт, жетпеген эки муш жейт”, «Жетинин бири - кыдыр» ж.б. Адамдын көзү өткөндө *үчүлүгүн, жетилигин* белгилөө убакыттын сакралдык чегин көрсөтөт.

Эски монгол тилинде *doluyan*, монг. *dolo:(n)*, бурят. *dolo:(n)*, калм. *dolan*. А. Ангархаев “жети” санынын толоо // толоохо “касиеттөө” сөзү менен байланыштырат [Ангархаев 2005, 54]. Монгол тилдүү элдерде көп кубулуштар жети саны менен байланышкан. Өзгөчө буддизмдин таасири менен адамдын денесинде жети чакрадан (*долоон чакра*), адамдын аурасы жети деңгээлден (*долоон түвшин*) турат деген ишенимдер калыптанган.

«**Тогуз**» саны соңуна чыккан циклдин, иш-аракеттин образы. Бул сан сегиз саны менен дүйнөнү жаратуунун негизги параметрлерин туюндуруучу космостук константа катары атаандаша алат. Тогуз саны үч санынын үч жолу кайталанышы менен алынып, үч дүйнөнүн деталдаштырылган образы катары каралат. Бай.түрк. *toquz*; кырг, алт., кум. *toyz*; азерб., түркм. *dokuz*; башк., тат. *tugiz*; уйг. *toqquz*, чув. *tahār*. Г. И. Рамстедттин пикири боюнча, *toquz* монгол тилиндеги *tokur* «ийилбес, майышпас (бармак жөнүндө)» лексемасынан келип чыккан [Рамстедт 1957, 66].

«Тогуз» санын кыргыз эли жакшылыктын жышааны деп кабыл алат. Мисалы, кызды күйөөгө узатканда анын калыңына тогуздап мал берилет. Аштарда кемегеге ат чабылганда тогуз атка байге сайылат. Элдик оозеки чыгармачылыкта баланын төрөлүшү (тогуз ай, тогуз күн, тогуз саат) тогуз саны менен байланышта каралат.

Эски монгол тилинде *yisün*, монг. *es(ön)*, бурят. *yuhe(n)*, калм. *yisn*. Монгол мифологиясында “тогуз” күн желесинин тогуз түрдүү түсү менен коштолгон асмандагы тогуз ыйыктын төрөлүшүнөн аян берген ыйык сан деп эсептелинет.

«**Кырк**» саны түрк тилдүү элдерде, өзгөчө кыргыздардын салттуу маданиятында терең символикалуу сан (*кырк уруу эл, кырк кыз, кырк чилтен, кырк чоро, кырк нөөкөр, кырк күн той*). Бул сан адам баласын жарык дүйнөгө келгенден баштап көзү өткөнчө коштоп жүрөт. Анын сакралдык мааниси кыргыздардын алгачкы диний ишенимдери жана улуттук дүйнөтаанымы менен байланышкан. Жаңы төрөлгөн ымыркайды кырк күндөн соң кырк кашык сууга киринтип, наристенин энеси бүтүн айылды кыдырып, кырк курак чогултуп, алардан тигилген кийимди кийгизип, эл көзүнө көргөзүү салтын баланын кыркын чыгаруу деп аташат. Адамдын көзү өткөндө анын жакындары 40 күн аза күтүшөт. Кыркынчы күнү маркумду эске алуу ырым-жырымдарынын бири - кырк ашын өткөрүшөт. Короодогу малдын

саны кырктан ашканда зекет берүү парз болуп саналат. Эпосто кыргыздар 40 уруудан куралгандыгы айтылат:

Ар кайдан келип олтуруп,
Кырк уруу болду бөлүнүп,
“**Кырк уруулуу элим**”, - деп,
Хан Мамай ага ат койду.
Кырк урууну башкарып,
Хан Мамай кырк жыл хан болду (ЖМ 4).

Изилдөөбүздүн акырында төмөнкүдөй жыйынтыктарга келүүгө болот:

■ Алтай тилдеринде сандардын символикасында жалпылыктар арбын.
Бул биринчи кезекте сандык символиканын универсалдуу мүнөзүнөн, экинчиден, алтай бүлөсүнө кирген тилдердин тектештигинен кабар берет.

■ Сандардын сакралдык семантикасы түрк жана монгол тилдүү элдердин руханий жана материалдык маданиятын, диний ишенимдерин, ырым-жырымдарын, мифологиялык түшүнүктөрүн чагылдыруучу маданий код.

■ Байыркы дүйнөтаануунун негизинде калыптанган сандардын символикасы өзгөчө элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүндө, туруктуу айтымдарда сакталып калган.

Колдонулган адабияттар:

1. Ангархаев А.Л. Происхождение монгольских народов в свете мифопоэтических традиций Центральной Азии [Текст] / А.Л.Ангархаев Улан-Удэ, 2005.
2. Бабуева В.Д. Мир традиции бурят [Текст] / В.Д.Бабуева // Вестник Бурятского государственного университета. –Улан-Уде, 2008. -С. 105-110.
3. Гармаева А.Э. Числовая символика в монгольских языках [Текст] / А.Э.Гармаева. Автореф. канд. дисс. -Улан-Удэ, 2009. -27с.
4. Жуковская Н.Л. Категории и символика традиций и культуры монголов [Текст] / Н.Л. Жуковская. -М., 1988
5. Каратаев О., Эралиев С. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк [Текст] / О. Каратаев, С. Эралиев. -Бишкек, 2005. -599б.
6. «Манас» эпосу. Айтуучу: Жусуп Мамай. КЭР. Шинжаң эл басмасы. 2004.
7. Муратова Р.Т. Этнокультурная символика чисел в башкирском языке [Текст] / Р.Т. Муратова // Урало-алтайские исследования, 2011, №2. –С.53-77.
8. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки [Текст] / В.Я.Пропп. –Ленинград, 1986. -365 с.
9. Рамстедт Г. Введение в алтайское языкознание: Морфология [Текст] / Г.Рамстедт . –М., 1957.
10. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика [Текст] / Отв. ред. Э. Тенишев. –Москва: Наука, 2001. -821с.
11. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Морфология [Текст] / Отв. ред. Э. Тенишев. –Москва: Наука, 1978.
12. Тенишев Э.Р. Тюркские «один», «два», «три». // Тюркологический сборник. -М., 1974. 109-113с.

Рецензент: ф.и.к., доцент Жапаров Н.Р.

5-9-КЛАССТАРДЫН ОРУС ТИЛИ САБАГЫНДА МАКАЛ-ЛАКАПТАРДЫ КОЛДОНУУНУН АКТУАЛДУУЛУГУ

АКТУАЛЬНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОСЛОВИЦ, ПОГОВОРОК НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В 5 – 9 КЛАССАХ

RELEVANCE OF USE OF PROVERBS, SPEAKERS IN LESSONS RUSSIAN LANGUAGE IN 5 - 9 CLASSES

Аннотация: Бул макалада макал-лакаптардын классификациясы, философиялык салыштырма категориялары жана алардын практикалык колдонулушу каралат. Ошондой эле сөздүн көркөм каражаты (формасы), кээде идеяны айтуунун укугу (маазмунун) катары кабыл алышат.

Түйүндүү сөздөр: макал-лакаптар, окуу куралдары, кызыктуу жана кызыктырарлык, практикалык колдонулушу, диалектик жуптар, сөзүн өстүрүү.

Аннотация: В этой статье рассматривается классификация, философские сопоставительные категории пословиц и поговорок и их практического применения. А также как на средство украшения речи (форма), в редких случаях, с оговорками, признают за ней право выражения идеи (содержание).

Ключевые слова: пословицы и поговорки, учебный материал, интересные и занимательные, практическое применение, диалектические пары, развитие речи.

Annotation: This article discusses the classification, philosophical comparative categories of proverbs and sayings and their practical application. And also as a means of improving speech (form), in rare cases, with reservations, it recognizes the right to express an idea (content).

Keywords: proverbs and sayings, educational material, interesting and entertaining, practical application, dialectic pairs, speech development.

Что же представляют собой пословицы и поговорки как учебный материал? Непревзойдённый автор словаря пословиц и поговорок В. И. Даль так определял этот жанр: «Пословица - краткое изречение, поученье, более в виде притчи, иносказания, или в виде житейского приговора; пословица есть собь». Поговорку же он видел как «окольное выражение, простое иносказание, но без притчи, без суждения, заключения, применения».

Пословица любопытна, её интересуется всё, что связано с человеком, его деятельностью, окружающей его природой. Она вездесуща, всё знает и обо всём имеет своё собственное, народное конечное суждение. Народная позиция в пословицах и поговорках всегда чёткая, иногда даже категоричная, часто с иронией: «Думай двояко, а делай одинако», «думал, думал – жить нельзя, пораздумал – можно», «Мешай дело с бездельем, проживёшь век с весельем».

Пословицы рождаются как результат обобщения часто повторяющихся типических ситуаций. Уровень этого обобщения бывает разным. В некоторых пословицах обобщение так и не выходит за рамки той ситуации, которая послужила основой для него, или замыкается в весьма узкой сфере применения: *Уговор дороже денег; Ум хорошо, а два лучше; Старый друг лучше новых двух*. В применении таких пословиц мало творческого, достаточно взять сборник пословиц, найти соответствующий раздел и подобрать подходящую пословицу. Главное достоинство таких пословиц заключается в их афористичности, лаконичности, ритмике, рифмованности.

Наиболее «продуктивными» пословицами можно считать лишь те, в которых содержится переносный смысл, аллегория, иносказание. Такие пословицы имеют более высокий уровень обобщения и предполагают абстрагирование от описываемых в них, как правило, чисто бытовых сюжетов. Это позволяет выйти за пределы конкретной ситуации, зафиксированной в пословице, что значительно расширяет диапазон ее применения. Однако это вызывает и определенные трудности, связанные с толкованием таких пословиц, что убедительно продемонстрировано в статьях Т. Г. Бочиной «Пословица и языковая модель мира, или Почему Работа не волк, в лес не убежит», Е. В. Брысиной «Народный мир в зеркале сравнения» и заметке Н. М. Шанского «Дело не медведь, в лес не уйдет»

В каждой пословице в той или иной форме содержится противопоставление, на языке диалектики — противоположности. Они, как известно, находятся в состоянии единства и борьбы, взаимно раскрывая сущность друг друга: *худо — добро, мед — деготь, синица — журавль, поп — приход, сытый — голодный, апостол — черт, серебро — золото*. Но поскольку это аллегории, то необходимо их расшифровать и дать диалектическим парам названия. При этом важно сохранить заложенный в пословице характер диалектической взаимосвязи между членами пары. В случаях, когда один из членов пары лишь подразумевается, можно подобрать антонимы.

Анализ характера взаимодействия сочленов диалектической пары «цель и средства» в каждой из пословиц выявляет несколько типичных вариантов, что позволяет провести первоначальную классификацию пословиц. Многие однотипные пословицы можно распределить по следующим группам:

Выбор цели: По одежке протягивай ножки — дается общая рекомендация выбирать только ту цель, для достижения которой достаточно средств.

Лучше синица в руках, чем журавль в небе; За двумя зайцами погонишься — ни одного не поймаешь — конкретизируют эту установку, предостерегая от завышения своих возможностей и одновременной постановки сразу двух целей. Хотя нет правил без исключений, что отмечается как редкая удача в пословице: *Одним выстрелом двух зайцев убить*.

Ничтожность цели по сравнению с затратами (средствами) для ее достижения: *Овчинка выделки не стоит; Игра не стоит свеч; За морем телушка — полушка, да рубль перевоз*.

Цель оправдывает затраты (средства): *Игра стоит свеч; Крут бережок, да рыбка хороша; Хочешь поймать рыбу — не бойся замочить ноги; Крупная рыба плавает возле дна*.

Подготовка и выбор средств: *Готовь сани летом, а телегу зимой; Не выливай помоев, не подготовив чистой воды* (предусмотрительность); *Плоха та мышь, что одну только лазею знает; Держать на огне два утюга* (наличие нескольких средств); *Чешишь*

тем рогом, которым достанешь (выбор оптимального средства); *Куй железо, пока горячо* (учет обстоятельств); *Терпенье и труд все перетрут* (целеустремленность).

едостаточность средств: *Решетом воду носить; Шилом море не нагреешь; Лбом стену не прошибешь.*

Средства (затраты) слишком велики: *Ничего, что дом сгорел, зато клопы передохли* (ирония); *Осерчал на блоху — бух всю шубу в огонь* (ирония); *Стрелять из пушки по воробьям.*

Неадекватность средств, приводящая к противоположному результату: *Заставь дурака богу молиться — он и лоб расшибет.*

В пословицах, находящихся в рамках указанных групп, встречается множество дополнительных смыслов, всевозможных семантических оттенков. Например: *Кот в перчатках не ловит мышей* (англ.). В этом смысле сюда близко примыкает и пословица *Лес рубят — щепки летят*. В некоторых случаях имеющиеся в распоряжении средства опасны как для их обладателя, так и для окружающих: *Дай дураку веревку, а он и повесится; Бодливой корове бог рог не дает.*

Пословица, *Заставь дурака богу молиться — он и лоб расшибет*, помимо уже отмеченного смысла, содержит в себе идею чрезмерного усердия, которое приводит к прямо противоположному результату. А в ней, в свою очередь, заключен механизм взаимодействия другой диалектической пары — «качество и количество», находящий выражение в законе перехода количественных изменений в качественные. Таким образом, это высший (конечный) уровень абстрагирования — с философскими сопоставительными категориями.

Многие пословицы по степени абстрагирования выходят на уровень и других философских сопоставительных категорий: форма и содержание, сущность и явление, причина и следствие, необходимость и случайность, возможность и действительность, абсолютное и относительное, часть и целое и т. д. Пословицы, которые можно отнести к той или иной паре.

Качество и количество: *С миру по нитке — голому рубаха; Терпение и труд все перетрут; Из семи серых лошадей не сделаешь одну сивую; Ложка дегтя в бочке меда; Копейка рубль бережет.*

Форма и содержание: *Мал, да удал; В тихом омуте черти водятся; Встречают по одежке, провожают по уму; Криво дерево, да яблочки сладки; Коровка черная, а молочко белое; Черная курочка белое яичко несет.*

Причина и следствие: *Не за то волка бьют, что сер, а за то, что овцу съел; Как аукнется, так и откликнется; Нет дыма без огня; Не было бы счастья, да несчастье помогло; Дай бог дождь — будет и рожь.*

Сущность и явление: *Пасет пять коз, а свистит на всю округу; Пасет трех коров, а кнут длиннее всей деревни; Сколько волка не корми, он все в лес смотрит; Из дуги оглобли не сделаешь.*

Необходимость и случайность: *Вилами на воде писано; Иной воробей на кошку чирикает; Бывает, и медведь летает, только не с горы, а под гору; Это бабушка надвое сказала.*

Данные примеры не только интересны и занимательны, но и чрезвычайно перспективны с точки зрения их практического применения. Обычно на пословицу смотрят

как на средство украшения речи (форма), в редких случаях, с оговорками, признают за ней право выражения идеи (содержание).

Можно выделить следующие основные умения:

- умения логико-семантического анализа (толкование);
- умения, связанные с изобретением содержания (идея);
- умения, связанные с изобретением формы (экспрессия образа);
- умения, связанные с развертыванием содержания (сюжет).

Уже на первом этапе работы следует сообщить учащимся об основных сопоставительных философских категориях и других часто встречающихся в пословицах диалектических парах: добро — зло, благо — вред, сила — слабость, ум — глупость, прекрасное — безобразное и т. д. Полезно сразу же привести примеры аллегорического выражения этих пар в пословицах: например, сладкий — горький, черный — белый выражают значение диалектических пар добро — зло, благо — вред. Можно ограничиться и вовсе упрощенной формой: хорошо — плохо. Важно, чтобы сами учащиеся убедились, что в каждой пословице заложена та или иная диалектическая пара, сочлены которой противостоят друг другу, но и существовать один без другого не могут. Осознание учащимися универсальности данного характера связей (закон единства и борьбы противоположностей) — залог успеха работы над пословицами.

Затем учитель предлагает учащимся высказать свои варианты толкования любой пословицы и обсудить их. Тщательно анализируются понятия, выделяются те из них, которые могут составить диалектическую пару. Если искомые понятия выражены аллегорически, составляются синонимические и ассоциативные ряды по каждому из них. На этом этапе необходимо сообщить учащимся, что помимо смыслового значения (денотата) слово может нести оценочно-эмоциональную окраску (коннотат). Это важно для «расшифровки» аллегорий.

Например, пословица *Капля камень точит (долбит)* содержит аллегорическую пару «капля — камень».

Следующий прием — компаративный анализ. Анализируются и сравниваются пословицы-синонимы и пословицы-антонимы. Чрезвычайно важно дать учащимся прочувствовать, что коннотативные нюансы слов в сравниваемых пословицах приводят к денотативным сдвигам (зазорам) между соответствующими понятиями. Именно в этом и состоит одно из проявлений уникального феномена пословицы — форма занимает столь активную позицию по отношению к содержанию, что нередко трансформирует его.

В процессе компаративного анализа особое внимание уделяется логической структуре сравниваемых пословиц, четкому формулированию суждений, входящих в их состав, определению характера взаимосвязи между суждениями. Это позволяет более четко определить степень совпадения смыслов пословиц-синонимов, наглядно представить величину логико-семантических зазоров, как между смыслами, так и между мыслью и словом, выражающим мысль. В этом плане особый интерес для компаративного анализа представляют иноязычные пословицы, не имеющие прямых аналогов в русском языке.

Наиболее эффективным тренингом по практическому применению пословиц является прием, который условно можно назвать «прогонкой половицы через ситуации». Начать можно с таких широких сфер, как экономика и политика, право и мораль, наука и искусство, религия и атеизм, которые, как известно, сами являются диалектическими парами

и основными сферами мировоззрения. Далее можно испытать пословицу в таких ситуациях, как трудовая, учебная деятельность, общение, межличностные отношения, коллектив, семья и т. д.

«Прогонка» пословиц дает очень многое. Во-первых, уже на этом этапе учащихся ждут открытия. Например, когда вдруг обнаруживается, что известная и простая пословица «работает» в самых разнообразных и неожиданных ситуациях. Учащиеся на собственном опыте убеждаются, что именно абстрактные, «философские» пословицы наиболее продуктивны. Этот прием поможет лучше запомнить пословицу и использовать ее в речи.

Всем известно выражение «общее место», имеющее ясно отрицательную коннотацию — нечто шаблонное, заезженное, банальное. Однако в речевой практике знание «общих мест» (топосов) просто необходимо. Топос, или топ (от греч. место), — это положение, которое рассматривается как правильное и истинное, не требующее доказательства. Например: *Целое важнее части; Закон обязателен для всех; Человек должен отвечать за свои поступки*. Топосы являются основанием аргументов. Умозаключения, в которых хотя бы одна посылка является топосом, особенно убедительны. Пословицы потому и обладают исключительной суггестивной воздействием, что являются «природными» топосами.

«Поле чудес» — практикум игрового характера. Основное его предназначение — активное и интенсивное припоминание, перевод пословичного материала из долговременной памяти в оперативную, актуализация процессов узнавания и воспроизведения, игрокам необходимо отгадать не слово, а целую пословицу. При этом ученикам даже не сообщается, о чем речь в задаваемой пословице. Каждая команда поочередно отгадывает свою пословицу. Часто учащиеся угадывают «зашифрованную» пословицу, не открывая ни одной буквы. Такой успех оценивается в 10 баллов. Если сразу отгадать не удастся, а так чаще всего и бывает, капитан просит открыть одну, по усмотрению команды, букву. Если и это не помогает, открывается еще одна буква и т. д. За каждую открытую букву снимается по одному баллу. Игра проходит очень увлекательно.

Пословицы — прекрасное «сырье» и ничем незаменимая топосная база для изобретения эпиграмм, мадригалов, эпиграмм и т. д. Зерно любой эпиграммы всегда в самой последней строке. Именно поэтому она (последняя строка), а нередко и последнее слово несет в себе главную идею высказывания и поэтому называется «пуант» — точка. Учащиеся, накопив известный запас наиболее ярких топосов, способны экспромтом сочинять миниатюры.

Вывод. Пословицы и поговорки, являясь важнейшим компонентом традиционной русской национальной культуры, создают на уроках развивающую речевую среду и несут в себе огромный духовно-нравственный потенциал. Это и мощнейший объединитель самого общества. По характеру топосов идет подсознательное различие «свой — чужой». Чем больше в нашем коммуникативном пространстве общепринятых топосов, тем сплоченнее народ.

Список использованной литературы:

1. Кабинетская Т. Н. Изучение пословиц и поговорок в средней школе. — Псков, 1994. — 128 с.: ил.
2. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. — М., 1989. — 254 с.: ил.

3.Подгаецкая И. М. Воспитание у учащихся интереса к изучению русского языка.– М., 1989.– 144 с.: ил.

4.Бойнова Т. М. Изучение лексики на материале пословиц и поговорок // Русский язык в школе.– 2002.– №3.– С.9–11.

5.Гвазава В.И. Народная мудрость как источник нравственного воспитания // Русский язык в школе.– 2003.– №3.– С.6–7.

6.Подгаецкая И. М. Активизация познавательной деятельности учащихся при работе со словарем // Русский язык в школе.– 1992.– №6.– С.37– 43.

Рецензент: ф.и.к., доцент Абдыкалыкова А.

УДК 81'44

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-103-106

Койлубаева А.К.

К.Тыныстанов атындагы ЫМУнун доценти

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ – УЛУТУБУЗДУН ЖҮЗҮ

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК – НАЦИОНАЛЬНОЕ ДОСТОЯНИЕ

THE STATE LANGUAGE IS A NATIONAL TREASURE

Аннотация: Мамлекеттик тилди билүү-Кыргыз Республикасынын ар бир жаранынын аруу максаты жана ыйык милдети болууга тийиш. Бүгүнкү күндө бардык бийлик бутактарында күчтүү мамлекеттик тил саясаты бышып жетилди. Азыр тил коргоого эмес, колдонууга муктаж. Макалада мамлекеттик тилди колдонууну кеңейтүү жана шарттарды түзүү боюнча милдеттер сунушталат.

Түйүндүү сөздөр: мамлекеттик тил мыйзамы, мамлекеттик башкаруу иш кагаздарын жүргүзүү, тил саясатынын негизги максаты, мамлекеттик тилди окутуу, ЖОЖдогу окуу сааттарынын көлөмү.

Аннотация: Знание государственного языка-цель и обязанность каждого гражданина Кыргызской Республики. На сегодняшний день во всех ветвях власти назрел вопрос о функционировании госязыка. На нынешнем этапе язык нуждается не в защите, а в применении. В статье автор акцентирует внимание на широкое применение государственного языка.

Ключевые слова: закон о государственном языке, государственное управление, делопроизводство, основная цель языковой политики, обучение государственному языку, объем учебных часов в вузе.

Annotation. Knowledge of the state language is the goal and duty of every citizen of the Kyrgyz Republic. Today, in all branches of government, the question about the functioning of the state language has arisen. At the present stage, the language needs not protection, but application. In the article, the author focuses on the widespread use of the state language.

Keywords: law on the state language, state administration, office/paper work, the main purpose of language policy, teaching the state language, the amount of study hours at the university.

Ар бир улуттун улуулуугун аныктаган – анын тили, дили экенин эч кимибиз тана албайбыз. Кылым жолун улап, атадан – балага мурас болуп келе жаткан улуу тилдер азыркы заманда өз кулачын улам кеңейтип, дүйнө аралаган деңгээлге жетти. Бүгүнкү күндө, ааламдашуу мезгилинде, маалыматтык технологиялардын күч алып турган учурунда мамлекеттик тилди ишмердүүлүктүн бардык багыттарында жана коомдук чөйрөсүндө толук кандуу колдонуу шарты- зарыл милдеттердин бири болуп саналат. Мамлекеттик тилибизди талаптагыдай үйрөнүү – биздин мамлекеттик парзыбыз. Эне тилибизди көтөрүү – мамлекетибиздин, улутубуздун кадыр - баркын көтөрүү менен бирдей экендигин ойлосо, анда биз улутубуздун жана мамлекетибиздин алдында чоң жоопкерчилигибизди сезген болобуз. Ал эми өлкөбүздө жашаган, иштеген ар бир улуттун өкүлдөрүнүн мамлекеттик тилди талаптагыдай үйрөнүүсү – алардын атуулдук парзын аныктайт.

Улуттук интеллигенциябыз, анын ичинде биз, билим берүү чөйрөсүнүн кесипкөй адистери, ар бир эле өзүн билимдүү, маданияттуу деп санаган кыргыз жараны тилибиздин чыныгы мамлекеттик тилге айланышы үчүн жан үрөп иштешибиз керек. Бул максатта колдо болгон бардык мүмкүнчүлүктөрдү, айрыкча, басма сөз, телерадиоберүү, оозеки түшүндүрүү ыкмаларын пайдаланып, өзүбүздүн жана башка улуттардын арасында мамлекеттик тилибизди тынымсыз даңазалап, анын айланасында үгүт-насыят иштерин, кароо-сынак, фестиваль, олимпиада, конкурс сыяктуу таасирдүү иш-чараларды кеңири жайылтуубуз, коомдук жайлардагы, аянт, көчөлөрдөгү көрнөк - жарнактарды, мекеме, уюм, фирмалардын имараттарындагы аталыштарды, сөзсүз түрдө, мамлекеттик тилде жазышыбыз зарыл деген ишенимдемин. Республика Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын жана анын жетекчилигинин соңку иш-аракеттери колдоого алынышы керек.

Арстанбек, Калыгул, Тыныстанов, Абдрахманов, Арабаев, Шүкүров, Карасаев, Сартбаев, Алдашев, Орузбаева ж.б. залкарлардын, бөтөн тилдүү: Валиханов, Юдахин, Батманов, Ауэзов өңдүү окумуштуулардын кыргыз тили деп баштаган иштерин билгичтик менен улантуу-биздин илимпоздук да, атуулдук да, жарандык да ыйык парзыбыз. Кейиштүүсү, ушул тапта өзүнүн нукура эне тилинде так, таза, маңыздуу сүйлөй билген адамдар сейректеп баратканы байкалат.

Мамлекеттик башкаруунун жогорку баскычтарындагылардын, министрлердин, жооптуу кызматкерлердин, депутаттардын далайынын тил маданияты төмөн болуп, көпчүлүгү эки сөздүн бирин орусча сүйлөп, ошондон чыга албагандыктары, эне тилинде сабаттуу сүйлөөгө аракет кылбагандыктары абалды ого бетер оорлотууда.

Эне тилибиздин чыныгы мамлекеттик тил болушу үчүн аны балдар бакчасынан баштап, өлкөбүздүн бардык билим берүү баскычтарында окутуп үйрөтүүгө бөлүнгөн сааттардын санын көтөрүү зарыл. Телекөрсөтүү, радиоуктуруу каналдары боюнча калктын ар кайсы катмарлары үчүн “Мен кыргыз тилин үйрөнөм” деген атайын берүүлөрдү уюштуруп, аны эки тилде бирдей сүйлөгөн дасыккан адистердин (мүмкүн болсо, ар кайсы улуттардын өкүлдөрүнүн) алып баруусуна жетишүү керек. Ушундай эле тематикалык рубрикаларды орус тилинде чыгуучу республикалык ар бир мезгилдүү басма сөздө да ачуу-турмуштук муктаждык

Мына ушул жагдайлар тил саясатынын негизги багыты-мамлекеттик тилди коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө толук жана кенен колдонууга, Кыргызстанда жашап жаткан этностордун тилдерин сактоо менен, аларды окуп-үйрөнүү, өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү аркылуу мамлекеттик тилдин бириктирүүчү ролун аткарууга жетишүүнү аныктайт.

Мамлекеттик тилибизди келечекте мамлекетибиздин бардык калктары үчүн жалпыга керектүү тилге айландыруунун пайдубалы бала бакча, орто мектептерде түптөлөрү белгилүү. Анын эң зарыл, башкача альтернативасы жок аргаларынын бири педагогикалык профилдеги ЖОЖдордо кыргыз тилдүү орто мектептер үчүн келечек мугалимдердин бардыгын кыргыз тилинде окутуп, билим берүү. Бул жагынан ар бир ЖОЖдо абал мурдагыдай эле ар түрдүү: бир дисциплина кыргызча, экинчиси орусча окутулууда. Демек, эне тилибиздин өнүгүшү-ар бир адамдын, ар бир кыргыздын мамилесине түздөн-түз байланыштуу.

Иш кагаздарын жүргүзүү системасы-бул жарандардан тилди жогорку деңгээлде билүүнү талап кылган кесиптик иштин чөйрөсү болуп саналат. Азыркы мезгилде кыргыз тилин кесиптик коммуникацияда колдонуу боюнча туруктуу салтты калыптандыруу зарыл. Бул проблеманы чечүү кесиптик билим берүү менен түздөн-түз байланышкан. Жогорку билим берүүнүн ушул этабында адистерди даярдоо жүргүзүлөт жана алардын кесиптик ой жүгүртүүсү калыптанат. Мына ушуга байланыштуу жогорку окуу жайларында филологиялык эмес багыттагы адистерди мамлекеттик тилде кесиптик даярдоону камсыз кылган бөлүмдөрдү түзүүнүн зарылдыгы келип чыгууда.

Билим берүү жана илим чөйрөсүндөгү тил саясатынын максаты-билим берүү системасынын бардык баскычтарында окутуунун тили катары мамлекеттик тилди колдонууну кеңейтүү, этностордун тилдеринде окуткан мектептерде көп тилдүү билим берүүнү киргизүү жана бирдиктүү стандарттарды ишке ашыруу үчүн шарттарды түзүү аркылуу бирдиктүү билим берүү процессине кошуу болуп саналат. Мына ушул максатка жетүүдө төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

-негизги окуу дисциплиналары боюнча мектепке чейинки, орто билим берүү мекемелери үчүн мамлекеттик тилдеги окуу-усулдук адабияттарды конкурстук негизде түзүү жана басып чыгарууну активдештирүү;

-окуу-усулдук комплекстерди түзүү, ошондой эле орто, жогорку кесиптик окуу жайларынын филологиялык эмес адистиктери үчүн мамлекеттик тилде базалык атайын адабияттарды которууну уюштуруу жана аларды конкурстук негизде чыгаруу;

-окутуу процессинде колдонуу үчүн тандоо максатында бардык окуу дисциплиналары боюнча окуу китептеринин жана окуу куралдарынын кыргыз тилине котормосунун мазмундук жактан адекваттуулугун баалоо боюнча жогорку окуу жайларынын алдында көз карандысыз эксперттик кеңештерди түзүү;

-кыргыз, орус жана эл аралык тилдерин, этностук тилдерди окуткан окутуучулардын квалификациясын жогорулатуу боюнча Инновациялык технологиялар борборлорун түзүү;

-мектептер жана мектепке чейинки мекемелерде мамлекеттик тилде жана окутуунун башка тилдеринде окуткан, ошондой эле предметтик-тилдик интеграциялык окутуунун усулдарын билген педагогикалык кадрлардын жаңы муунун даярдоодо бюджеттик орундарды көбөйтүүгө көңүл буруу;

-тилдик эмес факультеттерде мамлекеттин тилди окутуунун толук циклин ишке ашыруу жана окуу сааттарынын көлөмүн көбөйтүү. Бүгүнкү күндө колдонулуп жаткан окуу

пландарына ылайык кыргыз тили сабагы ЖОЖдор боюнча бир гана семестрде 45 саат көлөмүндө өтүлөт. Мындан тышкары студенттердин өз алдынча иштери үчүн 45 саат берилет. Бул көрсөткүчтүн мамлекеттик тилди үйрөтүүдө жетишсиз экендиги баарыбызга ачык көрүнүп турат. Ошондуктан мамлекеттик тилибизге маани берип, ЖОЖдордогу окуу сааттарынын көлөмүн көбөйтүү зарыл деп эсептейбиз.

-табигый-техникалык, гуманитардык жана социалдык дисциплиналар боюнча мамлекеттик тилде илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүгө, диссертацияларды жактоого колдоо көрсөтүү жана ага көмөктөшүү;

-илимий китепканалардын Интернет порталдарында мамлекеттик тилдеги адабияттардын фондун түзүү.

Эне тилди өнүктүрүүдөгү дагы бир нерсе: жаш муун каалаган тилин үйрөнүүгө артыкчылык алып жатат, же алар англис, немец, француз, кытай, япон тилдерин үйрөнүүдө. Канча тил үйрөнсө, ар кимдин өз эрки, бирок алгач эне сүтү менен келген эне тилин билүүсү керек. Бул өз ара мамиле, өз ара алака түзүүгө, достошуп кызматташууга, мамлекетибиздин келечекте дүйнөлүк интеграцияга киришине шарт түзөт. Бирок ушул жерде урпактарыбыз эне тилин таза билүүнү сөз маданиятын сабаттуу үйрөнүүнү, бул аркылуу өз тилин, дилин, өз салттары менен үрп-адаттарын, улуттук рухий-дөөлөттөрүн урматтап баалоону, алар менен сыймыктанууну эстен чыгарбашы зарыл.

“Эне тили болбосо, аты аталбайт улуттун” дегендей, кыргыз тилинин тарыхы - бул биздин элибиздин тарыхы. Андыктан тил маселеси- мамлекетибиздин орчундуу негизги багыттарынан болуп кала береринде шек жок. Биздин эне тилибизди коргогонубуз-мамлекетибиздин маанилүү негизин, пайдубалын коргогонубуз. Эртеңки тил тагдырына кам көргөнүбүз-кыргыз элинин улут катары сакталышына, өсүп-өнүгүшүнө камкордук көргөнүбүз болуп саналат.

Улуу кыргыз элинин өнүгүп-өсүү жолу мамлекеттик тилинде, ырысында, ынтымагында, сый-урматында. Мына ушулардын баарын өнүктүрүү, улутубуздун жүзүн көрсөтүү үчүн бир гана эне тилибизди калыбына келтириш керек деп ойлоймун. Мамлекеттик тилдин калыбына келиши жеке эле биздин эмес, мен кыргыздын деген бардык адамдардын тилеги болуусу шарт, себеби кыргыздын канчалык кыйроого учурап жүрүп аман калышы, мамлекеттүүлүгүн сактап калышы – өз эне тилин сактоонун негизинде болгон. Ошондуктан эне тилин өз деңгээлинде билүү, аны кастарлоо, даңазалоо, чексиз сүйүү жана аны өнүктүрүү – заманыбыздын талабы бойдон калууда.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы.
2. Билим берүүнүн мамлекеттик стандарты. Бишкек. 2006.

Рецензент: ф.и.д., профессор А.Дунканаев

¹Кокумбаев Ш. Б., ²Бактыбеков М. Б., Султанов Р. К.

^{1,2}"МАНАС" КТУнун компьютердик инженерия бөлүмүнүн магистранттары,
ф.-м.и.к. "МАНАС" КТУнун компьютердик инженерия кафедрасы доценти

ТЕГИЗДИКТЕ ЖӨНӨКӨЙ ГЕОМЕТРИЯЛЫК ФИГУРАЛАРДЫ ТААНУУ МАШИНАГА ҮЙРӨТҮҮДӨ ИНВАРИАНТТАРДЫ КОЛДОНУУ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНВАРИАНТОВ В МАШИННОМ ОБУЧЕНИИ ДЛЯ РАСПОЗНАВАНИЕ ПРОСТЫХ ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ФИГУР НА ПЛОСКОСТИ

USING INVARIANTS IN MACHINE LEARNING TO RECOGNIZE SIMPLE GEOMETRIC SHAPES ON A PLANE

Аннотация: Бул макалада эң белгилүү болгон машина үйрөтүү классификаторлорунун салыштырма талдоосу келтирилген: конволюциялык нейрон тармактары (CNN); таяныч вектордук машина (SVM); k-жакынкы кошуналар ыкмасы (k-NN). Негизги маалымат берилиштери катары тегиздикте жайгашкан геометриялык фигуралардын (үч бурчтук, төрт бурчтук, тегерек жана жылдызча) сүрөттөрүнүн векторлору алынган. Сүрөттөрдү векторлорго өткөрүү [17] макаласына таянып алынган. Айтылган классификаторлорду үйрөтүү жана таануу талдоосу жүргүзүлгөн жана берилген маалыматтарды түздөн түз машинеге үйрөтүү жана векторлорго өткөрүп үйрөтүү ролу изилденген.

Түйүндү сөздөр: машина үйрөтүү; вектор; классификаторлор; конволюциялык нейрон тармактары; таяныч вектордук машина; k-жакынкы кошуналар ыкмасы

Аннотация: В данной статье проводится сравнительный анализ наиболее известных классификаторов машинного обучения: сверточных нейронных сетей (CNN); метода опорных векторов (SVM); метода k-ближайших соседей (k-NN). Основными входными данными были взяты векторы геометрических фигур (треугольник, четырехугольник, окружность и звезда) на плоскости. Преобразование изображения в вектор было произведено согласно статье [17]. Проведен сравнительный анализ обучения и распознавания упомянутых классификаторов, а также роль преобразования в вектор входных данных в качестве обучения.

Ключевые слова: машинное обучение; вектор; классификаторы; свёрточные нейронные сети; метод опорных векторов; метод k-ближайших соседей

Annotation: This article provides a comparative analysis of the most famous classifiers of machine learning: convolutional neural networks (CNN); support vector machine (SVM); k-nearest neighbors (k-NN) method. The main input data were vectors of geometric shapes (triangle, quadrilateral, circle and star) on a plane. The transformation of the image into a vector was carried out according to article [17]. A comparative analysis of training and recognition of the mentioned classifiers, as well as the role of transformation into a vector of input data in the quality of training, is carried out.

Key words: machine learning; vector; classifiers; convolutional neural networks; support vector machine; k-nearest neighbors

Киришүү: Маалымат алмашуу ылдамдыгынын жана эсептөө кубаттуулугунун өсүүсү, чоң берилиштер базасына жеткиликтүүлүгүнүн пайда болуусу менен компьютер көзү менен объектилерди табуу жана таануу алгоритмдери заманыбыздын так илимдеринин абдан тез өнүгүп келе жаткан багыты болуп эсептелет. Компьютердик көз багытынын өнүгүү ийгиликтери макро дүйнөдөн баштап космос объектилери сфераларына чейин актуалдуу болуп келе жатат. Мисалы: пилотсуз учактарда [1]; машинелерди жана башка транспортторду табууда [2]; адамдарды жана алардын жесттерин таанууда [3]; автотранспорттук номерлерин таанууда [4].

Бул макалада эң популярдуу машине үйрөтүү классификаторлорунун салыштырмалуу талдоосу жүргүзүлгөн: конволюциялык нейрон тармактары (Convolutional Neural Network - CNN); таяныч векторлор ыкмасы (Support Vector Machine - SVM); k-жакынкы кошуна ыкмасы (K-Nearest Neighbor classifier - k-NN). Талдоону тунук жүргүзүү үчүн бардык классификаторлор бирдей берилиш жыйынына ээ болот. Берилген берилиш жыйыны өз ичинде төрт башка геометрикалык фигурадан (үч бурчтук, төрт бурчтук, айлана жана жылдызча) турат.

Жогорууда айтылган машине үйрөтүү классификаторлору компьютердик көзү менен объектилерди табуу жана таануу маселерин чечүү үчүн берилген сүрөттөрдү алдын ала иштетип, ар бир сүрөт үчүн векторлорду алат жана жогоруда айтылган классификаторлорду сүрөткө эмес векторлордун базасына колдонот. Векторлорду табуунун жолдору [17] макалада баяндалган.

Адабият изилдөө: Компьютердик көз менен объектилерди табуу жана таануу темасында миңдеген изилдөөлөр жүргүзүлүп жана көптөгөн макалалар жазылган. Мисалы [5-8] жана андагы шилтемелер. Биздин изилдөөлөр [18] макаладагы жыйынтыктарды жакшыртуу маселеси каралган. Көп изилдөөлөрдө компьютердик көз менен объектилерди табуу жана таануу үчүн терең үйрөнүүнү жана туура берилиштерди колдонуу өтө маанилүү экени көрсөтүлгөн [19,20].

Негизги бөлүм

Берилиштерди түзүү

Биз буга чейин жазылган макаладагы [18] жыйынтыктарды салыштыруу жана эксперименттин таза жана ачык өткөрүлүшү үчүн ошол эле макалада синтезделип колдонулган берилиш жыйынынын негизинде иш жүргүзүү туура көрүндү. Жогорууда айтылгандай алынган берилиш жыйынын түздөн түз колдонулбай [17] макаласында баяндалган жолдору аркылуу алардын векторлору табылды. Андан ары, табылган векторлор биздин берилиштер жыйыны болуп саналат.

Машинаны окутуу жана эксперимент

Берилиш жыйыны даяр болгон соң алардын негизинде биздин машине жогорууда айтылган үч түрдүү машине үйрөтүү классификатор аркылуу үйрөтүлдү. Үйрөтүүдө ар кандай (20, 200, 400 жана 600 сүрөт) өлчөмдөгү берилиштер жыйыны колдонулду. Буга кошумча, үйрөтүүдө коротулган ресурстары (убакыт жана колдонулган компьютердеги оперативдик эси) да талдоого алынды.

Жыйынтыктар жана талкылоо: Классификациянын жыйынтыктарын салыштыруу үчүн каталар матрицасын [16] жана анын метрикаларын колдонуу чечилди. Каталар матрицасы – бул максаттуу өзгөрмөнүн болжолдонгон маанисин жана анын чыныгы мааниси менен салыштыруу аркылуу классификациялоо алгоритмдерин эффективдүүлүгүн сүрөттөгө мүмкүнчүлүк берген таблица. Матрицанын саптары болжолдонгон класстын маанилерин, мамычалары болсо чыныгы маанилерин көргөзөт (же тескерисинче).

Метрикалардын аттары жана формулалары

Классификациянын деңгээли (Classification Rate или Accuracy) – текшерүүгө берилген берилиш тобунун модел аркылуу туура классификациялоо пайызы.

$$\text{Accuracy} = \frac{TP + TN}{TP + TN + FP + FN}$$

Кайтаруу (Recall) – бул метрика туура табылган оң класстардын катышын эсептейт.

$$\text{Recall} = \frac{TP}{TP + FN}$$

Тактык (Precision) – бул метрика оң класстын тактыгын көрсөтөт.

$$\text{Precision} = \frac{TP}{TP + FP}$$

F1 өлчөмү (F1 measure) - тактыктын жана кайтаруунун орточо салмагы.

$$F - \text{measure} = \frac{2 * \text{Recall} * \text{Precision}}{\text{Recall} + \text{Precision}}$$

Бул жакта, TP (True Positive) - туура божомолдонгон оңдордун саны,
FN (False Negative) - чынында оң, бирок терс болуп божомолдонгондордун саны,
FP (False Positive) - чынында терс, бирок оң болуп божомолдонгондордун саны,
TN (True Negative) - туура божомолдонгон терстердин саны.

Орточо тактыкты саноо үчүн туура классификацияланган бирдиктердин санын тестиленген бирдиктердин жалпы санына бөлүү керек.

Классификаторлорду геометриялык фигураларды таанууну үйрөтүү жана кийинки эксперименттерден алынган жыйынтыктар төмөнкүдөй:

Биринчи жадыбалда (Жадыбал 1) айтылган бардык классификатор үчүн каталар матрицасы бириктирилип көрсөтүлгөн:

Таблица 1 - Классификаторлор үчүн каталар матрицасы

		Үч бурчтук	Төрт бурчтук	Айлана	Жылдызча	
Жалпы 20 сүрөт менен үйрөтүлдү	KNN	Үч бурчтук	812	188	0	0
		Төрт бурчтук	0	1000	0	0
		Айлана	0	0	1000	0
		Жылдызча	0	0	0	1000
	SVM	Үч бурчтук	931	69	0	0
		Төрт бурчтук	0	1000	0	0
		Айлана	0	0	1000	0
		Жылдызча	0	0	0	1000
	CNN	Үч бурчтук	940	60	0	0
		Төрт бурчтук	786	214	0	0
		Айлана	0	0	1000	0
		Жылдызча	26	16	958	0
Жалпы 200 сүрөт менен үйрөтүлдү	KNN	Үч бурчтук	1000	0	0	0
		Төрт бурчтук	0	1000	0	0
		Айлана	0	0	1000	0
		Жылдызча	0	0	0	1000
	SVM	Үч бурчтук	1000	0	0	0
		Төрт бурчтук	0	1000	0	0
		Айлана	0	0	1000	0
		Жылдызча	0	0	0	1000
	CNN	Үч бурчтук	857	143	0	0
		Төрт бурчтук	91	909	0	0
		Айлана	0	0	1000	0
		Жылдызча	26	16	1000	0
Жалпы 400 сүрөт менен үйрөтүлдү	KNN	Үч бурчтук	1000	0	0	0
		Төрт бурчтук	0	1000	0	0
		Айлана	0	0	1000	0
		Жылдызча	0	0	0	1000
	SVM	Үч бурчтук	1000	0	0	0
		Төрт бурчтук	0	1000	0	0
		Айлана	0	0	1000	0
		Жылдызча	0	0	0	1000
	CNN	Үч бурчтук	1000	0	0	0
		Төрт бурчтук	15	985	0	0
		Айлана	0	0	1000	0
		Жылдызча	0	0	7	993

Жалпы 600 сүрөт менен үйрөтүлдү	KNN	Үч бурчтук	1000	0	0	0
		Төрт бурчтук	0	1000	0	0
		Айлана	0	0	1000	0
		Жылдызча	0	0	0	1000
	SVM	Үч бурчтук	1000	0	0	0
		Төрт бурчтук	0	1000	0	0
		Айлана	0	0	1000	0
		Жылдызча	0	0	0	1000
	CNN	Үч бурчтук	1000	0	0	0
		Төрт бурчтук	0	1000	0	0
		Айлана	0	0	1000	0
		Жылдызча	0	0	0	1000

Экинчи жадыбалда (Таблица 2) болсо айтылган бардык классификатор үчүн каталар матрицасынын метрикалары бириктирилип көрсөтүлгөн:

Таблица - 2 Классификатор үчүн каталар матрицасынын метрикалары

		Тактык						
		Class	n (classified)	Accuracy	Precision	Recall	F-Measure	
Жалпы 20 сүрөт менен үйрөтүлдү	KNN	95.3%	3 бурчтук	1000	95.3%	0.81	1.0	0.90
			4 бурчтук	1000	95.3%	1.0	0.84	0.91
			Айлана	1000	100%	1.0	1.0	1.0
			Жылдызча	1000	100%	1.0	1.0	1.0
	SVM	98.28%	3 бурчтук	1000	98.28%	0.93	1.0	0.96
			4 бурчтук	1000	98.28%	1.0	0.94	0.97
			Айлана	1000	100%	1.0	1.0	1.0
			Жылдызча	1000	100%	1.0	1.0	1.0
	CNN	53.75%	3 бурчтук	1000	78.2%	0.94	0.54	0.68
			4 бурчтук	1000	78.45%	0.21	0.74	0.33
			Айлана	1000	76.05%	1.0	0.51	0.68
			Жылдызча	1000	75%	0.0	0.0	0.0
Жалпы 200 сүрөт менен үйрөтүлдү	KNN	100%	3 бурчтук	1000	100%	1.0	1.0	1.0
			4 бурчтук	1000	100%	1.0	1.0	1.0
			Айлана	1000	100%	1.0	1.0	1.0
			Жылдызча	1000	100%	1.0	1.0	1.0
	SVM	100%	3 бурчтук	1000	100%	1.0	1.0	1.0
			4 бурчтук	1000	100%	1.0	1.0	1.0
			Айлана	1000	100%	1.0	1.0	1.0
			Жылдызча	1000	100%	1.0	1.0	1.0
N	25	3 бурчтук	1000	94.15%	0.86	0.90	0.88	

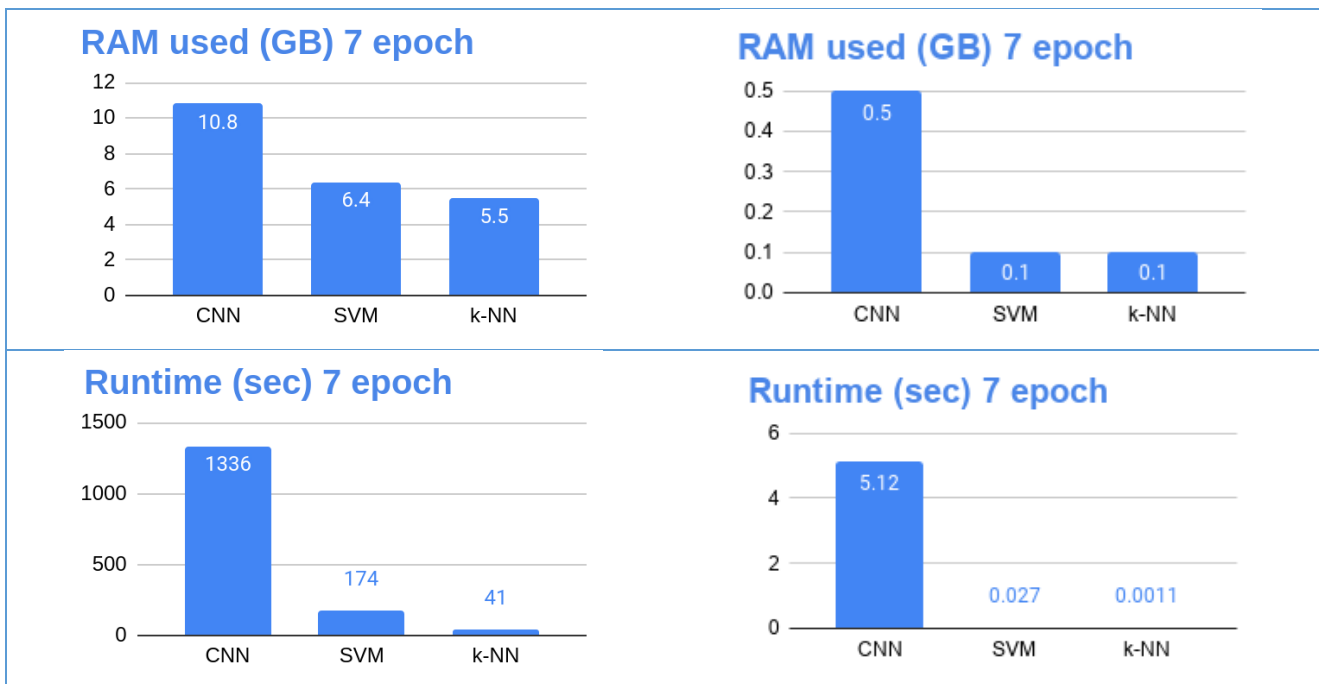
Жалпы 400 сүрөт менен үйрөтүлдү	KNN	100%	4 бурчтук	1000	94.15%	0.91	0.86	0.89
			Айлана	1000	75%	1.0	0.50	0.67
			Жылдызча	1000	75%	0.0	0.0	0.0
			3 бурчтук	1000	100%	1.0	1.0	1.0
	SVM	100%	4 бурчтук	1000	100%	1.0	1.0	1.0
			Айлана	1000	100%	1.0	1.0	1.0
			Жылдызча	1000	100%	1.0	1.0	1.0
			3 бурчтук	1000	100%	1.0	1.0	1.0
	CNN	99.45%	4 бурчтук	1000	99.63%	0.98	1.0	0.99
			Айлана	1000	99.83%	1.0	0.99	1.0
			Жылдызча	1000	99.83%	0.99	1.0	0.0
			3 бурчтук	1000	100%	1.0	1.0	1.0
Жалпы 600 сүрөт менен үйрөтүлдү	KNN	100%	3 бурчтук	1000	100%	1.0	1.0	1.0
			4 бурчтук	1000	100%	1.0	1.0	1.0
			Айлана	1000	100%	1.0	1.0	1.0
			Жылдызча	1000	100%	1.0	1.0	1.0
	SVM	100%	3 бурчтук	1000	100%	1.0	1.0	1.0
			4 бурчтук	1000	100%	1.0	1.0	1.0
			Айлана	1000	100%	1.0	1.0	1.0
			Жылдызча	1000	100%	1.0	1.0	1.0
	CNN	100%	3 бурчтук	1000	100%	1.0	1.0	1.0
			4 бурчтук	1000	100%	1.0	1.0	1.0
			Айлана	1000	100%	1.0	1.0	1.0
			Жылдызча	1000	100%	1.0	1.0	1.0

Төмөндө (Таблица 3) үйрөтүүдө коротулган ресурстардын салыштыруу жыдабалы көрсөтүлгөн. Жадыбалда сүрөттөрдүн векторлору аркылуу үйрөткөндө коротулган ресурстардын эселеп азайуусун байкадык. Мисалы, сүрөттөрдү түздөн түз колдонуп үйрөткөндө CNN классификаторуна 10.8 Gb оперативдик эс коротулса, векторлору аркылуу колдонуп үйрөтүүдө 0.5 Gb оперативдик эс колдонулганыны байкалды. Коротулган убакыт да 1336 секундадан 5.12 секундага чейин түштү.

Жадыбал 3 - Машине үйрөтүүдө коротулган ресурстар

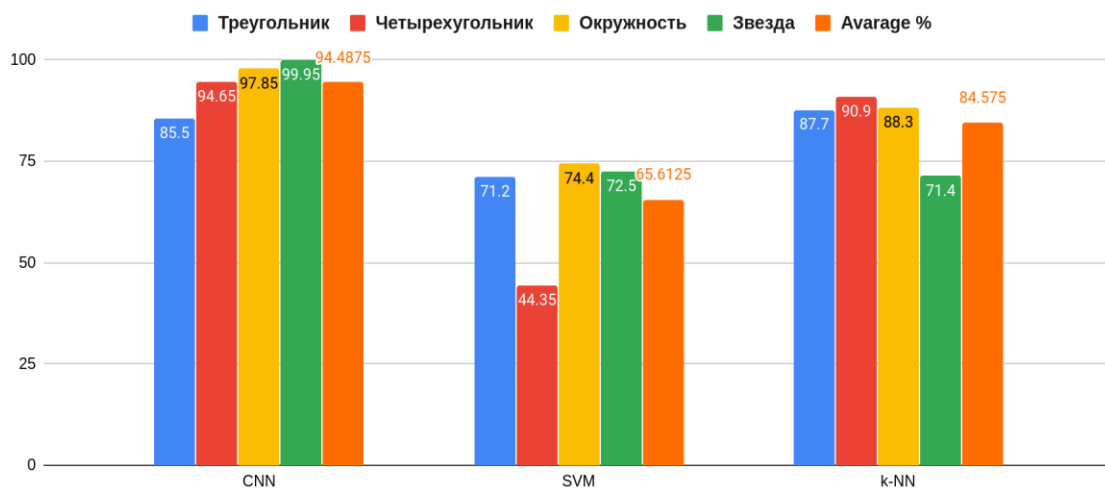
Сүрөттөрдү түздөн түз колдонуп
үйрөтүүдө

Сүрөттөрдүн векторлору аркылуу
колдонуп үйрөтүүдө

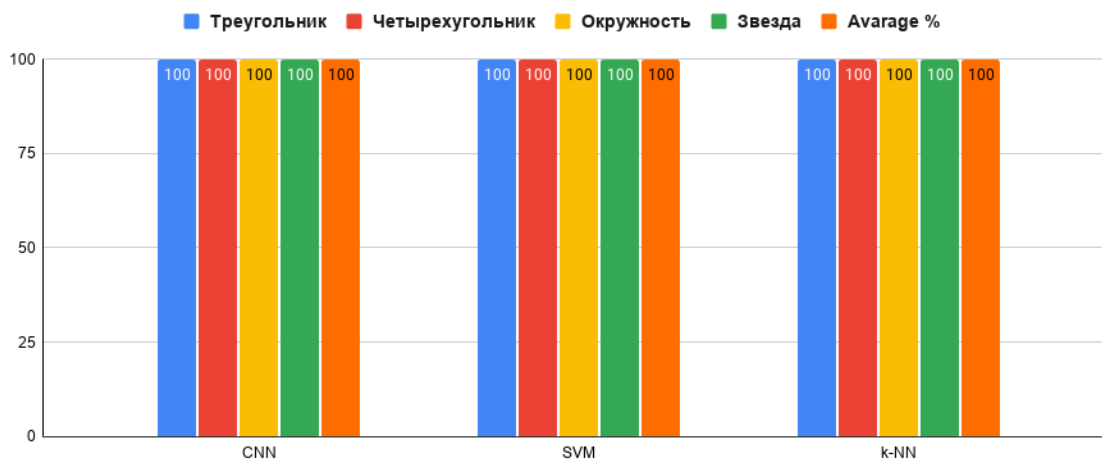
Төмөндөгү (Сүрөт 1) де сүрөттөрдү түздөн түз 68 000 сүрөт колдонуп үйрөткөндөгү жалпы жыйынтыктары, ал эми (Сүрөт 2) де болсо 600 сүрөттүн векторлору аркылуу колдонуп үйрөткөндөгү жалпы жыйынтыктары көрсөтүлгөн.

Сравнение

Сүрөт 1. Берилиш жыйынын түздөн түз колдонуп үйрөтүү жыйынтыктары

Сравнение (600 сүрөт)

Сүрөт 2. Берилиш жыйынын векторго которуп үйрөтүү жыйынтыктары

Жыйынтык

Сүрөттүн алдын ала иштетип андан векторлорду алып анан барып машинаны үйрөтүү өтө жакшы жыйынтыктарды берери бул биз жасаган эксперименттер тастыктады.

Биринчиден нейрондун тармактын көлөмүн өтө кескин азайтууга мүмкүнчүлүк болду жана ал жыйынтыкты начарлатууга алып келген жок.

Экинчиден үйрөтүүчү көптүктүн да көлөмүн кескин азайтууга мүмкүнчүлүк болду.

Жогоруда айтылгандардын негизинде сүрөттөрдү таанууда [17] көрсөтүлгөн алгоритм машина үйрөтүү үчүн чоң мааниге ээ экени билинди.

Колдонулган адабияттар:

1. C. a. N. G. Kanellakis, «Survey on computer vision for UAVs: Current developments and trends,» *Journal of Intelligent & Robotic Systems*, т. 87, № 1, pp. 141--168, 2017.
2. L.-W. a. H. J.-W. a. F. K.-C. Tsai, «Vehicle detection using normalized color and edge map,» *IEEE transactions on Image Processing*, т. 16, № 3, pp. 850--864, 2007.
3. G. R. Bradski, «Computer vision face tracking for use in a perceptual user interface,» 1998.
4. S.-Z. a. L. H.-J. Wang, «Detection and recognition of license plate characters with different appearances,» *Proceedings of the 2003 IEEE International Conference on Intelligent Transportation Systems*, т. 2, pp. 979--984, 2003.
5. X.-X. a. S. C. Y. Niu, «A novel hybrid CNN—SVM classifier for recognizing handwritten digits,» *Pattern Recognition*, т. 45, № 4, pp. 1318--1325, 2012.
6. H. a. V. S. N. a. R. R. Moballegh, «Gradient vector gridding: An approach to shape-based object detection in robocup scenarios,» *Robot Soccer World Cup*, pp. 162--173, 2011.
7. K. Agarwal, «Object detection in refrigerators using Tensorflow,» 2018.
8. Y. a. Z. W. a. Y. J. a. L. W. a. H. L. Qian, «Comparing machine learning classifiers for object-based land cover classification using very high resolution imagery,» *Remote Sensing*, т. 7, № 1, pp. 153--168, 2015.
9. Y. a. B. L. a. B. Y. a. H. P. LeCun, «Gradient-based learning applied to document recognition,»

Proceedings of the IEEE, т. 86, № 11, pp. 2278--2324, 1998.

10. P. Goldsborough, «A tour of tensorflow,» *arXiv preprint arXiv:1610.01178*, 2016.
11. L. Wang, Support vector machines: theory and applications, т. 177, Springer Science & Business Media, 2005.
12. O. Sutton, «Introduction to k nearest neighbour classification and condensed nearest neighbour data reduction,» *University lectures, University of Leicester*, pp. 1--10, 2012.
13. T. a. F. S. a. Z. Y. a. W. P. a. Z. J. Liu, «Implementation of training convolutional neural networks,» *arXiv preprint arXiv:1506.01195*, 2015.
14. «Four Shapes,» [В Интернете]. Available: <https://www.kaggle.com/smeschke/four-shapes>. [Дата обращения: 02 03 2020].
15. P. Umesh, «Image Processing in Python,» *CSI Communications*, т. 23, 2012.
16. «SAP Help Portal,» [В Интернете]. Available: <https://help.sap.com/viewer/41d1a6d4e7574e32b815f1cc87c00f42/3.2/ru-RU/9c144a376f004058b4e9fe56727359af.html>. [Дата обращения: 05 03 2020].
17. Raiymbek SULTANOV, Ahmet ATAKAN, Rita ISMAILOVA «An algorithm for line matching in an image by mapping into an n -dimensional vector space» *Turkish Journal of Electrical Engineering & Computer Sciences* (2019) 27: 3532 – 3543
18. Бактыбеков М., Кокумбаев Ш., Султанов Р. «Сравнительный анализ классификаторов машинного обучения на основе для распознавания геометрических фигур на плоскости», «Вестник КГУ им. И. Арабаева» 2020
19. Ивахненко А. Г., Лапа В. Г. Кибернетические предсказывающие устройства. — К.: «Наукова думка», 1965. — 216 с. — ISBN 978-5-458-61159-6
20. Francois Chollet. Chapter 9, Section 2 // *Deep Learning with Python*. — Manning, 2017. — 350 p. — ISBN 9781617294433

Рецензент: т.и.к., доц.м.а. Исмаилова Р.

УДК: 808.1 (575.2) (04)

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-115-121

Кулбаракова З.А.

КР УИА, Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту,
илимий кызматкер

КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫН ӨНҮГҮШҮ «МАНАС» ЭПОСУНАН БАШТАЛАТ

РАЗВИТИЕ КЫРГЫЗСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ НАЧИНАЕТСЯ С ЭПОСА «МАНАС»

**DEVELOPMENT OF THE KYRGYZ TERMINOLOGY BEGINS WITH THE EPOS OF
"MANAS"**

Аннотация: Макалада учурдагы кыргыз терминологиясынын жаңыланышы жана өнүгүшү үчүн «Манас» эпосуна кайрылуу сунуштары каралды. Сюжеттик линиядан жиктелген темалар, ага тиешелүү подтемалар жана сөздөр этнолингвистиканын уюткусун түзөт. Айрым калпыс которулган же кемтик семантикалык-лексемалардын аналогу катары да кызмат өтөөрү, социоллингвистикада сиңимдүү болоору шексиз. Тармактуу терминологиянын колдонмо куралы катары «Манас» эпосунун текстинен алынган сюжеттик-тематикалык көрсөтмөнү колдонууга сунуштайбыз.

Түйүндүү сөздөр: кыргыз терминологиясы, тармактуу терминология, «Манас» эпосу, элдик медицина, турак-жай, жаныбарлар, кесиптик сөздөр.

Аннотация: Для развития и обновления кыргызской терминологии в данной статье рекомендовано использование терминологических слов с эпоса «Манас». Анализируя сюжет, сопоставляя варианты эпоса и классифицируя их, упираемся на то что, темы, под темы и слова составляют этнолингвистическую базу. Они могут быть аналогом для строчного перевода или искаженной семантической лексемы кыргызской терминологии. Так как, может легко адаптироваться социоллингвистической среде. Для специализированной терминологии кыргызского языка предлагаем сюжетно-тематический указатель эпоса «Манас».

Ключевые слова: кыргызская терминология, специализированная терминология, эпос «Манас», народная медицина, архитектура, слова обозначающие профессию.

Annotation: For the development and updating of Kyrgyz terminology, this article recommends the use of terminological words from the epos «Manas». Analyzing the plot, comparing the variants and classifying them, we rest on the fact that the themes, themes and word make up the ethno-linguistic base. They can be an analog for a translation or a distorted semantic lexeme of Kyrgyz terminology. Since, it can easily adapt sociolinguistic environment. For specialized terminology of the Kyrgyz language, we offer a plot-thematic index of the epic «Manas».

Keywords: Kyrgyz terminology, specialized terminology, epic «Manas», ethnoscience, architecture, word profession.

Азыркы учурда кыргыз терминологиясы ааламдашуунун босогосунда, жаңыча кадам таштап, дүйнөлүк стандарттык жана коомдук-талаптык сөздөр менен байма-бай толуктала баштады. Айрыкча мамлекеттик мекемелерде, жергиликтүү ведомстволордо бул маселе актуалдуулугун күчөтүп, терминологиянын ар тармактуу болушуна муктаж болуп турган кези. Тармактык терминологияны түзмө-түз которгондон мурун тилдин тарыхына, оозеки эпикалык жана жазма булактарга кайрылсак. Айрыкча экономика, медицина, техника, айыл-чарба, биология тармактарында кыргыз терминологиясы которууну гана эмес жаңыча ыкманы талап кылат.

Ч. Валиханов «Манас» эпосу кыргыз элинин турмуштук энциклопедиясы деп айткандай эле тармактуу сөздөрдү да арбын кездештирүүгө мүмкүн. Эгерде эпосто суроо-талап жаралган сөздүн аналогу бар болсо, аны эмнеге колдонууга мүмкүн эмес. Тамырын таап кайрадан жаңыча иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгү толук болбосо да ала турган багытыбыз турат деген ойдобуз. Элдик оозеки чыгармачылыктан алынган сөздөр этнолингвистиканын уюткусун түзөт, сапка-сап, мааниден алыс которулган сөздөргө караганда социоллингвистикада сиңимдүү касиетке эгедер [20. 2-б.].

КР Улуттук илимдер академиясы жана Кыргыз-Түрк «Манас» университети биргеликте окумуштуулар тобун түзүп (проект жетекчилери: ф.и.к. Кулалиева К., академик Акматалиев А.), «Манас» эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүч сөздүгүн камдашууда. Манасчылардан жазылып алынган кол жазмалар түрүндөгү варианттар көп жылдан бери туруп, эми жарык көрө баштаган, варианттар көрсөткүч тексти катары алынды. Тактап айтканда манасчылардын «Нарын аймагына» (С. Орозбаков, М. Мукулманкулов, Б. Сазанов, Ш. Рысмендеев), «Ысык-Көл, Чүй аймагына» (Саякбай каралаев, Мамбет Чокморов, Шаабай Азизов, Акмат Рысмендеев), «Түштүк аймагына, Кытайлык кыргыздардын аймактык мектебине» (Мурат Калбаев, Жаңыбай Кожеков, Жусуп Мамай, Эшмат Мамбетжусуп) караштуу варианттардын тексти көрсөткүч катары иштелүүдө. Алгач эпостун сюжеттик линиясы кыскача биринчи китепте камтылса, сюжеттен кездешкен тематикалык сөздөр алынып, тармактуу сөздөр алфавит иретинде текстин бети менен кошо көрсөтүлөт, кийинки китептерде орун алат. Мындай көрсөткүч албетте тармактуу терминологиянын өнүгүшүнө түздөн-түз салымын кошот. Ар тармактын өкүлдөрү кыргыз тилинде өзүнө керектүү сөздөрдү колдоно алат. Маселен, ар бир китепте орток тематика алдында сюжеттен чыккан темалар, темалар алдында тиешелүү сөздөр камтылат:

№	Бөлүм аты же тема	2-китеп
1	Көч	
2	Учурашуу	
3	Той, аш	
4	Улуттук оюндар	
5	Жаныбарлар	
6	Өсүмдүктөр	
7	Кесип, өнөр	3-китеп
8	Элдик медицина	
9	Сыйкырдуу күчтөр	
10	Түш	
11	Дин	
12	Каармандар	4-китеп
13	Ат (тулпарлар)	
14	Курал-жарак	
15	Кийим-кече	
16	Боз үй, турак жай	
17	Турмуш-тиричилик буюмдары (идиш-аяктар, эмгек куралдары)	5-китеп
18	Конок күтүү. Тартуу.	
19	Тамак-аш	
20	Бата	
21	Элдер, уруулар. Тил.	6-китеп
22	Мекен	
23	Достук, биримдик	

24	Кеңеш	
25	Даанышмандык, насаат.	
26	Макал-лакап, учкул сөздөр	
27	Согуштун жүрүшү	
28	Арман	7-китеп
29	Өлүм	
30	Мезгил, сан-өлчөм	
31	Табият	
32	Аалам	
33	Махабат	8-китеп
34	Карама-каршылыктар	
35	Өң-түс	
36	Адамдык сапаттар	
37	Музыкалык аспаптар	

2-китептеги жаныбарлар бөлүгүн алалы, ич ара темаларга бөлүнгөн.

VI. ЖАНЫБАРЛАР
1. Жапайы жаныбарлар
2. Үй жаныбарлары
3. Канаттуулар
4. Курт-кумурскалар жана суу жандыктары
5. Мифтик жаныбарлар

Канаттуулар темасына тиешелүүлөрдөн бүркүт сөзүн карап көрсөк:

- бүркүт:** С. О. – [1995, I: 357, 373; 1997, IV: 68; 2006, V: 515; 2006, VI: 79, 80; 2014, VI-VII: 460; 2014, VIII-IX: 244, 447, 587]
Бүркүт алып шаңшытып,
Тайгандарын кыңшытып (I: 357) [3. 357-б.]
М. М. – [2017: 76, 77, 93, 128, 130, 197, 225, 228, 275, 354, 357, 387, 540, 589, 655]
Б. С. [2017: 176]
Ш. Р. – [2013: 65, 66, 189, 200] (Текстолог: Кулбаракова З.)

Мифтик жаныбарларга тиешелүүлөрдөн канаттууну карап көрөлү:

- тугалык** С. О. – [2014, VIII-IX: 464]
(мифтик Куштун аты – Тугалык,
канаттуу): Бир күндө жээри жүз балык [10. 464-б.] (Текстолог: Кулбаракова З.)

С. Орозбаковдо кездешкендер башка М. Мусулманкулов же Б. Сазанов, Ш. Рысмендеевдин варианттарында кездешпеген учурлар болот. Албетте бул учурда кездешкен гана тема, сөз, морфема көрсөтүлөт.

Бул көрсөткүч зоология, ветеринария, айыл-чарба тармактарында көмөкчү каражат катары кызмат кылаары шексиз. Айрыкча кыргыз тилинде терминологияны тактоодо же

каторууда окшоштугун берүүгө, салыштырууда, маанисин же этимологиясын кароодо өз пайдасын келтирбей койбойт.

Үчүнчү китепте орун алган тематикалардан алалы:

II ЭЛДИК МЕДИЦИНА
1. Дары-дармектер
1.1 Дары чөптөр (өсүмдүктөр)
1.2 Жаныбарлардын органдарынан жасалган дарылар
1.3. Тамак-аштардын дары катары колдонулушу
1.4. Эпикалык дарылар
2. Элдик хирургиялык операциялар жана дарылоонун түрдүү ыкмалары
2.1 Дарылоонун жөнөкөй ыкмалары
2.2. Жөнөкөй жана татаал хирургиялык операциялар
2.3 Кереметтүү, сыйкырдуу жана диний ишенимдерге таянган дарылоо ыкмалары
2.4 Аялдарды төрөтүү ыкмалары
2.5 Өлүктү сактоо ыкмалары
3. Оору-илдеттердин аталыштары
3.1 Оорунун белгилери
3.2 Оорулардын аталыштары
4. Дарыгерлер, табыштар
5. Медициналык аспаптар

Мисалы биринчи ички темаларга тиешелүү маанилик бөлүктөрү жана сөздөр:

1. Дары-дармектер

1.2 Дары чөптөр (өсүмдүктөр)

нуржемил: С. О. – [2006, V: 266; 2014, VI-VII: 92, 416]

Нуржемил улук дарысы (266) [7. 266-б.]

оржемил: С. О. – [1995, III: 104, 180]

Оржемил деген дарысын,

Жутуп алды баарысын (104) [5. 104-б.]

уулжан: С. О. – [1995, II: 341]

Уулжан берип ичинен,

Эски дартын буздуруп [4. 341-б.] (Текстолог: Өмүралиева Ж.)

2. Элдик хирургиялык операциялар жана дарылоонун түрдүү ыкмалары

2.1 Жөнөкөй жана татаал хирургиялык операциялар

ириң чыгаруу: С. О. – [1997, IV: 250].

Ириңи чыгып былтыйып,

Көздүн баары жыртыйып [6. 250-б.]

М. М. – [2017: 710]

Ириң канды чыгарып,

Каткан жерин тарады [11. 710-б.]

кан токтотуу: С. О. – [2014, VI-VII: 211] Канды токтотуу үчүн эки аягын жогору көтөрүп жатуу ыкмасы айтылат.

Өпкө, боор кан дешип,

Уюп каны токтолсо,
Кетет мындан жан дешип,
Эки аягын асманга,
Илип жаткан дагы бар [9. 211-б.] (Текстолог: Өмүралиева Ж.)

Кан токтотуу орус тилиндеги «остановить кровь», айрым медициналык иш-кагаздарда канды басуу деп берилген. Ооруну басууга болот, бирок канды басуу мааниси семантикалык калпыстыка жатат..., эпосто токтотуу деп канча кылымдан бери кыргыз тилине отурукташып калган сөздү буруу одоно көрүнүш. «Свертывание крови», «гущение крови», «разжижение крови» деген сөздөр дал ушундай жагдайда десем жаңылышпайм. Биринчи сөз айкашы кандын коюланышы деп берилсе, экинчи маанидеги сөзгө кандын уюшу деп ыйгарылып жүрөт, ал эми үчүнчү кандын эриши деген маанини алууда. «Свертывание крови» – кандын уюшу [2. 92-б.], «сгусток крови» – уюган кан [2. 92], «разжижение крови» – кандын суюлушу [2. 93-б.] болот эмеспи... Албетте мындай тактоолор арбын, калкалап которуп койбостон мамлекеттик тил адистери менен медицина жаатындагылар талкуулап, иш-тажрыйба негизин көңүлгө алып, «Манас» эпосуна да кайрылуусу дурус. Бул биринчи маселе.

Экинчи маселе, медицина тармагындагы адистер, тактап айтканда дары-дармек жаатындагы адистер, дарылоочу дарыгерлер, тазалык ишканаларындагы адистер кандайдыр бир деңгээлде колдонмо катары колдонсо же оору таржымалын кыргызча толтуруп жатканда кайрылса көмөкчү болот деген ойдобуз. Саламаттык сактоо системасындагы мамлекеттик мекемелерде учурда терминологияны которуу, тактоо жана толуктоо иштери жүрүп жаткан кези. Которуудан мурун эпоско кайрылып, көрсөткүч куралынан пайдаланса жеңилдик болот.

Социология, коом таануу жана психология тармактары «Манас» эпосунан кесипке байланыштуу сөздөрдү колдоно алышат. Айрыкча тарыхчы, этнографтар байыркы кесипчиликте иликтөөдө жардамчы материал болот. Тилдин колдонуу чөйрөсүнө жаңыча мамиле жасаган социолингвистиканын да бирден-бир колдонмосуна айланаар эле. Карап көрөлү: **I КЕСИПТЕР, ДАРАЖАЛАР, КЫЗМАТТАР**

1. Айыл чарбасына байланыштуу кесиптер:

1.1 Малчылык; 1.2 Дыйканчылык;

2. Өнөр адамдары; 3. Спортчулар; 4. Илим-билим адамдары; 5. Кол өнөрчүлүккө байланыштуу кесиптер; 6. Башкаруучулар; 7. Коштоочулар; 8. Эпикалык душмандардын кызмат, мансап, кесип ээлери; 9. Кызматкерлер; 10. Кошуунга байланыштуу кесиптер, кызматтар, чиндер; 10.1. Аскер башчылары “Чоң казат” бөлүмүндө каралат. 10.2. Аскер адамдары.

6. БАШКАРУУЧУЛАР

аким: С. О. – [1995, I: 122, 209, 359; 1995, II: 222, 306, 315, 339, 2006, VI: 489]

Алтымыш жашка чыкканча

Аким болуп журт сурап, (122)

Ак тердикке салсакпы,

Аким кылып, кан кылып,

Улук кылып алсакчы. (1: 359) [2. 359-б.] (Текстолог: Абылкасымова Т.)

аталык: С. О. – [1995, II: 174; 1995, III: 10; 2006, V: 65; 2006, VI: 264, 388,]

Аталыктан ак суп тон

Алмамбет аны кийиптир. (VI: 264) [7. 264-б.] (Текстолог: Абылкасымова Т.)

Б. С. – [2017: 236, 240, 252]

Молдобасан, Шапакта жок.

Архитектуралык турак-жайларды куруу бүгүнкү күндө республиканын жер-жерлеринде кызуу жүрө баштады. Этникалык калоритке кайрылып заманбапташтыруу учурдун талабы. Бул жагдайда турак-жайды куруу материалдары орус, англис тилинде колдонулуп, иш-кагаздарга да коомдук шартка байланыштуу жазылууда. Бирок мындай калпыстыктарды иликтеп аз да болсо түп нускалуу сөздөрдү таап, пайдалансак бул жааттагы терминологияны тактап алган болобуз. Колдонула баштаган этно-өзөктүү сөздөр албетте калкка сиңимдүү келет. “Манас” эпосунда архитектуралык түзүлүшкө ыңгайлуу сөздөрдүн камтылышы да арбын: **V БОЗ ҮЙ, ТУРАК-ЖАЙ:** 1.Боз үй (ар бирөөнө тиешелүү бардык сөздөр); 2.Үй; 3.Чатыр; 4.Кош; 5.Ордо; 6.Өргөө; 7.Отоо; 8.Сарай; 9.Ордокана; 10.Алачык; 11.Жолум үй; 12.Сарай.

9. ОРДОКАНА С. О. – [1995, II: 251, 293; 1995, III: 217, 251; 1997, IV: 236; 2006, V: 451] Чабылган Алоокенин Манастын үйүнө барып, амандык тилейин дегени.

Ордокана чатырга

Ол күнү кайта барыптыр, (2006, V: 451) [б. 451-б.]

Башка варианттарда кездешпейт.

Жыйынтыктап айтканда “Манас” эпосунун тексти учурда колдоно турган мааниге чамалаш сөздөргө өтө бай. Этимологиялык негиздеги көөнө сөздөр болгону менен башка тилдерден кыргыз тилине которулган айрым сөздөргө салыштырмалуу сиңимдүү жана ордун таба алат деген ойдобуз. Аларды алып чыгуу, тармактуу колдонуу жана калкка таанытуу менен учурда жаңыланууну талап кылып жаткан кыргыз терминологиясынын өнүгүшүнө, калыптанышына өбөлгө боло алат.

Колдонулган адабияттар:

1. Березин Ф.М. Головин Б.Н. Общее языкознание – М.: Просвещение, 1979. – 416 с.
2. Жакыпбеков К., Токтомамбетов Э. Орусча-кыргызча медициналык сөздүк – Б.: Учкун, 2014 – 184-б.
3. «Манас». С. Орозбаков варианты, I-т. – Б.: Кыргызстан, 1995. – 566-б.
4. «Манас». С. Орозбаков варианты, II-т. – Б.: Кыргызстан, 1995. – 800-б.
5. «Манас». С. Орозбаков варианты, III -т. – Б.: Кыргызстан, 1995. – 672-б.
6. «Манас». С. Орозбаков варианты, IV-т. – Б.: Шам, 1997. – 611-б.
7. «Манас». С. Орозбаков варианты, V-т. – Б.: Шам, 2006. – 756-б.
8. «Манас». С. Орозбаков варианты, VI-т. – Б.: Шам, 2006. – 768-б.
9. Манас. С. Орозбаков варианты, VI-VII-т – Б.: Турар, 2014. – 792-б.
10. «Манас». С. Орозбаков варианты, VIII-IX-т. – Б.: Турар, 2014. – 798-б.
11. «Манас». М. Мусулманкулов варианты. – Б.: Бийиктик плюс, 2017. – 727-б.
12. «Манас». Б. Сазанов варианты. – Б.: Бийиктик плюс, 2017. – 666-б.
13. «Манас». Ш. Рысмендеев варианты. – Б.: Газета КГ, 2013. – 325-б.
14. Манас сөздүгү. – Б.: 2015. – 284-б.
15. Мифы народов мира. – М.: Наука, 2008. – 1147-б.
16. Памятники фольклора народов Сибири и дальнего востока. – Н.: Наука, 1995. – 415-с.
17. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М.: Наука, 1976. – 324-с.
18. Райхл Карл, Тюркский эпос. Традиции, формы, поэтическая структура. – М.: Восточная литература, 2008. – 383-б.
19. Селеева Ц.Б. Указатель тем калмыцкой и синьцзян-ойратской версий эпоса «Джангар». К.: Элиста, 2013. – 262-б.
20. Павловна И.П. Традиционная народная терминология в этнолингвистическом аспекте (на материале якутского языка).

Рецензент: ф.и.к., доцент Хидирова Ч.

**МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ КЕСИПКЕ БАГЫТТАП ОКУТУУ АРКЫЛУУ
СТУДЕНТТЕРДИН КЕСИПТИК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮ**

**РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ
КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ**

**ROLE OF STATE LANGUAGE IN THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL
COMPETENCE OF STUDENTS**

Аннотация: макалада мамлекеттик тилди кесиптик багыттап окутуунун айрым маселелери, аталган багытта окутуу аркылуу студенттердин кесиптик ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн актуалдуулугу жана мааниси, кесиптик компетенттүүлүк, жөндөмдүүлүк, кесиптик терминдер жөнүндө сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: кесиптик багытта окутуу; кесиптик ишмердүүлүк, кесиптик компетенттүүлүк; жөндөмдүүлүк, кесиптик термин; терминология; география.

Аннотация: статья посвящена по вопросам профессиональной подготовки, а также важность профессионального развития студентов путем обучения в этих областях, будет обсуждаться актуальность и профессиональная компетентность, мастерство и профессиональные термины.

Ключевые слова: профессиональной подготовки, профессионального развития, ученый, обучения, словообразование, термин; терминология; номенклатура; научно-технические термины ,профессиональная компетентность , мастерство.

Annotation: Some of the language of the article on vocational training issues, and the importance of the students' professional development through training in these areas, the urgency and professional competence, skill and professional terms will be discussed.

Keywords: vocational training;turkologist;; importance of the students', dialectology;; word professional development, formation; nomenclature; the literary language; scientific and technical term.

Жогорку билим – бул билим берүүнүн максаттуу чоң баскычы болуп эсептелинет. Учурда коомго керектүү адистерди даярдоо үчүн, анын бүгүнкү күндөгү мазмуну - билим берүүнүн илимий техникалык деңгээлин жогорулатуу жана практика менен байланыштыруу багытына карай өнүгүп келе жатат. Убакыт өткөн сайын, окутуу системасы инсанды ар тараптан өнүктүрүүгө, заман талабына шайкеш билим алууга, көп кырдуу келечектин ээлери катары өз жөндөмдүүлүктөрүн практика жүзүндө колдоно билүүгө, кесиптик ишмердүүлүк, кесиптик компетенттүүлүктү калыптандырууга багыт алуу сыяктуу орчундуу маселелер иш жүзүнө ашып жатат.

Бүгүнкү күндөгү жогорку окуу жайларынын негизги милдеттеринин бири – студенттердин кесиптик жактан даярдоонун сапатын жогорулатуу болуп саналат. Ал үчүн,

коомдун учурдагы талабын эске алуу менен, студенттердин билимин ар тараптан өнүктүрүү, инновациялык ишмердүүлүктү, кесиптик жөндөмдүүлүктү, кесиптик компетенттүүлүктү өздөштүргөн кесипкөй адис чыгаруу маселелери турат.

Азыркы учурда мамлекеттик тилди өнүктүрүүдө эне тилибиздин лексикалык байлыгын арттыруу, тил маданиятын көтөрүү, анын адабий нормаларын элге бекем синирүү – башкы багыттардын бири болуп саналат. Эне тилинде туура сүйлөө, кебибизде таза, туура сактоо, оош-кыйыштарын баалоо, ага кам көрүү иштери бүгүнкү күндүн күн тартибинде турат. Ошону менен катар бүгүнкү күндүн окутуучулары, максатка умтулган, өз оюн ачык айта алган, проблеманы так коюп, аны чечүү үчүн жолдорун издей алган, маалымат менен иштей алган, алган маалыматты турмушта колдоно алган, эмгекчил жаштарды, кесипкөй студенттерди тарбиялашы керек. Окутуу процессин уюштурууда окутуучу – негизги багыттоочу адам катары, улуттун келечеги болгон жаш муундарга билим жана тарбия берүүнү мезгил талабына ылайык жүргүзүүгө милдеттүү.

Студенттерди кесиптик жактан өнүктүрүү иштери окутуучунун өзүнүн иш-аракетине, жөндөмүнө, даярдыгына байланыштуу болоору шексиз. Ал үчүн, алар окутуунун жаңы үлгүлөрүн, заманбап формаларын терең өздөштүрүп, сабакты уюштурууда кесиптик чеберчилик менен көрсөтө билүүгө тийиш.

Мына ушуга байланыштуу Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинде ар түрдүү кесиптик багыттагы студенттерге (жалпысынан 20 факультетке мамлекеттик тилде төмөнкү негизги багыттар боюнча: гуманитардык, экономикалык, так илимдер жана табигый илимдер боюнча) мамлекеттик тилди комплекстүү окутуу менен бирге, аларды кесиптик багытта өнүктүрүү иштери жакшы жолго коюлган. Окуу жайдын ар бир факультетиндеги адистиктерге Билим берүү жана илим министрлигинин (2017-жылдын 27-ноябрындагы №1455/1 – буйругунун негизинде) жаңы талаптарына жооп берген жумушчу программалар, окуу-методикалык комплекстер, окуу куралдары, кесиптик тексттер, көнүгүү жыйнактары жана тесттер жыл сайын даярдалып келет. Кесиптик даярдыгын ишке ашыруу боюнча мамлекеттик тилде өзүнчө окуу-методикалык материалдар түзүлүп, алар ар бир сабакта колдонулуп, студенттин келечектеги кесибине болгон кызыгуусун арттырат. Мындан сырткары, алар коомдун бардык социалдык чөйрөсүндө мамлекеттик тилде эркин сүйлөөгө, өз адистиги боюнча кеңири иш алып барууга жана иш кагаздарды сабаттуу жазууга көнүгүшөт.

Жалпы эле “Кесипке багыттап окутуу- бул түшүндүрмө берген методикалык принциптерден турган жана адистерге туура келген маселелерди билүү үчүн окутуу каражаттарынын жардамы менен студенттерге мүмкүнчүлүк берген бүтүндөй динамикалык структура” – дейт профессор В.Г. Скатецкий. Кесипке багыттап окутуу аркылуу студенттин өз алдынча таанып-билүү, кызыгуусун өнүктүрүүгө дагы жол ачат деп ишенебиз.

Сабакта окутуучу студенттердин кесиптик ишмердүүлүгүн өнүктүрүү үчүн – тил илими менен адабияттын теориялык негиздерин кесиптик негизге, ошондой эле, турмуш практикасы менен байланыштырып, жаңы материалды мүмкүн болушунча студенттердин турмуштук тажрыйбасынан, курчап турган айлана-чөйрөдөгү кубулуштардан алынган мисалдар менен конкреттештирип, кызыктуу практикалык көнүгүүлөрдү иштеп чыгуусу зарыл деп эсептейбиз. Мындан сырткары, “кыргыз тилинен студенттерге тилдин эрежелерин гана жаттатпай, эне тилинде таза, так, туура, маданияттуу сүйлөп жана жаза билүүгө көнүктүрүү”- керек [1].

Ар бир сабак натыйжалуу, максаттуу болуусу үчүн, окутуучулар дайыма изденүүнүн үстүндө эмгектенүүсү зарыл. Бул процессте окутуучу студенттин жеке өзгөчөлүгүн, анын жөндөмүн, кызыгуусун эске алып, билимин өркүндөтүүгө аракеттенет. Жалпы эле алардын кесибине кызыгуусун арттыруу үчүн, адистигине байланыштуу кызыктуу маалыматтарды, тексттерди, терминдерди алардын түшүндүрмөсү менен чоогу окутуубуз зарыл деп эсептейбиз. Анткени адам кандайдыр бир маалыматты, түшүнүктү түшүнүп кабыл алуусу үчүн, кеңири маалымат алуусу зарыл, ансыз, ал тууралуу ойлоно да албайт. Себеби ар бир адамдын ойлонуусу анын билгендеринен башталат десек болот. Ошондуктан студенттер билимди негизинен окутуучулардын түшүндүрүүсүнөн улам алышат.

Сабакта ар бир адистикке байланыштуу кеңири колдонулган кесиптик терминдерди (түшүндүрмөсү менен) жаш адистерге үйрөтүү – маанилүү маселелерден. Келечектеги профессионалдуу адис багыты боюнча көптөгөн терминдерди жакшы билүү менен өз тармагында ишин уюштура алат.

Азыр коомдо улам убакыт өткөн сайын, технологиянын өсүшү менен тигил же бул илим тармагы өсүп-өркүндөп, алдыга жылган сайын, ар кандай жаңы атоолор, терминдер пайда болуп турат. “Термин” латын тилинен terminus деген сөзүнөн алынган, кыргызча “чек” деген маанини туюнтат. Илимдеги түшүнүктөрдүн жеке аты[2].

Азыркы билим берүүнүн жаңы талаптары боюнча жогорку окуу жайынын студенттери кесибине байланыштуу бир жылда 10000 терминге чейин үйрөнүүсү керек. Ошондуктан адистик багыттагы мамлекеттик тил сабактарында жаштарды кесиптин ар кандай тармактарына байланыштуу терминдерди өз орду менен колдоно билүүгө, түшүнүк менен терминдин дал келүүсүнө, алардын кыргыз тилине туура, так которулуп берилиши жөнүндө маалыматтар айтылса, келечекте жакшы натыйжаларды берет деп ойлойбуз.

Ошону менен бирге, студенттер ар түрдүү багыттагы кесиптик журнал, интернет булактарынан, илимий адабияттар, интеллектуалдык, маданий жана күндөлүк жаңылыктардан маалымат угуу менен алган билимдерин тереңдетет жана өркүндөтөт.

Бүгүнкү күндө мамлекеттик сабагында кесиптик багытта темалар кандай өтүлүшү керек? Мындай сабактын мааниси, өзгөчөлүгү эмнеде? - деген суроолор окутуучудан чоң даярдыкты талап кылат:

Биринчиден ар бир сабак пландоодон башталып, өтүлүүчү темалар кесипке багытталып, туура тандалып алынышы керек. Тандалган темалар адистик багытта мазмундуу, кызыктуу, түшүнүктүү, турмушунда, кесип чөйрөсүндө керектүү болушу зарыл.

Кесиптик багытта тандалып алынган темалардын топтомун биз “География, экология жана туризм” багытында алып карасак:

Мисалы: Жер жөнүндө илим багытында: Жер – уникалдуу планета; Жер сфералары; Жер кыртышы; Дүйнө жүзү боюнча алгачкы жерлердин ачылышы; Дүйнөнү айланган алгачкы саякатчылар; Борбордук Азияны жана Кыргызстанды изилдеген белгилүү окумуштуу, саякатчылар; ж.б.

Ал эми Кыргызстан темасында: Кыргызстан - жер планетасынын бетинде,

Ааламдын ажарын ачкан тоолор; Токой – жер шарынын «өпкөсү»; **Кыргызстандын суу байлыктары**; Кыргызстан – туризмдин мекени; Кен байлыктар;

Жалпы экология багытында: Дүйнөлүк экология жана экологиялык апаат;

Жаңгак токоюн сактайлы!; Уран калдыктарынын кесепеттери; Ысык-Көлдүн чөгүүсү жана кургакчылык; Акыркы 50 жылда адам баласы жер шаарынан эмнелерди жок кылууга

жетишти?; Жердин Озон катмары; Жаратылыш кырсыктарынын бири – жер титирөө, кар жана жер көчкүлөрү; жана башка темалар “География, экология жана туризм” багытында окуган студенттерге сабакта окутууга кызыктуу, таасирдүү жана пайдалуу болуп, алардын билимин тереңдетүүгө болот.

Аталган адистик багытта темаларга арналган тексттер менен иштөөдө студенттер:

1. Тексттин мазмуну жаңы маалымат берет;
2. Текстке ой жүгүртүп, таанып-билүү ишмердүүлүгүн кеңейтет;
3. Маалымат топтоп, кебин өнүктүрөт;
4. Тексттин негизинде грамматикалык тапшырмаларды, суроолорду аткарууга көнүгөт;
5. Тексттен кесиптик терминдерди, жаңы сөздөрдү билип, аларды өз орду менен колдонууга жана которууга үйрөнүшөт;
6. тексттин тарбиялык маанисин талдоого, жана башка маалыматтар менен салыштырып талдоого көнүгүшөт;

Мындан сырткары, студенттердин өз алдынча сынчыл ой жүгүртүү жөндөмүн өстүрүүгө багыттоодо: Жалпы адистикке байланыштуу макал-лакаптар, уламыштар, табышмактар топтому, ар түрдүү кызыктуу суроо жана фактылар сабак учурунда темаларга айкалыштырылса, үйрөнүүгө мазмундуу болор эле.

Адистик багытта макал жана ойлордон: Күчтүү болсоң, жердей бол; Жандуу жер эне; Жер эне биз – үчүн бирөө гана; Ала-Тоондун баркын бил, ата-бабаң салтын бил; Табият аяр мамилеге муктаж; Экология – бул илим, ал аруулукка гана үндөйт; Жаратылышты коргоо – жалпыбыздын ишибиз; Кылымдардан табиятка табынган, биз кыргызбыз ыйык көргөн баарынан; Ак мөңгүлүү Ала-Тоо – ар намыстын мекени; Билим – деңиз, Акыл-кайык; Аба тазалыгы тамактан зарыл, айлана кооздугу башаттай зарыл; Адам улуу тоо сыяктуу; Айыл байыса – жер байыйт; Аккан суунун агымын бил; Аккан суунун кадыры жок; Алтын – жер байлыгы; Алтын чыккан жер кадырлуу, Калыс жүргөн эл кадырлуу; Жамгыр жер ырысы ж.б. География багытында кызыктуу суроолордон:

1. Географиянын эң байыркы убакта келип чыккандыгы белгилүү. «География» деген терминди биринчи болуп кимдер колдонгон?

Жооп: «География» деген сөздү биринчи болуп грек окумуштуусу Эратосфен колдонгон. Ал үч томдон турган «География» деген китеп жазган. Ал китепте Жердин чыныгы көлөмүнө жакындап барган көлөмү (Эратосфендин эсептөөсү боюнча) Жердин меридианын узундугу 39500 км жана ошол кезде белгилүү болгон кургактыктын жана деңиздердин бөлүктөрүнүн баяндамасы берилген, китепте биздин планетанын формасы жөнүндө да айтылат.

2. Күндүз да, караңгыда да, кандай гана аба ырайы болбосун компас ишенимдүү жол көрсөтүүчү болуп саналат. Алгачкы компас кайсы жерде жана качан пайда болгон? Ал горизонттун кайсы тарабын көрсөтүп турат?

Жооп: Мындан үч миң жылдан ашык убакыт мурда Кытайдын борборуна түштүктөн – азыркы кезде Вьетнам Демократиялык Республикасы турган өлкөдөн баалуу белектерди алып, элчилер келет. Кытайлар ал элчилерди кубаныч менен тосуп алып, сыйлашат. Бирок көп узабай элчилер кайра кайтышат. Алар өз мекенине кайтып кетүүгө жол таппай калышат. Ошондо кытайлар аларга кызыктуу жол көрсөтүүчүнү - Чи – Нанды – оң колу алга сунулган жыгачтан жасалган адамдын фигурасын берет. Ал адам арабанын асты жагына орнотулуп коюлат. Араба кайсы жакка бурулса да, ошол жыгачтан жасалган фигуранын колу эч

өзгөрүүсүз түштүктү гана көрсөтүп турган, анткени анын ичинде магнитик «таш» болгон. Бул азыркы компас тибиндеги – түштүктү көрсөтүүчү курал болгон.

3. Компас ойлоп чыгарылганда кээ бир изилдөөчүлөр компастын стрелкасы Алтын Казык жылдызына тартылат деп айтышкан. Компастын жебесинин түндүк-түштүккө багытталышынын чыныгы себеби эмнеде?

Жооп: Жер шары эки даан магниттүү уюлдары бар эң зор магнит.

4. Жер шарынын кайсы жеринде саат көрсөткөн кандай гана убакытты болбосун так убакыт деп эсептөөгө болот?

Жооп: Жердеги уюлдарда

5. Жер шарынын биринчи модели – глобус ким тарабынан түзүлгөн?

Жооп: Географ М. Бехейм жасаган глобус географиялык биринчи глобус деп эсептелинет. Азыр ал Нюрнберг шаарында сакталып турат.

6. Дүйнө бөлүктөрүнүн кайсынысында күн, түн да бир суткадан ашык болгон жери бар?

Жооп: Территориясынын бир бөлүгү уюл тегерегинин ары жагынан орун алган дүйнө бөлүктөрүндө, айтсак, Европа, Азия, Америка, Антарктидада; ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, сабак – бул «окуу-тарбия процессин уюштуруунун негизги формасы» [1]. Демек окуу процессинде сабакты мыкты уюштуруу - окутуучунун чыгармачыл ишмердүүлүгүнөн көз көз каранды.

Жыйынтыгында мамлекеттик тил кесиптик багытта максаттуу окутулса, ар бир студент кандай гана кесипке ээ болбосун, эне тилдин жана адабиятынын кайталангыс табиятын, улутка мүнөздүү өзгөчө белгилерин үйрөнүп, кесипке керектелүүчү тилдин грамматикалык өзгөчөлүктөрүн жана адистик тексттерди мазмунун өздөштүрүшөт. Ошонун натыйжасында келечектеги кесипкөй студенттердин профессионалдык көндүмдөрүнүн калыптанышына чоң жол ачылып.

Колдонулган адабияттар:

1. С.К. Рыспаев Кыргыз тили, адабияты мугалимине 100 кеңеш. Бишкек. 2016-жыл;
2. Орузбаева Б.Ө. Кыргыз терминологиясы. - Фрунзе: Мектеп. - 1983.
3. Б.С. Чокошева, А.Р. Акунова Кыргыз тилинин практикалык курсу. - Бишкек. 2010-ж
4. З. Сарылбекова. Кыргыз тилин кырдаалдык негизде окутуу. Бишкек. 2012-ж
5. Г. Мадаминов Акыл эмгегинин маданияты. Бишкек. 2016-ж
6. 2017-жылдын 27-ноябрындагы (№1455/1 – буйругу) «Кыргыз тили жана адабияты» боюнча предметтин минимумдук мазмунун аныктоочу талаптар
7. Кыргыз жергеси энциклопедиясы. –Ф., 1990ж.
8. Кыргыз энциклопедиясы – Б., 2000ж.

Рецензент: п.и.д., проф. м.а. Мукамбетова А.

**ОРУС МЕКТЕПТЕРДЕ ОКУУЧУЛАРДЫН КЫРГЫЗЧА КЕБИН
КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ЖОЛДОРУ**

**СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ РЕЧИ УЧЕНИКОВ В РУССКОЙ
ШКОЛЕ**

THE METHODS OF FORMATION KYRGYZ PUPIL SPEECH IN RUSSIAN SCHOOL

Аннотация: Бул макалада кыргыз тилин бөтөн тил катары окутууда окуучулардын кыргызча кебин калыптандыруунун жолдору жөнүндө сөз болот. Окуучулардын кыргызча кебин калыптандыруунун жолу катары текст саналат. Бул чакан макалада текст менен иштөөнүн кээ бир жолдору сунушталды. Текст менен иштөөгө сунушталган материал окуучулардын оозеки кебин калыптандырууда гана эмес, кругозорун кеңейтип, ой жүгүртүүнү жана керектүү лексиканы колдонууга жардамын тийгизет.

Түйүндүү сөздөр: кеп, текст, лексикалык минимум, оозеки кеп, калыптандыруу, натыйжа, көндүм

Аннотация: В данной статье речь идет путях развития кыргызской речи учащихся в изучении кыргызского языка как неродного. В формировании кыргызской речи особое место занимает текст. В статье рассматриваются некоторые виды работ с текстом, для учащихся по развитию устной речи. Предлагаются варианты работы с текстом которые способствуют не только развитию речи, но расширяют кругозор, заставляют думать, подбирать нужный лексический минимум.

Ключевые слова: речь, текст, лексический минимум, устная речь, формирование, результат, навык

Annotation: In this article deals with the speech development of students learning Kyrgyz language as nonnative. The text is occupied a special place in the formation of the Kyrgyz language. In the article some types of works with text are suggested. The variants of work with text are offered to contribute not only to development of speech, but elevate mind, compel to think, select the desired lexical minimum.

Keywords: speech, text, lexical minimum, oral speech, formation, result, skill

Азыркы кезде орто мектептердин окуучуларын бөтөн тилге үйрөтүүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатуу чоң мааниге ээ болууда. Ушуга байланыштуу орус тилинде окутулган мектептердеги окуучулардын кыргызча кебин калыптандыруу окуу программасынын эң актуалдуу маселелеринин бири. Тил үйрөнүү сөз сүйлөм менен эмес, бүтүндөй бир темага байланышкан сүйлөмдөрдүн бирдигинен, б.а. текст аркылуу кыргыз тил үйрөнүү мүмкүнчүлүгү маанилүү. Азыркы шарттарда кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун милдети балдардын оозеки кебин өстүрүү жана жатык сүйлөөгө көндүрүү болуп, кыргыз тили сабагында сүйлөшүүнү, баарлашууну, текстти окуп түшүнүү, угуп түшүнүү,

которуу, текстти талдоо аркылуу негизги максаты катары каралат. Ошондой эле лексикалык, грамматикалык материалдарды өздөштүрүүнү үйрөтүү, тактап айтканда, өз натыйжаларын берет. Окуучуга жашоодо кездешүүчү ар кыл кырдаалдарга, жагдай-шартка ылайыктуу түрдүү темаларда, үйрөнүп жаткан тилде сабаттуу, логикалуу, байланыштуу, ачык, так сүйлөшө билүү көндүмдөрүн калыптандырууну максат кылып коет.

Кыргыз тилин үйрөнүү маселеси сабакта кептик чөйрөнүү түзүү же болбосо кызыктуу, зарыл болгон маселенин тегерегинде иштөө менен гана чектелбейт. Анткени көп учурда окуучулар бул предмет боюнча алган теориялык билимдерин практикада колдоно алышпайт. Ошондуктан эң негизги маселе окуучулардын кыргыз тилин милдеттүү сабак катары жана кептик байланыш түзүүдөгү зарыл каражат катары колдонулушуна жетишүү практикалык максаты.

Тил жана кеп өз ара тыгыз байланыштагы түшүнүк алар бири-бирисиз жашай албайт. Ал эми мамлекеттик тилде эмес аудиторияда чет тилди окутуу ишинин бүтүндөй багыты, окуучунун ошол тилге ээ болуу процессин камсыз кылуу. Кепти өстүрүү проблемасы мамлекеттик тилде эмес аудиторияда ошол тилди үйрөтүүчү мугалимдин бүтүндөй методикалык ишин кучагына алып, бул иш өтө татаал узакка созулган процесс.

Кептик билгичтикти ишке ашыруудагы тексттер жөнүндө сөз кылуудан мурда бөтөн тилде сүйлөөгө үйрөнүү ишинин этаптары жөнүндө тактоо зарылдыгы жаралып, алар:

- а) билгичтикти калыптандыруучу этап;
- б) билгичтикти ишке ашыруучу этап
- в) билгичтикти өркүндөтүү этабы.

Билгичтикти ашыруу этабынын өзгөчөлүгү анын өзгөрмөлүү экендигинде. Ал көп убакытты талап кылат. Бул этапта, биринчиден, өздөштүрүү этабында иштелип чыккан билгичтиктер бекемделет жана кийинки этаптын негиздери калыптандырылат. Бул жерде айтылып жаткан билгичтикти ишке ашыруу этабынын маселеси да келип чыгат. Албетте бул маселени чечүү үчүн кандайдыр бир тематикалык-мотивдештирилген база керек. Ошондуктан мугалим өзүнүн салттуу түшүнүгү (белгилүү бир тема жалпылаштырып, өздөштүрүү иш-аракеттери) менен текст пайдаланылат. Белгилүү тилдин маалыматынын мазмунун алып жүрүүчү текст пикир алышуу базасында кептик билгичтикти жана ишмердүүлүктү калыптандырууда шарт түзүп, бөтөн тилди үйрөнүүгө көмөк түзөт. Кептик ишмердүүлүктүн предмети - ой, продуктусу, тагыраак айтканда жемиши – текст болуп саналат [1] – деген пикирге басым койсок, кыргыз тилин текст аркылуу, текст менен биримдикте окутууга көңүл бурганыбызда, 1990-жылдардан кийин окутуунун тигил же бул формасында активдүү өздөштүрө окутула баштаган. Текстке карата жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн багыттары, аспектиери бирдей болбогондугуна байланыштуу текстке ар кандай аныктамалардын да берилиши табигый жагдай.

Методист-окумуштуулар профессор К. Добаев, А. Акматова жана Р. Сулайманованын бирдикте жазылып, 2009-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутууга арналган окуу китептеринин мазмуну жана түзүлүшү» аттуу методикалык колдонмосунда тексттин кыргыз тилин окутуудагы орду жана мааниси тууралуу мындай дешет: «Текст – бул кыргыз тили боюнча окуу китебинин түзүлүшүнүн негизги компоненти, анткени дал ошондо окутуунун коммуникациялык, билим берүүчүлүк, тарбиялык максаттары комплекстүү ишке ашырылат» же «Текст – байланыштуу кептин өзөгү»² [145:39]. «Текст – кандай гана болбосун, белгилүү бир кабар берүүчү логикалык, психологиялык таасирлердин негизинде

жаралган грамматикалык каражаттардын жардамы менен ишке ашуучу бүтүндүк» [112:16].]. Ошондой эле: «Текст – кандайдыр бир максатка багытталган т.а. прагматикалык багыштамасы (установка) бар аталмадан (заголовок) жана бир катар бирдиктерден ар түрдүү лексикалык, грамматикалык, логикалык, стилистикалык байламталар менен бир бүтүндүккө бириккен, жазуу документи түрүндө берилген жана ал документтин тибине ылайык адабий жактан иштелип чыккан, бүткөн бир ойго ээ сүйлө чыгармачылыгынын туундусу». Ал эми педагог Ж. Чыманов төмөнкүдөй пикирин билдирет: «Текст – кыргыз тилин окутуунун мазмундук негизги өзөгү. Ал сабак процессинде каражат, дидактикалык материал, үлгү, булак ж.б. катары колдонулуучу универсалдуу жана окутуунун максатына жетүүдөгү кептик татаал бирдиги»⁵ деп белгилеп, сабактын натыйжалуу болушуна токтолот. Текст менен иштөө жумуштары, анын максаттары жөнүндө С. Рысбаевдин пикири текстти сабакта колдонууга карата конкреттүү сунуштарды камтыйт. Мисалы: текст – бул:

1. Текст – тил жатыктыруунун каражаты;
2. Текст – окуп үйрөнүүнүн каражаты;
3. Текст – кеп ишмердүүлүгүнүн каражаты;
4. Текст менен иштөө – машыгуунун бир түрү ж.б.»⁴ [6.107.]

Бул сыяктуу текстке берилген аныктамалардын учугу үзүбөйт, бирок тигил же бул окумуштуунун текстке карата кармаган позициясына жана изилдөө багытына жараша боло тургандыгы табигый көрүнүш. Мисалы: текстти жогорку деңгээлдеги коммуникативдик бирдик катары [Колшанский Г.В., 1984, Дридзе Т.М.; Маразыков Т.С., 1996.]), тилдик бирдик катары (Москальская О.И., 1981.), тилдик да, сүйлөө бирдиги катары (Бухбендер В.А. 1978. Сергия С.А. 1989) жана башка окумуштуулардын бири-биринен айырмаланган көз караштарын айтууга болот.

Окуучулардын оозеки кебин калыптандыруу эң көп мүмкүнчүлүктөрдү кучагына алары ырас. Ошол мүмкүнчүлүктөрдүн бири – текст менен иштөө мүмкүнчүлүгү, тагыраак айтканда орус мектебиндеги окуучулардын кыргызча кебин калыптандырууда тексттин ролу: алардын кептик ишмердүүлүктөрүн камсыз кылуудагы жардамы. Ар кандай ыкмада колдонулган текст окуучулардын бөтөн тилде эркин сүйлөй билүүсүнө көмөк көрсөтөт. Тематикалык жактан тандалып алынган тексттердин тарбиялык мааниси да чоң. Кепти калыптандыруу методикасында ар түрдүү ыкмалар колдонулат. Орус мектептеринин кыргызча кебин калыптандырууда бир өңчөй түрлөрүн жана ыкмаларын колдоно берүү керек эмес. Мындай бир өңчөйлүк окуучулардын кызыгуусун азайтып, тажатууга алып келет. Белгилүү методисттердин эмгектерине таянып, орус мектептеринде кыргызча текст менен иштөөнүн ар кандай ыкма-түрлөрүн пайдаланууда, жакшы өздөштүрүлгөн тексттерди сунуш кылуу керек. «Байланыштуу кепти окутуунун, [5] – деп жазат Ж.А. Чыманов, – өзөгүн текст түзөт. Окуучулардын бөлүм боюнча алган билимдеринин деңгээли да алардын текст тууралуу алган түшүнүктөрү менен бааланууга тийиш. Демек, мектеп мугалими окуучуларга тексттин табиятын үйрөтүүгө өзгөчө басым жасап, үйрөтүлүүчү бардык материалдарды текст менен тыгыз байланышта жана текст аркылуу гана окутууга милдеттүү.

Балдардын кебин өстүрүү үчүн темага байланыштуу тексттерди мугалим ар кандай каражаттардын жардамы менен (компьютер, слайд, флип, схема ж.б.) сунуш кылып, же болбосо аны өзү жагымдуу тон, туура дикция менен ачык, даана кептин темпин талапка ылайык деңгээлде окуп бериши мүмкүн. Текстти видео техниканын жардамы менен гана эмес, аудио техниканын жардамы менен да угузуу окуучулардын уккандарын мыкты

түшүнүүгө үйрөтүүдө жакшы натыйжасын берет. Бул фактор окуучулардын нерв системасына, психологиясына, кабыл алуусуна чоң таасир тийгизет. Окуучулар мындай тексттерди уккандан кийин дагы бир ирет угушат.

Андан соң ар бир окуучу бир сүйлөмдөн, чынжырча ыкмасы менен, текстти башынан аягына чейин окуп чыгышат. Бул учурда окуучунун окуу техникасы менен үн чыгарып, тилдеги артикуляциялык өзгөчөлүктөрдү өздөштүрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Окууга сунуш кылынган тексттер менен иштөөнүн көптөгөн ыкмаларына токтолсок, алар төмөнкүлөр: башкарып окуу, «Инсерт» стратегиясы менен окуу, жаңырык окуу, купуя окуу, тыным менен окуу, көзөнөктөрдү толтуруп окуу. ж.б. Алардын кээ бирлерин мисалга алсак:

1. «Инсерт» стратегиясы. Эффективдүү окууга жана ойлонууга жардам берген маалымат менен белгилеп иштөө (маркировка) ыкмасы. Текст менен диалог жүргүзүү жана маалыматты көзөмөлдөө, түшүнүү ыкмасы. Стратегиянын ишке ашыруу кадамдары: а) Чакыруу этабы – тема боюнча ой калчоо жасоо; б) Түшүнүү этабы – барактын четине белгилеп жазуу менен з– жаңы маалымат; (–) – сиздин буга чейинки ойлогонунуз менен туура келишпейт; (?) – сизге түшүнүксүз же бул суроо боюнча кененирээк маалымат алайын; в) Ойлонуу стадиясы (рефлексия) – белгилеп иштөөгө таянып окуганды түгөй менен, андай топто талкуулоо. Топтогу талкуу белгиден белгиге чейин” жүргүзүлөт. Алар билгенден билбеген суроолорго чейин болот; г) Аягында текст боюнча таблица түзүлөт.

2. Текстти “Акыркы сөздү мен айтайын” деген стратегия менен окуса болот. Мугалим тексттен мурда төмөнкүдөй нускама берет: “Азыр текст окуйсуңар. Кызыктуу, суроо туудурган, көңүлүңөрдү бурган, тан калтырган цитаталарды карточкалардын бир бетине жазасыңар. Экинчи бетине – ошол цитатага тиешелүү өзүңөрдүн түшүндүрмөлөрүңөрдү жазасыңар”. Андан соң окуучу цитатаны окуйт, бирок түшүндүрмө бербейт. Мугалим башка окуучулар сунуштаган цитатага түшүндүрмө бер деп суранат. Аягында цитатаны сунуштаган окуучу өзүнүн түшүндүрмөсүн окуйт. Бул процесс дискуссияга айланат. Жыйынтыктап айтканда окуучулардын кыргызча кебин өстүрүү үчүн тандалып алынган тексттер алардын кызыгуусун арттырып, окуп жаткан тексттин маанисин туура түшүнүүгө жана аны айтып берүүгө жакшы база болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Зимняя И.А. Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности. –М. - Воронеж, 2001.с.61
1. К.Добаев, А.Акматова жана Р. Сулайманова “Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутууга арналган окуу китептеринин мазмуну жана түзүлүшү» - Б., 2009. [145:39].
2. Низовская И.А. “Сынчыл ойломду өстүрө турган окуу жана жазуу” программасынын сөздүгү/ Низовская И.А. Бишкек: 104 б.
3. Өмүралиева, Б. Тексттин семантикасы структурасы (Ч. Айтматовдун көркөм чыгармалары боюнча). [Текст] 12.02.19 – филология илимдеринин докторлук окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты /Өмүралиева Б.// – Б.: 1999. 201
4. Рысбаев, С. К. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери. [Текст] /Рысбаев С. К.// –Б.: 2014. – 309 б.
5. Чыманов Ж.А. Байланыштуу кепти окутуунун негиздери / Ж.А. Чыманов. Бишкек: 1997. 96 б.

Рецензент: п.и.д., проф.м.а. Мукамбетова А.

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ ЖАНА УЛУТТУК ИДЕОЛОГИЯ

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕОЛОГИЯ

STATE LANGUAGE AND NATIONAL IDEOLOGY

Аннотация: Макалa кыргыз тилине “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили” статусунун берилгендигинин 30 жылдыгына арналат. Анда кыргыз тили, улут, улуттук тил, улуттук идеология боюнча түшүндүрмөлөр берилет. Кыргыз тилинин дүйнөлүк тилдердин, анын ичинде, түрк тилдеринин ичинен алган орду жөнүндө сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тилинин статусу, улут, улуттук идея, улуттук идеология.

Аннотация: Данная статья посвящена 30-летию со дня принятия закона об официальном статусе кыргызского языка как государственного. В ней рассматриваются вопросы о месте и роли кыргызского языка среди мировых языков, в том числе и среди тюркских языков. А также даны разъяснения таким понятиям как нация, национальный язык и национальная идеология.

Ключевые слова: статус кыргызского языка, нация, национальная идея, национальная идеология.

Annotation: This article is dedicated to the 30th anniversary of the adoption of the law on the official status of the Kyrgyz language as the state language. It addresses questions about the place and role of the Kyrgyz language among world languages, including among Turkic languages. Also, explanations were given to such concepts as a nation, a national language, and a national ideology.

Keywords: title of Kyrgyz language, for instance, the idea Segunda, Segunda ideology.

Кыргыз мамлекетинде кыргыз тили – улуттардын биримдигинин жана тилектештигинин символу. Ал “улут” деп аталуу менен жеке эл катарында өз айланасына башка улуттардын биримдигин уюмдаштырат. Кыргыз тили – байыркы замандан кудурет, күч, дем алып, ошол доорлордон азыктанган, тарыхы тереңдеги, өзүнө таандык жазуусу болгон жана байыркы жазма эстеликтерге бай тилдердин бири. Кыргыз тили бүгүнкү күндү көөнө доорлор менен бүтүндөй Кыргыз мамлекетинин коомчулугун байланыштырып турат.

Тил адам коомунун бардык баскычтарында анын өркүндөшүнө өбөлгө болуп, пикир алышуунун эң эле керектүү каражаттарынын озуйпасын аткарат. Тил – улуттун негизги белгиси, ошондуктан тил – элдин, улуттун эң чоң байлыгы. Тил жоголсо, эл жоголот. Улуттук идея, улуттук көз караш, улуттук ой, улуттук менталитет жана ушул сыяктуу түшүнүктөрдү тилсиз элестетүүгө дегеле мүмкүн эмес. Ал эми бул түшүнүктөрсүз “улут” деген тил бирдигинин маңызын аңдоого болбойт. Тил жана ой (түшүнүк) бири-бири менен дайыма байланышта болгондуктан, бири болбосо, экинчиси да болбойт. Ар бир элдин өзүнө тиешелүү улуттук ой жүгүртүү образы бар. Тил жана улут элдин диалектикалык биримдиги

менен айкалышта. Демек, мындай болгондо, кыргыз тили улуттук идеянын, улуттук идея кыргыз тилинин тандоочусу, пропагандалоочусу.

Жер жүзүндө эки миңдей эл, улут бар. Алардан болгону 200 гө жакыны гана өз мамлекеттик тилине ээ, алардын арасында кыргыз тилинин бардыгы биздин бактыбыз, анткени эне тилибиз – улуттун духу. Кыргыз тилине мамлекеттик тил статусунун берилиши жана мунун мамлекеттин конституциясында белгилениши – элибиздин тарыхындагы чоң окуя. Кыргыз тили мамлекетибиздин символдорун катарында турган ыйык символдордун бирине айланып, бул символду урматтоону мамлекетибиздеги кайсыл улуттун өкүлү болбосун, бардыгы, өзүнүн жарандык милдети экенин сезгени абзел.

Мамлекетибизде жүздөн ашуун улут бирге жашайт. Аларга мамлекет тарабынан камкордук көрүлүп, алардын эне тилинин, каада-салттарынын ж.б. сакталышына, өнүгүшүнө тиешелүү маселелер мыйзамдар менен бекемделген. Ошондой эле, Кыргызстанда жашап жаткан бардык улут өкүлдөрү кыргыз тилин мамлекеттик тил катары сыйлап, аны үйрөнүп, кыргыз тилинде сүйлөшүп, ага терең урматтоо менен мамиле жасайт. Мындай аракет, албетте, мамлекеттик тил – кыргыз тилинин өнүгүүсүнө өзүнүн оң таасирин тийгизет.

Жашоонун барометри бул тилдин лексикалык тутуму, сөз байлыгы экендиги талашсыз. Коомдун жашоосунда ар кандай өзгөрүш алгач сөз корунан билинет. Эгемендүүлүктөн кийин болгон жаңылануу, өзгөрүүлөр – бардыгы кыргыз тилинин лексикасынын өнүгүшүнө чоң таасирин тийгизди. Мындай таасир сандык көрсөткүчтө эле эмес, сапаттык жагынан да жогору экендиги кубанарлык. Расмий иш кагаздардын кыргыз тилинде жүргүзүлүшү, кыргыз тилдүү мектептердин көбөйүшү, окуу китептеринин, окуу куралдардын жаңы стандарттын негизинде түзүлүшү, жаңы стандарт – жаңы окуу китептери; сөздүктөрдүн толукталып кайра басмадан чыгарылышы ж. б. көптөгөн иш-аракеттер буга далил. Мындан сырткары, иштеген адамга кээ бир сөздөрдү колдонууда түшүндүрмө сөздүккө тез-тез кайрылууга туура келет. КР ИАнын Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун илимий кызматкерлери тарабынан кыргыз тилин өнүктүрүү максатында жүргүзгөн иштерин белгилеп өтүү туура болот. Академик, филология илимдеринин доктору, профессор А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында басмадан чыккан “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү” – эң эле зарыл, керектүү мезгилде окурманга жетиши айтканыбыздын мисалы десек болот. Мындай иштер арбын.

Адамзат коому тарабынан жаратылган нерселердин баары мезгил менен мейкин аралыгына тил аркылуу оозеки жана жазуу формасында берилген. Алар искусствонун бардык түрлөрүн, илимди, коомчулук жана жеке адамдар ортосундагы түрдүү мамилелерди жүргүзүү үчүн документтердин (иш кагаздарын) үлгүлөрүн иштеп чыгышкан жана бул табылгаларды тил аркылуу формулировкалап, урпактан-урпакка өткөрүшкөн. Пайдалуу улуттук каада-салттарды, көндүмдөрдү иштеп чыгышкан. Ал эми улам кийинкилер ата-бабаларынын мындай табылгаларын өркүндөтүп, жаңылап турушат. Демек, ар кандай элдин (улуттун) бардык табылгалары анын тилинде жашайт, тили менен туюндурулат. Мындай болгондон кийин, улуттун ар бир мүчөсүнүн, коллективинин ар кандай идеясы (идея идеология эмес, бирок анын башаты) анын тилинде жашап, дилине өтөт. Булардын баары топтолуп отуруп, элдин (улуттун) алдына койгон максатын коштогон идеология пайда болот. Эми улуттук идеология деген эмне? Анын улуттун тили менен кандай карым-катышы бар? – деген сыяктуу суроолорго жооп издеп көрөлү.

Улуттук идея. Адегенде “идея” терминине токтололу. 1. Идея – нерсе, кубулуштар жөнүндөгү түшүнүк, ой, элес. 2. Көз караштардын негизги принциби, бир нерседеги негизги ой. [2, 591]. Идея – эң башта адамдын оюнун натыйжасы, мөмөсү. Ой, көз караш кеп аркылуу ишке ашат. Идея адамдын оюнда пайда боло турган, коомдук мүнөзгө ээ болгон, аң-сезимге күчтүү таасирин тийгизип, коом мүчөлөрүн уюмдаштырган, айкын максаттарга умтулган терең ой болуп эсептелет. Бирок бардык ой, пикир, көз караш идея боло албайт. Себеби пикир же көз караш чындыкка (болмушка) болгон жөнөкөй мамилени билдирет.

Идея – философиялык категория. Ал – адам менен айлана-чөйрөдөгү чындыктын ортосундагы мамиленин натыйжасы. Идеянын түрлөрү арбын: илимий идея, диний идея, философиялык идея, эгемендүүлүк идеясы, азаттык идеясы, улуттук идея ж.б.

Улуттук идея – улуттун көз карашы, ою, пикиринин мөмөсү, коомдо маани, мазмун бере турган, аны максатка карай жетелей турган пикирлердин жыйынтыгы. Улуттук идея – улуттун жыргал жашоосун билдирип, дайыма конкреттүү тарыхый мааниге ээ болот жана улуттун алдында турган коомдук-саясий проблемалар жана милдеттер, тил, маданият, өздүгүн аңдоо (баамдоо)нун өнүгүү менен байланыштуу этникалык жараяндардын чагылышы (сүрөттөлүшү) болуп эсептелет. Аларды туура аңдоо жана так белгилениши улуттук идеянын коомго таасирин толук даражасын белгилейт. Улуттук идея улуттун өтмүшүн, бүгүнүн жана келечегин ишке ашырат. Ал элибиздин көп кылымдык тарыхына жана дүйнө тажрыйбаларына негизделет.

Кыргыз тилинин сөздүгүндө “улут” терминине “Улут – тили, территориясы, экономикалык турмушу жана психикалык мүнөзү жагынан байланыштуулугу негизинде келип чыгып, ал маданиятынын жалпылыгынан көрүнгөн, тарыхый түзүлүшү бар эл, калк”, ошондой эле илимий адабияттарда “Улут – жалпылык катары каралып, этностун өнүгүшүндөгү эң жогорку баскыч болуп саналат”; “Улут – саясий жалпылык болуп саналып бир мамлекеттин чегинде жашаган элди билдирет” [3, 579]. деген сыяктуу аныктамалар берилген. Дүйнө жүзүндө улут түшүнүгү жогоркудай маани билдирет: “Нация – политическая общность (формой существования одного, либо нескольких совместно проживающих этносов) с единым языком и самосознанием” [1, 6]. Бир улут башка улуттар менен өз ара алакалашпай, мамиле жасабай коё албайт, жеке жашашы да мүмкүн эмес. Ошондуктан улуттун этнокоомдук бирдик катары болушун жана өнүгүшүн камсыздоого багытталган улуттук идеология ошол учурда башка улуттардын да өзүнө тиешелүү керектөөлөргө урматтоо духу менен сугарылган идеялык көз караштардын тизмеги катары көрүнөт. Улут биримдиги – улуттук идеянын таянычы. Улуттук идеянын маанисин, мазмунун белгилеп берүүчү жогорудагы өзгөчөлүктөр алардын коомдук турмушун, улуттар аралык мамилелерди жакшыртуунун негизги фактору катары пайда болушуна база жаратат (өбөлгө түзөт). Улуттук идея улуттук идеологиянын өзөгүн түзөт.

Идеология – көз караштардын, жаңы идеялардын системасы, саясий, укуктук, диний, адабий, философиялык ж.б. көз караштардын, түшүнүктөрдүн жыйынтыгы, системасы [2, 540-б.].

Улуттук идеология элдин тарыхы, башка элдер менен мамилеси, элдин жаңы максаттарын, өнүгүү стратегиясын камтыган идеялардын жыйынтыгы. Ал элибиздин көп жылдык тарыхына жана дүйнө тажрыйбаларына таянат. Элибизде улуттук идеологиянын туруктуу болушу үчүн төмөнкүдөй баалуулуктар болуусу зарыл: мыйзамдуулук, ыймандуулук, ар-намыс, акыйкаттык, тендик, адеп-ахлак, калыстык ж.б. Ата-

бабаларыбыздын улуттук идеологиянын баалуулуктарын даңазалоо аркылуу келечек жаштарына үлгү боло турган түрдүү багыттарда жараткан илимий эмгектери, чыгармалары, мамлекетибиздин түрдүү тарыхый жерлеринен табылган табылгалары бүткүл дүйнөнүн баа жеткис мүлкү катары эсептелет. Бир эле “Манастын ” өзү кандай табылга, кандай байлык. Манастын жети осуятынын өзү – улуттук идеология. “Манас” бизге улуттук идеологиянын негиздерин ачуу менен бирге, эл биримдигин билдирген. Манасты уккан улуу-кичүүлөрдүн бардыгы ыймандуулуктун сабагын алат десек туура болот.

Бул жаатта Чыгыш илимпоздорунун чыгармачылыгы эң бийик орунду ээлейт дегенге негиз бар. Абу Наср аль-Фараби, Беруни, Абу Али ибн Сина, Жусуп Баласагын, Алишер Навои, Захириддин Мухаммад Бабур, Чыңгыз Айтматов ж.б. көптөгөн даанышман мамлекет башкаруучуларын, илимпоз-акын, жазуучуларды айтуу мүмкүн. Алар өз чыгармаларында улуттук идеологиянын баалуулуктарынан ыймандуулук, ар-намыс, акыйкаттык, адеп-ахлак ж.б.ды даңазалоо менен жаштарыбызды ыймандуу, намыстуу, адеп-ахлактын тегерегинде иш жүргүзүүгө, чоңдорду сыйлоого, урматтоого, эли-журтун сүйүүгө чакырат. Жаштарга алардын баалуу эмгектери менен бирге өмүр баяны да үлгү. Мисалы, Жусуп Баласагын “Кутадгу билиг” дастанында улуттук идеологияны чагылдырып, элди, улутту биримдикке чакырат, мамлекет башчыларын таза болууга, мамлекетти бекемдөөгө, эл арасындагы ыркты сактоого, адеп-ахлакка чакырган ыр саптары менен биримдикти даңазалайт. Ал “Кутадгу билигде” мамлекеттин башчысынын мамлекетти башкарууда, мамлекетти өнүктүрүүдө, элдин турмуштук жыргалчылыгын арттырууда эл үчүн иштеп, үзүрлүү эмгектенип, ар кандай мамлекеттик иштерди уюштургуч, ыймандуу, адилет, калыс, чынчыл, акылдуу, билимдүү, ынсаптуу болушу керек экендигин баса белгилейт. Мамлекет жарандарын ыймандуу, адилеттүү, ынсаптуу, чынчыл, калыс болушун белгилеп, бийликти урматтоого чакырат. Улут аралык ынтымактуулукка чоң басым жасайт. Улуттук идеология, философиялык ой жүгүртүү ыкмаларын мекендешибиз залкар жазуучу Ч. Айтматовдун дээрлик бардык чыгармаларында жолуктурабыз. Ч. Айтматов кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын дүйнөлүк адабияттын көркөм-эстетикалык принциптерине айкалыштыруу менен дүйнөлүк адабиятка, философиялык ойго өз сөзүн кошкон улуу жазуучу экендиги белгилүү. Айтматовдун “Бетме-бет”, “Гүлсарат” жана “Ак кеме” повесттери, бир катар дүйнө элдери кызыгып окуган романдарында улуттук идеологиянын маани-маңызын ачып берген. Алсак, Айтматов «Ак кеме» повести аркылуу салттуу баалуулуктардын, байыркы замандан бери түптөлүп келген элдик философиянын тамыры жоголуп баратканын наристенин сөздөрү, көз караштары менен берген.

“Манастагы” биримдикке үндөгөн *“бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөтөн элге кеп кетет”* деген саптар, бир эле өлкөдө тилектеш, бир багытты көздөгөн түрдүү улуттун өкүлдөрүнүн (этникалык топтордун) ынтымак жашашы адилеттүү башкарууда экенин Манас өзү *“Кулаалы таптап куш кылдым, курама жыйып журт кылдым”* деген саптар менен баяндайт. Мындан бир өлкөнүн ичиндеги бир эле улуттун өкүлдөрүнүн ынтымагы жана бир канча улуттун өкүлдөрүнүн биримдикте болушу тууралуу идеология бүгүнкү күндө да тилдин күчү, анын кубаты менен жашап, таасир этип келе жатат.

Улуттук тил элдин улут болуп калыптанган кездеги, улуттук оозеки жана жазма формасынын пикир алышуу каражатынын кызматын өтөөчү тили [2,1256]. Улутту жок болушу анын тилинин колдонулбай калышы жетиштүү. Тил болбосо, улут болбойт, улут болбосо улуттук идея, улуттук идеология да болбойт.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Ильясов Ф.Н. Национальное сознание и поведение // Страна и мир. Мюнхен, 1990. №6.
- 2.Кыргыз тилинин сөздүгү. Бишкек. Биринчи бөлүк. 2011, 540-б.
3. Кыргыз тилинин сөздүгү. Бишкек. Экинчи бөлүк. 2011, 579-б.

Рецензент: ф.и.к., доцент Г.Бакирова

УДК: 809.43.1 (575.2) (04)

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-135-141

Мусулманкул кызы Айгерим

КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы ТАИнин илимий кызматкери

КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫН ИЗИЛДӨӨ ТАРИХЫ

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

HISTORY OF STUDYING THE KYRGYZ TERMINOLOGY

Аннотация: Бул макалада кыргыз терминологиясынын изилдөө тарыхы каралат. Терминология боюнча маалымат берилет. Кыргыз терминологиясынын илимий негиздерине тиешелүү теориялык пикирлер белгилүү окумуштуу Б.М. Юнусалиевдин эмгектеринде да бар.

Түйүндүү сөздөр: термин, терминология, өздөштүрүлгөн сөздөр, сөздүктөр.

Аннотация: В статье рассматривается история изучения киргизских терминов. Предоставляет информацию по терминологии. Кыргызская терминология связана с научной основе теоритических идей в трудах известного ученого Б.М. Юнусалиева.

Ключевые слова: термин, терминология, заимствованные слова, словари.

Annotation: In this article kyrgyz of terminology to searching from history. Kyrgyz terminology related to the scientific basis of the theoretical ideas are the writings of the famous scientist B.M. Yunusalieva.

Keywords: term, terminology, borrowed words, dictionary.

Терминология комиссиясы өзүнүн ишин 1926-жылы баштаган. Советтер союзунун Коммунисттик партиясы жана Совет өкмөтү партиянын X-XII съезддеринин өлкөдө маданий революцияны ишке ашыруунун тажрыйбалык чараларынын бири катарында Кыргыз Автономиялуу областтык Ревкомдун токтому менен Билим Комиссиянын карамагында 1926-жылы 8-майда Терминология комиссиясы түзүлгөн.

Маданий революциянын алгачкы кадамы эң алды менен улуттук жазуу-сызууну түзүү, боордош элдердин, эң алды менен улуу орус элинин көп кылымдык бай тажрыйбасынан пайдаланып, башталгыч мектептин көлөмүндө окуу китептерди жана программаларды түзүү зарылчылыгы белгиленип, анын негизги принциптери аныкталган. Ал принциптер:

1. Термин катары төл сөздөрдү кеңири пайдалануу;

2. Араб-иран сөздөрүн термин катары пайдаланууга чек коюу;

3. Орус жана интернационалдык сөздөрдү термин катары алардын эне тилде шайкеш эквиваленти болсо кеңири колдоно берүү. Термин жасоо принциптерин иштеп чыгууда төмөндөгүдөй өбөлгөлөр эсепке алынган:

Биринчиден, Улуу Октябрь Социалисттик Революциясы жүзөгө ашкан (XX кылымдын башы) мезгилден алда канча мурда эле кыргыз тили жалпы кыргыз коомчулугу үчүн бирде түшүнүктүү, кыйла өнүккөн, грамматикалык жалпылыгы жана закон ченемдери эчак эле иштелип чыгып, калыптанып калган оозеки (жалпы элдик) тил болгон.

Кыргыз тили негизинен оозеки түрүндө жашаганы менен ал эбак эле грамматикалык түзүлүшү ырааттуу, сөз байлыгы мол тилдерден болгондугун, башкасын айтпасак да, ошол эле оозеки кыргыз тилинде “Манас” эпосу сыяктуу залкар чыгармалар жаралгандыгы күбөлөйт.

Анын лексикасында тармактык (б.а. терминологиялык маанидеги) сөздөр да бар экени талашсыз. Айыл-чарбасынын кээ бир тармактары өнүгүп, өзгөчө мал чарбасы негизги тармактардан болгондугу белгилүү. Коомдук турмушунда болсо, кыргыздар капитализмге чейинки коомдук мамилелердин тепкичинде турушкандыктан, алардын арасында коомдук институттардын айрымдары адат, патриархалдык-уруучулук мамилелери өздөрүн курчап турган жаратылыш жөнүндө белгилүү системага келтирилген дүйнөгө көз караштары, моралдык-этикалык эрежелердин жыйындысы, оозеки адабияттын жанрлары арбачылыгында болсо кээ бир кол өнөрчүлүк кесиптеринин тармактары (жыгач устачылык, темир устачылык, оймочулук, килем токумачылык ж.б) да өнүккөндүктөн, булардын ар бирине тиешелүү кесипчилик терминдери да болгон. Ошондой эле, жаратылыштын кубулуштарынын, тоо тектеринин, жер бетинин рельефтеринин, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүндөгү нерселердин атоолорун, эстетикалык (көркөмдүк, сулуулук) түшүнүктөрүн ж.б. билдирген миндеген сөздөр болгон. Алардын көбү жазма адабий тил пайда болгондон кийин термин катары биология, зоология, ботаника, анатомия, география, астрономия, коом таануу, укук, философия, медицина ж.б. Илимдерде кеңири белгилүү болуп, ар кайсы сөздүктөрдөн орун алды: баш, көз, кол, жүрөк, түлкү, дене, бугу, беде, жалбырак, тамыр, чолпон, алтын казык, ашуу, дөңсөө, деңиз, талаа, дыйкан, күн, аалам, дайра, көл, арча, жолборс, арпа, буудай, пахта ж.б.

Революцияга чейин кыргыз коомунда өкүм сүргөн патриархалдык-феодалдык өндүрүш мамилелерине ылайык аларга мүнөздүү коомдук жана чарбачылык түшүнүктөрдү билдирген терминдик маанидеги сөздөр болгон: салык, барымта, чөп ооз, бүтүм, түтүн, бий, болуш, датка, кул, манап, бай, кедей, күң, аласа, бересе, маяна, жайлоо, кыштоо ж.б.

Кыргыз тилинде оозеки чыгармачылыктын бийик сереси болгон “Манас” эпосу жана ага жакын ондогон кенже эпостор, жомок жана уламыштар, кошок жана армандар жаралып, аларда чиеленген окуялар, укмуштуу көрүнүштөр, сюжеттер баяндалган. Ал чыгармалар элдик тилдин лексикалык каражаттарынын жардамы менен жаралгандыктан, аларды көптөгөн келечек илимий терминге айланган сөздөр кездешет (жомок, уламыш, арман, кошок, айтыш, кордоо, жаңылмач, кезек, ыр, казал, жөө жомок ж.б). Демек, илимий термин тармактарынын түзүүдө негизги принциптердин бири-эне тилдин ошол лексикалык корун толугу менен пайдаланууга негизделгендигинин себеби жогоруда дагы айтылган өбөлгө менен түшүндүрүлөт.

Принциптердин 2-пунктунда араб-иран тилдеринен оошкон сөздөрдү термин катары пайдаланууга чек коюу маселеси баса белгиленген. Себеби революцияга чейин кыргыздардын арасында, өзгөчө калайыктын терең катмарына ислам дининин догмалары анча кеңири кулач жая албас да, эски түрк жазма тилинин кээ бир үлгүлөрүнүн таралышынан улам диний түшүнүктөргө байланыштуу аздыр-көптүр лексикалык өздөштүрүүлөр анын лексикасынан кездешет. Ошондой эле, кыргыздардын арасында мусулманчылыкка чейинки синкретизм ишенимдеринин-анализмдин, тотемизмдин, шаманизмдин ж.б. элементтери аралашкан диний түшүнүктөр өкүм сүрүп келгендиктен, мисалы, аластоо, жер-суу таюу, мүчөл өткөрүү, өпкө чабуу сыяктуу түшүнүктөрдүн атоолору да ошол синкретизм диний ишенимдердин туундуларынан болуу керек. Ал эми мектеп, мугалим, китеп, ажал, аалам, адал, азан, азап сыяктуу арапчадан кирген сөздөр болсо өз кезегиндеги лексикалык өздөштүрүүлөрдөн.

Иран тилдеринен оошкон өздөштүрүүлөрдөн кыргыз тилинин лексикасынан орун алуу себептери болсо арапчадан кабыл алынган сөздөргө караганда бир топ башкача. Ырас, алардын ичинде да диний ишенимдерге байланыштуу атоолордун аттары жок эмес (азар, азан, багымдат, пенде, жан, кожо, кудай ж.б)

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, терминдерди түзүүдө арабизм жана иранизмдерге (араб бир кыйла чек коюу маселеси сунуш кылынган. Ошондой болсо да, этимологиясы жагынан жогорудагы тилдерге тиешелүү болгону менен, кыргыз тилине мурда эле сиңип кеткен ж.б. тилдерден өздөштүрүлгөндүгү сезилбей калган бир катар сөздөр терминдик мааниде колдонулуп калганын байкабайбыз. Мисалы: мамлекет, адабият, саясий, тарых, дин, аракет, акыл-эс, алкым, эсеп, илим, китеп, чарчы, көөдөн сыяктуу сөздөрдүн көпчүлүгү чарбалык карым-катнашка байланыштуу тиричилик тармактарына тиешелүү түшүнүктөрдүн атоолору болуп, алардын бир кыйласы жалпы элдик тилге сиңип, ал эми айрымдары кээ бир жергиликтүү диалектилер тарабынан гана өздөштүрүлгөндүктөн, колдонулуу мүмкүнчүлүгү чектелген сөздөрдөн болгон.

Мына ушундай шартта, биринчиден, караңгы элди диний ишенимдердин чидерин куткаруу үчүн жана пролетардык, интернационалдык терминдердин кеңири пайдаланууну сунуш кылган принцип улуттук терминологиянын калыптанып, келечекте өрчүшүн багыттаган туура принциптерден болгондугун кыргыз илимий терминологиясынын жарым кылымдык тарыхый тажрыйбасы ырастады.

Ошентип, кыргыз тилинде терминологиялык системаларды түзүүнүн тарыхы жарым кылымдан ашып калды. Кээ бир илим тармактарынын терминологиясынын негизги нугу 20-жылдардын аягында эле түзүлө баштагандыгы белгилүү.

Кыргыз улуттук терминология системаларын түзүү зарылчылыгы жаңыдан гана өнүгө баштаган илим тармактарынын негиздерин эне тилде окутуу, үйрөтүү, саясий-массалык, адабий жана идеологиялык көз караштарды калайыкка жайылтуу максатында, кыргыз тилинде күндөлүк, жумалык, айлык басма сөз булактарын басмадан чыгаруу, окуу куралдарын, программаларды иштеп чыгуу, ар кандай чыгармаларды орус жана башка тилдерден кыргызча которуу зарылчылыгына байланыштуу туулган.

Терминологиялык системалардын кыргызча бөлүгүн түзүүдө, жогоруда белгиленгенде, терминдик маанидеги советтик-интернационалдык сөздөрдү төл сөздөр менен которуп, аларды толук баалуу терминдик сапатка көтөрүүгө жетишүү эле. Натыйжада азыр тилибизде күрөш-борьба, бийлик-власть, борбор-центр, чечим- решение, буйрук-

приказ, долбоор-проект, унгу-корень, көрсөтмө-указание, чыгарма-произведение, муун-слог, мейкиндик-пространство сыяктуу толуп жаткан төл сөздөр күндөлүк турмуштагы тиги же бул түшүнүктөрдү билдирүүдөн башка, атайын мааниге ээ болуп, термин катарында ийгиликтүү пайдаланылып келген.

Эгерде эне тилде советтик-интернационалдык терминдин маанисине толук келүүчү төл сөз жок болсо, же ал түшүнүк тилибизде мурда болбосо, андай учурда ошол терминдин орус тилиндегиси которулбай алынышы сунуш кылынган. Натыйжада кыргызча терминологиялык системалардан коммунизм, союз, совет, революция, станция ж.б. сөздөр тиешелүү термин катары которулбай, даяр алуу салты туулду.

Ар бир тилдеги илим тармактарында атайын мааниде колдонулуучу сөздөрдү (терминдерди) жыйнактап, системалаштырып, сөздүк түрүнө келтирүүнүн теориялык жана практикалык мааниси өтө чоң. Кыргыз ССР илимдер академиясынын прездиумуна баш ийген Терминология комиссиясы тарабынан басылып чыгарылган орусча-кыргызча терминологиялык сөздүктөр долбоор иретинде жарыяланып, адистер тарабынан талкуудан өткөндөн кийин гана колдонулууга сунуш кылынган. 1938-жылдан баштап география (авторлору Б.А. Лунин, А. Үмөталиев), математика (1939-жылы, А. Стамбеков), адамдын анатомиясы жана физиологиясы (1939-жылы, Д. Чолпонкулов), физика (Н.М. Абрамов) терминдердин орусча-кыргызча сөздүктөрү (тизме түрүндө) жарык көрөт. Улуу Ата Мекендик согуштан кийин бул иш улантылып, 1949-жылдан баштап, ушул күнгө чейин терминологиялык сөздүктөр жарык көрдү. Алар азыркы кездеги илим тармактарынын кыйласын камтыйт: география, математика, адамдын анатомиясы жана физиологиясы, физика, химия, астрономия, адабият таануу, педагогика, музыка жана театр, укук, тамак-аш өнөр жайы, архитектура-курулуш, автоматика, психология ж.б.

Кыргыз ССР илимдер академиясынын прездиумуна баш ийдирилген Терминком жетекчиликке алып жаткан жобону Кыргыз ССР министрлер совети (1966-жылы 16-апрелде №147) бекиткен. Аталган жобого ылайык, терминком терминдерди түзүүгө адистерди тартат. Адегенде сөздүктөр долбоор иретинде чыгып, бир жыл ичинде ар тараптуу талкуудан өтүп, андан соң жалпы колдонууга биротоло сунуш кылынып, экинчи ирет басылып чыгат да, ал бардык басма сөз органдары үчүн сөзсүз бузулбай колдонулуу укугуна ээ болот. Ушул жобого ылайык терминологиялык сөздүктөр эки, үч жана төрт ирет басылып чыкты. Сөздүктөрдүн саны алар камтыган лексикалык материалдын (терминдердин) көлөмү өтө көп эле. Аталган илим тармактары боюнча терминдердин саны жарыяланган сөздүктөрдөгү көлөмүнө караганда алда канча арбын болсо да, кандай гана терминологиялык система болбосун, ал көбүнчө илимдин белгилүү учурдагы көлөмүнө тиешелүү терминдерди гана камтый алат.

Ал эми өнүккөн Социализм мезгилинин урунт белгилеринин бири- илимий-техникалык прогресстин өркүндөшү, өндүрүш процесстеринин ургалдашуусу, автоматташтырылуунун күч алышы, жалпы сабаттуулук, орто жана жогорку билим берүүнүн кулач жайышы, калктын маданий деңгээлинин жогорулаш шарттарында терминологиялык лексика профессионализмдиктин чегинен чыгып, улуттук жана жалпы элдик тилдердин лексикасынын зарыл, составдык болүгүнө айлана баштады.

Терминдерди түзүүдө тилибиздин морфологиялык жана синтаксистик каражаттары да кеңири пайдалангандыктан, төл сөздөр менен өздөштүрүлгөн сөздөр бирдей даражада терминдерди түзүүгө негиз болду. Маселен: абстракция -абстракциялоо, “абстракция”,

“абстрактуу”, кооперация-кооперативдүү, кооперативдешүү, законодательный - “закон чыгаруучу” болуп которулуп, ар түрдүү түзүлүштөгү терминдерди пайда кылды. Ошондуктан, азыркы кыргыз адабий тилинин лексикасынын неологизм деп аталган жаңы катмарынын басымдуу көпчүлүгүн илим-техникадагы жана коомдук-саясий түшүнүктөрдүн атоолору болгон терминдер түзөт.

Терминдерди даяр кабыл алуу, сөзмө-сөз которуп алуу, аларды ар кандай адабий булактарда колдонуу жазма адабий тилдин лексика – стилдик өзгөчөлүтөрүнө орчундуу таасирин тийгизип, анын стилдик ар түрдүү түзүлүшүнө алып келди. Тилибиздин сөздүк курамы байыды. Термин которулуп алынса да, которулбай алынса да анын алгачкы формасы кайсы сөз экендиги, ошондой эле туунду формасында кайсы сөз түркүмүнө өткөндүгү, аны жасаган кайсы мүчө, анын кыргыз тилинде шайкеш эквиваленти барбы, ушул жактарды да толук эске алмайынча, терминди туура которуп алуу же анын негизин котормосуз алып, эне тилдеги мүчөлөр менен жабдуу маселеси оордошот. Бул абал энчилүү аттарга байланыштуу түзүлгөн ар кандай саясий, философиялык, диний ж.б. агымдарды же көз караштарды билдирүүчү терминдерге да тиешелүү.

Кыргыз тили Советтер Союзундагы бир топ тилдердей, жаз жазмалуу тилдердин тобуна кирет. Бирок ана менен тектеш татар, азербайжан, өзбек, түрк ж.б. тилдер эски жазма традициялуу тилдер . Ошолордун ичинен, мисалы, азербайжан, өзбек тилдеринде (алардын белгилүү тилчи-илимпоздорунун санагы боюнча) жеке эле терминологиясы эмес, жалпы лексикасынын 40-50% араб-иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдөн турат. Бул абал алардын узакка созулган тарыхый өнүгүшү калкы араб, иран тилдеринде сүйлөгөн өлкөлөр менен саясий, адабий, маданий жана экономикалык өз ара катнаш, таасирдин натыйжасында түзүлгөн.

Кыргыз тилинин жазма адабий тилге айлануу, ал тепкичке көтөрүлүү тагдыры өзгөчө кырдаалда калыптанды: орус маданияты кыргыз турмушуна туш тараптан жайылып, ал өсүмдөргө жаңыны жараткыч таасири менен дем, күч киргизди. Натыйжада орус тили аркылуу кыргыз тилине түрдүү каналдар менен (адабият, котормо, басма сөз, экономикалык жана маданий байланыш, түздөн-түз өз ара катнаштын натыйжасында оозеки таасир) көптөгөн сөздөр, түшүнүктөр келип кирди.

Болгондо да, бул жагымдуу таасир кече-бүгүн эле башталган жок. Ал байланыштын күчөгөнү, өнөкөт салтка айланган тарыхы жарым кылымдан ашты. Анын натыйжасында эне тилдин сөз байлыгы арбыды, оозеки тилибиз өнүккөн, өрүшү кенен, мүмкүнчүлүгү чексиз, адабий, жазма тилге айланды, анын стилдик салаалары пайда болду (көркөм адабий, публицистика, иш кагаздарынын, илимдин ж.б.). Кандай гана тил болбосун, ал экинчи бир тилдин таасирин өзүнүн эрежелерине баш ийдирип, алардын чегинде өздөштүрө тургандыгы белгилүү. Демек, орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр да кыргыз тилинин эрежелерине баш ийет.

Ал эми орус тилинен кирген өздөштүрүүлөрдүн хронологиялык чеги Улуу Октябрь социалисттик революциясына чейинки жана андан кийинки болуп, эки мезгилге бөлүнүп жүрөт. Октябрь революциясына чейинки кыргыздардын орустар менен түздөн-түз байланышы адегенде чектелүү гана коомдук чөйрөдө жүрүп, бара-бара өз ара катнаштын чеги кеңейет.

Орус тилинин таасири менен революцияга чейин эле жогоруда саналгандай тике (сөзмө-сөз) өздөштүрүүлөрдөн башка, жаңы түшүнүктөрдү тилдин өз ресурстарынын

эсебинен жасоо ыкмасынын натыйжасында катары да жаңы сөздөр пайда болгон. Мисалы: орус тилиндеги токойду коргоочу маанисиндеги “лесник”, “лесничий”-токойчу, токой кесип алуу укугун берүүгө байланыштуу белет, белетчи сыяктуу сөздөр пайда болгон. Ушундай эле жол менен чен жана ченчи (“земле мер”) деген сөздөр жаралган. Ошентип, орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр кыргыз тилинин эрежелерине баш ийдирилип, төл сөздөрдөн да жаңы маанидеги туунду сөздөрдү жасоо үчүн негиз болууга толук жарамдуу каражаттардан боло баштаган. Ошентип, орус тилинин Улуу Октябрь социалисттик революциясына чейин эле кыргыз тилинин баюу, өркүндөө булагынын бирине айлануусуна негиз салынган.

Бул фактылар академик В.В.Виноградовдун “Орус тилинин коңшулаш тилдерге революцияга чейинки таасири менен анын азыркы мезгилдеги СССР элдеринин тилдерине тийгизген таасиринин арасында терең, принципиалдуу айырма бар” – деген пикирин дагы бир жолу ырастайт. Орус тили жана кыргыз тилдеринин карым-катышы өтө эле ар тараптуу, терең жана түрдүүчө мүнөздө экендиги көбүнчө лексикадан байкалат.

Кыргыз тилинин лексикасынын ар тараптуу баюусуна өбөлгө шарттар пайда болду. Алар экономика жана маданияттагы кайра жаралуулар; жалпы улуттук жазуунун түзүлүп, анын коомдук милдетинин кеңейиши; орус классикалык чыгармаларын которуу; искусствонун өркүндөшү, улуттук адабияттын жаңы жанрларынын пайда болушуна (роман, повесть, драматургия) байланыштуу кыргыз тилинин лексикасынын байышына ар тараптуу шарттар түзүлдү.

Терминологиянын илимий өбөлгөлөрүн негиздеп, аларды изилдөө иштеринин алгачкы чыйыры Кусейин Карасаев тарабынан салынгандыгын анын 1930-жылы “Кызыл Кыргызстан” газетасына жарыяланган макаласы күбөлөйт. Макалада негизинен Билим комиссиясы иштеп чыккан жоболорду ишке ашыруу практикасынын алгачкы кадамдарындагы аракеттер баяндалат.

Терминологиянын негизги таламдарынын аткарылышы илимпоздордун жана сынчылардын көңүлүн андан кийин дагы өзүнө буруп келген. Ата Мекендик согуштун алдында жаңыдан системалуу түрдө колго алына баштаган атайын сөздүктөрдү түзүү иштери согуш бүткөндөн кийин кайрадан жанданып, түзүлө баштаган терминологиялык сөздүктөрдө, биринчиден: факт материалдар топтолуп, экинчиден: алар изилдөө булактарына айланышы менен терминология системаларынын түзүлүшү жана өнүгүшү багыттары жөнүндө атайын изилдөөлөр жана макалалар пайда боло баштаган. Алардын алгачкыларынын бири – Ж. Шүкүровдун кыргыз терминологиясынын ар кайсы маселелерине байланыштуу изилдөөлөрү. Кыргыз терминологиясынын илимий негиздерине тиешелүү теориялык пикирлер белгилүү окумуштуу Б.М. Юнусалиевдин эмгектеринде да бар. Ал терминология маселесин атайын планда иштеп чыкпаса да, өзүнүн “Киргизская лексикологиясында” орус тилинин Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийинки таасирине байланыштуу терминдерди өздөштүрүп алуунун жана анын ыкмаларынын түрлөрүн баяндап, тил ара карым-катнаштын тиги же бул тарыхый шартка ылайык өркүндөшү же басаңдашынын себептерине токтолуп, азыркы учурдун аталган кырдаалдарга лексикасынын толукталышын шарттаган өзгөчөлүктөрүнө айрыкча көңүл бөлгөн. Ал эми Б.М. Юнусалиевдин татаал сөздөрдүн жасалыш ыкмасына арналган макаласы болсо татаал терминдердин өзгөчөлүктөрүн илимий туура ачууга сөзсүз таасирин тийгизген эмгек катары бааланат.

Кыргыз улуттук терминологиясынын проблемаларын илимий-изилдөөнүн республикадагы ийгиликтери катары аталган маселенин тиги же бу тармактарына тиешелүү

кандидаттык диссертациялар иштелип чыккан. Алар негизинен эки аспекти – элдик терминологиялык (б.а. профессионал) лексиканын маселелерин жана илимий терминология салааларын камтыйт.

Аталган диссертациялардын биринчи тобунда (Т. Дүйшөналиев, Т. Назаралиев, А. Биялиев болушкан, үчөөнүн тең илимий жетекчиси академик К.К. Юдахин) улуттук тилде эзелтен бери чарба тармактарында (мал чарбачылык, курулуш жана аңчылык) профессионализм катарында колдонулуп келген сөздөрдөгү терминдик касиеттер советтик тил илиминде иштелип чыккан критерийлердин негизинде талданып, айрым сөздөрдүн семантикалык жана пайда болушу жөнүндө сөз болот.

Ал эми диссертациялардын экинчи тобунда болсо (А. Исабекова, Т.Базаркулова, жетекчиси Б. Орузбаева; В. Закирова, жетекчиси С. Кудайбергенов) илимий тармактык терминология (коомдук-саясий, биология жана грамматика) талданып, аталган терминология системаларын түзгөн сөздөрдүн жаралуу булактары, терминдик касиеттери, алардын лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү, терминдердин окуу куралдарында жана басма сөз бетинде колдонулушу, андагы байкалган чар жайыттыктар, тартипке келтирүүнүн чаралары, ошондой эле тиешелүү терминологиялык сөздүктөр менен башка колдонмолордун арасындагы айырмалар сыяктуу маселелер талдоого алынган.

Колдонулган адабияттар:

1. Б.Ө.Орузбаева. Кыргыз терминологиясы. Мектеп: 1983, 19-37.
2. Б.Ө.Орузбаева. Улуттук терминологиялык системаларды изилдөөнүн кезектеги милдеттери, Кыргыз терминологиясынын маселелери. Илим, Фрунзе:1972, 3-12.
3. Б.Ө.Орузбаева. Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негизи жөнүндө. Илим, Фрунзе: 1968.
4. Б.Ө.Орузбаева. Бирдиктүү терминологиялык талаптар жөнүндө. «Мугалимдерге жардам», 1968.
5. Б.Ө.Орузбаева. Энциклопедия жана терминология, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе: 1971. 3-14.
6. Б.Ө.Орузбаева. Кыргызча-түркчө сөздүк. Бишкек: 2013.

Рецензент: ф.и.к., доцент Каратаева С.

УДК 81'44

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-141-144

Муктарбек кызы Ширин

КР УИАнын Ч.Айтматов ат. ТАИнин илимий кызматкери

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ – УЛУТТУН КЕЛЕЧЕГИ

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК – БУДУЩЕЕ НАЦИИ

STATE LANGUAGE - THE FUTURE OF A NATION

Аннотация: Бул макалада мамлекеттик тилдин келечектеги ролу жана маанилүүлүгү жөнүндө каралган.

Түйүндүү сөздөр: улуттук тил, элдик оозеки чыгармачылык, “Манас” эпосу.

Аннотация: В данной статье рассмотрены роль и значение государственного языка в будущем.

Ключевые слова: национальный язык, национальное устное творчество, эпос “Манас”.

Annotation: This article discusses the role and importance of the state language in the future.

Keywords: national language, the national oral, epos “Manas”.

“Тил адам баласынын өз ара катнашынын маанилүү куралы болуп саналат”, “Тил ойдун тикеден тике чындыгы”[5.] –деп өз мезгилинде совет мамлекетинин негиздөөчүсү В.И. Ленин баса белгилеген.

Чындыгында эле адамдардын бири-бири менен пикир алышуучу эң негизги куралы жана башкы куралы болуп тил саналат, тил коом менен бирге пайда болуп анын өйдө ылдыйын бирге тартып келет, башкача айтканда, тилсиз коомдун да болушу мүмкүн эмес.

Элибиздин белгилүү жазуучусу Н.Байтемиров өз убагында мындай деп айткан экен: “Дүйнөдө сандаган эл бар. Анын элдигин, башкачалардан бөтөнчөлүгүн белгилеп турган баарыдан мурда-тили”[1.] деп.

Мына ошол элдин тилине жараша калган жактары чыгат, башкача айтканда, тилине жараша дили, дилине жараша тили болот эмеспи. Миндеген жылдары тартып, тагдырдын ысыгына күйүп, суугуна тонуп, ачуу да, таттуу да даамын татып, далай жакшы жаманды тулкуна синирген, далай өчүп, далай жанган, далай көктөп, далай какшыган кыргыз дили, кыргыз тили башынан эле бай тил.

Анткени дүйнөдө сейрек учурай турган кереметтүү эпос, чалкып да мелмилдеп да, кезинде буркан шаркан түшүп да, ойдо жокту ойго салып, күүдө жокту күүгө салып, адам оюн жанчып да, коркутуп да, курчутуп да, көкөлөтө учуруп да, жерге чөгөрүп да, акыры бүтүндөй кең бир дүйнөнү акыл эске, сезимге жайпата төгүп отурган бул ой жеткис, кол жеткис, акылга оңой менен сыйгыс, ал түгүл ушуну адамдын дили, тили жартты дегенге оңой менен ишенбей турган, антейин десең колунда турган, окулуп жаткан, ойго салып дүйнөнүн түркүн жагына урунтуп кайра жаратып, оюнду оңго, санаанды санга бөлгүч зор күчкө ишенбей койбойсун.

Эпостогу ар бир каарман, айбанат, жаратылыш да сенден улуу, бийик кайталангыс, аларга салыштырганда өзүңдүн мажүрөөлүгүңдү байкабайсың, башкача боло түшөсүн, эмгек деген эмне экенин, ойлоо деген эмне экенин, ыр, уйкаш, боек, көрк деген эмне экенин, татаалдык, кагылыш кандай экенин, андан кантип алып чыгуу, чиеленген түйүндү кантип чечмелөө керек экенин түшүнөсүн. “Манас” өзүнчө эле бир Ала-Тоо экенин байкайсың”[1.]-дегендей, чындыгында эне тилибиз элибиздин маданий жашоо маңызында, элдик оозеки чыгармачылыгында, руханий жан дүйнөсүндө эң башкы орунду ээлеп келген.

Элибиздин залкар адамы, дүйнөлүк жазуучу Чынгыз Айтматов: “Манас” окен эпос болгону эчен бир доорлор сүрүлүп, замандан-заман алмашты. Мезгил закымында нечен бир өмүр көчтөр өттү сапырылып.... Кезинде кыргыз өсүп-өнүгүүнүн не бир бийик чектерине чыгып, ооматы артып, атагы дүйнөгө дүңгүрөп, улуу каганат, улуу мамлекет болуп турган учуру болду. Аткан сайын орошондоп турган тунук булак көзү мөлтүлдөп ачылгандай, акыл чабыты шаңшый чыгып, дамамат бакыт ой келип турат.

Эпос жөнүндөгү орошон ойдун улам бир тамчысынан кагазга түшүп, элге тартууланып турганынын өзү чоң каниет”[2.] - дейт улуу жазуучубуз.

Айтылган залкар ойлордун учугун анадан ары улай турган болсок тарыхта кыргыз эли байыркы элдерден экенин баарыбыз жакшы билебиз. Ал эми кыргыз тили кыргыз элинин

байланыш-катнаш куралы болуп, ошол байыркы мезгилден бери жашап келе жаткандыгында эч кандай шек жок. Кыргыз коомунун өсүп-өнүгүшү менен бирге өзүнүн бүткүл жашоо доорунда кыргыз тили тынымсыз өнүгүп, лексикалык каражаттары өркүндөп байып келген. Өткөн кылымдагы Октябрь революциясына чейин кыргыз тили негизинен эки чоң функцияны аткарып келген.

Биринчиси кыргыздын күнүмдүк турмуш тиричилигинде пикир алышуунун каражаты катары колдонулса, экинчи функциясы бул элдик оозеки чыгармачылыктын тили болгон. Кыргыз тилинде “Манас” башатаган элдик оозеки чыгармачылыктын бай үлгүлөрү жаралган. Бирок, оозеки түрдө улуу жазуучубуз Ч.Айтматов айткандай дүйнөлүк поэзиянын океаны “Манасты” жараткан “жазуусуз” кыргыз эли мурда өзүнүн улуттук жазма адабий тилине ээ боло албаса да, аны оозеки түрдө ооздон-оозго өткөрүп сактап келүү менен өзүлөрүнүн ой жүгүртүүсүнүн, акыл тутумунун күчтүүлүгүн көрсөтө алаган.

Мына тилдин касиети, тилдин күчү элдик элдик оозеки чыгармачылыкты кандай деңгээлге көтөргөн. Ушундай элдик оозеки чыгармачылык Октябрь революциясына чейинки мезгилдерде эле кыргыз тилинде, негизинен кол жазма аркылуу аз санда болсо дагы акырындап калк арасына тараган. Алар көбүнчө ыр түрүндөгү чыгармалар (мисалы: Молдо Кылычтын, Тоголок Молдонун, Молдо Нияз ырчынын, Ысак Шайбеков жана башкалардын ырлары, санаттары, казалдары) болгон.

Ал эми Совет мезгилине келсек кыргыз тили улуттук тил катары жогорку деңгээлде өсүп өнүгө алаган жок. Ошондой болсо дагы жазма адабий тил, кыргыз тилинин лексикалык, фонетикалык, грамматикалык жана башка тилге тийешелүү болгон көптөгөн маселелер чечилип, кыргыз тилине байланыштуу болгон жакшы иштер жазылгандыгын билебиз. Кыргыз тилинде толгон токой адабий, илимий жана башка чыгармалар жаралды, айылдык, райондук деңгээлде иш кагаздары кыргыз тилинде жүргүзүлгөн, орто мектептерде жана айрым жогорку окуу жайларда окутуу да кыргыз тилинде окутулган.

Азыркы илим-билим жетишкен, техниканын заманында китеп окуу маселеси болуп көрбөгөндөй артка чегинди. Жаштар эле, - дейин десем, орто муундагылар деле китеп окуп кыйратканын көрбөйсүң. Бош убактысын телевизор көрүп, же компьютерге асылып өткөрөт. Анан кайдан китеп бетин ачсын. Экинчи бир жагдай, республиканын басылмаларынан жарык көрүп жаткан көркөм адабияттардын нускасы аз, баасы жогору. Туш тараптан кысып келген каатчылыктын айынан, окурмандардын китеп сатып алууга шарты жок. Чөнтөктөрү жука[3.].

Айрыкча, бул маселе Кыргызстандын как жүрөгү болгон Бишкек шаарында жана анын тегерегинде жайгашкан облус, райондордо өтө көйгөйлүү, бирок анча-мынча адамадарды гана эске албаганда, эч кимдин деле башын оорутуп, акылын жоорутпай турган көп көйгөйдүн бирине айланды. Анткени, жогоруда айтылгандай, буга баш оорута тургандардын, тактап айтканда бийлик бутактарына отурган айрым тиешелүү чиновниктердин, адистердин көбү, өздөрү мамлекеттик тилди жакшы билишпейт, Мунун дагы бир себеби, баштагы, совет мезгилиндегидей эле башкаруу кызматтарында азыр да орус тилдүү киргиздер басымдуулук кылышат.

“Балык башынан сасыйт” болуп, мамлекеттик деңгээлдеги расмий чогулуштардын болжолдоп айтканда 90%ы (керек болсо облустарда, райондордо) расмий тилде өткөрүлөт.

Эгерде кимдир бирөөлөр (кедээ кабарчылар) тарабынан мамлекеттик тилде сүйлөп берүүсүн өтүнгөн же талап кылган учурларда, айрым адистер ийнин куушуруп, алакан

жайышат. Ал түгүл ал адамга: “А эмне, орусча түшүнбөйсүзбү?” –деп таң калуу, кемсинтүү менен карап, кыргыз тил менен өлкө өнүгө албай тургандыгын айтып, акылдуусунушат.

Баарынан өкүнүчтүүсү, өзүнүн эне тилин билбегендик - өзүнүн ким экендигин, менталитетин, тарыхын, аларда жаткан не бир керемет касиеттерди, анын ичинде нарктуулукту, салттуулукту билбегендик деген сөз экенин ошол эл тагдырын чече турган жерде отурган киргиздин түшүнбөгөндүгү! Ал эми бул –анын өз улутуна, өз мамлекетине карата толук кандуу патриот эмес экендиги, ал тургай душманы экендигин андабагандыгы! Андан ары эмне болот десеңиз, тил менен дилди жоготуу –акырындап улуттун жоголушуна алып барарына: “Кыргыз тили – жакынкы аралыкта жок болуучу тилдердин бири” деген дүйнөлүк статистика да айтып жатпайбы!

Дүйнөлүк адабияттын алпы, тээ келечекти көрө билген ойчул жазуучу Чыңгыз Айтматов бир канча жылдар мурун маңкурт жөнүндөгү икаяны жөн жазды дейсизби?.. Анын жазылганына канча убакыт өттү? Бирок, ошондон бери эл башында тургандардын арасынан “оор уйкудан ойгонуп”, жүрөгү “зырп” этип, безге сайгандай селт этип баш көтөрүп, акылына келген, элди туура жолго баштаган бирөө-жарымдын чыкпай келгени кандай өкүнүчтүү?! [4].

Башкасын айтпаганда да, мамлекетибиздин күзгүсү болгон көчөлөрүбүздө көрнөк-жарнактар ар кайсы тилдерде ойкуштата-кайкыштата шөкөттөлүп, илинип турат. Шаар ичиндеги эң ири мекемелер - кафе, ресторандардын ж.б. аттары англисче, французча, орусча, түркчө...

Мындай көйгөйдүн күнөөкөрү ким? Албетте, ар бирибиз. Эң башкысы, ушул убакка чейин мунун баарын көрбөй, көрсө да элес албай, көңүлдүн сыртында калтырып коюп, өзүнүн гана көмөчүнө күл тартып келген, бийликтин башында тургандар.

Антпегенде, таалим – тарбия туура болгонунда, Кыргызстандын аймагында жашап жатып, эч бир бейкүнөө наристе: “Менин мекеним – Өзбекстан!” деп айтмак эмес. Мамлекеттин башында турган башчыларыбыз Манасты билгенде, анын маани-маңызын жан дүйнөсүнө, тулку боюна сиңирип турганда: “Кулаалы таптап куш кылдым, курама жыйып журт кылдым” дегендей өлкөбүздөгү көп улут эчак эле жуурулушуп, бир эл болуп калмак!..

Кыргыз тилинин маселесине күйгөндөр да, күйбөгөндөр да бар. Андыктан акыркы кездерде “Баягынын баяны дегендей” бул маселе көтөрүлө калса эле кадыресе көрүнүштөй кабыл алып да коймой адатка айланды. Кыязы бул тема тажатып жибергендей. Бирок, иш жүзүндө андай эмес. Тил билинбей, дегеним ар кандай жоромолдорго карабай акырындык менен өз нугунда өнүгүү жолуна түшкөндөй.

Колдонулган адабияттар:

1. Н. Байтемиров “Тил...Дил” \ \ Советтик Кыргызстан. №141(19042) 18-июнь, 1988-жыл.
2. Ч. Айтматов. Кыргызстан маданияты-17-декабрь, 1987-жыл.
3. Кутбилим. 1-июнь, 2014-ж.
4. Ж. Исабаева. Кыргыз Туусу. №73(23561) 20-сентябрь, 2011-жыл.
5. С.Д. Канцельсон. Краткий очерк языкознания, Ленинград: ЛГУ, 1941.

Рецензент: ф.и.д., проф.м.а. К.Джаманкулова

Сабралиева Т. М., Сейтказиев М. Т., Акматов А. Р

Биология илимдеринин кандидаты, доцент Кыргыз-Түрк Манас Университети,
Педагогика илимдеринин кандидаты Кыргыз-Түрк Манас Университети,
Окутуучу-машыктыруучу Кыргыз-Түрк “Манас” Университети

11-15 ЖАШТАГЫ МУШКЕР БАЛДАРДЫН ФИЗИКАЛЫК ӨНҮҮҮСҮН ЖАНА ИШ ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮН ИЗИЛДӨӨ

ИССЛЕДОВАНИЕ ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И ФИЗИЧЕСКОЙ РАБОТОСПОСОБНОСТИ ДЕТЕЙ 11-15 ЛЕТ, ЗАНИМАЮЩИХСЯ БОКСОМ

STUDY OF THE PHYSICAL DEVELOPMENT OF YOUNG WRESTLERS (11-15 YEARS OLD) AND THEIR CAPACITY

Аннотация: Изилдөөгө 11-15 жаштагы мушкер балдардын физикалык өнүгүүсү жана иш жөндөмдүүлүгү алынган. Мушкер балдардын физикалык өнүгүшү антропометрия, иш жөндөмдүүлүгү Гарвардык степ-тест методу менен аныкталды. 11-15 жаштагы мушкерлердин тулку боюнун өркүндөшү өсүп-өнүгүүнүн законченемдүүлүктөрүнө баш ийет. Мушкерлердин ишмердүүлүгүнүн деңгээли адабият көрсөткүчтөр менен салыштырууда начар деңгээлде экени байкалды.

Негизги сөздөр: физикалык өнүгүүсү, иш жөндөмдүүлүк, мушкер, бокс, балдар, салмак, дене узундугу, көкүрөк клеткасы.

Аннотация: Были исследованы физическое развитие и работоспособность детей 11-15 лет, занимающихся боксом. Физическое развитие боксеров определяли методом антропометрии и работоспособность Гарвардским степ тестом. Физическое развитие боксеров подчиняется закономерностям роста и развития организма. При сравнении с литературными данными уровень работоспособности боксеров оценивается как слабое.

Ключевые слова: физическое развитие, работоспособность, боксер, бокс, дети, вес, рост тела, грудная клетка

Abstract: The research studied the physical development of children at the age of 11-15 years who go in for box. Their physical development level was identified with the help of anthropometry, while capacity was determined by the Harvard step-test. The physical development of boxers is consistent with the natural laws of organism growth and development. In the comparison of boxers' capacity with the data provided in the literature, it was found that the capacity level of boxers is low.

Keywords: physical development, capacity, boxer, box, children, weight, body height, chest.

Физикалык ишке болгон жөндөмдүүлүк адамдын мүмкүнчүлүктөрүнүн интегративдүү чагылышы болуп саналат, бул түшүнүккө анын саламаттыгы кирет жана объективдүү факторлордун катарында сыпатталат. Аларга төмөнкүлөр кирет: тулку-бойдун түзүлүшү

жана антропометрикалык көрсөткүчтөр, аэробдук жана анаэробдук жолдор менен энергоазыктардын механизмдеринин кубаттуулугу, сыйымдуулугу жана натыйжалуулугу, булчундардын күчү жана чыдамдуулугу, нейрондук координация, таяныч кыймылдаткыч аппараттын абалы, энергоресурстар процесси катары нейроэндокриндик регуляция, психикалык абал.

Адамдын оптималдуу функционалдык абалга ар кандай машыктыруучу жүктө жана мелдештик ишмердүүлүктө жетиши бүгүнкү күнгө чейин актуалдуу бойдон калып келүүдө [1,505-6]. Бокс жекемежеке беттешүүсүндө өзүнүн вариативдүү жана карама-каршылыктуу мүнөзү менен, жогорку эмоциялык чыңалууда жана спортчунун организмине ар түрдүү таасир этүү менен спорттун абдан татаал түрүнүн бири болуп саналат [2,113-6].

Мушкерлердин машыктыруучулук жүктөрдү эсепке алууга аракеттерди атайын машыктыруучу жүктөрдүн шкаласынын жардамы менен көрүү машыктыруучу күндөрдүн интенсивдүүлүгүн жана микроциклиди балл менен баалоого мүмкүндүк берет. [3,12-16-6]. Бирок ушул убакка чейин бокстун практикасында 11-15 жаштагы мушкерлердин физикалык ишке болгон жөндөмдүүлүгүн жана физикалык, функционалдык көрсөткүчтөрүнүн калыптанышы жана өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүгү тууралуу маалыматтар жетишсиз. Анткени алар стандарттуу тесттерди пайдалануунун негизинде спортчулардын физикалык жактан ишке болгон жөндөмдүүлүгүнүн деңгээли тууралуу объективдүү маалыматты алууга мүмкүндүк берет.

Улан-кыздардын физикалык жактан өрчүүсү-бул морфологиялык жана функционалдык белгилердин жыйындысы, алардын айлана чөйрө шартарынан болгон өз ара байланышы жана көз карандылыгы, ошондой эле ал организмдин убакыттын ар бир учурунда бышып жетилүү жана иштеп туруусунда сыпаталып турат [4,45-6].

Изилдөөнүн максаты

Бокс менен машыккан 11-15 жаштагы мушкерлердин физикалык өнүгүүсүн жана иш жөндөмдүүлүгүн деңгээлин изилдөө.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Бокс менен машыккан 11-15 жаштагы өспүрүмдөрдүн физикалык өнүгүү деңгээлин аныктоо.

2. Бокс менен машыккан 11-15 жаштагы өспүрүмдөрдүн иш жөндөмдүүлүгүн баалоо.

Изилдөөнүн объектиси жана уюштурулушу

Изилдөөнүн объектиси:

Изилдөөгө Бишкекте жайгашкан «Боец» жана «Ак-барс» спортклубунун 11-15 жаштагы бокс менен машыккан 50 мушкер бала катышышты.

Изилдөөнүн методдору

Адабияттарга аналитикалык сыпаттама жүргүзүү.

• Мушкер балдардын физикалык өнүгүшү антропометрикалык метод менен аныкталды.

Мушкер балдардын иш жөндөмдүүлүгүн Гарвардык степ-тест методу аркылуу аткарылды. Гарвардык степ тестин индексин кийинки формула аныкталды $GSTI =$

$$\frac{t \times 100}{(f_1 + f_2 + [f_3] \times 2)}, \text{ мында}$$

t – аткарылган жумуш жүгүнүн узактыгы,

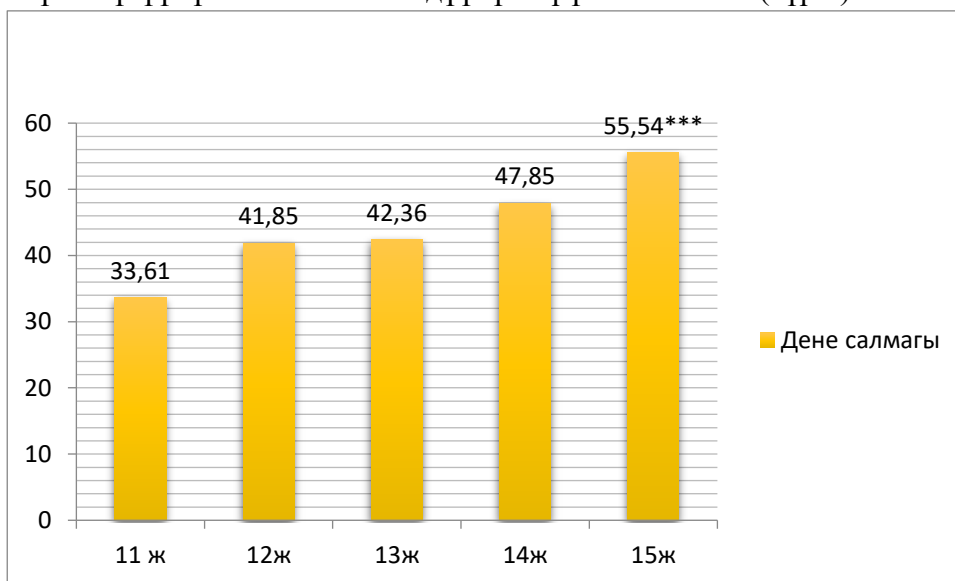
f₁, f₂, f₃ – кайра калыбына келүүнүн 2-, 3- жана 4-минуталардын 30сек ичиндеги пульс.

- Математикалык статистикалык методдор.

1. 11-15 жаштагы бокс менен машыккан мушкерлердин физикалык өнүгүүсүнүн аныктоо

Дененин салмагы

Изилдөөнүн негизинде алынган көрсөткүчтөргө таянсак, анда мушкерлердин жашы жогорулаган сайын салмагы өсөт. Эгерде 11 жаштагы мушкерлердин $33,61 \pm 1,14$ кг болсо, ал эми 12 жашта $41,85 \pm 1,15$ кг га барабар болгон, 13 жашта, $42,36 \pm 1,5$ кг 14 жаштагы мушкерлердин салмагы $47,85 \pm 2,73$ кг жогорулады, ошондой эле 15 жаштагы мушкерлердики $55,54 \pm 2,75$ кг болгондугу аныкталды. 11 жаштагы мушкерлердин салмагы 12 жаштагы мушкерлеге салыштырмалуу 8,24 кг жогору, ал эми 13 жаштагы мушкерлер 14 жаштагы спортчуларга караганда 5,49 кг жогору, ошондой эле 11- 15 жаштагы мушкерлердин дене салмагынын айырмачылыгы 21,93 кг болгон. Демек дененин салмагы өсүп өнүгүүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүнө баш ийет (сүр.1)

1-сүрөт. 11-15 жаштагы мушкерлердин дене салмагынын көрсөткүчтөрү

Дене боюнун узундугу

11-15 жаштагы бокс менен машыккан спортчулардын боюнун узундугу жашы жогорулаган сайын өсөт, 11 жаштагы мушкерлердин боюнун узундугу $145,07 \pm 1,35$ см, ал эми 12 жаштагылардыкы $150,00 \pm 1,60$ болгон. 13 жаштагы мушкерлердики $154,45 \pm 3,50$, 14 жаштагылардыкы $158,81 \pm 2,65$ эки жаш арасындагы боюнун узундугунун айырмачылыгы 4,36 см болду. Эң жогорку бойдун узундугу 15 жаштагы мушкерлерде белгиленди $166 \pm 2,60$ см .

2-сүрөт. 11-15 жаштагы мушкерлердин дене боюнун узундугу

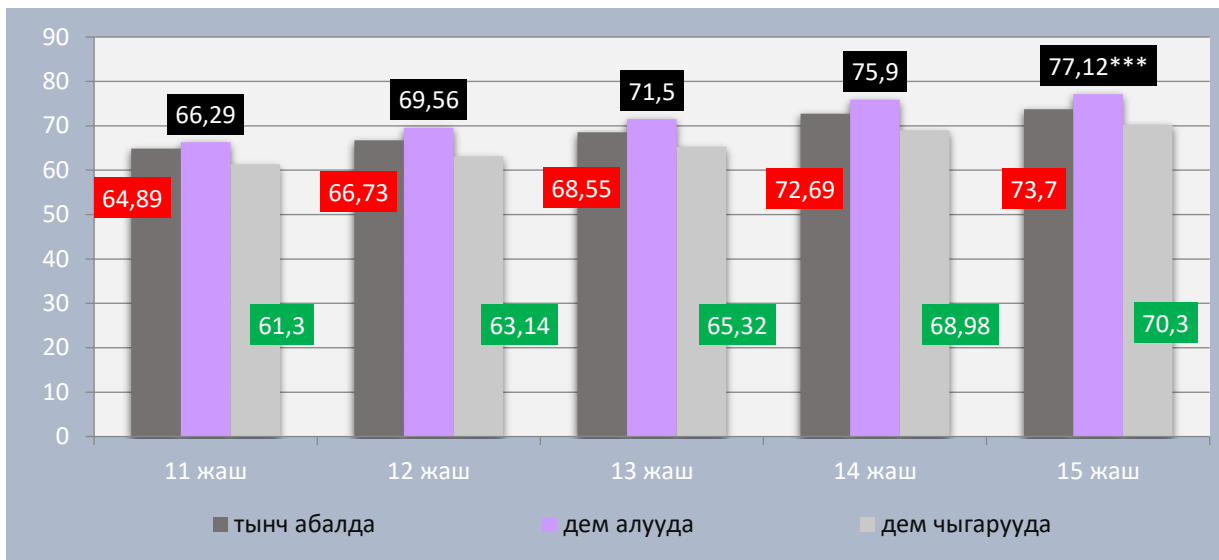
15 жаштагы спортчулар менен 11 жаштагы спортчулардын боюнун узундугунун айырмасы 20,9 см ди түздү, айырмачылык анык ($P < 0,001$)

Көкүрөк клеткасынын көлөмү

Көкүрөк клеткасынын көлөмү тулку бойдун өсүшүнүн эн маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири болуп саналат. Тынч абалда көкүрөк клеткасынын көлөмү 11 жаштагы мушкерлердин $64,89 \pm 0,84$ см болсо, ал эми 12 жаштагы мушкерлердики $66,73 \pm 1,0$ см болду. 13 жаштагылардыкы $68,55 \pm 1,9$ см, 14 жаштагы $72,69 \pm 1,7$ см эки жаш арасындыгы аралык 4,14 см болгондугу аныкталды. 11-15 жаштагы эң чон көрсөткүч 15 жаштагы мушкерлердики $73,7 \pm 0,9$ см табылды.

Дем алуу учуранда көкүрөк клеткасынын көлөмү, эң жогорку көрсөткүч 15 жаштагы мушкерлердики ($77,12 \pm 1,50$ см) аныкталды ал эми 11 жаштагы мушкерлердики $66,29 \pm 0,9$ см эң төмөн көрсөткүч болду. 12 жаштагы көкүрөк клеткасынын көлөмүнүн көрсөткүчү дем алуу учурунда $69,59 \pm 2,1$ см, ал эми 13 жаштагылардыкы ($71,5 \pm 2,25$ см) жана 14 жаштагылардыкы $75,90 \pm 2,3$ см болгондугу аныкталды.

Дем чыгаруу учурунда көкүрөк клеткасынын көлөмүнүн көрсөткүчү 11 жаштагылардыкы ($61,30 \pm 0,8$ см) 15 жаштагылардыкынан ($70,03 \pm 1,2$) 8,73 см айырмачылык болду. ($P < 0,001$)

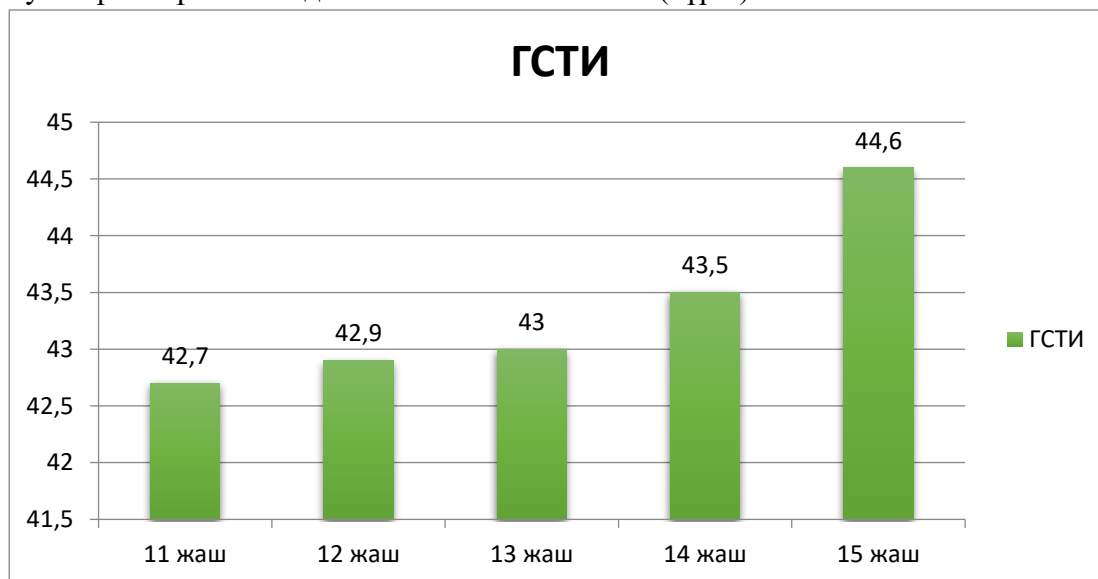

3-сүрөт Көкүрөк клеткасынын көлөмүнүн көрсөткүчү

2. 11-15 жаштагы мушкерлердин иш жөндөмдүүлүгүнүн көрсөткүчтөрү

Спортчулардын иш жөндөмдүүлүгү ар кандай формадагы булчуң иш аракетинде болот. Эгерде изилденип жаткан адамдын ишмердүүлүгү жөнүндө маалымат алынбаса, анда анын ден соолугунун абалы социалдык-экономикалык шарттары эмгекке жана спортко болгон даярдыктары жөнүндө айтууга кыйын.

11-15 жаштагы бокс менен машыккан мушкерлердин иш жөндөмдүүлүгүнө анализ жүргүзсөк, анда 11 жаштагы спортчулардын иш жөндөмдүүлүгү $42,7 \pm 2,2$ км/мин га, 12 жаштагы спортчулардыкы $42,9 \pm 1,8$ км/мин барабар. 13 жаштагы спортчулардын иш жөндөмдүүлүгү $43 \pm 2,2$ км/мин га, 14 жаштагы спортчулардыкы $43,5 \pm 1,8$ км/мин барабар. Ал эми 15 жаштагы мушкерлердики $44,6 \pm 1,8$ км/мин. иш жөндөмдүүлүгү башка курактагы балдардыкына салыштырмалуу жогоруу болгон, бирок балоо критериасын карап көргөндө бул көрсөткүч төмөн деген баа менен бааланат (сүр.4)

Сүрөт-4. 11-15 жаштагы мушкерлердин иш жөндөмдүүлүгүнүн көрсөткүчтөрү

Г.А.Макарованын (5, -6) баалоо көрсөткүчтөрүн биздин көрсөткүчтөр менен салыштырсак анда 11-15 жаштагы балдардын иш жөндөмдүүлүгүнүн көрсөткүчтөрү начар деңгээлде болгону аныкталды (таб.1)

Таблица 1. - Гарвард степ-тестинин жыйынтыгын баалоо (Макарова Г.А.,2003)

Бааланышы	Гарвард степ-тестинин индекси		
	Дени сак машыкпаган адамдарда	Спорттун ациклдүү түрлөрүнүн өкүлдөрүндө	Спорттун циклдүү түрлөрүнүн өкүлдөрүндө
Начар	56 дан төмөн	61 ден төмөн	71 ден төмөн
Ортодон төмөн	56-65	61-70	71-80
Орто	66-70	71-80	81-90
Ортодон жогору	71-80	81-90	91-100
Жакшы	81-90	91-100	101-110
Эң жакшы	90 дон жогору	100 дон жогору	110 дон жогору

Мушкер балдардын иш жөндөмдүүлүгүнүн начар болушунун себеби биздин оюбуз боюнча чыдамкайлуулукту өстүрүүчү көнүгүүлөрдүн аз колдонушу жана вегетативдик системанын жүктөмгө болгон адаптациялык реакциясынын төмөндүрөөк болушу анткени жүрөк-кан тамыр системасынын функционалдык системасы организмдин физикалык ишке болгон жөндөмдүүлүгүнүн деңгээлинин натыйжасы катары көрүнөт.

Гарвард степ-тестин теориялык негизи болуп физиологиялык мыйзам ченемдүүлүк эсептелет, иштөө узактыгы 170-200 мин/ кагуу га барабар болгон пульска ылайык жана мындай физикалык жүктү аткаргандан кийинки кайра калыбына келүү ылдамдыгы жетиштүү деңгээлде жүрөк-кан тамыр системасынын функционалдык системасын мүнөздөп турат жана организмдин физикалык ишке болгон жөндөмдүүлүгүнүн деңгээлинин натыйжасы катары көрүнөт [6,173-6].

Узака созулган чыңалуучу машыгууга карабастан, эгерде машыгуу начар туура эмес түзүлгөн болсо, машыгуунун деңгээли төмөн бойдон калат да спорттук чеберчилик спорттун разрядынын нормативинен жогорулабайт [7,57-616.,8,101 б.]

КОРТУНДУ

1. 11-15 жаштагы бокс менен машыккан мушкерлердин тулку боюнун өркүндөшү өсүп-өнүгүүнүн законченемдүүлүктөрүнө баш ийет.
2. 11-15 жаштагы бокс менен машыккан мушкерлердин ишмердүүлүгүнүн деңгээли адабият көрсөткүчтөр менен салыштырууда начар деңгээлде экени байкалды.

Колдонулган адабияттар:

1. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. Учеб. Для институтов физ. Культуры. М.: ФиС, 1991. - с. 505
2. Гасков А.В. Структура и содержание тренировочно-соревновательной деятельности в боксе. Монография. Изд. Красноярского гос. Универ., 2004. - с. 113
3. Мокеев Г.И. Методика планирования предсоревновательной

- подготовки боксеров//Бокс:Ежегодник.-М.: ФиС, 1981.-с.12-16
4. Турусбеков Б.Т.Акбанова Г.А.Возрастная физиология.Учебник для института физической культуры и спорта.Бишкек,2010.-с45
5. Макарова Г.А.Спортивная медицина:Учебник.-М.:Советский спорт,2003.-с.-145-146
6. Джанузаков К.Ч. Илимий изилдөөнүн негиздери жана спортто колдонулуучу методдору: Окуу куралы.-КББАнын “Билим” басма борбору, Б.: 2014.- 173б.
7. Солодков А.С. Петербургские этюды физиологии спорта//Теория и практика физической культуры.-2004.№4.с.57-61
- 8.Солодков А.С. Состояние функций организма и работоспособность моряков. Л.:Медицина,1980.-с.192

Рецензент: п.и.к., доц. м.а. Кыдыралиев А.Т.

УДК: 796.034.2.616-053.5:591.121

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-151-155

Сабралиева Т. М., Сейтказиев М. Т., Джамангулов Д. К.

Биология илимдеринин кандидаты, доцент, Кыргыз-Түрк Манас Университети,
Педагогика илимдеринин кандидаты, Кыргыз-Турк Манас Университети,
Машыктыруучу- окутуучу, Кыргыз - Турк Манас Университети

СУУДА СҮЗҮҮ МЕНЕН МАШЫККАН 14-15 ЖАШТАГЫ ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ДЕМ АЛУУ СИСТЕМАСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

ОСОБЕННОСТИ ДЫХАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ПОДРОСТКОВ 14-15 ЛЕТ, ЗАНИМАЮЩИХСЯ ПЛАВАНИЕМ

THE PECULIARITIES OF RESPIRATORY SYSTEM OF YOUNG SWIMMERS 14-15 YEARS OLD

Аннотация: Илимий макалада сууда сүзүү менен машыккан 14-15 жаштагы өспүрүм балдардын дем алуу системасынын өзгөчөлүгү изилдөөгө алынган.

Өспүрүмдөрдүн дем алуу көлөмдөрүн спирометрия методу жана Штанге-Генче сынамдары менен аныктоо жүргүзүлдү. Изилдөөнүн негизинде сууда сүзүү менен машыккан балдардын дем алуу көлөмдөрүнүн көрсөткүчтөрү машыкпаган балдардын көлөмдөрүнө салыштырмалуу жогору экени тастыкталды. Сууда сүзүү менен машыккан балдардын гипоксиялык абалга болгон чыдамдуулугу машыкпаган балдарга салыштырмалуу жогору болгону аныкталды.

Негизги сөздөр: сууда сүзүү, дем алуу, көлөмдөр Штанге, Генче, өспүрүм, спирометрия, машыкан, машыкпаган.

Аннотация: В данной работе изучаются особенности дыхательной системы подростков 14-15 лет, занимающихся плаванием. Дыхательные объемы определяли методом спирометрии и методом Штанге-Генче. В результате исследования выявили, что у

подростков, занимающихся плаванием дыхательные объемы больше и выносливость к гипоксическим состояниям превышают показателей подростков незанимающихся спортом.

Ключевые слова: плавание, дыхание, объемы, Штанге, Генче, подросток, спирометрия, тренированный, нетренированный

Abstract: The paper studies peculiarities of the respiratory system of 14-15 years youth who go in for swimming. We determined the respiratory air volume with the help of spirometry, as well as the Shtange's and Genchi's tests. The research's outcome has revealed the indices of respiratory airflow and endurance to hypoxia were higher among adolescents, engaged in sports training, than of those who didn't go for sport at all.

Keywords: swimming, respiratory air, Shtange, Genchi, teenager, spirometry, trained, untrained

Сууда сүзүү — спорттун массалык жана кеңири таралган түрү. Сууда сүзүү менен машыкканда бүт булчуң системасы иштеп, организмдин келишимдүү өсүшүнө түрткү берет. Сууда сүзүү менен такай машыгуу балдарда муундардын кыймылдуулугун, чыдамкайлыкты, күчтү, ыкчамдыкты, өнүктүрөт, буттун, колдун, дененин булчуңдарын бекемдейт, адамдын тулку боюнун келбетинин бузулушун алдын алууга шарт түзүп жана оңдоп-түзөөгө жардам берет.

Изилдөөнүн максаты: Сууда сүзүү менен машыккан 14-15 жаштагы өспүрүмдөрдүн дем алуу көлөмдөрүн жана функционалдык реакцияларын изилдөө.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Сууда сүзүү менен машыккан 14-15 жаштагы өспүрүмдөрдүн дем алуу көлөмдөрүн аныктоо
2. Сууда сүзүү менен машыккан 14-15 жаштагы өспүрүмдөрдүн дем алуу системасынын функционалдык реакциясын аныктоо

Изилдөөнүн объектиси жана уюштурулушу

Изилдөөнүн объектиси:

Бишкек шаарындагы “Дельфин” сууда сүзүү спорт мектебинде машыккан 14-15 жаштагы эркек балдар болду жана Бишкек шаарында жайгашкан №88 Бобулов атындагы мектептеги машыкпаган балдар изилденди. Изилдөөгө 14 жаштагы машыккан балдардын ичинен 20 бала катышты, машыкпаган балдардын саны -19.15 жаштагы балдардын арасынан 18 бала машыккан балдар түздүү ал эми машыкпаган балдардын саны 17 болду.

2. Изилдөөнүн методикасы

1. Адабияттардын аналитикалык сыпаттамасы жүргүзүлдү
2. Дем алуу көлөмдөрүн атайын кургак спирометр прибору менен аныктадык (Спирометр СПП ТУ 64-1-2267-77)
3. Штанге-Генче сынамы аркылуу дем алуу системанын функционалдык абалын аныктоо жүргүзүлдү

Изилдөөнүн жыйынтыгы

1. Сууда сүзүү менен машыккан 14-15 жаштагы өспүрүмдөрдүн дем алуу көлөмдөрүнүн көрсөткүчтөрү

Алынган жыйынтыктардын негизинде 14-15 жаштагы балдардын дем алуу көлөмдөрүнүнүн көрсөткүчтөрү жашы чоңойгон сайын жогорулайт. 14 жаштагы машыккан балдардын көрсөткүчү $302,4 \pm 2,8$ мл түзсө, ал эми машыкпаган балдардыкы

260,3±2,5 мл түзөт, 15 жашта дагы машыккан балдардын көрсөткүчү машыкпагандарга салыштырмалуу 54,6 мл жогору экени анык (P<0,001).

Сууда сүзүүчү спортчулардын функционалдык даярдыгы аткаруунун кубатынын чоң даражасы, функционалдык үнөмдүүлүк, физиологиялык тутумдун мобилдүүлүк мүмкүнчүлүктөрү, дем алуу жана кан алмашуунун өнүгүү деңгээли менен шартталат [1,2].

Дем чыгаруунун резервдик көлөмүнүн көрсөткүчү машыкпаган балдардын көлөмүнө салыштырмалуу жогору болгону аныкталды. 14 жаштагы машыккан балдардын көрсөткүчү машыкпагандарга салыштырмалуу 159,9 мл (P<0,01), ал эми 15 жаштагы машыккан балдардыкы 182,6 мл жогору экени далилденди (P<0,001). 14 жаштагы машыккан балдардын дем алуунун резервдик көлөмү 2250,1±7,5 мл барабар ал эми машыкпагандардыкы 1249,7±5,7 мл түзөт. 15 жаштагы машыккан балдардын көрсөткүчтөрү да машыкпагандарга салыштырмалуу жогору. Сууда сүзүү менен систематикалык машыгуу дем алуу системасына оң таасирин тийгизет, анан кыймыл - аракетин жакшыртат жана бекемдейт. Бул сууда сүзүүнүн адаттан тышкары шарттарда да дем алгандыгына байланыштуу суунун тосколдуктарын женип дем алат жана дем чыгырат.

Сууда сүзүү менен машыккан балдардын өпкөсүнүн жашоо сыйымдуулугунун көрсөткүчтөрү машыкпаган балдардыкына салыштырмалуу жогору, 14 жашта 3800,4±8,5мл барабар, машыкпагандардын көрсөткүчтөрү 2800,5±6,7мл түзөт, ал эми 15 жаштагы машыккан балдардыкы 4100,2±9,0мл ал эми машыкпагандардыкы 3005,3±8,1 мл P<0,001 анык болгонун таблица 1 тастыктайт. Өпкөнүн клеткасына суунун тийгизген басымы толугураак дем алууга жана ошол эле учурда өпкө клеткаларын кенейткен булчундарды өнүктүрүүгө жардам берет. Булардын баары өпкөнүн жашоо сыйымдуулугунун көбөйүшүнө жана сууда сүзгөн спортчулардын дем алуу системасынын функционалдык мүмкүнчүлүктөрүн жогорулашына алып келет [3].

Таблица 1 - Сууда сүзүү менен машыккан жана машыкпаган 14-15 жаштагы балдардын дем алуу көлөмдөрүнүн көрсөткүчтөрү

Жашы	Дем алуу көлөмү(мл)		Дем чыгаруунун резервдик көлөмү(мл)		Дем алуунун резервдик көлөмү(мл)		Өпкөнүн жашоо сыйымдуулугу(мл)	
	Машыкан	Машыкпаган	Машыкан	Машыкпаган	Машыкан	Машыкпаган	Машыкан	Машыкпаган
14	302,4±2,8	260,3±2,5 ***	1450,4±4,1	1290,5±3,2**	2250,1±7,5	1249,7±5,7 ***	3800,4±8,5	2800,5±6,7 ***
15	330,1±3,0	275,5±2,1 ***	1503,0±4,7	1320,4±4,1 ***	2267,0±7,0	1409,4±6,1 ***	4100,2±9,0	3005,3±8,1 ***

Эскертүү: ***P<0,001 –анык, ** P<0,01 –анык

Сууда сүзүү менен машыккан жана машыкпаган балдардын жашы чоңойгон сайын функционалдык калдык көлөмүнүн көрсөткүчтөрү жогорулайт. 14 жаштагы машыккан балдардын көрсөткүчтөрү машыкпагандарга салыштырмалуу 159,9 мл жогору, ал эми 15 жаштагы машыккан балдардын көрсөткүчтөрү 182,6 мл жогору. Өпкөнүн жалпы көлөмүнүн көрсөткүчү машыккан балдардыкы машыкпагандарга салыштырмалуу жогору экени аныкталды. 14 жаштагы машыккан балдардыкы 5600,0±9,5мл барабар болсо

машыкпагандардыкы $4300,5 \pm 6,6$ мл барабар, 15 жашта машыккан балдардыкы $5600,2 \pm 9,4$ мл, машыкпагандардыкы $4505,3 \pm 8,8$ мл барабар экенин таблица 2 далилдейт.

Таблица 2 - Сууда сүзүү менен машыккан жана машыкпаган 14-15 жаштагы балдардын функционалдык калдык көлөмүнүн жана өпкөсүнүн жалпы көлөмүнүн көрсөткүчтөрү

Жашы	Функционалдык калдык көлөм (мл)		Өпкөнүн жалпы көлөмү(мл)	
	Машыкан	Машыкпаган	Машыкан	Машыкпаган
14	$2950,4 \pm 5,0$	$2790,5 \pm 4,6$	$5600,0 \pm 9,5$	$4300,5 \pm 6,6$
15	$3003,0 \pm 6,8$	$2820,4 \pm 4,8$	$5600,2 \pm 9,4$	$4505,3 \pm 8,8$

2. Сууда сүзүү менен машыккан 14-15 жаштагы өспүрүмдөрдүн дем алуу системасынын функционалдык абалдарынын көрсөткүчтөрү

Эң эле жөнөкөй гипоксикалык сынамдарга Штангенин жана Генченин сынамдары кирет. Алар, адамдын гипоксияга жана гипоксемияга болгон көнүп кетүүсүн баалоого мүмкүндүк берет, тагыраак айтканда, организмдин кычкылтектин жетишсиздигине каршы туруу жөндөмдүүлүгү жөнүндө кандайдыр бир көрүнүш берип турат. Гипоксемиялык сынамдардын жогорку көрсөткүчтөрүнө ээ болгон адамдар физикалык жүктөрдү жакшыраак көтөрүшөт. Машыгуу процессинде, өзгөчө бөксө тоолуу шарттарда бул көрсөткүчтөр жогорулайт [4].

Сууда сүзүү менен машыккан балдардын Штанге сынамынын көрсөткүчтөрү машыкпаган балдардыкына салыштырмалуу жогору, 14 жаштагы машыккан балдардын көрсөткүчү $42,6 \pm 0,9$ сек барабар, ал эми машыкпаган балдардыкы $34,5 \pm 0,5$ сек түзөт, 15 жаштагы машыккан балдардын көрсөткүчү $45,5 \pm 0,8$ сек, ал эми машыкпагандардыкы $36,6 \pm 0,7$ сек түзөт. Алынган жыйынтыктардын негизинде 14 жаштагы машыккан өспүрүм балдардын Генче сынамынын көрсөткүчтөрү машыкпагандарга салыштырмалуу $7,1$ сек жогору, ал эми 15 жаштагы машыккан балдардын көрсөткүчтөрү $6,3$ сек жогору экенин таблица 2 тастыктайт.

Таблица 3 - Сууда сүзүү менен машыккан 14-15 жаштагы өспүрүмдөрдүн Штанге Генче сынамынын көрсөткүчтөрү

Жашы	Штанге		Генче	
	Машыкан	Машыкпаган	Машыкан	Машыкпаган
14	$42,6 \pm 0,9$	$34,5 \pm 0,5$	$32,5 \pm 0,7$	$25,4 \pm 0,3$
15	$45,5 \pm 0,8$	$36,6 \pm 0,7$	$33,6 \pm 0,8$	$27,3 \pm 0,6$

Кортунду:

1. Сууда сүзүү менен машыккан балдардын дем алуу көлөмдөрүнүн көрсөткүчтөрү машыкпаган балдардын көлөмдөрүнө салыштырмалуу жогору экени изилдөөнүн негизинде тастыкталды.

2. Сууда сүзүү менен машыккан балдардын гипоксиялык абалга болгон чыдамдуулугу машыкпаган балдарга салыштырмалуу жогору болгону аныкталды.

Колдонулган адабияттар:

1. Горбанева Е.П. Специфические особенности функциональной устойчивости у спортсменов с различным характером двигательных актов // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. 8(78), 2008. 51-56.
2. Солопов И.Н., Физиологические основы функциональной подготовки спортсменов. Волгоград: Волгоградская гос. акад. физ. Культуры., 2010.,78с.
3. Махнева М.Д., “Здоровый ребенок”. Рекомендации по работе в детском саду и начальной школе. Методическое пособие.-М:ФиС, 1980.,34с.
4. Джанузаков К.Ч., Илимий изилдөөнүн негиздери жана спортто колдонулуучу методдору. Окуу куралы.,Бишкек,2014.,162-164 б.

Рецензент: б.и.к., доц.м.а. Абдырахманова Д.О.

УДК 81'44

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-155-158

Сейдракманова С.Н.

И.Арабаев атындагы КМУнун ага окутуучусу

ПРЕДМЕТТЕР АРАЛЫК БАЙЛАНЫШТЫ ТҮЗҮҮ МЕНЕН БИРГЕ ОКУУЧУНУН ТАБИГЫЙ-ИЛИМИЙ ТҮШҮНҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ

ФОРМИРОВАНИЕ ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНЫХ ПОНЯТИЙ У ШКОЛЬНИКОВ НА ОСНОВЕ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ

THE FORMATION OF NATURAL SCIENCE CONCEPTS FOR THE STUDENTS ON THE BASIS OF INTERSUBJECT COMMUNICATIONS

Аннотация: Макала жалпы билим берүү мекемелеринде физиканы өтүү методикасына арналган.

Түйүндүү сөздөр: Физика, жомоктор, физикалык закондор, чыгаруу, колдонуу, кыргыз адабияты, методдор, предметтер аралык байланыш.

Аннотация: Статья посвящена методикам преподавания физики в общеобразовательных учреждениях.

Ключевые слова: Физика, сказки, физические законы, решение, применение, кыргызская литература, методы, межпредметные связи.

Annotation: The article is devoted to the methods of teaching physics in secondary schools.

Keywords: Physics, fairy tales, physical laws, decision, application, Kyrgyz literature, methods, interdisciplinary connections.

Физика – бул жаратылыш же табият жөнүндөгү илим жана ал адамдардын көптөгөн суроолорун канаттандыруу зарылчылыгынан пайда болгон. Андан ары өнүгүү үчүн жана азыркы жашоодо майнаптуу аракет жасоо үчүн ар бир адам физикалык закондорду билүүсү кажет.

Биз баарыбыз кичинекей кезибизде жомок угуп чоңойгонбуз. Жомокторду окуучулага жаңы материалды түшүндүрүүдө, теманы бышыктоодо, жекече иштерди өтүүдө колдонсо болот.

Физика сабагында көркөм адабияттан үзүндү колдонуу окуучулардын предметке болгон кызыгуусун арттырат, алардын сабак учурундагы көңүл буруусун жогорулатып, сабакка болгон активдүүлүгүн күчөтөт. Жана дагы предметтер аралык байланышты бекемдейт.

Мындай сабактын талабы - өтүлүүчү темага жараша жомоктун маазмуунун туура жазуу. Демек мындай учурда, мугалимге физикалык материалды жакшы билүүсү гана жетиштүү эмес болот, себеби аларды (физикалык материалды) балдарга туура түшүндүрүү үчүн жакшы жомокчу да болуусу кажет.

Жомокторду окуп жатып албетте биз андагы болуп жаткан табигый кубулуштар жөнүндө таптакыр ойлонуп койбойбуз. Ошондой болсо дагы алар жомоктордо абдан маанилүү ролду ээлейт. Байкоого ылайык, көпчүлүк учурда, жаратылыш кубулуштарын билгендер женишке жетет, ал эми билбегендери жеңилишет эмеспи.

Физикалык көз караш менен жомок окуунун негизинде окуучулардын предметке болгон терең кызыгуусу артылат.

Эмесе, жомокту кунт коюу менен угуп физиканы эстейбиз!

Илгери өткөн заманда бир хан болгон экен. Ошол хандын Акылай аттуу кызы болгон экен. Хандын кызынын сулуулугу жана сымбаты тууралуу сөздөр дүйнөнүн булуң бурчуна чейин тараптыр. Ханыша кыздын колунан көөрү төгүлгөн ууздугучу?

Эх, чиркин! Аны айтпаса болбойт, жана дагы, ханыша кыз физиканы аябай жакшыкөрчү экен. Жадагалса ханыша кыздын физикалык эксперименттерди жасоо үчүн атайын хан сарайдын ичиндеги бөлмөсү да болгон экен.

Күндөрдүн бир күнүндө шаар ичин бир кара куюн каптап келип баягы ханыша кызды белгисиз жакка алып кетет. Шаар тургундары абдан аң-таң болушат. Эми эмне болот?

Ошондо хан төмөндөгүдөй жарлык берет: « Кимде ким мага кызымды аман-эсен алып келип берсе, мен ал адамга кызымды берем! ». Хандын жарлыгын уккандар көп болду. Бирок ошол көптүн ичинен бир дыйкандын баласы – Асан гана Акылайды кайдан болсо да атасына аман-эсен таап келүүгө аттанды.

Күн жүрдүбү же түн жүрдүбү белгисиз, бир маалда астынан кичинекей болгон токой адамы чыгат.

- Кайда баратасың? - деп сурайт ал.

Баарын төкпөй – чачпай, болгонун болгондой кылып Асан айтып берет.

- Аа, анда сага аябай эле кыйын болгудай экен. Себеби Акылайды физиканы билген адам гана куткарып кете алат деп уккам - дейт токой кишиси.

- Андай болсо мага тескерисинче абдан эле жакшы болбодубу, себеби, мен дагы физиканы аябай жакшы көрөм да - деп жооп кайтарды Асан.

- Андай болсо, мына муногу сыйкырдуу түйнөк жип сага жол көрсөтүп барат. Артынан калбай ээрчий бер! Бирок бул түйнөк жип сага сыйкырдуу жардамчы болушу үчүн

сен менин алгачкы табышмагымдын жандырмагын тура табышың керек. Бул түйнөк жип затбы же физикалык нерсеби?

Асан ойлонуп туруп калды. Балдар келгиле Асанга жардам беребиз. (Бул учурда окуучулардан жооп алынат.)

Түйнөк жип ары карай тоголонуп кете берди. Асан артынан баса берет. Бир жерге барганда жолдун жээгиндеги эки бакты көрөт. Кызык, бактагы жалбырактардын ордунда кагаздан жасалган тилкелер илинип турган болот. Жанынан өтүп бара жатса бак адамча сүйлөп:

- Бизге жардам берчи Асан, биздин бирөөбүзгө жалаң гана заттар жазылган кагаз тилкелерди илсең экинчибизге жалаң физикалык нерселер жазылган кагаз тилкелерди иргеп илип кетчи-дейт.

Асан ишке киришет. Балдар силерден ким чыгат доскага? (Доскага балдар өз каалоосу менен чыгат.) Доскага чыккан окуучу досканын бир тарабына жалаң гана заттар жазылган карточкаларды тизет, ал эми экинчи жагына жалаң гана физикалык нерселер жазылган карточкаларды тизет. Алгач баардык карточкалар (10 карточкага заттар жазылган жана 10 карточкага физикалык нерселер жазылган) ортодогу партада чачылган болот.

Эмесе балдар, силер дагы жардам берип текшере койгула. Ушул учурда ар бир катардан бирден окуучуну ордунан тургузуп тура жоопту тактайбыз.

Асан тапшырманы тура аткаргандыктан эки бактын жалбырактары кагаз тилкелеринен кайрадан жашыл жалбырактарына айланып калды. «Чооң рахмат жардамыңа Асан, ыраазыбыз сага!» - дешип эки бак жапжашыл жалбырактарын шуулдатып ийилип жатышты.

Мына ушинтип келе жаткан Асандын экинчи тапшырманы аткарууга кезеги жетти. Экинчи тапшырманын шарты боюнча Асан суунун молекуласынын үч абалын (газ, суюктук, катуу) схема түрүндө көрсөтүүсү керек экен. Доскага чыккан окуучу магнитик доскада жайгаштырылган түстүү тегерекчелердин жардамы менен суунун агрегаттык абалын моделдейт жана аны жактап түшүндүрүп берет. Класс жообун талдайт.

Көп жүрдүбү же аз жүрдүбү белгисиз, бирок, Асан бир күнү чооң зынданга келет. Ал зындандын тегерек чети дагы асман тиреген чеп менен тосулган болот. Кыдырып жүрүп чептин бир жеринен кичинекей эшик табат. Ал эшикте кулпу илинип турган болот. Анын бетинен төмөндөгүдөй жазуу окуйт: «Эгерде ушул ребусту тапсаң кулпу ачылат». Балдар, Асанга ким жардам берет?

Демек балдар, кулпу ачылышы үчүн эмне кылуу керек экен? (Күч колдонуу керек).

Жооп тура табылды, кулпу жерге кулады. Ал эми Асандын маңдайында эшик ачылаары менен Акылай пайда болду.

- Азаматсың Асан! Эч нерседен корккон жоксуң, баарын тура аткардың. Эми эн акыркы табышмакты тапсаң мендеги сыйкырды алып саласың. Ал үчүн алдында турган ар бир мензуркадагы суунун көлөмүн аныктооң керек - деди Акылай.

Окуучулар ар бир катарда турган мензуркалардагы ар түрдүү көлөмдөгү суунун деңгээлин өлчөшүп таблицаларга толтурушат.

Мына балдар, Асан бул тапшырманы дагы туура аткарды. Ошол заматта баягы сыйкырдуу зындан жок болуп кетти.

Асан менен Акылай шаарга келишти. Кызын аман-эсен көрүп атасы аябай сүйүнөт. Көп өтпөй шаар калкы Асан менен Акылайдын тоюна күбөө болушат. Ошентип Асан менен Акылай бактылуу өмүр сүрүшөт, ушинтип жомок да бүтөт. Ал эми бул жомокту угуп, физиканы кайталагандар, АЗАМАТ!

Физикалык нерсе	Физикалык зат
Стол	Бак
Тетрадь	Кагаз
Ручка	пластмасса
Терезе	айнек

Жогорудагы жазылгандын негизинде айтайын дегеним, физика менен алгач тааныштырууда, окуучуну «коркутуп» албоо керек. Тескерисинче физиканын сулуулугуна жана маанилүүлүгүнө басым жасоо менен физика биздин жашообузда бар жана ал - «жөнөкөй» деген ойду белгилегим келди. Ошону менен катары эле, кыргыз адабияты сабагынын бир фрагментин б.а. жомок колдонуу менен башка табигый сабактарга дагы окуучунун кызыгуусун арттырууга болот деген ойду билгизгим келди.

Колдонулган адабияттар:

1. Мамбетакунов Э. Формирование естественнонаучных понятий у школьников на основе межпредметных связей. – Бишкек, Илим, 1991. -240с.
2. Антипин И.Р. Экспериментальные задачи по физике в 6-7 классах. -М: Просвещение 1974.
3. Володарский В.Е., Янцев В.Н. Задачи и вопросы по Физике межпредметного содержания.
4. Калинецкий С.Е., Орехов В.П. Методика решения задач по физике в средней школе. - М: Просвещение, 1987.

Рецензент: б.и.к., профессор Атанаев Т.

ИШ КАГАЗДАРЫ ЖАНА АНЫН ТАЛАПТАРЫ

ДЕЛОПРОИЗВОДСТВО И ТРЕБОВАНИЯ

OFFICE WORK AND REQUIREMENTS

Аннотация: Бул макалада иш кагаздары жана анын талаптары жөнүндө анализ кылынды.

Түйүндүү сөздөр: мамлекеттик тил, стиль, иш кагаздары, текст, дефис, чекит, үтүр.

Аннотация: В этой статье были анализированы делопроизводство и ее требования.

Ключевые слова: государственный язык, стиль, делопроизводство, текст, дефис, точка, запятая.

Annotation: This article analyzed the case of production and its requirements.

Keywords: state language, style, paperwork, text, hyphen, mixing, comma.

Мамлекеттик тил – мамлекетте иш кагаздарын жана сот иштерин алып барууда, жалпы билим берүүчү орто мектептерде, атайын орто жана жогорку окуу жайларында окутууну жүргүзүүдө бир өлкөдө милдеттүү колдонулуучу тил. Кыргыз ССРинин Жогорку Совети 1989-жылы 23-сентябрда “Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили жөнүндө” мыйзам кабыл алынгандан кийин кыргыз тилине мамлекеттик тил статусу берилген. Бул мыйзам 2004-жылы Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйыны тарабынан жаңыланып, анда кыргыз тили – мамлекеттик тил, ал эми орус тили – расмий тил деп жарыяланган. Ошону менен катар эле жашаган бардык улуттардын тилдеринин өнүгүшүнө да кам көрүү конституцияда, тил мыйзамында баса көрсөтүлгөн. Ошондуктан мектептерде орус, өзбек, казак, дунган жана башка тилдерде окутуу жүргүзүлүүдө.

Кыргыз тилине мамлекеттик тил статусунун берилиши – адилеттүүлүктү калыбына келтирүүгө болгон зор кадам, ошону менен бирге коомдун руханий жаңыланууга, жаңыча ой жүгүртүүгө багыт алуусу жана негизгиси мамлекеттик тилде иш кагаздарын жүргүзүү болду.

Мамлекеттик тил – мамлекеттин милдеттүү түрдө колдонулуучу тили (Улуттук энциклопедия: 2014, 236). Ал бардык мекеме-ишканаларында, уюмдарда, билим берүүдө, маданият, каражаттарында, байланыш тармактарында, илимде, мамлекетте, өкмөттүк башкаруу органдарында, коомдук уюмдарда жана жеке менчик тармактарында, жыйындарында, саламаттыкты сактоо, тейлөө ишканаларында колдонулат. Бул иш кагаздарын кыргыз тилинде жүргүзүү деген маанини ичине камтып турат. Иш кагаздары мамлекеттик стандарт менен аныкталып, турмушта колдонулат. Бул багытта жакшы иштер жасалыш жатат. Бирок азыркы мезгилге чейин иш кагаздарына тийиштүү стандарты, аларды жүргүзүүнүнүн жалпыга бирдей тартиби сакталбай жаткандыгы (Ибрагимов: 2003, 3) баарыбызга маалым. Мына ушул маселени эске алып, бул макалада иш кагаздарынын кээ бир түрлөрүнө, аларга коюлган талаптарына токтолобуз.

Кыргыз Республикасында иш кагаздарынын стандарттуулугу мамлекеттик деңгээлде каралып, теске салынат. Алып карай турган болсок, Кыргыз Республикасында иш кагаздарына коюлган талаптар:

а) документтерди толтурууга коюлуучу талаптар;

б) Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан бекитилген “Кыргыз Республикасында башкарууну документ менен камсыз кылуу” (1995.25.08).

Жогорудагы коюлган талаптардын өзү иш кагаздарынын стилин башка стилдерден болуп турат. Стил тилдин коомдук кызматы (пикир алышуу, кабарлоо, таасир этүү) менен байланышта. Бул (тилдин коомдук кызматы) тилдин стилдеринин чегин белгилейт. Алып карай турган болсок: сүйлөшүү стили, илимий стили, иш кагаздар стили, көркөм стиль ж.б.

Биздин турмушубузда арыз жазабыз, бир нерселерге акт түзөбүз, отчет беребиз, түшүнүк кат жазабыз ж.б.у. сыяктуу иш кагаздарын көп колдонобуз Ушунун өзү адам баласынын коомдогу жашоосу иш кагаздары менен байланышта болоорун айгинелеп турат. Ошондуктан кандай гана уюм, мекеме жана жеке ишкерлик менен алектенгендерди ж.б. иш кагаздарысыз элестетүү мүмкүн эмес. Иш кагаздары мындай ишканалардын эмгек жамаатынын ишмердигин да ирээтке салып, тескеп турат. Ошондуктан иш кагаздарын – коомдук зарылдыктын туундусу дейбиз.

Жалпы тил илиминде иш кагаздары ар кандай классификацияланат. Алардын бири – белгилүү тилчи-окумуштуу Л.В. Рахманин. Ал иш кагаздарын төмөндөгүдөй бөлүштүргөн:

1. директивалык жана буйруктук (закон, чечим, буйрук);
2. административдик-уюштуруу (план, устав, эреже, акт);
3. өздүк-курам боюнча (арыз, өмүр баян ж.б.);
4. финансылык (отчет, табель, квитанция ж.б.).

Кыргыз тилиндеги иш кагаздарын тексттеги мазмунуна карата төмөндөгүдөй бөлүштүрүлөт:

1. ички иш кагаздар (арыз, түшүнүк кат, тил кат, буйрук ж.б.);
2. тышкы иш кагаздар (иш сапар күбөлүгү, кызмат каттары, келишим ж.б.)

(Ахматов, Аширбаев: 2001, 7).

Ал эми окумуштуу К.Ж.Нармырзаева 2011-жылы жарык көргөн

“Иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү” деген эмгегинде кыргыз тилиндеги иш кагаздарынын мазмуну жана арналышы боюнча төмөндөгүдөй бөлүштүргөн:

1. өздүк иш кагаздары (арыз, өмүр баян, түшүнүк кат, тил кат, отчет ж.б.);
2. расмий иш кагаздары (мамлекеттик закон, указ, устав, программа, өкмөттүк билдирүү, мамлекеттер арасындагы келишимдер ж.б.);
3. дипломатиялык иш кагаздары (келишим, нота, билдирүү, меморандум, куттуктоо ж.б.) (Нармырзаева: 2011, 52-б.).

Кыргыз тилинин иш кагаздары негизинен жогорудагы окумуштуулардын жана дагы башка окумуштуулардын бөлүштүрүүлөрүнүн негизинде жүргүзүлөт. Себеби алар турмуш зарылчылыгындагы мыйзамдардын негизинде карап, анан бөлүштүрүшкөн. Эми мындай бөлүштүрүү негизинен турмушта кандай аткарылышы керектигине көңүл бурсак.

Турмушта иш кагаздарынын ишке ашырылышы жазуу иштери менен тыгыз байланыштуу ишке ашат. Ал үчүн ар бир атуул жазуу эрежелери менен кенен тааныш болушу керек. Жазуу эрежелеринин сакталышы ошол иш кагазында баяндалган ойду тез, даана түшүнүүгө өбөлгө түзөт, иш кагазынын эстетикалык сапатын жана иш кагазын

жүргүзүү маданиятын да жогорулатат. Ошону менен бирге эле ошол иш кагаздын авторунун сабаттуулугун да айгинелеп, чагылдырып турат.

Иш кагаздарында эң алгач төмөндөгүлөр сакталышы, эске алынышы керек:

I. Тема жана тексттин жазылышы:

1. Иш кагазынын аталышы баш тамгалар менен жазылат:

МҮНӨЗДӨМӨ, ӨЗДҮК БАРАКЧА, ЖАРЛЫК ж.б.

2. Иш кагаздарынын аталышы ташмалданбайт.

3. Иш кагаздарынын аталыштарына чекит коюлбайт.

4. Саны он тамгага жетпеген аталыштар боштук менен жазылат: акт, жарлык, келишим ж.б.

5. Иш кагаздарынын темалары узун болсо бир интервал менен 1-2-сапка бөлүнүп жазылат (аталыш ташмалданбаш керек):

Мамлекеттик Мыйзам Жөнүндө Кыргыз Республикасынын Мыйзамы

II. Негизги жазуу эрежелери.

Жазуу эрежелеринин так аткарылышы иш кагазында камтылган ойду даана, тез түшүнүүгө алып келет жана иш кагаздарын жүргүзүү маданиятын жогорулатат. Ошону менен бирге ошол ишкананын жетекчисинин сабаттуулугун акыйкаттайт, чагылдырат.

Баарыбызга белгилүү болгондой, иш кагаздары чекит, үтүрлүү чекит, кош чекит, кашаа, тырмакча, дефис, сызыкча, абзац ж.б.у. сыяктуу тыныш белгилери менен бирге ишке ашат. Булардын ичинен:

а) *үтүр, үтүрлүү чекит, чекит, кош чекит* сөздөн же сүйлөмдөн кийин (боштуксуз) коюлат. Андан кийин кийинки сүйлөм боштук же (компьютердин тили менен айтканда) пробелден кийин жазылат.

б) *Дефис. Дефистен* (сызыкча эмес) мурун да, кийин да боштук же пробел болбойт. Көбүнчө кош сөздөргө коюлат: ата-эне, эже-синди, ата-баба ж.б. Дефис сөздөр ташмалданган да колдонулат (бакты-луу, бала-лык, китеп-тер ж.б.). Араб цифраларынан кийин дефис коюлуп, иреттик сан атооч жасалат. Мында дефис -ынчы (-нчы) мүчөсүнүн кызматын аткарып калат: 5-класс, 4-курс ж.б.

в) *Сызыкча*. Сызыкча (дефис эмес) формасы боюнча дефиске окшошуп кетет. Негизги өзгөчөлүгү дефис кыска, сызыкча узунураак болот же дефис жазууда орфографиялык, сызыкча болсо синтаксистик кызмат аткарат. Компьютерде дефистин эки жагында тең боштук же пробел менен берилет: Т.К.Сыдыкова – окутуучу.

г) *Абзац*. Абзац – сүйлөмдөр маанилик жактан абзацка, абзацтар текстке биригет же бир темага бириккен микротема (Ахматов, Аширбаев: 2001, 16).

Абзац баштапкы катар келе жаткан сүйлөмдөрдөн өзгөчө, б.а., жаңы саптан 4-5 боштук же пробел менен башталып жазылат: .....Менин жумушум аяктап калгандыгына байланыштуу үйгө бет алдым.

д) *Араб цифралары*. Булар эсептик сан атоочторду белгилөөдө колдонулат. Бир нече иреттик сандарды жазууда акыркы араб цифрасынан кийин дефис коюлуп жазылат: 1, 2, 3, 4-курстун студенттери активдүү катышышты.

ж) *Рим цифрасы*. Бул кошумча белгисиз иреттик сан атоочтук маанини туюнтат. Ирим цифрасынан кийин дефис коюлбайт: I бап, XXI кылым ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, ар бир уюмдун же мекеменин өзүнө ылайык жана зарыл деп саналган иш кагаздары болот. Алар негизинен Мамлекеттик стандарт менен аныкталат. Мамлекетибизде азыркы мезгилдеги мамлекеттик тилге болгон муктаждык күндөн-күнгө артууда. Муну Мамлекеттик жарандык кызмат жана муниципалдык кызмат боюнча кеңештин 2016-жылдын 19-августундагы № 43-токтому далилдеп турат. Мына ушул токтомдо “Мамлекеттик жарандык кызматчылардын жана муниципалдык кызматчылардын этика кодекси: 1. Кызматтык милдеттерин аткаруу үчүн зарыл болгон көлөмдө мамлекеттик жана расмий тилдерди билүү. 2. Компьютердик сабаттуулук жана зарыл болгон программалык продуктуларды (Word, Excel, Power Point, маалыматтык-укуктук система «ТОКТОМ Мамлекеттик Про») колдоно билүүсү керек” деген токтом бекитилген.

Жогорудагы ийгиликтерди белгилөө менен бирге эле кээ бир мекемелерде, ишканаларда, орто жана жогорку окуу жайларында да эле болсо жалкоолуктун, кенебестиктин жана да тоготпостуктун натыйжасында иш кагаздары (окутуу расмий тилде жүргөн окуу жайлары да кездешүүдө) расмий тилде эле жүргүзүлүп жаткандарын кездештирүүгө болот. Мына мамлекеттик тил статусун алганыбызга 30 жыл болсо да, мындай көрүнүштөрдүн орун алышы бизди өкүндүрөт.

Колдонулган адабияттар:

1. Ахматов Т., Аширбаев Т. Иш кагаздары: Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү. – Бишкек, Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2001. – 344 б.
2. Аширбаев Т. Кыргыз тилиндеги иш кагаздар. – Ош, 1994.
3. ГОСТ 6.30 – 9-. УДС. Уюштуруучулук – буйруктук документациянын системасы. Документтерди толтурууга талаптар.
4. Давлетов С.А. Официалдуу – иштиктүү стиль жана аны мектепте окутуу. – Ф.: Мектеп, 1990.
5. Ибрагимов С., Дүйшеева А. Иш кагаздары жана аларды мамлекеттик тилде жүргүзүү: Кызматта пайдалануу үчүн. – Бишкек, 2003, -112 б.
6. Ибрагимов С. Иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү. – Бишкек, 2006. – 149 б.
7. Кыргызстан. Улуттук энциклопедия: 5-том / 2014. -816 б.
8. Мамлекеттик жарандык кызмат жана муниципалдык кызмат боюнча кеңештин № 43-токтому. 2016-жыл 19-август.
9. Нармырзаева К.Ж. Иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү: Окуу-методикалык комплекс. Бишкек, 2011. -192 б.

Рецензент: ф.и.д., профессор Саматов К.

ЮРИДИКАЛЫК ПРОФИЛДЕГИ СТУДЕНТТЕРДИ АНГЛИС ТИЛИНДЕ КЕСИПКЕ БАГЫТТАП ОКУТУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ ЮРИДИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ

FEATURES OF PROFESSIONALLY-ORIENTED TEACHING ENGLISH LANGUAGE OF STUDENTS OF LEGAL PROFILE

Аннотация: Макалада англис тилин окутууда студенттерди кесипке багыттап окутуу маселеси жана максаттары каралат.

Азыркы коомдо чет тилдерин билген кадрды бүгүнкү күндүн талабына жараша даярдоо- жогорку билим берүүнүн алдындагы кечиктирилгис маселелердин бири экени айтылат. Тилди үйрөнүүнүн эн негизги максаты – ал тилде сүйлөшүүнү, байланышууну үйрөнүү, б.а., коммуникативдик максат. Бирок сүйлөшүү ар кандай болушу мүмкүн.

Сүйлөшүү, учурашуу, коштошуу менен, бир канча калып сөз менен гана чектелиши мүмкүн. Бирок кептик байланыштын башка максаты- бул ар кыл мүнөздөгү маалымат менен алмашууда. Көп нерсе сүйлөшүү чөйрөсүнө байланыштуу, б.а. адам көбүнчө кайсы чөйрөдө болот, ал тилдеги байланышуу жөндөмдүүлүктөрүн кайсыл жерде колдонгусу келет (тиричилик, кызматтык, кесиптик ,окуу.ж.б).

Чет тилде сүйлөй билген кесипкөйлөрдү даярдоо үчүн билим берүүнүн мазмунун жана окутуу методдорун гана жөнгө салуу эмес, практиканы уюштуруу процессине көңүл бурулуусу абзел экени айтылат.

Түйүндүү сөздөр: Англис тилин окутуу, баарлашуу компетенттүүлүгү, окутуу ыкмалары, кесипке багытталган.

Аннотация: В статье рассматривается проблема профессионально-ориентированного обучения английскому языку, а также цели обучения и методологические вопросы преподавания английского языка студентам юридического профиля. Актуальность темы определяется тем, что современное общество требует конкурентоспособных специалистов, способных общаться на профессиональном иностранном языке по своей специальности. Показана необходимость формирования и развития у студентов коммуникативных умений, важных для их эффективной профессиональной деятельности. Акцент сделан на методику преподавания иностранных языков, в частности на формирование коммуникативной компетенции. Обосновывается необходимость профессиональной подготовки преподавателей для обучения английскому языку в специальных целях. Говорится о применении наряду с профессионально-ориентированным методом обучения индивидуально-ориентированного подхода. На основе проведенного исследования делается вывод о том, что сущность профессионально ориентированного обучения иностранному языку заключается в формировании у студентов-юристов коммуникативных умений, которые позволили бы им осуществлять профессиональные контакты на иностранном языке в различных ситуациях.

Ключевые слова: Профессионально-ориентированное обучение английскому языку, коммуникативная компетенция, методика преподавания, студенты-юристы.

Annotation: This article considers professionally -oriented teaching of English, as well as learning objectives and methodological issues of teaching English to law students. The relevance of the topic is determined by the fact that modern society requires competitive professionals who are able to communicate in a professional foreign language in their field. The emphasis is on the methods of teaching foreign languages, in particular on the formation of communicative competence. It justifies the need for teacher training for teaching English for special purposes. It is a question of application along with the professionally-oriented method of teaching an individual-oriented approach. Based on the study, it is concluded that the essence of professionally oriented teaching of a foreign language is to form communicative skills of law students that would allow them to carry out professional contacts in a foreign language in various situations.

Keywords: Professionally-oriented English language teaching, communicative competence, teaching methods, law students.

Современное общество требует конкурентоспособных специалистов, способных общаться на профессиональном иностранном языке по своей специальности [Кузнецова, Грамма, 2015, 229]. Знание иностранного языка обеспечивает повышение уровня профессиональной компетенции специалиста, в том числе юриста.

Поэтому вопрос, как обучать профессионально - ориентированному иностранному языку, стал сегодня актуален как никогда.

В первую очередь следует сказать, что содержание обучения иностранному языку как «сложное диалектическое единство, складывающееся из взаимодействия определенным образом организованного учебного материала (содержания учебного предмета) и процесса обучения ему (функционального аспекта педагогического процесса)» [Бим, 1977, 180] определяется совокупностью образовательной, развивающей и воспитательной целей обучения. В современной методике преподавания иностранных языков основной упор делается на формирование коммуникативной компетенции. Коммуникативную компетенцию юриста можно определить, как «способность специалиста осуществлять коммуникацию в процессе выполнения различных правовых действий и решения юридических задач на основе специально сформированных знаний и умений» [Алонцева, 2007, 66]. Коммуникативная направленность курса иностранного языка в вузе определяется конечной целью обучения: формированием у будущих специалистов способности и готовности к межкультурному общению, что предполагает достижение определенного уровня компетенции – умения соотносить языковые средства с конкретными целями, задачами, ситуациями и условиями общения [Соловьева, 2016].

Целью любого профессионального образования является достижение будущим специалистом, в том числе юристом, высокого уровня профессиональной компетентности. Но для того, чтобы эта цель была реализована, необходимо наличие адекватной подготовки в вузе. Формирование профессиональной компетенции юриста на современном этапе развития высшей школы невозможно без интеграции в общую систему подготовки языкового образования. Грамотный отбор содержания обучения иноязычному общению, учет профессиональной специфики, особенностей предметной области функционирования языка специальности является одним из факторов, способствующих эффективной организации учебного процесса. Ориентация на реальные интересы и потребности обучаемых, учет требований, предъявляемых к будущей

профессиональной деятельности, составляют специфику содержания обучения профессионально ориентированному общению на иностранном языке в юридическом вузе.

Умение научить студента юридического факультета не просто знать правовую терминологию на английском языке, но и применять ее на практике; обладать знанием языка на таком уровне, чтобы глубоко вникать в специальность обучаемого – эти и многие другие проблемы возникают при профессионально-ориентированном обучении иностранному языку. Поэтому актуальным также является вопрос о профессиональной подготовке преподавателей для обучения английскому языку в специальных целях. Трудность заключается в том, что преподавателям необходимо знание особенностей деятельности специалиста в юридической сфере. Одним из способов решения этой проблемы ученые предлагают «педагогический тандем» двух преподавателей, один из которых – специалист в области преподавания английского языка, а другой – профессионал в юриспруденции [Кузнецова, Грамма, 2015, 230]

Особую сложность в процессе обучения студентов-юристов вызывает также корректное использование юридических терминов, т. к. один и тот же термин имеет разное значение в русском и английском языках. Для языка юридической специальности характерно наличие большого количества терминов, которые должны усвоить обучаемые. Во время профессиональной коммуникации могут быть востребованы понятия из разных областей деятельности юриста. Однако вузовский курс английского языка не может предусмотреть все сферы профессионального взаимодействия, в полном объеме охватывая всю предметную область юридической специальности. Вследствие этого необходимо, как нам кажется, установить профессионально-предметный минимум и согласовать его с преподавателями кафедр профильных дисциплин. Важным также представляется способность студентов пользоваться специальными словарями.

Следует также подчеркнуть, что есть два вида юридического английского языка: профессиональный юридический английский, используемый практикующими юристами, и тот, который применяется в правовом контексте людьми, не являющимися адвокатами. Содержание и методика преподавания этих двух видов юридического английского различны. Цель обучения студентов уровня профессионального юридического английского состоит в привитии им навыков профессиональной формальной коммуникации, что означает изучение конкретных лексических и грамматических структур и расширение языковых возможностей, необходимых для достижения успеха в зале суда. Студенты также должны пройти обучение навыкам письменной речи, составления правовых документов и устной аргументации. Другой вид профессионального английского языка делает больший акцент на понимание и использование юридического языка в полупрофессиональной обстановке, например, составление письменных напоминаний или писем. Элементы устных речевых навыков могут включать компетенции для проведения конференций и переговоров [Яшина, 2014, 235].

Поэтому профессионально-ориентированное обучение английскому языку можно осуществлять по-разному, в зависимости от последовательности, в которой проходит обучение языку и профессии. Оно может или предшествовать, или завершать ее, или проходить параллельно специальной подготовке. В первом случае цель обучения – общая подготовка английскому языку с ориентацией на профессию, во втором – получение правовой гарантии для трудоустройства по специальности со знанием английского языка. В третьем при параллельном обучении английскому языку и профессии, как это происходит при обучении английскому языку студентов-юристов

младших курсов, цель обучения – способность использования студентами английского языка для решения актуальных профессиональных задач на момент обучения [Пенина, 2016].

Одной из главных целей профессионального обучения следует назвать формирование личности специалиста, эффективно осуществляющего трудовую деятельность. Другими словами, оно должно обеспечивать не только овладение знаниями и умениями, в том числе коммуникативной компетенцией на английском языке, но и «формирование профессионально значимых качеств личности», в связи, с чем усиливается и делается значимым социальный аспект любого профессионально-ориентированного обучения [Магомедова, 2011].

Проблема профессионально-ориентированного обучения английскому языку студентов юридического профиля состоит, прежде всего, в том, что уровень владения иностранным языком студентами-юристами не соответствует современным требованиям. Так, получив положительную оценку, студенты за время обучения иностранному языку не могут построить даже самую простую беседу по-английски, не могут аргументировать свою позицию, найти нужную информацию в тексте. Причиной этого, как нам кажется, является то, что методика обучения иностранному языку путем заучивания лексических единиц для перевода текста по специальности себя исчерпала. Всякое профессионально-ориентированное обучение английскому языку предполагает активное взаимодействие всех участников образовательного процесса, при котором происходит взаимопользительный обмен информацией на иностранном языке, приобретение умений коммуникативного взаимодействия для решения профессиональных задач [Еремеева, Баранова, Мефодьева, 2016, 2].

Одной из главных целей профессионального обучения следует назвать формирование личности специалиста, эффективно осуществляющего трудовую деятельность. Другими словами, оно должно обеспечивать не только овладение знаниями и умениями, в том числе коммуникативной компетенцией на английском языке, но и «формирование профессионально значимых качеств личности», в связи, с чем усиливается и делается значимым социальный аспект любого профессионально-ориентированного обучения [Магомедова, 2011].

Проблема профессионально-ориентированного обучения английскому языку студентов юридического профиля состоит, прежде всего, в том, что уровень владения иностранным языком студентами-юристами не соответствует современным требованиям. Так, получив положительную оценку, студенты за время обучения иностранному языку не могут построить даже самую простую беседу по-английски, не могут аргументировать свою позицию, найти нужную информацию в тексте. Причиной этого, как нам кажется, является то, что методика обучения иностранному языку путем заучивания лексических единиц для перевода текста по специальности себя исчерпала. Всякое профессионально-ориентированное обучение английскому языку предполагает активное взаимодействие всех участников образовательного процесса, при котором происходит взаимопользительный обмен информацией на иностранном языке, приобретение умений коммуникативного взаимодействия для решения профессиональных задач [Еремеева, Баранова, Мефодьева, 2016, 2].

Сущностью профессионально-ориентированного обучения иностранному языку является его интеграция со специальными дисциплинами для получения дополнительных профессиональных знаний и развития профессионально значимых качеств личности, в формировании у студентов-юристов коммуникативных умений, благодаря которым они могли бы осуществлять профессиональные контакты на английском языке в разнообразных ситуациях.

Развитие профессиональных коммуникативных способностей – это основная, целенаправленная, но очень нелегкая задача, стоящая перед любым преподавателем, который обучает профессионально-ориентированному иностранному языку. Для решения этой комплексной проблеме, необходимо, с одной стороны, освоить новейшие методики и направления в учебе, а также не игнорировать и отказываться от всех старых, проверенных временем методик.

Для развития личностных качеств, способствующих готовности обучаемых к выполнению будущей профессиональной деятельности, должен быть организован соответствующий учебно-воспитательный процесс, отвечающий требованиям развития педагогической науки.

Надо также отметить, что владение английским языком, по нашему мнению, может расширить возможности студентов-юристов в трудоустройстве и карьерном росте.

Список использованной литературы:

1. Алиева М.Н. Проблема не гражданства в современном международном праве // Вестник Дагестанского государственного университета. Серия 2: Общественные науки. 2014. №2. С. 197-201.
2. Алонцева Н.В. Обучение студентов-юристов учебно-профессиональной коммуникации на английском языке // Вестник РУДН. Серия: Вопросы образования: языки и специальность. 2007. № 1. С. 64-67.
3. Арзуманян Л.С., Аракелян Л.А., Айрапетян А.А., Казарян М.Г., Тепеликян М.Г. Особенности методики преподавания профессионально-ориентированного иностранного языка // Язык и культура: сб. мат. XXII междунар. науч.-практ. конф. Новосибирск, 2016. С. 20-24.
4. Бим И.Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника: Опыт системно-структурного описания. М.: Русский язык. 1977. 288 с.

Рецензент: ф.и.к., доцент Абдыкалыкова А.

УДК: 372.881.1(575.2) (04)

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-167-176

Таштанова М. А.

КР УИА Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институту, илимий кызматкер

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АТООЧ СӨЗДӨРДҮН МОРФОЛОГО-СИНТАКСИСТИК
МҮНӨЗҮ**

**МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ИМЕННЫХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В
КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

**MORPHOLOGICAL AND SYNTACTIC CHARACTER OF THE NOMINAL PARTS OF
SPEECH IN THE KYRGYZ LANGUAGE**

Аннотация: Кыргыз тилинде атооч сөз түркүмдөрү К. Тыныстановдун окуу китептеринен баштап кезигет. Бүгүнкү күндө ал сөз түркүмдөрүнүн морфологиялык жана

синтаксистик өзгөчөлүктөрү, кызматтары изилденген. Макалада кыргыз тилиндеги атооч сөз түркүмдөрүнүн морфолого-синтаксистик мүнөздөрү каралат.

Түйүндүү сөздөр: атоочтор, морфологиялык белги, синтакс истик белги, субстантивдешүү.

Аннотация: В кыргызском языке именные части речи является из учебников К. Тыныстанова. В это время изучаются морфологические и синтаксические особенности и признаки именных частей речи. В этой статье рассматривается морфолого-синтаксический характер имен.

Ключевые слова: имен, морфологические признаки, синтаксические признаки, субстантивация.

Annotation: In the kyrgyz language, nominal parts of speech are from K. Tynystanov's textbooks. At this time morphological and syntactic features and signs of nominal parts of speech are studied. In this article the morphological and syntactic character of names is considered.

Keyword: nominal parts of speech, morphological signs, syntactic signs, the substantivation.

Атоочтор – өз алдынча туруучу, сүйлөмдүн негизин түзүүчү толук маанилүү сөз түркүмүнө кирет. Алар – зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч. Морфологиялык белгиси жагынан атооч сөз түркүмүндө турган сөздөр жөндөмө, таандык, даража, сан категориялары боюнча өзгөрөт. Ал эми синтаксистик өзгөчөлүгү боюнча атоочтор (зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч) сүйлөмдүн бардык мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Сөздөр өз алдынча турганда айрым гана түшүнүктүк мааниде колдонулат. Алар тилдин синтаксистик карамагына түшкөндө, өзүлөрүнүн грамматика-семантикалык табияттарына жараша ар бир жекече алынган тилдин закон ченемдүүлүгүнө ылайык белгилүү бир тартипте өз ара айкалышып, байланышып турат. Мисалы: *Кулаалы таптан куш кылдым, Курама жыйып журт кылдым* (Манас).

Мында биринчи жана экинчи саптарды түзүп турган сүйлөмдөр төрт сөздүн айкалышынан түзүлдү.

Сөздөр өз ара биз кандай кааласак, ошондой эле түрдө, ошондой эле формада айкалыша бербейт. Алардын да белгилүү бир айкалыш чеги, негизи, калыпташкан нормасы, үлгүсү болот. Аларды А. Жапаров өзүнүн синтаксисинде төмөнкүдөй бөлүп карайт.

а) Ар бир сөз түркүмүнүн өзүнө гана мүнөздүү белгилүү бир айкашуучулук чеги болот. Бир сөз түркүмү башка бир сөз түркүмү менен көбүрөөк даражада айкалышса, башка бир сөз түркүмү ал сөз түркүмүнө чектелген гана санда айкалышып турушу мүмкүн болуп, үчүнчү бир сөз түркүмүнө карай көбүрөөк санда айкалышы ыктымал. Маселен, 1) бир зат атооч экинчи бир зат атоочторго, же этиштерге карай багындыруучу сыңар болуп да, багыныңкы сыңар болуп келе бериши толук мүмкүн, 2) тактооч сөздөр болсо, негизинен, этиш сөздөргө карай гана багыныңкы сыңар болуп айкалыша алат, өтө сейрек учурларда гана башка толук маанилүү сөз түркүмдөрүндө турушу ыктымал.

б) Бул, же тигил сөз түркүмдөрүнүн ортосунда белгилүү бир өз ара айкашуучулук закон ченемдүүлүгү бар болсо да, алар дайыма эле, биз кандай кааласак, ошондойчо эле түрдө бири-бири менен айкалыша албайт. Анда ал белгилүү бир үлгү, ченемдүүлүк болот.

Мында сөздөрдүн семантикасы чоң ролду ойнойт. Ар бир сөздүн семантикалык табиятына жараша аны менен чектелген сандагы сөздөр гана айкалыша алат [8. 28-29-бб.].

Тилдин системасына кирген бардык эле сөз түркүмдөрүнүн ролу, мааниси бирдей эмес. Алардын ичинен айрыкча толук маанилүү сөз түркүмдөрүнүн ролу зор болот. Тийиштүү синтаксистик байланыштар, катыштар мына ушулардын ортосунда гана болушу ыктымал. Жардамчы сөздөр категориясы болсо ошол толук маанилүү сөз түркүмдөрүнө карай гана колдонулуучу сөздөр болуп саналат. Толук маанилүү сөздөр тийиштүү синтаксистик байланыштардын базасында туруучу негизги борбор болуп эсептелет. Ошондуктан, толук маанилүү сөз түркүмдөрү, анын ичинде атооч сөз түркүмдөрү да сүйлөмдүн негизин куруучу материал болуп эсептелет.

Алгач ошол байыркы замандан баштап, XVI-XVII кылымдарда жана андан кийинчерээк да грамматика маселеси менен логика маселеси бир каралат, тактап айтканда тил маселелеринде да логикалык көз караш орун алган. Ал мезгилде семантикалык принциптин негизинде ишке ашса, кийинчерээк, тактап айтканда, XIX кылымдан баштап морфологиялык жана синтаксистик принциптер эске алына баштаган.

Орус тил илиминде М.В. Ломоносов алгач сөз түркүмдөр системасын түзгөн. А. Востоков менен Н. Грач жана башкалардын эмгектеринде Л.М. Ломоносовдун схемасы негиз болгон. Ал эми Ф. Буслаев сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө биринчи орунга сөздүн өзгөчөлүгүн караган. Ошентип ал сөздөрдүн өзгөчөлүгүнө жараша салттык бөлүштүрүүнү бузган эмес. Анын себеби логикалык көз караш болгон.

XIX кылымдын экинчи жарымында орус окумуштуусу А. Потебня жана башкалар сөздүн формасына көңүл буруп баштаган.

Л.В. Щерба өзүнүн белгилүү макаласында орус тилиндеги сөз түркүмдөрүн анализдеп, сөз түркүмдөрүн сөздөрдүн лексика-грамматикалык классы катары караган. Аны менен катар сөз түркүмдөрүндө сырткы белгиси болууга тийиш деп айткан. Эгерде андай белгиси болбосо, анда тил системасында мындай категория жашабасын эскертет [22. 42-б.].

Сөз түркүмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрүнүн бирден-бир байланышта экендигине көптөгөн окумуштуулар мурдатан эле көңүл буруп келет. Айталы, И. Давыдов өзүнүн эмгегинде сөз түркүмдөрү сүйлөм мүчөлөрүнөн чыккан деп карайт. Атооч жана этиш жөнүндө айтсак бул сөз түркүмдөрү «сүйлөм мүчөлөрүнөн» аныкталгандыгын эскертет [5. 59-б.].

Белгилүү орус окумуштуусу А.А. Потебня өзүнүн “Из записок по русской грамматике” (1888) деген эмгегинде сөз түркүмдөрү жөнүндөгү маселе менен сүйлөм мүчөлөрүн салыштырууда кыскача токтолуп кетет. Бул да сөз түркүмдөрүн салттык түрдө бөлүштүрүүнүн негизинде жалпысынан сөз түркүмдөрүн экиге белгилүү жана кызматчы сөз түркүмдөрү деп бөлүштүрөт. Ф.И. Буслаев менен А.А. Потебнянын ойлору боюнча логикалык жана грамматикалык категориялар айырмаланган эмес. Бирок, Потебня сан атооч, ат атооч, жардамчы этиштерди формалдуу сөздөргө киргизип, ат атоочтун жактама (указательные) түрүн көрсөтөт: *тот, тот* [17. 26-б.]. Ат атоочтун жалпы мүнөзүндө А.А. Потебня негизинен М.В. Ломоносовдун оюн колдоп, аны өнүктүргөн.

Ф.Ф. Фортунатов бардык сөздөрдү жалпы тилдик көз караш боюнча толук, бөлүктүк жана сырдык сөздөр деп караган. Толук сөздөр – нерсенин (предметтин) оюн, сүйлөмгө, же сүйлөмдүн бөлүгүнө же толук сүйлөмгө болгон мамилесин билдирет [20. 199-б.] деп айтат. “Бөлүнгөн сөздөр – толук сөздөрдүн, же сүйлөмдөрдүн айырмаланышында толук сөздөрдүн курамына кирүүчү сөздөр”. Толук сөздөргө: этиш, зат атооч, сын атооч, инфинитив, чакчыл,

тактооч, атоочтукту киргизип, бардык сөз түркүмдөрү *жакталуучу, жөндөлүүчү жана жөндөлбөөчү* болуп бөлүнөт деп айтат.

А.А. Шахматов өзүнүн 1941-жылы чыккан синтаксисинде сөз түркүмдөрүнө токтолуп биринчи бетинде эле “Сөз түркүмдөрүнүн синтаксиси” деген тема менен “грамматикада сөз түркүмдөрү сөздөр жана алар сүйлөмдөгү же речтеги мамилелери менен аныкталат” деп айтат. Көптөгөн тилдерде жана орус тилинде сөз түркүмдөрү морфологиялык жактан, тактап айтканда, бир сөз түркүмү экинчи сөз түркүмүнөн айырмаланышы мүмкүн. Бирок морфологиялык белги өзү сөз түркүмдөрүн айырмалоонун негизин түзбөйт, ошондуктан, адабий тилибизде көптөгөн жөндөлбөгөн сөздөр бар өзүнүн өзгөчөлүгүнө жараша зат атоочко кирген. Мис.: ампула, калибри ж.б. Ошондуктан зат атооч сөз түркүмү катары жөндөмө мүчөлөрү менен өзгөрүүчү, жөндөлүүчү сөздөрдү аныктай албайт, сөз түркүмдөрү сөздөрдөй эле анын сүйлөмдөрдө болгон мамилесинен аныкталат, мамилелери боюнча айырмаланышы мүмкүн дейт [21. 1-б.].

А.А. Шахматовдон кийин да бир топ эмгектерде сөз түркүмдөрү синтаксистик негизде каралган. Атап айтсак, И.И. Мещанинов да өзүнүн сүйлөм мүчөлөрү жана сөз түркүмдөрү боюнча жазылган эмгегинде «сүйлөм мүчөлөрү сөз түркүмдөрүнө караганда айтууда (сүйлөөдө) ойдун негизине жакын турат» [14. 241-б.] деп айткан. А.А. Шахматовдун сөз түркүмдөрү сүйлөм мүчөлөрүнүн жардамы менен сүйлөмдө аткарган кызматына жараша аныкталат деген оюн колдогон. Бир канча тилдерде сөз түркүмдөрү алсыз чектелиши, сүйлөм мүчөлөрүнүн ачык бөлүнүшүндө каралбашы мүмкүн, ал эми кээ бир тилдери тескерисинен болушу мүмкүн деп айтат [14. 244-б.]. “Сөз түркүмдөрү биз көрүп тургандай лексикалык катарда сүйлөм мүчөлөрүнөн айырмасы бар экенин, лексикалык группаларга аз эмес белгиси боюнча бөлгөндө сөздүн лексикалык жагына караганда синтаксистик колдонулушу бар” деп айтат. Ошондуктан тилдин лексикалык курамын группа боюнча бөлүүдө анын аныктоочу жана мүнөзү формалдуу ар бир окулган тил жана бөлүмдөгү тилдик системасы синтаксистик өзгөчөлүктү куруудан көз каранды жайланган дейт [14. 246-б.].

М.Н. Петерсондун “О частях речи в русском языке” аттуу макаласында “сөз түркүмдөрү” – бул “куруучу материал” деп атап, сүйлөм кууруучу материал катары караган, жана төмөнкүдөй аныктама берет: Сөз түркүмдөрү – бул сөз айкаштарынан сүйлөм түзүүчү сөздөрдүн тизмеги [16. 176-б.].

Ошентип, орус тил илиминде салттык бөлүштүрүүлөрдүн негизинде XVII-XVIII кылымдардагы эмгектердеги сөз түркүмдөрү логикалык негизде болсо да кийинки окумуштуулар үчүн изилдөөчү багыт болгон. Ал эми XIX кылымдан баштап түзүлгөн грамматикаларда, же сөз түркүмдөрү боюнча изилдөөлөрдө сөз түркүмдөрү илимий жактан бир топ такталган. Тактап айтканда, Л.В. Щерба ж.б. тарабынан илимий негизде сөз түркүмдөрү такталган.

Түрк тилдер илиминде мындан 2,5 кылым мурда А. Казем Бек [11.] тарабынан салттуу түрдө сөздөр сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүлгөн. Бирок ал мезгилде логикалык көз караштын негизинде болгон. А.М. Казем-Бек тарабынан түзүлгөн “Общая грамматика турецко-татарского языка” (1846) аттуу эмгекте сөз түркүмдөрү деп айтылган эмес. Биринчи эле «Атоочтор жөнүндө» деген теманын негизинде зат атоочтун жөндөмө категориясын: илик, барыш, табыш, чакыруу, жатыш жөндөмөлөрүн көрсөтүп [11. 51-52-беттер] кетет. Түрк тили род категориясына ээ эмес: *гюзель эрь*, прекрасный человек, ал эми *гюзель дуреть*,

прекрасная женщина деп берет. Жыныстык жактан айырма род категориясыз эле адамдарды, жаныбарларды билдирген сөздөрдөн билинип турарын көрсөтөт [11. 49-б.].

А. Боровков уйгур тилиндеги сөздөрдү эки чоң топко бөлгөн: 1) **белгилүү сөз түркүмдөрү**, 2) **кызматчы сөз түркүмү**. Мында белгилүү сөз түркүмдөрүн **атоочтор** жана **этиштер** деп экиге бөлөт [3. 21-б.]. Ал эми В.Н. Насилов уйгур тилиндеги сөздөрдү 3 топко (атоочтор, этиштер, кызматчы сөздөр) бөлөт. Бул классификациялоодо атоочторго кенири көңүл бурулуп, анын оюу боюнча сөз түркүмдөрүнүн арасында белгилүү чек болот. Атоочторду белгисине жараша 7 топко бөлөт [15. 45-б.].

Ал эми А.Н. Кононов түрк жана өзбек тилдериндеги бардык сөздөрдү үчкө бөлүп (атооч, этиш, кызматчы сөздөр), алардан **атоочторго зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч** сөз түркүмдөрүн киргизет. Бул атоочтордун арасынан зат атоочту төмөнкүдөй үч аспектиде карайт: 1) морфологиялык белгисине карай, 2) семантикалык белгисине карай, 3) синтаксистик белгисине карай.

Ал эми калган сөз түркүмдөрүн **семантикалык** жана **морфологиялык** аспектиде карайт [12. 56-б.].

Андан кийин Н.П. Дыренкова ойрот тилиндеги сөздөрдү семантикалык белгилери боюнча эки чоң топко бөлөт (**белгилүү сөз түркүмү** жана **кызматчы сөз түркүмү**). Андан белгилүү сөз түркүмдөрүн **атоочтор** жана **этиштер** деп ич ара бөлүштүрөт. Атоочторду өзүнүн мазмуну боюнча зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атоочторго ажыратат [7. 58-б.].

Н.П. Дыренкова өзүнүн грамматикасында «Атоочтор» деген тема берип, анда атоочтор тилдин өнүгүшүндөгү негиз, уңгу деп айткан. Атоочтордон атоочтун жасалышына зат атоочтон зат атоочту (-чы, -чы: малчы, бичикчи ж.б.), сын атоочтон зат атоочту (-тык, -дык, -лык (мүчөлөрүн варианттары менен): дьякшылык, ортолык, байлык ж.б.), сан атоочтон зат атоочту ((бир) айлык ж.б.) жасоочу мүчөлөрдү көрсөтөт [7. 42-43-беттер]. Зат атоочтун синтаксистик кызматын берет. 1. Зат атооч ээлик милдет аткарат: *салкын тынъыды* “ветер усиливался” ж.б. 2. Зат атооч дал келген мүчөлөр менен толуктоочтук (табыш, багыт, жатыш, чыгыш, курал, салыштырма жөндөмөлөрүнүн) милдет аткарат: *салкын көзнөкти ача сокты* “ветер распахнул окно”. *Койондый коркунчак болбо* “не будь трусливым, как заяц”. 3. Зат атооч сөздөр *тынъ – дынь – нынь – тинъ – тинъ – динъ – динъ* мүчөлөрү менен кээде бул мүчөлөрсүз да аныктоочтук милдет аткарат: *Колхозтынъ койлары дьаланьда дьүрер болды* “колхозные овцы пасутся (ходят) в степи”. *Көзининъ дьяжы мөлтрөп чыгып келди* “в глазах блеснули слезы”. 4. Зат атооч баяндоочтук милдет аткарат: *тыт – бек агаиш* “лиственница – крепкое дерево” [7. 58-59-беттер].

Н.П. Дыренкова сын атоочтун да синтаксистик кызматына көңүл буруп, сын атооч ээлик, толуктоочтук баяндоочтук [7. 71-б.], сан атооч ээлик, аныктоочтук, толуктоочтук, баяндоочтук милдет аткарат деп, мисалдар аркылуу көрсөтөт [7. 80-б.].

Казак окумуштуусу А. Искаков өзүнүн “О классификации частей речи в казахском языке” аттуу макаласында сөздөрдү сөз түркүмдөргө карата бөлүштүрүүдө төмөнкү үч принципти кармаган: 1) семантикалык принцип, 2) морфологиялык принцип, 3) синтаксистик принцип [10.] Каракалпак тилиндеги сөздөрдү Н.А. Баскаков эки негизги чоң топко бөлөт: **белгилүү сөз түркүмү** жана **белгисиз сөз түркүмү**. Аны ич ара белгилүү сөздөрдү **атоочтор** жана **этиштер** деп, ал эми белгисиз сөздөрдү кызматчы сөздөргө бөлгөн. Атооч сөздөргө **сырдык сөз** менен **тактоочторду** кошо берет [2.].

Жогоруда А.Н. Кононов, А. Искаков ж.б. **атоочторду** төрткө бөлсө (зат атооч, ат атооч, сын атооч, сан атооч), Н.А. Баскаков **сырдык** сөз менен **тактоочторду** атоочторго кошот. Бирок кийинчерээк жалпы эле түрк тилдер илиминде сырдык сөздөр менен тактоочтор атоочторго кирбестен өзүнчө сөз түркүмү катары каралып келет.

XVIII кылымда П. Мелиоранский тарабынан түзүлгөн казак-кыргыз тилинин грамматикасында кыргыз жана казак тилдериндеги сөз түркүмдөрү жөнүндө маалымат берилген. Автор кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрү сегизге бөлүнөрүн көрсөтөт: атооч, ат атооч, этиш, сан атооч, тактооч, байламта, жандооч, бөлүкчө. П. М. Мелиоранский өзүнүн эмгегинде зат атооч уңгу жана туунду түрдө болорун көрсөтүп, зат атоочтон зат атоочту жасоочу мүчөлөрдү көрсөтөт: -лык (-лук, -лик, -лүк варианттары менен) (бай – байлык, жаман – жамандык), -чы (-шы, -шу, -ши, шү деген варианттарды көрсөтүп, -чы мүчөсү кара кыргыздарда колдонуларын айтат) (кой+чу=койчу, -даш (казак-кыргыздарда –дас, -дес, -дөс варианттарда колдонулушун айтат) (карын+дас=карындас) [13. 29-б.]. Андан сыркары кыргыз тилине тиешелүү болгон таандык мүчөсүнүн **-ныкы** (-ники, -дики деген вариантта) формасын көрсөтөт.

Ал эми кыргыз тил илиминде сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүү маселеси тунгуч профессор К.Тыныстановдун эмгектеринен баштап кезигет. К. Тыныстанов 20-30-жылдардын аралыгында кыргыз тилинин бир топ олуттуу илимий проблемаларын иликтеп, кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүн, грамматикалык курулушун, анын ичинде морфологиялык маселелерди талдап, сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүргөн. Ал сөздөрдү жалпысынан экиге бөлүп, эң алгачкы жолу “атоочтор” жана “этиштер” деп кыргызча терминдер менен атаган. К. Тыныстановдун алгачкы окуу китептеринде эле сөз түркүмдөрү жөнүндө айтылат. Анын алгачкы окуу китептеринен “Биздин тилди” (1931) алгачкы грамматикалык башат деп айтууга болот. Анткени, ал ошол эмгекте “Мүчөлөмө сөздөрдүн бөлүнүштөрү” деген подтемасында “курандылардын жана уландылардын уланыштарына карап, мүчөлөмө сөздөр экиге бөлүнүшөт: 1) атооч сөз, 2) этиш сөз. кыскартып атооч сөздү “**атооч**” деп, этиш сөздү “**этиш**” деп колдонобуз” – деп, атооч жана этиш сөз түркүмдөрү жөнүндө маалымат берип кетет [19. 147-б.]. Ал эми атоочтордун курандылар менен куралышын жана бөлүнүшүн карап, атооч сөздөр бешке бөлүнөт деп, атооч сөздөргө тууранды сөздөрдү кошо берет [19. 148-б.].

Андан кийин “Кыргыз тилинин морфологиясы” (1934) аттуу окуу китебинде бир топ тактап “Сөз түркүмдөрү” деген тема киргизип, “Затты, буйумду, буюмдун жана заттын белгилерин, зат менен буюмдун сандарын жана аттарын көрсөтүүчү сөздөрдү – **Атоочтор дейбиз**” деген аныктама менен берип, атоочторду төрткө бөлүп: **зат атооч, сын атооч, сан атооч** жана **ат атоочторду** аныктамалары менен берет [18. 23-27-беттер]. Кийинки окуу китептеринде (И.А. Батманов, К. Бакеев, Ү. Бактыбаев ж.б.) ушул сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүү салттык классификацияга айланып, К. Тыныстановдун идеясы кайталангандыгы белгилүү. Азыркы күндө К. Тыныстановдун эмгектеринде берилген аныктамалар такталып, толукталып ошондой берилип келүүдө. К. Тыныстанов ошол учурда семантикалык принципти гана эске алган. Атооч сөздөрдүн сүйлөмдөгү кызматы жөнүндө К. Тыныстанов өзүнүн эмгектеринде толук маалымат бербесе да, ээлик милдет, баяндоочтук милдет аткарат деп, айрым сүйлөмдөрдүн аягына жазып кетет. Андан кийин К. Бакеев, Ү. Бактыбаевдер тарабынан түзүлгөн морфологияда кыскача ар бир атооч сөз түркүмүнүн синтаксистик кызматына токтолот: «Зат атооч сөздөр сүйлөмдүн тизмегинде ээ, айкындооч жана баяндооч болуп да милдет аткарат. Мисалы: *Акмат мектепке кетти*. Мында *Акмат* – ээ, зат атоочтон турган.

Мектеп – айыңдооч – зат атоочтон турган. *Келе жаткан* – *Асан*. *Асан* – баяндооч, -зат атоочтон турган». Сын атоочту да зат атоочтой эле кызмат аткарат деп көрсөтөт: Сын атооч сүйлөмдө ээ болуп да, баяндооч болуп да айкындооч болуп да милдет аткарат. Маселен: *Көктөн кызыл жакшы*. (*Көктөн* – айкындооч, *кызыл* – ээ, *жакшы* – баяндооч). *Асан сабагын жакшы билет* (баяндоочтун айкындоочу – *жакшы*) деген мисалдар менен көрсөтүп, сын атооч зат атоочтук мааниде турганда гана ээлик милдетти аткараарын эскертүү катары берет [1. 35-42-беттер]. Мындан сырткары сан атооч менен ат атоочту да зат атооч, сын атооч сыяктуу эле ээлик, баяндоочтук, айкындоочтук милдет аткарат деп көрсөтөт [1. 46-49-беттер].

Д. Исаев өзүнүн грамматикасында ар бир атооч сөз түркүмдөрүнө (зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч) токтолуп, алардын морфологиялык жана синтаксистик мүнөздөрүн көрсөтөт. Тактап айтканда, морфологиялык жактан да, синтаксистик жактан да тактап кетет. Айтсак, зат атооч сөздөрдүн сүйлөмдөгү милдеттерин жөндөмө категориясы боюнча көрсөтөт: 1. Сүйлөм ичинде атооч турпатындагы сөздөр, көбүнчө ээлик милдетти аткарат. Мисалы: *Эгин жыйналды*. Эмне жыйналды? – *Эгин* (ээ). 2. Сүйлөмдө атооч турпатындагы сөздөр баяндоочтук милдетти да аткарат. Мисалы: *Анарбай – мугалим*. 3. Сүйлөм ичинде атооч турпатындагы сөздөр кандай? (эмне?) деген суроого жооп берип турганда аныктооч болуп да милдет аткарат. Мисалы: *Күмүш* саат алдым. 4. Атооч сөздөр каратма сөз боло алат. Мисалы: *Дүйшөбай*, эртең мага жолуга кет. Д. Исаев атооч турпатындагы сөздөрдөн башка жөндөмө уландылар уланып турган сөздөр сүйлөмдө ээлик милдетти аткара алышпайт, алар аныктооч, толуктооч, бышыктооч жана баяндооч гана боло алышат деп эскертет [9. 91-92-беттер]. Ал эми илик жөндөмөсүндө турган сөздөр сүйлөмдө ар дайым аныктооч болот деп жазат. Мисалы: *Кубанычтын* китеби, *Ысык-Көлдүн* балыгы [9. 93-б.] ж.б. Сүйлөм ичинде барыш жөндөмөдө турган сөздөр бышыктооч болуп да, толуктооч болуп да милдет аткарат. Мисалы: *Суран шаарга барды*. *Биз тоого чыктык* (*шаарга, тоого* – бышыктооч). *Тургунга айттым*. *Аалыга* жолуктук. *Газетага* жазылышты (*Тургунга, Аалыга, газетага* деген сөздөр – толуктооч) [9. 97-б.]. Табыш жөндөмөдөгү сөздөр сүйлөмдө толуктоочтук милдет аткарат. Мисалы: *Мен Касымды көрдүм*. *Сен бул газетаны окугансын* (*Касымды, газетаны* – толуктооч). Сүйлөм ичинде табыш жөндөмөнүн мүчөсү ачык түрдө уланып турган учурлары да, уланбай көмүскө турган учурлары да кездешет. Табыш жөндөмөсү көмүскөдө турган учурунда ал сөздүн табыш жөндөмө экендигин сүйлөмдүн мазмунуна карай суроо берип ажыратабыз. Мисалы: *Мен китеп окудум*. *Кенже саат алды* [9. 98-б.] ж.б. Жатыш жана чыгыш жөндөмөдө турган сөздөр сүйлөмдө толуктоочтук, бышыктоочтук жана баяндоочтук милдет аткарат [9. 101-104-беттер] деп жазат.

Д. Исаев сын атооч сөздөр сүйлөмдө аныктоочтук жана баяндоочтук милдет аткараарын көрсөтөт. Мисалы: *Көркөм үйлөр салынды* (*көркөм* – аныктооч). *Элдин бардыгы кубанычтуу* (*кубанычтуу* – баяндооч). Эскертүү катары төмөнкүнү жазат: Турпаты боюнча сын атооч сөздөр кээде сүйлөм ичинде ээлик, толуктоочтук милдетти да аткарып калышат. Бирок мындай учурларда сын атооч сөздөр зат атоочтук мааниге өтүп кетет да, зат атооч сөз катарында жөндөмө мүчөлөр менен жөндөлө берет. Андай учурларда сын атооч сөздөргө берилүүлүчү кандай? деген суроо берилбестен, зат атооч сөздөргө берилүүчү ким? эмне? деген суроолор берилет. Сын атооч сөз менен бирге айтылуучу зат атооч сөз көмүскөдө калат. Мисалы: *Жакшы жаңылса, өзүнөн көрөт, жаман жаңылса, башкадан көрөт* (макал) [9. 121-б.].

Сан атоочтор сүйлөм ичинде ээ, баяндооч, аныктооч, толуктооч, бышыктооч болуп милдет аткарышат. Мисалы: *Он – экиге бөлүнөт* (*он* – ээ, *экиге* – толуктооч). *Сегиз бала*

келди (сегиз – аныктооч). *Адыл эки келди* (эки – бышыктооч) [9. 127-б.]. Ал эми ат атооч сөздөрдүн синтаксистик кызматын көрсөткөн эмес.

Кыргыз тил илиминде атооч сөздөрдүн ичинен зат атоочту биринчилерден болуп К. Дыйканов илимий изилдөөгө алган. Анын «Имя существительное в киргизском языке» (1955) аттуу изилдөөсүндө зат атоочтун лексикалык мүнөзүн [б. 11-б.] көрсөтүп, анда зат атоочтун маанилүү мүнөздөрү мектеп грамматикаларында тар чөйрөдө гана берилгенин, бирок, зат атооч бул белгилери менен гана чектелген эместигин айтат. Ал эми морфологиялык жактан зат атоочтун сөз жасоочу мүчөлөрүн, сөз өзгөртүүчү мүчөлөрүн көрсөтөт. Зат атоочтун синтаксистик кызматы деп атайын бөлүм же тема берген эмес. Бирок жөндөмөлөр категориясынын негизинде караган. 1. Атооч жөндөмө турган сөздөр ээлик (Фрунзе шаарында чоң *театр* салынды – В городе Фрунзе построен большой театр) милдет аткарат. 2. Атооч жөндөмөдө турган зат атооч сүйлөм ичинде баяндоочтук милдет аткарат (Анарбай – *мугалим* = Анарбай – учитель). 3. Атооч жөндөмөдө турган зат атооч сөздөр кыйыр жөндөмө менен алмашканда толуктоочтук (Мен *китеп* алдым – Я взял книги (вообще). Вместо: Мен *китепти* алдым – Я взял конкретную книгу) жана аныктоочтук (*Күмүш* саат алдым – Я купил серебряные часы. Мында күмүш аныктоочтук милдет аткарып жатат) милдет аткарат. 4. Атооч жөндөмөдө турган зат атоочтор кайрылуу иретинде да айтылат: *Жолдоштор*, мектепке баралы – Товарищи, идемте в школу [б. 94-б.].

К. Дыйканов илик жөндөмөсүндөгү зат атооч сөздөр сүйлөмдө аныктоочтук (Мектептин ремонту бүттү – Окончен ремонт школы. Мектептин – аныктооч.), барыш жөндөмөдөгү сөздөр толуктоочтук (Асанга китепти бергин – Дай книгу Асану. Бул жерде Асанга деген толуктоочтук милдетти аткарып жатат.). Табыш жөндөмө турган зат атоочтор да толуктоочтук (Сатар жыйналышты ачты – Сатар открыл собрание. Мында жыйналышты – толуктоочтук милдет аткарып жатат) милдет аткарат деп көрсөтөт. Табыш жөндөмөдө турган зат атоочтор жак жана нерсенин жайланган жерин билдирип, сүйлөмдө бышыктоочтук милдет аткарат: *Биз колхоздо турабыз* – Мы живем в колхозе. Мында *колхоздо* деген сөз орун бышыктоочту билдирип жатат [б. 95-б.]. Ал эми чыгыш жөндөмөдө турган атооч сөздөр аныктоочтук, толуктоочтук жана баяндоочтук милдет аткараарын көрсөтөт [б. 96-б.].

С. Давлетов жана С. Кудайбергеновдор тарабынан 1980-жылы түзүлгөн морфологияда да атооч сөз түркүмүндөгү сөздөрдүн синтаксистик кызматтары көрсөтүлөт. Сын атооч морфологиялык табияты жагынан зат атооч менен атоочтуктардан айырмаланып, нагыз өз маанисинде турганда (субстантивацияланбаганда) жөндөмө, таандык категориялары менен өзгөрбөйт, көптүк сандын **-лар** мүчөсүн да кабыл албайт. Сапаттык сын атоочтор даража категориясы боюнча өзгөрөт [4. 91-б.] деп белгилейт. Сөз түркүмдөр системасы тилдин грамматикалык курулушунун негизин түзөт.

Демек, жалпы тил илиминде сөз түркүмдөрүнүн морфолого-синтаксистик мүнөздөрүнө (өгөчөлүгүнө) көңүл бурулуп келген. Сөз түркүмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрүнүн бирден-бир байланышта экендигине көптөгөн окумуштуулар мурдатан эле кызыгып келет. Жогоруда көрсөтүлгөндөй И. Давыдов өзүнүн эмгегинде сөз түркүмдөрү сүйлөм мүчөлөрүнөн чыккан деп карайт. Мындай ойду Ф.И. Буслаев, А.А. Шахматов, И.И. Мещанинов сыяктуу белгилүү окумуштууларыбыз да айтып келет.

Түрк тилдеринде В.Н. Насилов уйгур тилиндеги атооч сөздөрдү белгисине жараша **буюмдук атоочтор, сапаттык атоочтор, катыштык атоочтор, сандык атоочтор, процесстик атоочтор (атоочтук), негизги атоочтор, ат атооч** деп 7 топко бөлгөн болсо,

кийинчерээк такталып буюмдук атоочтор – зат атооч, ал эми сапаттык жана катыштык атоочтор жалпысынан – сын атоочтор менен берилип келет. Ал эми Н.А. Баскаков каракалпак тилиндеги атооч сөздөргө көңүл буруп, атооч сөздөргө **тактооч** менен **сырдык сөздөрдү** кошо берет. Азыркы учурда ал такталып, эки сөз түркүмү тең өзүнчө сөз түркүмү катары каралып келет. Кийинчерээк А.Н. Кононов сыяктуу белгилүү окумуштууларыбыз тарабынан толукталып, такталып, атоочтордун синтаксистик өзгөчөлүктөрү да каралып келет.

Кыргыз тил илиминде да сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүү маселеси бир топ окумуштуулар, морфологдор, грамматисттер (К. Бакеев, Ү Бактыбаев, Д. Исаев, К. Дыйканов, С. Давлетов ж.б) тарабынан иштелип, толукталып, такталып отуруп, атоочтор өзгөртүлбөстөн өзүнчө сөз түркүмү катары каралып маани берүүчү сөз түркүмүнө кирет.

Ошентип, атооч сөздөрдөн зат атооч морфологиялык жактан жөндөмө, таандык, жак мүчөлөрү менен өзгөрөт. Ал эми сын атооч менен сан атооч качан гана субстантивдешкен учурда гана, тактап айтканда, заттык мааниге өткөндө гана жөндөмө мүчөлөрү менен жөндөлүп, таандык мүчөсүн кошо алат. Сын атооч менен сан атооч өз алдынча субстантивдешпеген учурда жогоруда С. Давлетовдор белгилегендей жөндөмө мүчөлөрү эле эмес көптүк сан мүчөсү **-лар** мүчөсүн да кошо албайт. Ал эми синтаксистик жактан да атооч сөз түркүмдөрү сүйлөмдө аткарган милдетине жараша аныкталат. Толуктоочтук милдетти да негизинен зат атооч сөз түркүмүндөгү сөздөр аткарат. Толуктоочтук милдетти башка сөз түркүмдөрү да аткарып турушу мүмкүн. Бирок алар, өз табияттарына жараша эмес, кыйыр жөндөмө формаларында тургандан кийин заттанып кетип, зат атоочтордун касиетинин эсебинен толуктооч мүчө болуп түшөт [8. 142-б.]. Ошондуктан толуктоочтук милдетти көбүнчө зат атооч сөздөр аткарат.

Колдонулган адабияттар:

1. Бакеев К., Бактыбаев Ү. Кыргыз тилинин морфологиясы. Орто мектептин 5-6-класстары үчүн окуу китеби. Кыргызстан мамлекеттик басмасы. Ф., 1939.
2. Баскаков А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. М., 1952.
3. Боровков А. О частях речи в языках тюркской системы. Революция и письменность, Сб. 2, 1936.
4. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. «Мектеп», Фрунзе, 1980.
5. Давыдов И. Опыт общесравнительной грамматики русского языка, изданной вторым отделением. Императорской Академии наук, изд. 3-е, СПб, 1854.
6. Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке. Издательство Академии наук Киргизской ССР, Ф., 1955.
7. Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. Издательство Академии наук СССР, Москва-Ленинград, 1940.
8. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. “Мектеп” Фрунзе 1979.
9. Исаев Д. Кыргыз тилинин грамматикасы. Фонетика жана морфология. Кыргызмамбас, Ф., 1951.
10. Исаков А.О классификации частей речи в казахском языке // Вопросы изучения языков народов Средней Азии и Кзаахстана. –Ташкент, 1952.
11. Казем-Бек А.М., Общая грамматика турецко-татарского языка. II изд. Казань, 1846. Печатано в университетской типографии.

12. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. М.,-Л., 1941; Грамматика узбекского языка Ташкент, 1948.
13. Мелиоранский П.М. Грамматика казак-киргизского языка. Часть 1. Фонетика и этимология. Санктпетербург, Типография императорской Академия наук. Вес. Остр. 9 лиц., №12., 1894.
14. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Ленинград, 1978., «Наука» Ленинградское отделение.
15. Насилов В.М. Грамматика уйгурского языка. М., 1940.
16. Петерсон М.Н. Вопросы грамматического строя. Издательство Академии Наук СССР., М., 1955.
17. Потебня А.А., Из записок по русской грамматике. т. II, изд. 2-е, Харьков, 1888.
18. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. 5-жана 6-жыл үчүн тил сабактары. КААССР Аткаруу кемисары руксат кылды. Кыркмембас, Ф., 1934.
19. Тыныстанов К. Эне тилибиз. II китеп, жаңы тамга менен 1-басылышы. с.к.р.с. элдеринин .басмасы жана кыркмембас, Маскөө 1931.
20. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языковедение. Литерографированный курс. 1901-1902 гг.
21. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Выпуск второй. Учение о частях речи (дополнения). Издательство Академии наук СССР., Ленинград, 1927.
22. Щерба Л.В. О частях речи в русском языке: Журн. Русская речь, новая серия. Л. 1928.

Рецензент: ф.и.д., проф.м.а. К.Джаманкулова

УДК: 372.881.1(575.2) (04)

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-176-185

Үсөналиев Т.

КТМУ, Чет тилдер жогорку мектеби Кыргыз тили координатору

**КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨРДҮ ТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮККӨ ЖАРАША
ӨЗДӨШТҮРҮҮ ТАРИХЫНАН ЖАНА УЧУРДА ЖАҢЫ СӨЗДӨРДҮН
КОЛДОНУЛУШ АБАЛЫ**

**ИЗ ИСТОРИИ ОСВОЕНИЯ ПРИНЯТЫХ СЛОВ С УЧЁТОМ ЯЗЫКОВЫХ
ОСОБЕННОСТЕЙ И СОСТОЯНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НОВЫХ СЛОВ**

**FROM THE HISTORY OF LEARNING THE ADOPTED WORDS, TAKING INTO
ACCOUNT LANGUAGE FEATURES AND THE STATE OF USING NEW WORDS**

Аннотация: Бул макалада кабыл алынган сөздөрдүн тилдик өзгөчөлүккө жараша өздөштүрүү тарыхынан жана учурда жаңы сөздөрдүн колдонулуш абалы каралган.

Түйүндүү сөздөр: тилдик ассимиляция, тарыхый диахрония, лексиканын баюу жолдору, иран, араб, орус тилинен кирген сөздөр, неологизмдер, терминдер, түшүнүктөр, которуп алуунун жолдору, көз караштар ж.б.

Аннотация: В статье рассмотрено история освоения принятых слов с учётом языковых особенностей и состояние использования новых слов.

Ключевые слова: языковая ассимиляция, историческое диахрония, пути лексического обогащения, слова принятые из иранского, арабского и русского языков; неологизмы, термины, понятий, пути перевода, взгляды и.др...

Annotation: The article discusses the history of the development of accepted words, taking into account the language features and the state of use of new words.

Keywords: linguistic assimilation, historical diachrony, ways of lexical enrichment, words adopted from the Iranian, Arabic and Russian languages; neologisms, terms, concepts, translation methods, views etc.

Тилдик аралашуулар тээ кылымдардын түпкүрүндө жатат. Тарыхка карай турган болсок байыртада түрк тилдерин мая элдери кабыл алганы (О. Ибраимов), Гунндардын тилдик лексикалары Готторго (украин, немец, ж.б. элдерге) кирип (1.), монгол-тунгус, иран (фарс), араб тилдериндеги лексикалар Орто Азияга (тажик, өзбек, кыргыз ж.б) кабыл алынып өздөштүрүлгөнү, жалпы түрк тилдеринин лексикасы орустар тарабынан өздөштүрүлгөнү тууралуу [2.] окумуштуулар фактылар менен аныктап, тактап беришкен.

«Кыргыз тилине кылымдар бою акырындап башка элдердин тилдеринен көптөгөн сөздөр киргендиги шексиз. Алар тилге абдан сиңип, кыргызчалашып кеткен. Ошондуктан, аларды өз сөзүбүз катарында кабыл алабыз. К.К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» жалпы сөздүктүн 22,8%и чет тилдерден алынган, албетте, бул сөздөрдүн колдонулушу кыргыз тилин жаңы туюнтмалар менен толуктады.–деп жазат белгилүү окумуштуу К. Дыйканов жогоруда көрсөтүлгөн эмгегинде. Андан ары өз оюн дагы минтип толуктайт: «К.К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүн» карасак, андагы сөздөрдүн 6,56%и иран тилинен, 5,75%и араб тилинен, 10,52%и орус тилинен алынган сөз экенин көрөбүз. Ал эми «Советтик Кыргызстан» газетасынын бир номерин санасак, андагы жалпы сөздөрдүн 18–20%и орус тилинен алынган сөз экенин көрөбүз. Мына ушу жагынан да тектеш тилдер бирдей эмес. Кыскасын айтканда, азыркы кыргыз тили, ошондой эле, башка түрк тилдери да өзүнүн тарыхында мындай субстратка тилдин бардык доорунда учурабай калган» [2.1980, 9-бет]

Тилдик аргындашуулардын натыйжасында кыргыз лексикасынын баюу тарыхын толук түшүнүү үчүн Кыргызстанда буга чейин түзүлүп жарыкка чыгарылган төмөнкү эмгектерге кайрылып, сөздөрдүн сандык өсүшүнө көңүл бурсак болот. Өмүрүн сөздүк түзүүгө арнаган К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» (1965) 40 миңдей сөз камтылган болсо, Х.Карасаевдин «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүндө» (1966) жана «Орфографиялык сөздүгүндө» (1983) 60 миң сөз камтылган. Ошондой эле профессор А. Акматалиевдин жалпы жеткчилиги менен чыгарылган «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» (2011) кыргыз лексикасынын 50 миңден ашуун сөзүн камтыса, жакында эле жарык көргөн «Кыргызча-түркчө сөздүктө» кыргызча дээрлик 74500дөй сөз камтылды» деп белгиленет. [5. 2017, 6-бет] Муну менен кыргыз сөздөрү ошол мезгил менен алганда гана толугураак, көбүрөөк жыйналган болуп эсептелет. Убакыттын өтүшү менен лексика ар түрдүү тилдик булактардын эсебинен байый бере тургандыгы анык.

Демек окумуштуу агайыбыз туура белгилегендей элдердин өткөндөгү байланышуу доорунда мындай тилден тилге өткөн сөздөр кадыресе болуп келген мыйзамченемдүүлүк. Болгону улуттук тилдин элде колдонулуусу толук кандуу болгон учурда мындай

аралашууларда өзөк же жергиликтүү тил башка тилден келген сөздөрдү өз тилинин эреже-тартибине баш ийдирип, өз тилдик мыйзам ченемдерине ыкташтырып, сиңирип, жууруп, өздөштүрүп кабыл алып келген экен.

Кыргыз тили күчтүү кезинде, т.а., кыргыз эли тилди толук кандуу колдонуу мезгилдеринде бабаларыбыз башка тилдерден сөздөрдү кабыл алып, аларды өзүнүн тилдик сүйлөө ыгына, үй түйүндөрүнүн өзгөчөлүгүнө жараша, баш ийдирип, өздөштүрүп, өзгөртүп алган экен. Ошол аргументтерге кайрылалы. Кыргыз тилине иран, араб, орус тилдеринен көптөгөн сөздөр кабыл алынган. Аларды кыргыз тилинин сүйлөнүү ыгына, үн түйүндөрүнүн өзгөчөлүгүнө, үн, тыбыш жасоочу органдарынын (өпкө, тил, тиш, таңдай, эрин, мурун ж.б.) ылайыгына жараша эл, тактап айтканда баштагы бабаларыбыз фонетикалык, морфологиялык, лексикалык жана өзгөчө түрк тилдеринин ичинде өтө күчтүү сакталган сингармонизм (үндөшүү) мыйзамдарына ылайыктап өзгөртүп, өз тилинин сүйлөнүү ыгына карата ыңгайлаштырып алган көрүнүштөргө көңүл бурунуздар.

1. Иран тилинен кабыл алынып, кыргыз тилине өзгөртүлгөн сөздөргө мисалдар;

Иран тилинде	Кыргыз тилине өзгөргөнү	Иран тилинде	Кыргыз тилине өзгөргөнү
чапон	чапан	чела	желе
хайран	айран	зинчир	чынжыр
хайван	айбан	кема	кеме
хаба	аба	килич	кылыч
ферда	парда	чумчук	чымчык
чаршамба	шаршемби	авсун	абысын
першембе	бейшемби	чуян	чоюн
ароба	араба	кучат	көчөт
булгори	булгары	иситмо	ысытма ж.б.

2. Араб тилинен кабыл алынып, кыргыз тилине өздөштүрүлгөн сөздөр;

Арабча	Кыргызча	Арабча	Кыргызча	Арабча	Кыргызча
Аллах	Алла,	Халал	Адал	Насиб-	Насип
Харам	Арам	Садака	садага	насия	насыя
хасил	эсил	шакь	шек	тахлим	таалим
фитр	битир	сабаб	себеп	мухалим	мугалим,
	калпа	хирмиз	кырмызы	махлум	маалым
сабр	сабыр,	худрат	кудурет	мулла,	молдо
хилм	илим	халим	аалым	хукмат,	өкмөт
фатья	бата,	кубла	кыбыла	васиат	осуят
	убада,	нукат	нокот	дукан,	дүкөн
дерс	дарс	мусала	маселе	мудир	мүдүр
ариф	арип,	хаптияк	аптээк	векил	өкүл,
Алиф-бээ	алиппе	дузак	тозок	хасил	асыл
китаб	китеп,	важип	ажеп	вакт	убакыт
хаким	аким	сухут	сүкүт	дуня	дүйно (жүзү)
алим	аалым,	суннат	сүннөт	барака	береке
сура	сүрөө	дуа	дуба	зайиф	Зайып ж.б.

К.К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» араб тилинин таасиринде пайда болгон сөздөр –2177, бул сөздүктүн 5,57% барабар. Кыргыз ысымдарында да араб сөздөрү көп кездешет. Бул кабыл алуу жана өздөштүрүү жараяны 9-кылымдардан башталып, дээрлик 19-кылымдын аягына чейин созулган. [2. 1980, 31-б.] Ушул жерде бир айта кетүүчү сөз бар. Кийинки эгемендүүлүккө жашап жаткан 30 жылдын тегерегинде ислам дини жашообузга тездеп аралашууда. Албетте элибиздин Рухий турмушуна дурус жактары менен буруш жактары бирдей аралашууда. Эгер кылымдар бою тилибизге араб тилинен кирген сөздөр эл тарабынан өздөштүрүлүп, кыргыз үн жасоо органдарына ылайыкталып кабыл алынып келген болсо, кийинки учурларда тилибиз алсызданып бараткандыктан саман чөбүнө карабай эле жапырт ошол тилдик өзгөчөлүгү боюнча кабыл алуу «модасы» күчөдү. Азыркы диний таасирлердин негизинде, баштагы кыргыз элинде колдонулуп жүргөн көп сөздөр, арабча айтылышына жана жазылышына негизденип коомчулук жана өзгөчө кийинки муундар тарабынан колдонулууга багыт алды. Кыргыз тилинде үн түйүндөрүнө жараша ыңгайлаштырып алынган көп сөздөр, азыр тескерисинче араб тилиндегидей колдонула баштады. Бул негизи туура эмес экендиги сабаттуу адамга түшүнүктүү, бирок түркөйлөшүп жана динге ыксыз берилип бараткан айрым караңгы катмар бул жагымсыз көрүнүштү алоолонтуп, күчөтүп жатышат. Маселен; **Алла-** Аллах, **арам-** харам, **адал-** халал, **сүрөө-** сура, **дуба-** дуа, насыят, осуят- хадис, ак-хак, **Жаратканга** , **Кудайга шүгүр-** Алхамду диллах!, **Кудай сакта!-** Астафуруллах!, **Кудай кааласа-** Иншаллах, **ушак** – гыйбат, **эргүү-** ильхом, **баласы,** уулу- ибнь, **ооз бекитүү-**имсак, **ооз ачар-** ифтарлык, **ысырап кылба-** исираф кылба, **каапыр-** кафир, **мыйзам-** мабда, **макүрөө-** макрух, **эки жүздүү-**мунафик, **мусулман-** муслим, **сабыр-** сабр, **сопу-** суфий, **битир,** **садага-** фитр, садака, **жалаа,** **бузукулук-** фитна, **бүтүм-** фатва, **күнөө-** ширк...., ж.б. Тилде эбак эле өз ыңгайына жараша сүйлөнүп жана жазылып жүргөн сөздөрдү башка тилдегисиндей кылып жасалма кооздоо, башка тилдеги айтылыштарына көчө качуу келечегинде жакшылыкка алып келбеси турган иш. Мунун жагымсыз «жүрүш» экендиги азыркы кыргыз тилинин мыйзам ченемдеринен кабары жок, анан калса башка тилдерге өтө эле өнтөлөп ооп, көчө качып жаткан замандаштарыбызга, өзгөчө жаштарыбызга жетсе деген тилек бар!...

Ошондой эле орус эли менен карым катнаша баштаган 19-кылымдын 80-жылдарынан тартып 20- кылымдын 50- жылдарына чейин да бир катар сөздөр кыргыз тилине өздөштүрүлүп кабыл алынган.

3. Орус тилинен кабыл алынып кыргызча өздөштүрүлгөн сөздөр:

Орусча	Кыргызча	Орусча	Кыргызча
самовар	самоор	кровать	керебет
печь	меш	сахар	шекер
уезд	ооз	галош-	көлөч;
купец	көпөс,	бутылка-	бөтөлкө,
волостной	болуш	ряд-	ирет;
старшина	старчын	судья-	сот;
хомут-	каамыт;	день отдых	деноттук
счет	-чот;	монпасье	момпосуй
билет	белет	доктор	догдур

kozyрь	көзүр,	ящик	жашик,
мундштук	мүштөк,	фонар	панар
церковь	чиркөө,	камзол	кемсел,
форма	борум	номер	номур
миск	мискей,	минута	мүнөт
шапка	шапке,	шофер	шопур,
жаркое	жаркөп	директор	деректир
ботинка	батинке	жаловня	жалыйна
тесма	Чызма,	залог	салык
	сызма		
бугор	бүкүр	вожжи	божу
восьмушка	ашмүшкө	шабро	шагрень ж.б.

К.К. Юдахиндин 1965-жылы басылган «Орусча-кыргызча сөздүгүндө» орус тилинин эсебинен пайда болгон сөздөрдүн саны – 3935; жалпы сөздүктүн 10,52%ин түзөт. 1940-жылы басылган сөздүктө орус сөздөрүнүн саны – 1540 болгон, бул сөздүктүн 6,16%ин түзөт. 25 жылдын ичинде орус тилинен алынган сөздөрдүн саны 2,6 эсе көбөйгөн. Сөздүктө иран, араб, орусча деп белгиленген сөздөрдүн жалпы саны – 37511. Бул сан сөздүктүн 100% болсо, анын 6,56%и ир. тилинен; 5,75%и ар. тилинен; 10,52%и орус тилинен кирген. Кыскасы, сөздүктүн 22,8%и башка тилдерден алынган чет сөздөр (2.)

Мындай мыйзамченемдүүлүк башка тилдерге жалпы түрк тилдеринен кабыл алуу көрүнүшүнөн дагы кездешет. Маселен, орус тилине кабыл алууда орус эли да өз сүйлөө ыңгайларына жараша түрк лексикасын өзгөчө тыбыштык жактан өзгөртүп алып колдонушкан.

4. Орус тилине түрк (татар, ногой, кыргыз, ж.б.) тилдеринен кабыл алынган сөздөрдүн өздөштүрүлүшү:

Түрк тилдеринде	Орус тилине	Түрк тилдеринде	Орус тилине
көкүл	хохол	бүркүт	беркут
кароол	караул	кымыз	кумыс
чулгоо	чулки	түрмө	тюрьма
теңге	деньги	Шибэр	Сибирь
казына	казна	Төмөн	Тюмень
ордо	орда	журт	юрта
коргон	курган	караташ	карандаш
бороон	буран	аралаш	ералаш
баш	башка	балбан	болван
чана	сани	шырыма	ширма ж.б.

Андан бери дээрлик кылымдан ашуун жылдар өттү. Эл туташ сабаттуулукка ээ болду, жазма тил кенен жайылды. Чындыгын айтканда орус эли менен бир системада (социализм), ар кандай карым катнашта жашоо, кыргыз тилинин өнүгүшүнө жагымдуу таасирин тийгизген, билим, илим, маданият өнүккөн. Бирок ал учурдагы, өзгөчө 60-жылдардан кийинки «бир эл, бир тил болобуз» деген идеологиянын кесепетинде кыргыз тили бир топ

алсырагандыгы айтылып келе жатат. Таптаза эле сингармонизмге сыйдырылбай, кыргыз тилинин тилдик өзгөчөлүгүнө салынбай, эквиваленттери турса да которулбай эле сулпунан кабыл алынган сөздөр 60- жылдардан кийин көбөйгөн.

Андан кийинки эгемендүүлүк алгандан берки 30 жылдын арысы –берисинде илим-техниканын өнүгүшү, стандарттуулукка, дүйнөлөшүүгө багыт алуубуз, мамлекеттер аралык ар тармактуу байланыштын күчөшү, башка тармактар менен бирге эле тилдердин ассимиляциялануу (аргындашуу) жараянына алып келди. 90-жылдардан тартып Кыргыз тилине, асыресе орус тили аркылуу көптөгөн чет тилдерден ар кайсы тармактардын, өнүгүштөрдүн түшүнүктөрүн чагылдырган чет сөздөр, терминдер ургаал кирип, көпчүлүгү дээрлик өзгөртүүсүз кабыл алынып жатат. Айрымдарын окумуштуулар, журналисттер же тил тармагына аралашкан жөн жай адамдар да ар кандай котормолоп, жаккандары элге алынып кетип жатат, көпчүлүгү ошол боюнча эле колдонулууда.

5. Учурда элге алынып алынбай, айрым адистер, журналисттер ж.б. тарабынан макалаларында колдонулуп жүргөн сөздөр:

Орусча	Кыргызча	Орусча	Кыргызча	Орусча	Кыргызча
Стил, мода	саркеч		сүрөттөр	аэропорт	учурма
		фотосессия	топтому		
светофор	жол чырак	бартер	алмаштыруу	прилавок	пештакта
люстра	асмашам	реклама	жарнама	обои	тушкагаз
телохранитель	жансакчы	гонорар	сый акы	балкон	тулук
чеснок	сарымсак	клип	курак	респиратор	тумшуккап
укроп	ашкөк	волонтер	ыктыярчы	спальный мешок	түнөккап
партнер	өнөктөш	Рейтинг	бедел	морг	табыткана
гаджет		имигрант	бозгунчу	заказ	тапшырык, буйрутма
Сотовый тел	Уюлдук тел	Приватизация	менчиктешт ирүү	дефицит	таңкыс
Видео фильм, видео баян	Көрмө фильм, көрмө баян	Портфолио	Тил куржун	реликвия	таберик
люстра	асмашам	календарь	күнбарак	термос	чайдан
лифт	асмаараба	пенсия	зыйнатакы, бааракы	сырьё	чийки зат
фонотека	абазкана	пенсионер	зыйнаткор	компания	шеркет
студия	абазжай	материя	заттек	бомбоубежище	жерпана
некролог	азанама	командировка	ишсапар	детская комната	балакана
венки	азагүл	наждак	кумөгөө	универмаг	дүрдүкөн
траурный стюардесса	асманшерик	отпуск	ишөргүү, эмгек	агитпункт	үгүтүй

			өргүүсү		
вилка	ашайры	рекоменда ция	кепилдеме	домашний арест	үй камак
футбол	бутгоп	компас	кутнуска	разговорник	тилачар
коляска	бешик араба	дельтоплан	колганат	якорь	кемегазык
лицевой счет	бетесеп	янтарь	карабар	прородина	түпмекен
аудитория	дарскана	обратный словарь	керсөздүк	адвокат -	жактоочу
эпопея	доорнама	обратный связь	кербайланы ш	активный	жигердүү
спонсор	демөөрчү	прописка	катталгы	акционер -	үлүшкөр-
видеозал	дидаркана	микрорайо н	кичиоодан	амбиция -	дымак
лоток	жайма	дом монолитны й	куйматам	амнезия -	бейжады
рюкзак	жолкуржун	Наушник	кулаккап	анализ -	талдоо
проездная плата	жолкире	робот	көктемир	анкета -	соболдомо
проводник	жолшерик	лупа	күнтарткы	архаизм	көөнө сөз
летопись	жылнама	установка	кондургу	ателье	чеберкана
аудитория -	дарскана	бухгалтери я	эсеп-кысап		
болтун	баканооз, бабыр	варенье	кыям	гриль	кактама, куйка (тоок)
банда	талоонтоп	вдохновени е	эргүү, шыктануу	грипп	сасык тумоо
бульвар	саябан	вектор	санбагыт	дворник	короо шыпыргыч
аудитория	дарскана	дубликат	жуп нуска	дедовщина	чоңсунуу
венки	гүлчамбар	душ	чайынма	дежурный –	нөөмөтчү
вентилятор	желдеткич	зубная щетка -	тиш жышкы	демагог	курчечен
версия	жоромол	загрузка	жүктөм	доступный -	жеткиликтүү , жеткилең
визитка	таанытма	закуп услуг -	сатып алуу кызматы	досье	таржы
вилка -	ашайры	запас	камдык, камылга	вундеркинд	чилистен бала
виртуоз	маш, машкей	зарядник, зарядное устройство -	- кубаттагыч	изюминка	(бир нерсенин) каймагы, маңызы

галстук жагоо интуиция ички туюм горизонт кыйыр ж.б.

Жогорудагы берилген сөздөр элибиз эгемендүүлүккө жетишкенден бери кыргызчага которулуп, же орусча сөзгө тең салмакта мааниге ээ болот деп интеллигент адистер жана ар тармактын өкүлдөрү тарабынан тилдин ички булактарынан табылып, алынган сөздөр. Бул сөздөр көрүнүп тургандай диалект, говорлордун эсебинен, же историзм, архаизмдерди кайра жандантып, морфологиялык жактан сөзгө мүчө улап же этнографиялык, семантикалык жактан берген маанилеринин же кызматынын окшоштугуна карап алынып, эми коомчулук колдосо жана түшүнсө сүйлөп кетер деген изги үмүт менен эле гезит, журналдар аркылуу сунушталган сөздөр. Бирок булардын арасынан да нака кыргызчага которулуп берилгендери, такыр эле маанисин бербей кала тургандары тууралуу белгилүү адис окумуштуулар Ч. Жумагулов, Б. Жакиев, Э. Нурушовдор басма сөздөргө пикирлерин жарыялашкан. [6.7. 8.]

Учурда историзм, архаизм сөздөрдөн чет сөздөрдүн берген маанисине ылайыкташтырылып алууга, кыргызчага ылайыктап которууга кыргыз улуттук интеллигент коомчулугу, адистер (*журналист, тилчи, адабиятчы, котормочу ж.б.*) аракет кылып, бул сөздөрдү макалаларында колдонуп же ушундай болору тууралуу коомчулукка жарыялап жатышат. (6.7.8.) Бирок алардын айрымдары түшүнгөн адамдар тарабынан кабыл алынса, оозеки сүйлөшүүдө, сабатсыздыкка багытталып бараткан коом жана элдин айрым катмарлары кабыл ала албай жерилип жаткан кыргызча сөздөр да бар. Маселен, жогоруда берилген сөздөр, учурда массалык маалымат каражаттарында кездешсе да, мунусу туура, тигиниси туура эмес деген адистик пикирлер дээрлик жок. Келечекте Улуттук Илимдер Академиясынын Тил жана адабият институнун, Терминком бөлүмүнүн жана Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын тилчи окумуштуу кызматкерлери, жалпы эле тилге кайдыгер карабаган коомчулук булардын ылайыгын ылайык деп, артыкбашын, ыксызын ыксыз деп бир расмий бүтүм чыгарып, элге, өзгөчө өнүгүп келе жаткан жаш муундарга такталганын сунуулары керек деп ойлойбуз!..

Ошондой эле 21-кылым – жогорку технологиялардын, техникалык жетишкендиктердин, жаңы саясий, экономикалык мамилелердин, чарба жүргүзүүнүн, стандартташуунун, дүйнөлөшүүнүн, ассимиляциялануу ж.б. жараяндардын кылымы экени белгилүү. Буга байланыштуу, учурда орус тили аркылуу башка чет тилдерден кыргыз тилине **неологизм** катары келип кирген жана сулпунан эле кабыл алынып жаткан сөздөр, терминдер, түшүнүктөр абдан көп жана натыйжада кыргыз тилинде көптөгөн жаңы лексикалык бирдиктер, атоолор пайда болуп да жатат. Алардын айрымдары менен да тааныштырып өтөлү.

1.Компьютер жана анын түзүлүшүн туюндурган неологизмдер: Диск, ксерокс, ноутбук, компьютер, монитор, системдик блок, мышка, принтер, сканер, тергич, клавиатура, вирус, агент, WEB камера, USB кабель, сайт, файл, интернет, , дисктер, факс, драйвер, процессор, флеш, скайп, агент, википедия, гаджет, ж.б.

2.Видео - техниканы, сүрөт - графикалык түшүнүктөрдү туюндурган неологизмдер: видеокамера(көрмөкамера), видеофильм(көрмөфильм), диск, DVD, уюлдук телефон, тасма, сөлөкөт фильм (анимация, мультфильм), видео-слайд, ролик, полифониялуу телефон, фотосессия (сүрөттөрдүн топтому), фотокөргөзмө, фоторепортер, фотохроника, фотоколлаждар, дизайн, фитодизайн ж.б.

3.Коомдук өзгөрүүгө, саясатка байланыштуу неологизмдер: пиар, тандем, оппозиция, инаугурация, импичмент, фракция, хипик, ыңкылап, фермер, талапкер, рейтинг, трайбализм, коалиция, гендер, гендердик саясат, делимитация, демаркация ж.б.

4.Базар экономикасына байланыштуу неологизмдер: бартердик, инвестор, маркетинг, менеджер, менеджмент, микрокредит, насыя (кредит), предприниматель (ишкер), приватизация (менчиктештирүү), рынок экономикасы, евро, ваучер, аудит, акция, банкрот, бизнес-план, чартер, супермаркет, гипермаркет, сервисттик кооператив, рефинансылоо, мерчендайзер, акциздик салык ж.б.

5.Прессага жана шоу бизнеске байланыштуу неологизмдер: шоу бизнес, шоу концерт, шоумендик, сахна, реалити-шоу, продюсер,- поп музыка, ролик, подиум, мюзикл, клип, аранжировка, кастинг (тандоо), саркеч, тамашоу, чайкоочу, гламур, аранжировка, гран-при, гонорар, акипресс, жүгүрмө сап, пресс-кызмат, пресс- релиз, ток-шоу, ж.б.

6.Билим берүү тармагына байланыштуу неологизмдер: лицей, мектеп-гимназия, колледж, магистратура, конкурс, акселс, бакалавр, боллон, дарс, дарскана [аудитория], депозит, назарий [теориялык], сынак борбор, тайпа [группа], ж.б.

7.Административдик-мамлекеттик башкарууга жана адамдардын кесибин, кызматын билдирген неологизмдер: бармен, боевик, волонтер, визажист, гастарбайтерлер, ди-джей, диллер, жан сакчы, омбудсмен, олигарх, имиджмейкер, ажо (президент), бейөкмөт, апелляция, берене, дубан, журт башы (президент), ж.б.

8.Буюмдарга, тамак - ашка, өнөр жай жана транспортко байланыштуу неологизмдер: уналгы, сыналгы, видеокамера, сыра, слинг, пластик, папка, мунайзат, кондиционер, жылнаама, буклет, бутерброд, джакузи, кафель, фанта, гамбургер, чибургер, шаурма, гриль, агробизнес, аба базасы, автокербен, автоцистерна, аэробекет, бусик, сотых, ж.б.

9.Спортко байланыштуу кирген неологизмдер: кикбоксинг, фитнес, сноуборд, сүрөмө, маара [финиш], гантель, гол, рекордсмен ж.б.

Кийинки учурда, жаңы заман, жаңы көрүнүштөргө, илимий техникалык өсүүлөргө байланыштуу келип кирген термин, түшүнүктөр аркылуу кыргыз лексикасынын кору байыды, заманбап түшүнүктөр кеңирди. Албетте, көптөгөн тармактык терминдер, кесиптик сөздөр ошол боюнча кабыл алынып да жатат. Буларды кыргыз коомчулугунда колдонуу маселеси да учурда бир жактуу такталган эмес. Анын үстүнө учурда объективдүү да, субъективдүү да себептерден (техниканын өнүгүшү, чоң тилдердин үстөмдүгү, диний таасир, тилдик багытта билим, илимден узактоо ж.б.) улам кыргыз тилин колдонуу чөйрөсү тарып баратканда, элдин кяпчүлүгү орус тилин, диний багыттагылары араб тилин, жада калса англис, кытай , ж.б. тилдерди кызыкчылык менен өздөштүрүү «модасы» күч алып турган мезгил. Ошондуктан тиешелүү адистер, мекемелер булар боюнча ойлорун ортого салып, маселени бир ыңгай чечүүгө кам урушар деген изги тилек бар!...

Колдонулган адабияттар:

1. А. Бекбалаев. Байыркы гот тилиндеги кыргыз сөздөрү.- Азаттык радиосу. 6-февраль, 2013
2. К. Дыйканов. Кыргыз тилинин тарыхынан: Жогорку окуу жайлары үчүн. – Ф.: Мектеп, 1980, 156 б.;
3. Акунова А.Р., Райымбекова М. Азыркы кыргыз тили. ЛЕКСИКА. (Жогорку окуу жайдын педагогика факультетинин студенттери үчүн окуу куралы) –Бишкек, 2005:

4. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. М.: СЭ, 1965. – 974 б.;
5. Экрем Арыкоглу, Жылдыз Алимова, Билге Каган Селчук, Рахат Аскарова. Кыргызча-түркчө сөздүк», 1-2-китеп, Бишкек, 2017, -1200- 1216 б.;
6. Ч. Жумагулов. Кыргыз тилиндеги өздөштүрүүлөрдүн жана термин жасоонун бүгүнкү абалы. – «Алиби» (Кыргыз гезиттер айылы).- 30.01.-03.02. 2015;
7. Ш. Дүйшеев Сөз дайра. - Азаттык.15.08.2011;
8. Э. Нурушев. Тилдеги жаңы эски сөздөр. –Тил маданият борбору. 17.03.2010;

Рецензент: ф.и.к., доцент Т.Абдиев

УДК 81'44

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-185-192

Хидирова Ч.Х.

И.Арабаев атындагы КМУнун доценти, ф.и.к.

ТЕРМИНДЕРДИ ЖАСООДО СЫН АТООЧТОРДУН КОЛДОНУЛУШУНУН МОРФОЛОГИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В ОБРАЗОВАНИИ ТЕРМИНОВ

MORPHOLOGICAL PECULIARITIES OF USING THE ADJECTIVES IN THE WORD- BUILDING TERMS IN PRESENT-DAY

Аннотация: Бул макалада азыркы кыргыз терминологиясындагы терминдерди жасоодо сын атоочтордун колдонулушунун морфологиялык өзгөчөлүктөрү жөнүндө каралган.

Түйүндүү сөздөр: термин, сын атооч, морфологиялык каражат, курандылар, унификациялоо, советтик доор жана кайра куруу доорундагы терминология.

Аннотация: В этой статье рассмотрено морфологические особенности употребления прилагательных в образовании терминов на современном этапе.

Ключевые слова: термин, прилагательное, морфологическая форма, словообразовательный суффикс, унификация, терминология советского периода и после реформы.

Annotation: In this article discusses morphological peculiarities of using the adjectives in the word-building terms in present-day.

Keywords: inversion, poem «Beneficial knowledge» / «Wisdom which brings good fortune», syntax, infinitive constructions, structure, type, function, fundamental and auxiliary component.

Советтик доордогу жана кайра куруу доорунан кийинки кыргыз терминологиясында жалпылыктар менен катар эле, ар бир доорго тиешелүү өзгөчөлүктөр да жок эмес. Алсак, кайра куруу дооруна чейин илим, билимдин дээрлик бардык тармактарында орус тилинен, же орус тили аркылуу башка тилдерден кирген терминдер басымдуулук кылган болсо, кайра

куруунун шарапаты менен эне тилибиз мамлекеттик статус алгандан бери кыргыз тилине көңүл бурулуп, илимдин бардык тармактарындагы терминдерди кыргыз тилине которуу иши ургаалдуу түрдө колго алына баштады. «Элүү жылда эл жаңы, жүз жылда жер жаңы» дегендей, бул, албетте, мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Баарыбызга белгилүү, тилдин бөлүмдөрүнүн ичинен эң тез өзгөрүүгө дуушар болуучу бөлүмү – бул лексикология. Андыктан иликтөөгө алынган эки доордогу кыргыз терминологиясында тилдеги лексикалык өзгөрүүлөр өтө жыш орун алып келет.

Бул эмгекте советтик доордогу кыргыз терминологиясы боюнча бирден-бир негизги адабият болгон Б.О. Орузбаеванын эмгеги [14] менен азыркы мезгилдеги илимий макалалар [13, 15], грамматикалар [1, 2, 3, 6, 10,], атайын эмгек [17], сөздүктөр [4, 5, 7, 8, 11, 12, 16, 18, 19, 20], иш кагаздары боюнча маалыматтарга [9] таянып, аларды салыштырып, топтоштуруп, азыркы кездеги терминдердин жасалышында катышкан сын атоочтордун морфологиялык өзгөчөлүктөрүн иликтөөгө аракет кылдык.

Жогоруда белгиленгендей, кыргыз терминологиясынын негизги маселелери, анын катарында сын атоочтук терминдердин жасалышы да Б. Орузбаеванын 1983-жылкы эмгегинде берилген [14]. Акыркы 30 -35 жыл аралыгында коомдогу өзгөрүүлөр кыргыз терминологиясынын маселелерин, термин жасоонун жол-жоболорун кайра карап, илимдин бардык тармагындагы адистерге кеңири пайдаланууга мүмкүн болгудай, замандын талабына жараша терминдерди унификациялоого, бирдейлештирүүгө ыңгайлуу жана зарыл болгон тилдик каражаттарды (лексикалык, морфологиялык, синтаксистик), терминологиялык маселелерди толуктап, тактап, коомчулукка жарыялоо иши өтө актуалдуу болуп турат.

Морфологиялык жол менен жасалган сын атооч терминдерди эки чоң топко бөлүп кароого болот:

- 1) тилдин ички мүмкүнчүлүгүнө жараша жасалган сын атоочтор;
- 2) башка тилдерден кирген сөздөрдү которуп алуу жолу аркылуу жасалган.

Биз бул макалада кыргыз тилинин ички мүмкүнчүлүгүнөн жасалган сын атоочторго токтолобуз.

I. Кыргыз тилинин ички мүмкүнчүлүгүн пайдалануу менен жасалуучу сын атоочтук терминдерге төмөнкүдөй мүчөлөр аркылуу жасалган сөздөр кирет:

№	Мүчөлөр	Мааниси // Түшүндүрмөсү	Мисалдар
1.Зат атоочтон сын атооч жасоочу курандылар			
1.1	-гы /-кы (-ги, -гү, -гу / -ки,-кү, -ку)	Атооч жөндөмөдөгү мезгилдик маанидеги жана атооч, жатыш жөндөмөдөгү орундук маанидеги зат атоочтон сын атооч жасайт да, затты ошол орун, мезгилге тиешелүүлүк белгисин билдирет.	<i>тун/кү сугат, күз/гү буудай, ич/ки карыз, тышкы саясат</i>
1.2	-дак	Баштапкы уңгусу туюндурган нерсенин бар экендигин заттын белгиси катары көрсөтөт.	<i>Таш/так жол, саз/дак жер, муз/дак суу...</i>
1.3	-дар	а) Баштапкы уңгусу билдирген нерсенин затта бар экендик	<i>Мал/дар киши, чарба/дар адам, өкүм/дар улук.</i>

		белгисин билдирет.	
		б) Баштапкы уңгусу билдирген заттын ага дуушар болгондугун билдирет.	<i>Жара/дар жоокер, карыз/дар киши.</i>
1.4	-дач	Уңгудагы түшүнүктүн затка тиешелүү өзгөчөлүк касиетин билдирет.	<i>Кырдач мурун.</i>
1.5	-караак	Заттын бир нерсеге берилгендик касиетин көрсөтөт.	<i>Оюн/караак бала.</i>
1.6	-кел	Заттын толуктугун, семиздигин билдирет.	<i>Эт/кел.</i>
1.7	-кер (-кор, -көр)	а) Курал-жарактарды билгизген сөздөргө уланып, адамдын ошол куралдар менен аракеттенүүгө көнүккөндүгүн, ыктуулугун көрсөтөт.	<i>Найза/кер жигит, пахта/кер келин, иш/кер адам.</i>
		б) Бул мүчө менен жасалган айрым сын атоочтор адамдын ишмердүүлүгүн, бир нерсеге ыктуулугун жана ар түрдүү сапатын көрсөтөт.	<i>Айла/кер адам, күнөө/көр бала, боору/кер кыз, үмүт/көр пенде, кайрат/кер адам,</i>
1.8	-кор	Заттын бир нерсени жакшы көрүп, ошого берилген белгисин билдирет.	<i>Мал/кор, кан/кор, чай/кор, мансап/кор, жала/кор...</i>
1.9	-көй	Баштапкы уңгусу билдирген түшүнүктү заттын сапаттык белгиси катары көрсөтөт.	<i>Намыс/көй, тамаша/көй, амал/көй, кесипкөй инсан.</i>
1.10	-лай	Баштапкы уңгусу билдирген түшүнүктү заттын белгиси катары көрсөтөт.	<i>Акча/лай компенсациялар</i>
1.11	-лаш (-леш, -лош, лөш / -даш, -деш, -дош, -дөш / -таш, -теш, -тош, -төш)	а) Ата-теги, тууган-туушкандык жагынан кимдир бирөө менен бирге, жакындык белгисин билдирет.	<i>Ата/лаш, эне/леш бир тууган.</i>
		б) Орун-аралык маанидеги сөздөргө уланып, орун-аралык, мейкиндик жагынан кимдир бирөө менен жалпылаш белгини билгизет.	<i>Айыл/даш, короо/лош, парта/лаш, коншу/лаш.</i>
		в) Убакыт-мезгил маанисиндеги сөздөргө уланып, убакыт-мезгил жагынан бирге, ортоктош экендигин белги катары көрсөтөт.	<i>Заман/даш, жаш/таш, курбал/даш.</i>
		г) Ой-сезим менен байланыштуу	<i>Сыр/даш, тилек/теш,</i>

		сөздөргө жалганып, кимдир бирөө менен ойлогон ою, пикири, тилеги боюнча окшош, жакын экендик белгисин билдирет.	санаа/лаш, акыл/даш, көңүл/дөш.
		д) Кызматы жана айрым башка белгилери боюнча бирдей, окшош экендигин туюндурат.	<i>Кесип/теш</i> адамдар, <i>кызмат/таш</i> жолдоштор, <i>сабак/таш</i> бала, <i>класс/таш</i> жаштар.
1.12	-луу (-лүү, -дуу / -дүү / -туу, -түү)	а) Уңгу аркылуу туюндурулган нерсенин бар экендиги аныкталуучу заттын белгисин билдирет.	<i>Баалуу</i> кагаз, <i>ачык баалуу</i> кат
		б) Негиз аркылуу туюндурулган нерсенин арбын, көп, мол экендигин билдирет.	<i>Тыбыттуу</i> мал, <i>сүт/түү</i> уй, <i>далы/луу</i> киши,
1.13	-лык (-лик, -лук, -лүк / -дык, дик, -дук, -дүк / - тык, -тик, -тук, -түк)	а) Мезгилди, убакытты билдирген сөздөргө уланып, ошол мезгилге ченелгендикти, тиешелүүлүктү туюндурат.	<i>Ай/лык</i> маяна, <i>жылдык</i> киреше.
		б) Орундук, мейкиндик, маанидеги сөздөргө жалганып, ошол орунга, мейкиндикке тиешелүү, таандык экендикти билгизет.	<i>Дүйнө/лук</i> сот, <i>областтык</i> башкарма, <i>Эл аралык</i> почта, <i>шаардык</i> кеңеш.
		в) Эмнеге арналгандыкты, эмнеге ылайыктыкты билгизет.	<i>Акциздик</i> марка, <i>акциздик</i> терминал, <i>пенсиялык</i> топтомдор
		г) Эмнеге, кимге тиешелүүлүктү билгизет.	<i>Республика/лык</i> олимпиада, <i>философия/лык</i> чыгарма, <i>келишимдик-финансылык</i> кызматтар, <i>жамааттык</i> ой-пикир
		д) Мүчөсү орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн сөздөрдөн сын атоочторду жасоодо да активдүү колдонулат.	<i>Драма/лык</i> чыгарма, <i>философия/лык</i> трактат, <i>морфология/лык</i> талдоо, <i>акцессордук</i> келишим, <i>электрондук</i> почта
1.14	-мер	Заттын бир нерсеге өтө шыктуулугун туюндурат.	<i>Иш/мер</i> , <i>сөз/мөр</i> адам
1.15	-поз/-боз	Баштапкы уңгусу билдирген нерсеге заттын шыктуулугун билдирет.	<i>Илим/поз инсан</i> , <i>өнөр/поз</i> киши, <i>ышкы/боз</i> адам, <i>кумар/поз</i> бала.
1.16	-саак /-сөөк	Баштапкы уңгусу билдирген затты	Бала/саак, мал/саак,

		өтө жакшы көрчү касиети бар экендигин көрсөтөт.	кайын/саак, төркүн/сөөк, суу/саак, үйүр/сөөк
1.17	-сыз (-сиз, -суз, -сүз)	Бул мүчө аркылуу жасалган сын атоочтор маани жактан -луу мүчөсү аркылуу жасалган сын атоочторго антонимдик карама-каршы катышта болот.	<i>Кирешесиз</i> активдер <i>Кайтарымсыз</i> жоготуу <i>Кайтарымсыз</i> ссуда <i>Чыгашасыз</i> киреше, <i>акысыз</i> кызмат көрсөтүү
		а) Уңгу аркылуу туюндурулган нерсенин жок экендигин заттын белгиси катары көрсөтөт.	<i>Үстөксүз насыя</i> , <i>Таңсыксыз</i> бюджет, <i>Чыгашасыз</i> тариф
		б) Кээде бул мүчө аркылуу жасалган айрым сын атоочтор бир нерсенин жок экендигин туюндурбастан, тескерисинче, өтө эле көп экендикти билгизип калат.	Сан/сыз, эсеп/сиз. <i>Үзгүлтүксүз</i> таасир этүүнү талдоо
1.18	-чан (-чен, -чон, -чөн)	Затты сырткы белгисине, кайсы курал, кандай унаа менен жабдылгандыгына карай аныктайт.	Жолук/чан, ат/чан, велосипед/чен, мылтык/чан, көйнөк/чөн, тебетей/чен
1.19	-чыл (-чил, -чул, -чүл)	Заттын уңгу сөз туюндурган нерсеге көбүрөөк жөндөмдүү, шыктуу экендигин, ошого жакындыгын, көндүм болуп, адаттанып кеткендигин билгизет.	Уйку/чул, күлкү/чүл, эмгек/чил, ой/чул, тер/чил, тууган/чыл
1.20	-ый/ -ий	Затта кээ бир абстрактуу түшүнүктөрдүн бар экендигин түшүндүрөт:	<i>Илим/ий</i> даража, <i>тарых/ый</i> окуя, <i>саяс/ий</i> (<i>саясат</i> + -ый) портрет, <i>табиг/ый</i> (<i>табигат</i> + -ый) көрүнүш, <i>рух/ий</i> (<i>рухан/ий</i>) дүйнө, <i>дин/ий</i> китеп, <i>мадан/ий</i> (маданият + -ый) иш-чара.
2. Этиштен сын атоочторду жасоочу курандылар			
2.1	-анаак (-енээк, -өнөөк, -оноок)	Уңгусу билдирген кыймыл-аракетке заттын (адамдын) ооп кетерин, андай белги анын мүнөзүнө айлангандыгын көрсөтөт.	Каб /анаак ит, теб/енээк уй.
2.2	-арман (-ерман, -орман,	Уңгусу билдирген кыймыл-аракетке заттын (адамдын) жөндөмдүү экендигин туюндурат.	<i>Бил/ерман</i> адам, <i>ал/арман</i> киши, <i>көр/өрман</i> киши, <i>чаб/арман</i> адам, <i>шите/рман</i>

	-өрман)		<i>(иште + -арман) киши.</i>
2.3	-гак (-гок, -как, -кок)	Заттын этиштик уңгу, негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракет менен мүнөздөлүүчү белгисин көрсөтөт.	<i>Сор/гок киши, тай/гак жол, кор/кок адам, жабыш/как өсүмдүк,</i>
2.4	-гын (-гин, -гун, -гүн /-кын, -кин, -кун, -күн)	Этиштик уңгу билдирген кыймыл-аракет менен байланышкан белгини көрсөтөт	<i>Кел/гин куш, кач/кын киши, өт/күн жаан, аз/гын адам.</i>
2.5	-гыр (-гир, -гур, -гүр)	Этиштик уңгу туюндурган кыймыл-аракетке жөнөмдүүлүктү заттын белгиси катары билгизет.	<i>Ал/гыр куш, өт/күр бычак, ил/гир жигит,</i>
2.6	-гыс (-гис, -гус, -гүс / -кыс, -кис, -кус, -күс)	Негиз аркылуу туюндурулган маанини жокко чыгарып, танып, ага карама-каршы келген түшүнүктү заттын белгиси катары көрсөтөт.	<i>Унутул/гус (унут + -ыл + гыс) күндөр, түгөн/гүс күлазык, тааныл/гыс өзгөрүш, кайра кайт/кыс жол.</i>
2.7	-гыч (-гич, -гуч, -гүч / -кыч, -кич, -куч, -күч)	Уңгусу билдирген кыймыл-аракетке заттын жөндөмдүүлүгүн, шыктуулугун, ошол кыймыл-аракетти аткарууга арналгандыгын, милдетин туюндурат.	<i>Бил/гич адам, жаз/гыч акын, күрө/гүч машина, көтөр/гүч кран, көрсөт/күч курал. Бекит/кич жабдыктар, созулгуч зат.</i>
2.8	-калак/-калаң (-көлөк, -колок / -галак, -гелек, - голок, -гөлөк)	Этиштик уңгу билдирген кыймыл-аракеттин, абалдын адамдын мүнөзүнө айлангандыгын белги катары көрсөтөт.	<i>Шаш/калак // шааш/калаң киши, күй/көлөк адам, тоң/голок жер, тай/галак жол, шор/голок кийим.</i>
2.9	-ма (-ме, -мо, -мө)	а) Заттын негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракетке дуушар боло турган белгисин туюндурат.	<i>Ээрчиме акцепт, котормо (которулма) аккредитив , дүүлүктүр/мө дары, ээликтир/ме оору, ууктур/ма оору, оолук/ма киши. Төлөп алма баалуу (баасы жарыяланган) почта жөнөтмөлөрү</i>
		б) Этиштик уңгу туюндурган кыймыл-аракеттин натыйжасында пайда болгон же ошого окшошуп жасалган белгини билгизет.	<i>Чий/ме каш, өр/мө камчы, сок/мо дубал, тордо/мо коон. Топтолмо акциялар, котормо сөздүк.</i>
		в) Заттын негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракетке,	<i>Эшил/ме кум, ачыл/ма терезе, асын/ма мылтык,</i>

		абалга келе турган белгисин билгизет. Мындай маанидеги сын атоочтор туюк жана өздүк мамиледеги этиштерден жасалат.	<i>эзил/ме чопо. Талданма эсепке алуу</i>
2.10	-чаак / -чээк	Этиштик уңгу билгизген адамга заттын тез, ашыкча ооп кетээрин көрсөтөт.	<i>Ийилчээк металл, уял/чаак адам, тартын/чаак, уруш/чаак, мактан/чаак, кызган/чаак, эрин/чээк.</i>
2.11	-чал (-чел, -чол, -чөл)		Оорук/чал (оору + -ык + -чал), күйүк/чөл, терик/чел, кейик/чел.
2.12	-ынды (-инди, -унду, -үндү)	Этиштик уңгу билгизген кыймыл-аракеттин натыйжасында пайда боло турган белгини туюндурат.	<i>Асыра/нды бала, туу/нду этиш, кес/инди чүпүрөк, кур/анды төшөк, ула/нды жип.</i>
2.13	-ыңкы (-иңки, -уңку, -үңкү, -оңку, -өңкү)	Уңгусу туюндурган абалга заттын дуушар болгондугун белги катары көрсөтөт жана андай сапаттык белгинин бир аз жетишсизирээк даражада экендиги туюндурулат.	<i>жүдө/ңкү кебетеси, аз/ыңкы өң, бас/ыңкы маанай, көтөр/үңкү көңүл.</i>
2.14	-ык (-ик, -ук, -үк)	а) Баштапкы уңгусу же негизи билдирген кыймыл-аракетке дуушар болуудан келип чыккан натыйжаны заттын белгиси катары көрсөтөт.	<i>Тун/ук суу, сын/ык чыны, өл/үк жандар, ач/ык эшик, жүгүр/үк ит.</i>
		б) Тууранды этиштерге жалганып, негиз аркылуу туюндурулган элести, табышты кыймыл-аракеттик белги катары көрсөтөт.	<i>Жалтылда/к (жалт/ылда/ак), болжура/к, былжсыра/к, солкулда/к, шуудура/к, солкулда/к.</i>
3. Сын атоочтон сын атооч жасоочу курандылар			
3.1	-аң {-өң, -оң}	Аныкталгычтагы касиеттин салыш-тырмалуу төмөн, аз же кичирээк экенин билдирет	<i>Түз/өң жер, жаш/аң чөп, кыр/аң жер.</i>
3.2	-ча (-че)	Уңгусу туюндурган мааниниге окшошкон белгини билдирет.	<i>Ак/ча бет, жибек/че чач,</i>

Жыйынтыктап айтканда, азыркы кезде кыргыз терминологиясын унификациялоодо зарыл болгон тилдик каражаттарды (лексикалык, морфологиялык, синтаксистик), терминологиялык маселелерди толуктап, тактап, коомчулукка жарыялоо иши өтө актуалдуу болуп турат. Бул маселени ишке ашыруу үчүн кыргыз терминологиясына тиешелүү ар бир маселе кайра тереңдетилип, тыкыр каралыш керек.

Сын атоочтор өз алдынча термин катары илимдин медицина, психология сыяктуу айрым бир тармактарында гана азыноолак колдонулганы болбосо, негизинен зат атоочтук тизмек катары келген татаал терминдерди жасоодо колдонулат. Аларды уюштуруучу курандылар үчкө бөлүштүрүлөт: 1. Зат атоочтон сын атооч жасоочу курандылар-**гы /-кы**

: -дак, -дар, -дач, -караак, -кел, -кер, -кор, -көй, -лай, -лаш, -луу, -лык, -мер, -поз, -саак, -сыз, -чан, -чыл, ый /-ий;

2. Этиштен сын атоочторду жасоочу курандылар: -анаак, -арман, -гак, -гын, -гыр, -гыс, -гыч, -калак/-калаң, -ма, -чаак / -чээк, -ынды, -ык

3. Сын атоочтон сын атооч жасоочу курандылар: -аң, -ча.

Ар бир куранды өзүнө тиешелүү семантикалык, стилистикалык боекко ээ, термин түзүүдө, же башка тилден кабыл алынган терминдерди которууда алардын морфологиялык каражаттарына, семантикалык, стилистикалык боекторуна да көңүл буруу керек.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдувалиев И., Кыргыз тилинин морфологиясы. Б.: 2008.
2. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: морфология. Б.: 1997.
3. Азыркы кыргыз адабий тили.-Бишкек, 2009.
4. Ашымов М. Экономикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. –Б.: Мамл. Тил жана энциклопедия борбору, 2000. -124б.
5. Большой русско-казахский словарь, 70 000 слов и словосочетаний, Костанай, 2008 © Дарменов Б., Косович П.В., 2008 © «Центрально-Азиатское книжное издательство», 2008
6. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: морфология. Ф.: 1980.
7. Джаныбеков Ч., Усубакунов Р. Математика терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү. –Ф.: “Илим”, 1978. -500б.
8. Карасаев Х. К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. – Бишкек: Мам.тил жана энцикл. Борбору. 2009. -640 б.
9. Кулалиева Калия. Иш кагаздарын жүргүзүү. *Окуу куралы*. – Б.:2013. – 218 б.
10. Кыргыз тилинин жазма грамматикасы, азыркы кыргыз адабий тили.- Б.: «Аврасия Пресс» 2015.-704 б.
11. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Ред.:Абдулдаев Э., Исаев Д. – Фрунзе: Мектеп, 1969.- 776 б.
12. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү.-Бишкек: «Аврасия Пресс», 2015, 760-б.
13. Мусаев С.Ж. Кыргыз терминологиясынын бүгүнкү абалы жана термин түзүүнүн принциптери. // Тил сайасаты жана кыргыз терминологиясынын актуалдуу маселелери.- Бишкек. 2017.
14. Орузбаева Б.О. Кыргыз терминологиясы.-Фрунзе: Мектеп, 1983.- 168 б.
15. Орузбаева Б.О. Кыргыз тил илиминин маанилүү маселелери (макалалар жыйнагы). – Б.: «Илим», 1995. -398б.
16. Сулайманкулов К., Ташкенбаев К., Шатемиров К. Химиялык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. –Ф.: «Илим», 1982. – 634б.
17. Уметалиева Б. Дж. Прилагательные в современном киргизском языке. Дис... . канд. филол. наук. Ф: 1955.
18. Учурда активдүү колдонулуп жаткан саясий, юридикалык, экономикалык жана башка терминдердин сөздүгү.
19. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. -Б.: «Улуу тоолор», 2015. -1092б.
20. Юридикалык атоолордун жана башка түшүнүктөрдүн орусча-кыргызча сөздүгү. –Б.: Турар, 2014. -536.

Рецензент: ф.и.к., доцент В.Акматова

СТУДЕНТТЕРДИН БИЛИМИН ТЕКШЕРҮҮДӨ ТЕСТТИН АР ТҮРДҮҮ ВАРИАНТТАРЫНЫН КОЛДОНУЛУШУ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РАЗЛИЧНЫЕ ВАРИАНТЫ ТЕСТОВЫХ ЗАДАНИЙ ДЛЯ ПРОВЕРКИ ЗНАНИЙ СТУДЕНТОВ

THE US DIFFERENT TESTS IN CHECKING THE STUDENTS KNOWLEDGE

Аннотация: Бул макалада кыргыз тилинин грамматикасы жана лексикалык темалар боюнча студенттердин билимин текшерүүдө колдонулган тесттин ар түрдүү варианттары сунушталды.

Түйүндүү сөздөр: тесттин түрлөрү, тесттин методикасы, тапшырманын типтери ж.б.

Аннотация: В статье предложена различные варианты тестовых заданий грамматики и лексические темы по кыргызскому языку для проверки знаний студентов.

Ключевые слова: виды тестов, методика тестов, виды заданий и тд.

Annotation: The Kyrgyz Language grammar and lexical themes in testing the students knowledge are presented in various forums of tests.

Keywords: types of tests, test methods, types of tasks etc.

Педагогикалык тапшырманы интеллектуалдык өсүүнүн, билим берүүнүн, үйрөтүүнүн негизги каражаты катары аныктоого болот.

Педагогикалык тапшырма тест түрүндө жана тест эмес түрдө жүргүзүлөт.

Тест жүргүзүү ыкмасы улам барган сайын артып, билим берүү чөйрөсүндө эн эффективдүү ыкма катары кеңири жайылууда.

Тесттин тапшырмаларын окуу жана текшерүү деп бөлүүгө болот. Тапшырмалардын көпчүлүгү окуу жана текшерүү үчүн колдонулат. Тапшырмалардын бөлүгү өз алдынча окуу, өзүн-өзү текшерүү жана берилген көрсөтмөлөрдү аткаруу менен коштолот, андан тышкары, жоопторунун варианттары так жана толук берилет.

Тесттин аныктамасын-түшүнүктүн мазмунун жана анын белгилерин тактап, ачып берген ой жүгүртүүнүн операциясы деп атаса болот. Ушул белгилерине карап, тестти башка материалдардан айырмалап, так, даана ажыратууга болот.

Тесттин методикасын колдонуу студенттердин ой жүгүртүүсүнөн тарта тилдин грамматикалык, стилдик, лексикалык кубулуштардын билүүдө баалуу кызмат аткарат. Угуп түшүнүү боюнча тесттин айрым түрлөрүн практикалоо ийгиликтүү натыйжаларды бере тургандыгын, ошондой эле, түзүлгөн жана окутууда колдонулган тесттин айрым түрлөрүн мисал катары көрсөтүп, төмөндө берилген үлгүлөр аркылуу бермекчимин.

1. Фасет (фасетность)- принциптердин айкашуусу.

Мисалы: бир өңчөй сөздөрдүн айкашы (фасетность)

{ Балалык
 Жаштык
 Адамдык } кайсы сөз түркүмүнө кирет?

1. Зат атооч
2. Этиш
3. Сын атооч
4. Ат атооч

2. Тапшырманын ачык формасы

Бул формада даяр жооп болбойт. Студент өзү жоопту жазат.

Мисалы: Бош орунду толуктоо:

Бул иш кагаздары { тил кат
 ишеним кат
 кулактандыруу } .....иш кагаздарына кирет.
 өмүр баян
 мүнөздөмө

Тапшырманын ачык формасында бир гана эмес эки бош орунду толтуруу да кездешет. Баа коюуда төмөнкүдөй учурлар каралат:

1. Эки сөз тең туура толтурулса;
2. Биринчиси туура, экинчиси туура эмес болсо;
3. Экинчиси туура, биринчиси туура эмес болсо;
4. Эки жооп тең туура болбосо;

Балл коюлат: 2;1;1:0

3. Туурасын белгилөө:

Бир саптарынан үзүндүлөр:

Авторлору :

1. Ырыс алды- ынтымак,
 Ынтымагы жок болсо,
 Алдындан таяр алтын так.

- А. Жеңижок
- Б. Арстанбек Буйлаш уулу
- В. Калыгул Бай уулу
- Г. Молдо Нияз
- Д. Молдо Кылыч
- Е. Б. Алыкулов

2. Жараткандын дүйнөсү,
 Бүт колуңа өтсө да,
 Эл менен сен бийиксин,
 Элден чыксаң кийиксиң.

3. «Койбой катып келемин,
 Нечен түркүн адамды.
 Тандабады кантейин,
 Тилим жакшы адамды».

Жооптору: 1 ____; 2 ____; 3 ____

4. Ирети менен туурасын белгилөө:

Сүйлөмдүн конструкциясы боюнча ирети менен жайгаштыруу:

- Этиш
- Жардамчы этиш
- Ээ
- Толуктооч

4.1. «Манас» эпосунун алгачкы изилдөөчүсү жана жыйноочусу В.В. Радлов тексти боюнча ирети менен туура жайгаштыруу

- Кыргыз жерине 1862-1869-жылдары эки жолу келген
- 1885-ж. «Түндүк урууларынын эл адабиятынын үлгүлөрү» эмгегин жарыялаган.
- «Манас» эпосуна кызыгып, илимий пикир айткандардын бири окумуштуу-түрколог, академик В.В. Радлов болгон.
- Ал «кыргыздар ар дайым мукактанбай шар сүйлөшөт» деген.

4.2. «Манас» эпосунун чыгыш доору тууралуу көз караш

- Ирети менен туура жайгаштыруу:
- Алтай доору
- Жунгар доору
- Енисей доору

5. Чынжырлашкан (цепные) тапшырмалар – бул тапшырманын түрү биринчи жооп, кийинки жоопко түздөн –түз байланыштуу болот.

Мисалы:

1. «Эне тилим» , «Музыка» ырларынын автору
1. М. Алыбаев
2. А. Осмонов
3. Р. Шүкүрбеков
2. Бул чыгармаларды жаратуудагы авторго мүнөздүү стиль
  1. Илимий
  2. Расмий
  3. Публицистикалык
  4. Көркөм
3. Аталган автор чыгармаларын жазуудагы жанр
  1. Проза
  2. Драма
  3. Юмор
  4. Поэзия
4. Бул жанрда жазган авторлор
  1. Ч. Айтматов
  2. М.Алыбаев
  3. Т. Касымбеков

6. Кийинки тестти түзүү формасы тематикалык-бул окулган, студенттерге тааныш болгон чыгарманын, теманын айланасында болот. Теманын аталышы башына жазылат.

Бул тапшырманын эрежеси боюнча бир эле учурда чынжырлашкан жана тематикалык болот.

Илик жөндөмөсү.

Туура вариантын белгилегиле:

1. Илик жөндөмөсүнө тиешелүү жандоочтор:
  1. Карай, көздөй, карата
  2. Алдында, жанында, маңдайында
  3. Менен, үчүн, жөнүндө
2. Таандык мүчө уланып турган сөз менен
  1. Айкашат
  2. Айкашпайт
3. Синтаксистик аткарган кызматы боюнча илик жөндөмөсүндө турган сөз боло алат
  1. Толуктооч
  2. Бышыктооч
  3. Аныктооч

7. Тексттик тапшырмалар

Ч. Айтматов

Ч.Айтматов чыгармачылык ишин айыл чарба институтунда окуп жүргөндө эле баштаган. Тил илими, көркөм котормо жөнүндө макалаларды жазган. Анын япондук бала жөнүндөгү «Газетчи Дзюйю» деген биринчи аңгемеси 1952-жылы жарык көргөн. Ал өзүнүн чыгармачылык жолун В.П. Катаевдин «Полктун уулу», М.С. Бубеновдун «Ак кайың» романдарын которгондон башталды деп эсептейт.

1958-жылы басмадан чыккан «Бетме-бет» повестинде жазуучу согуш мезгилиндеги элдин оор турмушун, Сейде сыяктуу карапайым кыргыз аялынын аң-сезиминдеги өзгөрүүлөрдү, өз жанын Мекенден жогору койгон Ысмайылдын тагдырын баяндайт.

Ч. Айтматов чыгармачылык ишин _____ окуп жүргөндө эле баштаган.

Анын биринчи аңгемеси _____ жарык көргөн.

Анын которгон чыгармалары _____.

Элдин оор турмушун _____ повестинде баяндайт.

Өз жанын Мекенден жогору койгон _____ баяндайт.

Тестти баяндоо

Берилген тапшырманын саны:

Тесттин бөлүгүнүн саны:

Тесттин бөлүктөрү боюнча тапшырмалардын түрлөрүн бөлүштүрүү

Тесттин бөлүктөрү	Тапшырманын саны	Тапшырманын тиби
1- бөлүк	1	Фасет-принциптердин айкалышуусу
2- бөлүк	1	Тапшырманын ачык формасы
3- бөлүк	3	Туурасын белгилөө
4- бөлүк	4	Ирети менен туурасын белгилөө
5-бөлүк	5	Чынжырлашкан тапшырмалар
6 -бөлүк	3	Тематикалык тапшырма
7- бөлүк	5	Тексттик тапшырма

Сабактын мазмунун элементтери боюнча тесттин тапшырмаларын бөлүштүрүү

Мазмуну теманын бөлүгү, теманын аталышы	Тесттеги тапшырманын саны	Тапшырманын типтери боюнча саны					
		Фасет	Тапшырманын ачык формасы	Туурасын белгилөө	Чынжырлашкан тапшырма	Тематикалык тапшырма	Тексттик тапшырма
1.1. Морфология 1.2. Сын атооч	1	1					
2.1. Иш кагаздары 2.2. Расмий эмес иш кагаздары	1		1				
3.1. Заман агымынын өкүлдөрү 3.2. Ырларынан үзүндүлөр	3			1			

Тесттин түзүлүшү

Тесттин тапшыраларын бланкалык тестирилөөдөн өткөрүүдө тапшырмаларды түрлөрү боюнча бөлүштүрүп алуу сунуш кылынат.

Тапшырмалар мазмунунун элементтери боюнча татаал суроолор катар келип жана негизсиз жайгашып калышы да мүмкүн.

Тестти аткаруу убактысы

Тапшырманын тиби	Бир тапшырманы аткаруу мөөнөтү мин.менен	Бул тапшырманын тиби боюнча саны	Тапшырманы аткаруу убактысы, мин.менен
Фасет	0,5	1	0,5
Тапшырманын ачык формасы	0,5	1	0,5
Туурасын белгилөө	1	3	1
Чынжырлашкан тапшырма	2	5	2
Тематикалык тапшырма	2	3	2
Тексттик тапшырма	2	5	2

Текстти жана тапшырмаларды аткаруунун жыйынтыгы боюнча баалоо сунушталат. Максималдуу балл – 40.

Тесттин бөлүгү	Тапшырманын саны	Тапшырманын тиби	Максималдуу балл	
			Бир тапшырма үчүн	Бир бөлүк үчүн
1-бөлүк	1	Фасет принциптердин айкалышуусу	1	Тапшырмалар боюнча тибине бөлүштүрүү
2-бөлүк	1	Тапшырманын ачык формасы	1	
3-бөлүк	3	Туурасын белгил	1,5	
4-бөлүк	4	Чынжырлашкан тапшырма	2	
5-бөлүк	5	Тематикалык тапшырма	2,5	
6-бөлүк	3	Тексттик тапшырма	1,5	
7-бөлүк	5		2	

Бул сунушталган тесттердин түрлөрү педагогика илимдеринин доктору, профессор Аванесов Вадим Сергеевичтин «Тесты в социологическом исследовании», «Основы научной организации педагогического контроля», «Композиция тестовых заданий», «Форма тестовых заданий» деген эмгектеринин негизинде каралып чыкты.

Бул эмгектерде педагогиканын негизги теориясы жана методикасы боюнча тест формасындагы тапшырмалардын үлгүлөрү берилген.

Жогорку окуу жайларында жана мектепте өтүлүүчү сабактардын: орус тили жана адабияты, чет тилдери, философия, медицина, музыка, тарых боюнча тесттин үлгүлөрү мисалга келтирилген.

Бул тесттин тапшырмалары студенттерди логикалык жактан терең ой жүгүртүүгө, берилген тапшырмаларга жоопкерчилик менен мамиле жасап, билими деңгээлин өзүн-өзү текшерүүдө чоң роль ойнойт.

Келечектеги кесип ээлерин тилге карата жоопкерчиликтүү мамиле жасоо менен туура ойлонууга, туура сүйлөөгө, туура жазууга багытталган негизги компоненттүүлүктүн бири болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Аванесов В.С. «Композиция тестовых заданий» М., (1996, 1998, 2002).
2. Аванесов В.С. «Научные проблемы тестового контроля знаний» М., (1994).
3. Аванесов В.С. «Форма тестовых заданий» М., (2005).

Рецензент: доц.м.а. Садыкова К.

УДК 81'44

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-199-204

Эргешбаева Н.А.

ф.и.к., доцент И.Арабаев ат. КМУ

АДЕКВАТТУУ КОТОРМОНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ПРОБЛЕМЫ АДЕКВАТНОГО ПЕРЕВОДА

THE PROBLEMS OF ADEQUACY TRANSLATION

Аннотация: Бул макалада «адекваттуулук» түшүнүгү котормо сапатын баалоонун негизги критерийлердин бири катары изилденет. Атап айтканда, котормонун адекваттуулугу коммуникативдик ыкма аркылуу каралат. Англис кыргыз тилине которулган мисалдар берилди.

Түйүндүү сөздөр: түп нуска, тилдин нормалары, эквиваленттүүлүк деңгээли, эквиваленттүүлүк.

Аннотация: Статья посвящена исследованию понятия «адекватность» как одного из основополагающих критериев оценки качества перевода. В частности, адекватность перевода рассматривается с точки зрения коммуникативного подхода. Приведен ряд практических примеров адекватного перевода с кыргызского языка на английский.

Ключевые слова: оригинал, нормы языка, уровень эквивалентности, эквивалентность.

Annotation: This article considers the translation adequacy as a fundamental criterion of translation quality. The communicative approach is applied to study the phenomenon in question. Some examples of English-Kyrgyz adequate translation are analyzed.

Keywords: adequacy, norms of the source language, translation errors, equivalence levels, equivalence.

Көпчүлүк котормочулардын аң-сезиминде “жакшы”, “сапаттуу” же “адабий” котормо салт катары “адекваттуу котормо” термини менен тыгыз байланышат. Бул котормонун сапатына коюлуучу бардык талаптардын жыйындысын камтыган, кенен кабыл алынган түшүнүк.

Адекваттуу котормо-которуп жаткан тилдин нормаларын бузууга жол бербеген жана эквиваленттүүлүк деңгээлинин максаттарына жетүүгө мүмкүн болгон котормо актыларынын прагматикалык милдеттерин камсыз кылган котормо.

Бул талаптардын ар бирин өз алдынча түшүнүү үчүн типтүү котормодогу мисалдардын негизинде карап чыгабыз.

Биринчи талап котормонун эквиваленттүүлүгүнө тиешелүү. Адекваттуу котормо түпнускасынын мазмунун же анын ичиндеги маалыматты (когнитивдик, экспрессивдик ж.б.) толук жана так которуу керек, ошол эле учурда коммуникативдик натыйжаны кайра кабыл алуу менен автор өзүнүн маалыматын кабыл алуучуга жеткирүүнү пландаштырат.

Экинчи талап котормочудан которулуп жаткан тилдин нормаларын жана котормочулук кептин нормаларын сактоону талап кылат. Бул нормалар лексикалык, грамматикалык, жанрдык-стистикалык жана узуалдук жактан болушу мүмкүн. Түпнуска текстти которулуп жаткан тилдин лексикалык жана грамматикалык нормалары бузулбай аткарылышы керек, котормого тиешелүү болгон тексттин тибинин жанрдык стилистикалык өзгөчөлүктөрүнө дал келиши жана которулган текст окурманга женил жана түшүнүктүү болуш керек. Адекваттуу котормо сөздөрдүн туура айкалышынын сөздөрдүн негизинде жеңил, өтмө мааниде жана көркөм угулат.

Үчүнчү талап котормонун прагматикалык аспектисине катышы бар. Котормо пикир алышуунун конкретүү кырдаалына жараша котормочунун жана пикир алышуунун катышуучулары алдына койгон прагматикалык милдеттердин аткарылышын камсыз кылыш керек. Котормо пикир алышуунун катышуучулары кырдаалга жараша котормочунун алдына койгон, прагматикалык милдеттердин аткарылышын камсыз кылыш керек. Биринчи кезекте которулган текст пикир алышуунун катышуучуларына түшүнүктүү болуп, ал эми которуу аракетинин өзү натыйжалуу болушу шарт. Ушул сыяктуу маселени чечип жатып, котормочу котормонун прагматикалык адаптациясынын ыкмаларына жана жогоруда сөз болгон, котормонун текстинин модификацияларына таянат.

Практикалык жактан котормого карата айрым талаптардын ортосунда белгилүү иерархия бар. Баарынан мурда, котормо прагматикалык милдеттердин аткарылышын камсыз кылышы керек. Андан кийинки маанилүү талап- которулуп жаткан тилдин нормаларын сактоо, ушуну менен бардык тилдик жана кептик нормалардын ичинен өзгөчө роль жанрдык-стилистикалык нормага таандык, себеби ал котормодо кептин тибинин тандалышын аныктайт. Түп нускасынын жанрдык-стилистикалык тиешелүүлүгү адегенде которула турган тексттине параметрлерин берет. Акыркы талап- котормонун эквиваленттүүлүгү. Бул талап адекваттуу котормонун эки башка критерийлерин аткаруу шартынын негизинде сакталат.

В.Н. Комиссаровдун ырастоосу боюнча, «эквиваленттүүлүк нормасынан башка, бардык нормативдик эрежелердин сакталышы жалпы мүнөзгө ээ жана өзүнөн өзү түшүнүктүү, ал эми түп нускасынын тактыгынын деңгээли көбүрөөк котормочунун

профессионалдык квалификациясынын деңгээлин жана ар бир башка котормонун сапатынын бааланышын аныктайт» [1].

Жогоруда көрсөтүлгөн адекваттуу котормонун талаптарынын негизинде төмөнкүдөй котормонун типтеринин катачылыктарын бөлүп көрсөтүүгө болот:

- 1) Мазмун/фактыга негизделген каталар- мазмундун одоно бурмалап көрсөтүлүшү;
- 2) Мазмунду берүүдөгү так эместик/эркин котормо;
- 3) Которулуп жаткан тилдин нормаларын жана узусун (котормо кебинин төмөн сапаты, сөзмө-сөз, сөздөрдүн айкалышынын эрежелерин бузуу ж.б.) бузулушу;
- 4) Которулуп жаткан тилдин жанрдык-стилистикалык нормаларын бузулушу;
- 5) Котормонун прагматикалык милдеттеринин аткарылбай калышы. Котормонун бул типтеринин жаңылыштыгынын жана алардын келип чыгуу себептерин карайбыз:

Түп нускасынын мазмунун одоно бурмалап көрсөтүүгө алып барган, мазмундагы каталар. Түп нускасынын мазмунун толугу менен бурмаланышы, түпнускадагы «**кара**» сөзүнүн котормосу «**ак**», ал эми бир нерсенин ырасталышынын жокко чыгарылышы, өзгөчө кооптуу жаңылыштык болуп эсептелет. Котормочу англис тилиндеги *Save as provided in paragraph 7.6...* деген фразаны *Келишимдин 7.6. пунктуна ылайык* деп которсо мазмундук жактан ката кетирет, чындыгында *“save as”* *предлогунун* карама каршы мааниси бар, бул фразаны *Келишимдин 7.6. пунктунда каралган учурларды эске албаганда* деп которуу керек.

Эреже катары, маанини берүүдөгү катачылыктардын себеби түпнусканын мазмунун туура эмес түшүнүүдө болуп, бул сөздөрдүн маанисине жана сөз айкаштарына, грамматикалык түзүлүшүнө, ал эми кээ учурда бардык айтылгандарга же жадагалса бүтүндөй текстке да тиешелүү. Ушуга байланыштуу, эгерде котормочу айтымдын максаты бурмаласа, котормонун эквиваленттүүлүгү да бузулууга дуушар болоорун өзгөчө белгилеп кетүү керек. Котормонун текстти фактыга негизделген бардык маалыматтарды котормонун тилинин бардык нормаларын сактоо менен бере алат, бирок мында билдирүүнүн максатын бузулат. Маалыматты кабыл алып жаткан адам котормонун начардыгынан анын жөнөтүүчүнүн баштапкы маанисин түшүнбөй калса, мындай котормо адекваттуу болбой калат. Көбүнчө билдирүүнүн максаты, маанисинин экспрессивдүү жана образдык компоненттерин камтыган айтылгандарды сөзмө-сөз которуунун натыйжасында, котормочу айтылгандардын жалпы маанисин түзгөн сөздөрдүн маанилеринин жыйындысы менен дал келбей калган учурун көрбөй калган учурда бурмаланат. Буга В.Н.Комиссаровдун макаласында америкалык сотто берилген мисалды далил кылып келтирсек болот.

Америкалык сотто котормочу күнөөкөр аялдын сөзүн сөзмө сөз которуп жатты.

Сот бул айыпталуучуга өзүн күнөөлүү деп эсептейби деп сураса.

Аялдын жообу: «Нужна мне ваша курица!».

Котормочунун которгон котормосу: *I needed your hen badly.*

Сот көптөн бери тоок уурдоо жөнүндө ойлонуп жүрдүңүз беле деп.

Аял кайрадан жооп берет: «Всю жизнь мечтала!»

Котормочу кайрадан сөзмө сөз которот: *It is my lifetime's dream.*

Сот аялдан сурайт: «Стало быть, вы признаете себя виновной в краже курицы?»

Таң калган аял кыйкырат: «Здравствуйте, я ваша тетя!».

Котормочунун сотко которуп берүүсү котормосу: *Your honor, the defendant claims to be your close relative* [1].

Эквиваленттүүлүк талаптарын колдонбогондук эки башка так эместикке жана эркин которуунун түрлөрүнө алып келет. Эки учурда тең котормонун эквиваленттүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн.

Так эместик мазмундук жактан одоно каталарга, түп нускасын түшүнбөстүк көйлөйгөрүнө алып келген учурдан башка убакта, түпнускасынын мазмунун толугу менен бурмалабайт. Котормонун жыйынтыгында түпнускадагы эле кырдаал сүрөттөлөт, бирок анын майда-чүйдөлөрү толугу менен так көрсөтүлбөйт. Эреже катары, дал ушул сыяктуу жаңылыштыктар түпнускадагы кээ бир сөздөрдүн маанисин туура эмес түшүнүүнүн натыйжасында же англис жана кыргыз терминдеринин ылайык келүү деңгээлине котормочу тарабынан туура эмес баа берилген учурда келип чыгат. Мындай мазмундук так эместиктерди табуу үчүн критерийлерди аныктоо бир топ кыйын болот, себеби бул жерде так эмес жана чектелген учурлар болушу мүмкүн.

Тилдин котормосунда туруктуу болуп калган терминдер абсолюттук түрдө так которулушу керек. Англис тилинде *the burden of proof* – жүк, салмак эмес бул «далилдөөнүн оордугу», же *instruments of ratification* – «документтер» же «ратификация жөнүндө документтери» эмес «ратификацияланган грамоталар», *constitutions of the UN specialized agencies* – “БУУнун адистештирилген мекемелеринин мыйзамдары” деп гана которулат.

1) Которулуп жаткан тилдин жана узусунун бузулушу

Котормочу котормо тилинин лексикалык-грамматикалык, синтаксистик жана стилистикалык нормаларын, ошондой эле кептин нормаларын (узус) сактабаса, анда адекваттуу котормо болушу мүмкүн эмес. “Узус”- адамдардын кептик байланышуусунда калыптанган салт жана тилдин ситуативдүү колдонуш эрежеси. Ал белгилүү бир тилде сүйлөгөн коллективдин ар кандай ситуацияда сүйлөшүүсүндөгү кептик салттардын жана көндүмдөрүн көргөзүп турат. Которуу процессинде дагы кептин узуралдуу варианттарын колдонуу чоң жетишкендиктерге алып келет.

Биз эмне болуп кетти деп түшүнгүчө болбой, Дүйшөн кардыккан, мүдүрүлгөн үн менен: --Биздин Ленин атабыз дүйнөдөн кайтыптыр, - деп узузду.

And then he told us in a breaking, husky voice: Lenin is dead.

Англис тилиндеги *to die* деген сөзүн кыргыз тилине сөзмө сөз “өлдү” которулат. Кыргыздар бир гана нерселердин аттарын гана эмес, кыймыл – аракетти да түздөн – түз айтышпаган. Мисалы «өлдү» деген этишти айтышпастан, «тигил дүйнөгө кетти», «ээсине тапшырдык» дешкен. өлдү деген сөздүн синонимдери – «тиги дүйнөгө кетти», «жаны чыкты», «ээсине тапшырдык» деген этиш сөздөрүн өзгөчө белгилеп колдонуп келген.

Ошондой эле кыргыз тилинде “Абайланыз, чалынасыз” деп айтабыз, англис тилинде “*Mind your step*” (сөзмө сөз которгондо- кадамыңызды караңыз), кыргыз тилинде “Шашылбаныз” – “*Take your time*” (убакты ыңгайлаштыруу), “Тамагыңыз таттуу болсун” – “*Enjoy your meal*” (Таманыздан ырахат алыңыз).

Бул учурларда Абайланыз, чалынасыз- *be careful, do not stumble*, Шашылбаңыз -*do not hurry*, Тамагыңыз таттуу болсун- *pleasant appetite* деген варианттарды колдонуу, англис тилинин лексика-грамматикалык шайкештик көз караштан алганда туура болсо да которуу узусунун бузулушуна алып келет.

Юридикалык тилде окшош штамптар өзгөчө көп, ошол себептен алардын бир үлгүдө (клишированность) болгондугуна байланыштуу биз көнүл бурбайбыз, мисалы: «жардам көрсөтүү, кызмат көрсөтүү, кредит берүү, сот өкүмүн чыгаруу, доо арызын берүү, чыр-

чатактарды чечүү, сот кылуу иретинде» ж.б.у.с. Мындай сөз айкаштарынын юриспруденция тармагында дайыма колдонгондуктан туруктуу сөз айкашы катары болуп калды, ошондуктан тигил же бул контексте кандайдыр бир башка сөздөрдүн айкалышы аздыр-көптүр табигый нерсе болуп калды.

Бул жерден биз норманын башка түрү- **узуска** жакындап келдик. Жакшы котормо үчүн бардык тилдердин системасындагы лексикалык жана грамматикалык айкалыштардын законун билүү гана зарыл болбостон, ошол тилде сүйлөгөндөрдүн тобу тарабынан колдонулган тилдердин ошол сыяктуу **подсистемаларды** билүү керек.

Мындай подсистемалар лингвистикада көбүнчө **ылайыктуу эмес сөздөр «узус» деп аталат (т.а.колдонуу)**. Башка сөз менен айтканда, **узус**-бул тигил же бул тил алып жүрүчүүлөрүнүн өздөрүнүн кантип сүйлөгөндөрүн же жазгандарын белгилеген кептин нормасы. Узус тилдик норма тарабынан жаралган электөөнүн аркасынан келген, дагы бир иликтөөнү билдирет. Бул пайда болгон электөө, абсолютуу мүнөздөгү туура эмес көрүнүштөрдү талдап, керексиздерди ылгап чыгарат. Эгер тилдин нормасынын бузулушу кепти туура эмес, грамматикалык жактан ката кылып көрсөтсө, анда узустун бузулушу анын жасалма, идиомалык эмес болуп калышына алып келет.

Ушул учурдагы котормочунун көйгөйү ар түрдүү тилдин өкүлдөрдүн бирдей эле кырдаалда, бирдей эле темадагы сөздөрү ар башка болуп эреже катары, дал келбейт.

Которулуп жаткан тилдин жанрдык-стилистикалык нормаларынын бузулушу.

Адекваттуу котормо түп нусканын стилин, анын негизги жанрдык-стилистикалык өзгөчөлүктөрүн калыбына келтирип, түп нускасынын тигил же бул функционалдык стилге таандык экендигин так көрсөтүшү керек. Башкача сөз менен айтканда, котормо процессинде котормочу түп нускадай эле, тексттин тибин түзөт. Эгерде түп нуска илимий мүнөздөгү текст болсо, анда котормо да илимий тексттин бардык белгилерине ээ болушу керек. Эгер окуя сатира менен баяндалып жазылса, котормочу ал сөздөрдү сакташы керек. Эгерде түп нусканын маалыматтары стилистикалык жактан бейтарап берилсе, ошол эле жанр котормочу тарабынан берилиши керек. Же тескерисинче, эгер түп нускасынын стили нейтралдуу эмес болсо, анда котормо дал ошондой бериши керек.

Которулуп жаткан тилдин жанрдык-стилистикалык нормалары сактап калууга ар түрдүү маанидеги тилдик каражаттарды (лексикалык, грамматикалык) тандоо жолу менен гана жетишүүгө болот. Ошондой эле, эгер сөз фирманын жобосунун котормосу жөнүндө болуп жатса, анда аны которууда, котормонун тилиндеги иш кагаздарына дал келген, иштиктүү лексиканы жана кеп түрмөктөрүн колдонуу зарыл. Ал эми тескерисинче, жеткиликтүү оозеки тил менен жазылган көркөм текстти которуу жөнүндө сөз болуп жатса, анда котормонун тилиндеги ылайыктуу тилдик каражаттарды табуу зарыл.

2) Котормонун прагматикалык милдеттеринин аткарылбай калышы

Котормонун прагматикалык адаптациясынын жок болушу, котормонун жалпысынан натыйжасыз болушуна алып келет. Мисалы:

*The names and mailing addresses of the incorporators are as follows:
125 West 55th Street, New York, New York 10019.*

*Уюмдун аты жана почта адресси: 125 Батыш, 55-чи көчө,
Нью-Йорк, Нью-Йорк 10019.*

Чет тилин билбеген адам бул дарекке кат жөнөтө алабы, ал жөнөтүлгөн адресске жете алабы деген шектенүүлөр пайда болот. Кат жөнөтүүчүнүн котормочуга көптөгөн суроолору

туулат. “**Батыш**” деген сөздүн котормосу эмнеге таандык. Эмне үчүн адресте "New York" эки жолу көрсөтүлгөн? Бул жерден кыргыз тилдүү колдонуучулары үчүн котормонун адаптациясынын жоктугу билинет. Биринчиден, котормочу түп нуска тилиндеги даректи көрсөтүшү керек, экинчиден, көчөнүн атын “*Весм*“ деп транскрипция ыкмасы менен берүү керек эле, акырында "New York" аталышы биринчи учурда шаар, экинчи учурда штат катары түшүндүрүү керек эле.

Бул бөлүгүндө дагы бир жолу белгилеп кетүүчү нерсе, котормонун сапатын баалоодо бир эле мезгилде-биз билгендей-бир нече факторлор колдонулат. Эгерде сөз, көркөм тексттин котормосунун жакшы жактарынын бааланышы жөнүндө болуп жатса, анда адекваттуу котормонун критерийлеринин тизмеси кененирээк болот. Ушуга байланыштуу 100% адекваттуулукка жетүү мүмкүнчүлүгү тууралуу жөндүү суроо келип чыгат. 100% адекваттуулук мүмкүнбү? Эгер котормонун бааланышына комплекстүү (жыйнактуу) карасак, т.а. жогоруда келтирилген бардык критерийлерди эске алсак, анда-жок деген жооп болоору талашсыз. Маалыматтын бүт бойдон толук берилишине кепилдик берүү мүмкүн эмес, элдердин маданияты да өтө эле ар түрдүү. Котормонун адекваттуулук пайызы канчалык жогору болсо, ошончолук жакшы экендиги түшүнүктүү. Ушуга ылайык квалификациялуу котормочу аралыгында 80%дан максималдуу көлөм 100% га чейин иштейт. Бул анын иштөө мүмкүнчүлүгү. Мына бул иште, албетте, сөз маалыматтардын жыйындысы, котормого коюлуучу бардык талаптар жөнүндө болуп жатат. Албетте, эгер стандарттуу текст которулуп жатса, анын мазмуну жана формасы өтө эле өзгөртүлбөсө жана котормонун тилинде ылайыктуу окшоштук болсо, анда өзүнүн котормосуна болгон ишеним жогору болот. Көпчүлүк учурларда котормочу дайыма көптөгөн факторлорду эске алуу менен, так, туура которууга болбойбу деген сыяктуу суроолорго жооп табууда кыйналат. Котормонун көптөгөн варианттарына карабастан, ар дайым адекваттуу котормону адекваттуу эмес котормодон бөлүп турган чек бар.

Колдонулган адабияттар:

1. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). М.: Высшая школа, 1990.
2. Бархударов Л.С. Язык и перевод : Вопросы общей и частной теории перевода / Л. С. Бархударов. М.: Междунар. отношения. 1975.
3. Роганова З.Е. Перевод с русского языка на немецкий. – М.: Высшая школа, 1971. – 208 с.
4. Копанев П.И., Беер Ф. Теория и практика письменного перевода. – Минск: Высшая школа, 1986. – 295 с.
5. Латышев Л.К. Перевод: проблемы теории, практики и методики преподавания. – М. : Просвещение, 1988. – 160 с.
6. Catford, J.A Linguistic Theory of Translation. London, 196
- 7.

Рецензент: ф.и.д., профессор Караева З.

УДК 82.0

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-205-211

Абдубалиева Б.Ж.

ф.и.к., доцент, К.Тыныстанов ат. БМУ

Ш.АЗИЗОВДУН «МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ҮЙЛӨНҮҮ МОТИВИНДЕГИ КААДА-САЛТТАР

ОБЫЧАИИ И ТРАДИЦИИ СВАДЕБНОГО МОТИВА В ЭПОСЕ «МАНАС» Ш.АЗИЗОВА

THE CUSTOMS AND TRADITIONS OF THE WEDDING MOTIVE IN THE SH.AZIZOV'S "MANAS" EPIC

Аннотация: Макалада Ш. Азизовдун «Манас» эпосундагы «Манастын үйлөнүшү» талдоого алынат. «Манастын үйлөнүшүндө» кыргыз элиндеги каада-салттар, байыркы түшүнүктөр, диндин элементтери, элдик оозеки чыгармалардын түрлөрү чагылдырылат. Алардын айрымдары бүгүнкү күндө да өз күчүн жоготпой, укумдан-тукумга өтүп келе жатат. Ш. Азизовдун жана С.Каралаевдин вариантында үйлөнүү мотиви салыштырма мүнөздө каралып, окшоштуктар менен катар айырмачылыктар кездешет.

Түйүндүү сөздөр: манасчы, үйлөнүү, каада-салт, вариант, сюжет, мотив, эпизод, дин.

Аннотация: В данной статье рассматривается «Женитьба Манаса» в одноименном эпосе по варианту Ш. Азизова. В мотиве «Женитьба Манаса» отражены традиции-обычай кыргызского народа, древние понятие, элементы религии, виды устного народного творчества. Некоторые из них, сохраняя свою ценность на сегодняшний день, переходят из поколения в поколение.

Мотив женитьбы, рассматривается в сравнительном плане вариантов Ш. Азизова и С.Каралаева, встречается общности и особенности этих вариантов.

Ключевые слова: манасчи, женитьба, традиции-обычай, вариант, сюжет, мотив, эпизод, религия.

Annotation: In this article "Marriage of Manas" in the epos of the same name is considered according to the variant of Sh.Azizov. The "Marriage of Manas" motif reflects the traditions and customs of the Kyrgyz people, the ancient concepts, religious elements and types of oral folklore. Some of them, while retaining their value today, are passed from generation to generation.

The motive of marriage is considered in the comparative plan of Sh. Azizov and S. Karalaev's variants, there are commonalities and peculiarities of these variants.

Keywords: manaschi, marriage, traditions, customs, variant, plot, motive, episode, religion.

«Манас» эпосу көлөмү, көркөмү жагынан да дүйнө элдеринин эпосторунун сап башында турат. Анын мындай жогорку даражага жетиши кара сөздүн каймагын калпый айткан, сан жеткис ыр саптарын куюлуштуруп кара нөшөр жамгырдай төккөн манасчылардын талантына байланыштуу. Ш. Азизов манасчы катары зор талантка эгедер

болуу менен кыргыз элинин маданиятына чоң салым кошуп, «Манас» трилогиясын системалуу толук өздөштүрүп, туруктуу сюжеттик канва сакталып, өз вариантын түзүп, артынан шакирттерди тарбиялап, өлбөй турган иш калтырды.

Кыргыз Республикасынын эл артисти, манасчы Шаабай Азизов «Манас» үчилтигин толук айткан, манасчылардын түндүк мектебинин ири өкүлү. Ш. Азизов 1927-жылы Ысык-Көл областынын Ак-Суу районундагы Үч-Кайнар айылында манасчынын үй-бүлөсүндө төрөлөт. Атасы – Азиз «Манас» эпосунан үзүндү айткан, энеси – Асылкан айылдагы чоң кошокчулардын бири болгон. Чоң атасы Өмүр «Манас» эпосунан «Чоң Казаттан» баштап «Каныкейдин Букарга качышына» чейин жана «Семетей» эпосун толук айткан, сөздү таап сүйлөгөн тамашакөй, шайыр мүнөз, ылайыгы келген жерде кошуп ырдай билген адам болуптур. Атасынын уялаш агасы Чоюке «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпосторун, «Эр Төштүк», «Жаныш-Байыш», «Жүгөрү» ж.б. кенже эпосторду толук айткан, казак-кыргыз элине таанымал манасчы. Сөз кадырын билген, улуу баянды ата-бала баарысы айтышкан, уюткулуу жерден өнүп чыккан Шаабай дагы бешикте жаткан күндөн тартып, жалпы кыргыз баласы ыйык деп билген «Манасты» угуп чоңоет. «Уядан эмнени көрсөң, учканда ошону аласың» деген кеп бекер айтылбаптыр. Баланы тарбиялап өстүрүүдө ата-эненин жасаган иштери, сүйлөгөн сөзү, жүрүм-туруму, мамилеси негизги ролду ойнойт. Кыргыздын нарк-насилдүү кебинен айтып, элибиздин карт тарыхын даңазалап, эл-жер тагдырын сүйлөшүп, ыр-күү төгүлгөн үй-бүлөөдөн чыккан Шаабай Азизов алма сабагынан алыс түшө алган эмес.

Окумуштуу, манастануучу Ж. Орозобекова тарабынан Ш. Азизовдун өз оозунан «Манас», «Семетей», «Сейтек» үчилтиги үн тасмага жазылып, басмадан жарык көрүшү манастануучу окумуштуулар үчүн, жалпы эле кыргыз элинин адабиятына, маданиятына кошкон чоң салым болду. Манасчы «Алымсарык», «Кулансарык», «Алтын бармак Акаяр», «Арстан түстүү Ак жол баатырды» да айткан, тилекке каршы алар жазылып калган эмес.

Ш. Азизовдун «Манас» эпосу «Манастын ата-бабалары» деп аталган бөлүм менен башталып, «Манастын төрөлүшү», «Манаска ат коюуга элдин чакырылышы», «Кошой, Бакай баш болуп Жакыпка келип, Манаска ылайык кыз издегени кеңешке келгени», «Манастын үйлөнүшү», «Коңурбайдын Мааникерди бергин деп зордук кылганы», «Алмамбеттин Көкчөдөн чыгып Манаска келиши», «Кошой менен Жолойдун балбан күрөшкө чыкканы», «Манас менен Коңурбайдын сайышы», «Чубактын Алмамбеттен жол талашканы», «Төрт баатырдын Үйөгүз дайраны кечиши», «Тал чокунун көрүнүшү», «Алмамбеттин жомогу», «Алмамбетке ат коюлушу», «Алмамбет менен Сыргактын жол чалганы», «Алмамбет, Сыргактын чет Бээжинден жылкы тийгени», «Конурбайдын куугун түшкөнү», «Алмамбеттин аскер башы болушу», «Макел дөөнүн өлтүрүлүшү», «Чоң казат», «Эсенкан менен Коңурбай Шүүтүгүндү алдырып кеңеш сурагыны» менен аяктайт.

Жогоруда саналып өткөн бөлүмдөр манасчынын чыгармачыл дараметине жараша сүрөттөлүп, жан-дүйнөсүн жарып өтүп, тили барган сайын байып отурат. Ар бир бөлүм бири-бири менен толук байланышып туруу менен катар, өз алдынча турганда да көркөмдүгү артык бүтүн бир баян.

Ш. Азизовдун «Манас» эпосунун сюжеттик композициялык түзүлүшүндө үйлөнүү мотивинин эпостогу алган орду чоң. *«Манастын үйлөнүшүндө»* кыргыз элиндеги үйлөнүү үлпөтүндөгү элдик каада-салттар, байыркы түшүнүктөр, диндин элементтери, элдик оозеки чыгармалардын түрлөрү чагылдырылып, алардын айрымдары бүгүнкү күндө да өз күчүн жоготпой, укумдан-тукумга өтүп келе жатат.

Эпикалык чыгармалардагы мотивдердин мааниси жөнүндө окумуштуу К.А. Талиеванын пикирине токтолсок: «...сюжеттик өзөктө орун алган мотив кээде чыгарманын бүтүндөй өзөгүн өнүктүрүүгө себепчи болсо, кээде окуяны кызыктуу кылуу үчүн кошумча драматизациялык сценка катары орун алат, ал эми кээде үстүртөн эпизоддук мүнөздө гана айтылып өтөт, кээде эң абалкы катмарды чагылдырууда маанилүү функцияны аткаруу менен социалдык турмушту көргөзөт. Ал эми сюжеттик өзөктөгү композиция дал ушул мотивдердин жыйындысынан турат» [11, 26-б.]. Ш. Азизовдун вариантында «Манастын үйлөнүшү» эпизоддук мүнөздө гана айтылып өтпөстөн, манасчынын талант-шыгына жараша окуялар ырааттуу жана кеңири чагылдырылат.

Ш. Азизовдун «Манастын үйлөнүшүндө» кыргыз элиндеги баатырга пар келер жар издөө салты менен башталып, Кошой, Бакай баш болуп Жакыпка келип Манаска ылайык кыз табалы куда түшүп, Кайып кандын кызы Каныкейди алалы, Сыр дайра тарапка баралы деп кеңешке келишет:

«Кагылайын Бай Жакып,
Уулуң калды эр жетип,
Калайык журттан кыз издеп,
Ылайыгын табалы.
Кайып кандын тукуму,
Түз эле Каныкейге баралы.
Жүйөлүү айткан кебим ук,
Бай Жакып акылга салып
Байкачы», -
Деп ошентип калганда,
Кабылан Бакай, Эр Кошой,
Жүйөлүү кебин салганда,
Ойлонуп Жакып кеп айтты:
Эл атасы эр Кошой,
Акылың тунук эр Бакай,
Макул, макул, макул, - деп,

Бул айтканың акыл кеп [4, 54-б.]. Ш. Азизов Кошойду «Эл атасы», Бакайды «Акылы тунук» деп атап, алардын сөзү ар дайым акыл-насаат болуп, эл атасына, даанышман адамга баш ийүү керектигин Жакыптын сөзү аркылуу далилдейт. Кыргыз элинде жалпы журтка тиешелүү маселе уруу ичиндеги аксакал адамдардын кеңешүүсү аркылуу чечилип, андан соң ишке өтүшөт. Кабылан Кошой, Эр Бакай, Бай Жакып ийри отуруп түз сүйлөшүп, Манаска ылайык кыз издеп, талкуулашып бир чечимге келишет. Ушул эпизод С.Каралаевдин вариантында башкача нукта берилип, Бай Жакыптын алдына Ажыбай келип, Манастын үйлөндүрөлү, аталык парзыңыздан кутулуңуз дегенде Жакып кан ачууланып мындай дейт:

Кулаалы багып куш кылган,
Кутурган жыйып журт кылган,
Уулум дебейм Манасты.
Тели багып куш кылган,
Тентиген жыйып журт кылган,
Тукумум дебейм Манасты.
Кулаалы учат жерине,

Кутурган кетет тейине,
Тели куш учат жерине,
Тентиген кетет элине.
Абийирим жаман бир ачкан,
Алтайда малым бир чачкан.
Кетирген менин алымды,
Кемитип койду малымды.
Катын эмес Манаска,

Канчык алып бербеймин [7, 236-б.]. Мисалда байкалгандай С. Каралаев кандай гана окуяны сүрөттөбөсүн, каармандардын образдарын ачууда салыштыруусу өтө жогорку деңгээлде болуп, абдан сөзгө чебер, таланттуу манасчы экендиги байкалат. Манастын кулалы багып куш кылып, курама жыйып журт кылышына атасы Бай Жакып сыймыктанбастан, малынын ыксыз чачылып, саны кемип калышына кайгырып, малды боор эти менен тең көрүп, баласынан аяйт.

Манасчы Ш. Азизов Кайып кандын элине барыш үчүн даярдык мыкты көрүлгөнүн, Сыр дайраны кечишип, алты күн, алты түн жол жүрүшүп, айдаган малдын чаңынан киши карааны көрүнбөй калганын жогорку көркөмдүктө сүрөттөп жүрүп отурат. Үйлөнүү мотивинен каармандардын өзгөчө касиетке ээ болгондугу айкын көрүнөт. Сыр дайраны кечип өтүүдө чөгүп кетпестен, суу үстүндө бири калкылдап, бири жаркылдап өткөнүн мисалга алсак:

Ошо кезде Манасың,
Арстаныңбы, четинби,
Чаң дайрага кирди эми.
Күркүрөгөн чоң дайра,
Эми кечип калды эми.
Суу үстүндө калкылдап,
Деңиздей үстү жаркылдап,
Бай Жакып менен Бакай кан.
Кошо барат балкылдап.
Катагандын эр Кошой,
Эми келди жакындап.
Аңгычакты болбоду,
Кабылан Манас кеп айтты:
«Кагылайын бабалар,

Колдосун арбак», - деп айтты [4, 56-57-б.]. Келтирилген мисалда көрүнгөндөй Сыр дайраны Ш. Азизов «Чаң дайра» деп атайт. Ш. Азизовдун вариантында: «Жараткан, Алла, жалга, жалпы Олуя колдо, берген Теңир жалга, периштелер колдо, арбак колдо» деп жалынышып ислам дининин жана шамандыктын элементтери байкалат. Окумуштуу Анвар Байтур белгилегендей: «Бул доордо ислам динин кабылдаган кыргыз урууларынын салт-санаасында да көп өзгөрүштөр болгон. Алар илгерки шаман дининин негизги салттарын таштап, ислам дини адаттарын баштаган. Бирок алардын ислам динине болгон ишеними уйгур жана башка тайпаларга караганда анча күчтүү болбогон. Алар «Алланы» парсча «Кудай», деп атоо менен бирге жана өздөрүнүн илгерки шаман дини салттары боюнча «Теңир деп атаган. Мисалы, «Манас» эпосунда «Алла сактасын» деген сөздөр көбүнчө

«Теңир жалгасын» деп айтылат. Ошондой эле «ислам» дини үчүн өмүр бою согушкан Манас көп убактарда Кудайга сыйынуу менен бирге шаман дининин салттарын да жүргүзгөн» [6, 287-б.]. Окумуштуу белгилегендей Ш. Азизовдун «Манас» эпосундагы каармандардын речинде «Кудай», «Теңир», «Арбак» деген сөздөр байма-бай учурайт.

Манастын үйлөнүшүндө кыргыз элиндеги каада-салттар, элдин мейман күтүү маданияты, тойго алыс-жакындан меймандарды чакыруу, улуттук оюн-зооктор чагылдырылат. Кан Бакай, Кошой, Бай Жакып баштаган топ Кайып кандын элине кудага келгенде, улуттук оюндун түрү ойнотулуп, Жайсаң ырчы ырдап, элдин көңүлүн ачышат.

Жамбы атмай, жаа тартмай оюн салышты,

Жети кабат селкинчек,

Эн жерге барышты.

Кыла-кыла, кыла – деп,

Каныкейге ына – деп.

Алты кабат кыл аркан,

Катар-катар таңышты,

Туура күрмөй салышты.

Ошо кезде кыз-жигит,

Тебише оюн салышты.

Маасы тартмай санжырга,

Барып түгөл алышты [4, 59-б.]. Манасчы Ш. Азизов элдин жай турмуш учурундагы өткөрүлгөн шаан-шөкөттү абдан кырааты менен баяндап, окуялар чар жайыт берилбестен, системалуу баяндап жүрүп отурат. Кайып кандын келген меймандарды тосуп алуу маданиятын сүрөттөөдө Ш. Азизов меймандостуктун үлгүсүн мыкты көрсөтө алган. Сыр дайранын жээгине кырк боз үй тигилип, чоорчу, сурнайчылары өнөр көрсөтүп, тамак-аштын түрү коюлуп, оюн-зоок уюштурулуп, келген меймандар ыраазы болуп кайтышат. Эпостон үзүндү алсак:

Ак чатырын бүктөтүп,

Ак өргөөнү жүктөтүп.

Көк чатырын бүктөтүп,

Көк өргөөсүн жүктөтүп.

Ошо кезде Кайып кан,

Сыр дайранын жээгине,

Кырк боз үйүн тизилтип,

Кырка тигип алды эми.

Чоорчусун чоорчутуп,

Сурнайын тарттырып...

Келген мейман алдынан,

Аш кетирбей жал коюп,

Жүзүм, мейиз, дан коюп.

Алты күн оюн курду эми [4, 58-б.].

«Манас» эпосунда кыргыз элинин улуттук аспаптары ар бир өткөрүлгөн той-аштарда, оюн-зооктордо колдонулуп келген. Жогорку мисалда көрүнгөндөй чоорчусу чоорун тартып, керней-сурнайлар шаңдуу инструмент катары эл көңүлүн бурууда чоң роль ойногон. Кыргыз элдик музыкалык аспаптарынын ичинен сурнай, кернейдин үнү өтө катуу чыккандыктан

аскердик жүрүштөрдө, шаан-шөкөттөрдө кулактандырууда, калың элди салтанаттуу жыйындарга чакырууда колдонушкан. Сурнай тартуунун дагы тартиби болуп, кайсы тарапты карай бет алып тартылса, элдин багыты да ошол тарапка багышталган. Бүгүнкү күндө керней, сурнай колдонулбай, майрамдардын гана атрибуту болуп калды.

Аталган музыкалык аспаптар III. Азизовдун вариантында гана эмес, бардык манасчылардын варианттарында кезигет. Бириктирилген вариантта Атемирдин элине кудалыкка бара жатканда отуз миң кой айдашып, нардан жүздү жетелеп, үч миң жылкы айдатып Букардын элине жөнөп калышат. Ошондо жанына коштоп өнөр адамдарын алышып, элдик музыкалык аспаптар жөнүндө төмөнкүдөй айтылат:

Комузчудан жүздү алып,
Кош оозду кернейи,
Отуз жети жигитте,
Сыбызгы менен чоорунан,
Айчыгы алтын, найы жез,
Алтымыш төрт сурнайчы,
Безилдген дабышы.
Керней тартып бапылдап,
Сурнайдын үнү такылдап,
Чилмардан кагып шакылдап,
Көпчүлүктүн жүрүшү,
Көчкөн көчтөй калкылдап...
Жез най үнү ызылдап,

Сыбызгы үнү тызылдап [10, 112-113-б.]. Келтирилген мисалда көрүнгөндөй бул вариантта тойдо өнөрчүлөр көптөгөн музыкалык аспаптарда ойноп, комуз, керней, сыбызгы, чоор, сурнай, чилмардан, жез най деген музыкалык аспаптар ойнолуп, театрлаштырылып элдин ар өнөрлүү экендиги байкалат. Манас тойго чакырылган меймандарды санап өткөндө мындай деп талап кылат:

Сөз билгени бар болсо,
Сөзү менен келсин де.
Кеп билгени бар болсо,

Кеби менен келсин де [4, 67-б.]. Сөз билген, кеп билген адамды баалап, келген меймандардын акыйлашпай, нускалуу сөздөн кеп куруп отурушун максат кылат.

Тилип тиккен ак калпак,
Кийбегениң барбы – деп.

Катагандын көп элин,
Көрбөгөнүң канча – деп [4, 66-б.]. Ак калпакты айтуу менен элдин салтын даңазаласа, Катагандын көп элин айтуу менен элди-жерди даңазалап, чыныгы патриоттук мүнөзүн көрсөтөт.

Манастын үйлөнүшүндө той негизинен эки бөлүктө биринчиси Кайып кандын элинде өтсө, экинчиси Каныкейди алып келгенден кийин Манастын элинде өткөрүлөт. III. Азизовдун вариантындагы Манастын үйлөнүшүндө элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү колдонулуп, манасчынын сөзгө чебер, усталыгы далилденип, көркөмдүүлүгү артып, жогорудагы келтирилген мисалдардан көрүнгөндөй III. Азизовдун акындык өнөрүнүн күчтүү экендигин байкайбыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Акматалиев А. Рух дүйнөсү «Манас» жана Айтматов. – Бишкек: 2012.
2. Ауэзов М. Киргизская народная героическая поэма «Манас».- Фрунзе: 1961.
3. Абакиров К. Манастаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү. – Үрүмчү: 2016.
4. Азизов Ш. «Манас» эпосу. – Бишкек: 2013.
5. Азизов Ш. «Семетей» эпосу. – Бишкек: 2013.
6. Анвар Байтур. Тянь-Шань кыргыздарынын коому жана маданияты. – Китепте: Кыргыздар. Түз. К.Жусупов. – Бишкек: 1991.
7. Каралаев С. «Манас» эпосу. – Фрунзе «Кыргызстан» : 1984.
8. Каралаев С. «Семетей» эпосу. – Фрунзе «Кыргызстан»: 1987.
9. Кыргыз адабиятынын тарыхы: Манас жана манасчылар. II том. А.Акматалиевдин жалпы ред.астында. – Бишкек: 2004.
10. «Манас», «Семетей», «Сейтек». Түз. М.Байжиев. – Бишкек: 2014.
11. Талиева К. Түрк тилдүү элдердин эпикалык традициясындагы баатырдын үйлөнүү мотиви. - Бишкек: 2013.

Рецензент: ф.и.д., проф.м.а. Койлубаев А.

УДК 82.0

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-211-214

Айылчиева А.Ж.

М.Рыскулбеков ат. КЭУнун окутуучусу

Ч. АЙТМАТОВДУН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЧЫГАРМАСЫ ЖАНА АВТОРДУК КОТОРМОСУ

О ТВОРЧЕСТВЕ НА КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ И АВТОРСКОМ ПЕРЕВОДЕ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

ABOUT CREATIVITY IN THE KYRGYZ LANGUAGE AND AUTHOR'S TRANSLATION OF CHINGIZ AITMATOV

Аннотация: Макалада Ч. Айтматовдун чыгармачыл инсан катары калыптануусу жана кош тилдүүлүктүн өз ара байланышы жана өз ара байытуу жөнүндө баяндалган.

Түйүндүү сөздөр: чыгармачыл инсан, кош тилдүүлүк, өз ара байланыш, өз ара байытуу, тил экологиясы, автордук котормонун өзгөчөлүктөрү.

Аннотация: В статье говорится о формировании творческой индивидуальности писателя Ч.Айтматова, о роли билингвизма как взаимодействия и взаимообогащении.

Ключевые слова: творческая личность, двуязычие, взаимосвязь, взаимообогащение, языковая экология, особенности авторского перевода

Annotation: The article talks about the formation of the creative individuality of the writer Ch. Aytmatov, about the role of bilingualism as an interaction and mutual enrichment.

Keywords: creative personality, bilingualism, interconnection, mutual agreement, language ecology, peculiarities of the author's translation.

«В необъятном мире русской литературы, берега которой не окинешь взглядом, люблю я толстовскую мудрость и психологическую сложность его образов, люблю потрясающий драматизм и яркость шолоховских характеров, люблю революционную романтику Горького и Маяковского, люблю бесконечное чеховское человеколюбие и бунинскую тонкость мировосприятия, люблю фадеевскую коммунистичность и дали твардовской поэзии, и леоновскую интеллектуальность». (Статья «Признание в любви»).

На пороге XXI века, когда происходят события поистине вселенского масштаба, когда любое мало-мальски значительное событие в общественно-политической жизни одного народа, в пределах одного государства, тотчас же стало самым естественным образом затрагивать и интересы другого народа и государства очень важной является тенденция общечеловеческих устремлений.

Известно утверждение английского ученого Майкла Уэста о том, что "человеку нужны два языка, один— для повседневного общения, а второй— для получения более широкий знаний".

Проблемы двуязычия, таким образом, в свете последних перемен в общественно-политической жизни народов постсоветского пространства становятся все более и более актуальными. Давно назрела необходимость взглянуть на эту проблему на качественно новом уровне, без политической конъюнктуры, не принижая и не возвышая роли "ни малого, ни большого" языка, не впадая в крайности, установить формы "мирного" сосуществования и эффективного софункционирования в интернациональном обществе разных языков.

Духовное взаимообогащение, обмен достижениями в разных областях, представителями самых разных народов, носителями самых разных национальных культур и языков открывают пути к открытости, стремлению к взаимопониманию и толерантности. Чингиз Айтматов а своем интервью «Киргизия: равная среди равных», опубликованной в октябрьском номере журнала «**Курьер ЮНЕСКО**» за 1972 год говорит «Бессмертие народа – в его языке. Язык народа – это феномен, ценность общезначимого порядка. Каждый язык – достояние общечеловеческого гения. Мы не в праве пренебрегать ни одним языком, какому бы народу он ни принадлежал, на какой бы ступени развития ни находился. У каждого из нас есть гражданский долг перед народом, нас породившим, давшим нам самое большое свое богатство – свой язык. Вместе с тем невозможно развивать духовную культуру наций без активного использования достижений более высокоразвитых культур». Десять лет спустя, в данном номере журнала, посвященном народам и культурам мира, он еще глубже раскрывает опасности, с которыми сталкиваются языки меньшинств, и угрозы, вызванные замыканием в себе и культурной изоляцией.

В формировании творческой индивидуальности писателя большую роль сыграло превосходное знание и владение русским языком, языком межнационального общения советских народов.

Вопрос о двуязычии, билингвизме Чингиза Айтматова, весьма важен для понимания творческого своеобразия киргизского писателя.

Говоря о художественной особенности произведениях писателя, прежде всего, обязательно нужно обратить внимание на то, что Айтматов – писатель-билингвист. «Довольно трудно

объяснить человеку другой национальности красоту и ладность своего языка, – пишет Ч. Айтматов.

История писательского творчества и билингвизма прямо связана с историей общего билингвизма, что необходимо учитывать. Исследование показало, что билингвизм, имея место при всех общественных формациях, через которое прошло человечество. Правильное же решение проблем билингвизма, наряду с национальной и языковой проблемой, возможным стало только при социализме. Это такое решение, при котором параллельно путем взаимодействия и взаимообогащения свободно будут развиваться два языка – родной и неродной.

Дебютировал Ч. Айтматов в печати рассказом «Газетчик Дзюйдо» (газета «Комсомолец Киргизии», 6 апреля 1952), после чего публиковал рассказы на киргизском и русском языках.

Мир живет в языковом космосе. Языковая экология так же сложна и хрупка, как экология природная. Так же как в природе, здесь нельзя руководствоваться лишь прагматическими соображениями, полезными в автоматике, но не в культуре. Между тем постепенное вытеснение и поглощение языков малых народов великими языками вполне реально. Очевидно, необходимо проявлять трезвую настороженность по отношению к тем мнениям, в которых сквозит ретивый призыв к интеграции за счет утраты национальных достоинств и особенностей культур. Такие суждения искажают сущность проблемы. Чтобы объединяться с пользой друг для друга, народы и культуры должны в чем-то быть разными, непохожими, а при утрате самобытности никакое взаимообогащение не будет возможно, да и сама необходимость объединения отпадает.

Я глубоко убежден, что вполне реальна возможность сохранить существующие языки малых народов и создать условия для их активного приобщения к новым формам духовной и материальной жизни наций, для их дальнейшего совершенствования как путем внутреннего саморазвития языка, так и путем прямого и косвенного обогащения за счет культуры передовых языков мира. В этом убеждает опыт нашей страны, а Советский Союз — это более 100 народов, наций, народностей и этнических групп, волей которых ровно 60 лет назад результате добровольного объединения советских республик было образовано единое союзное государство.

В те уже далекие годы и мы стояли перед выбором: полностью положиться на высокоразвитый язык или пойти по пути сосуществования, т. е. параллельного развития национального языка с использованием языка передового. Легче всего, конечно, было бы полностью переключиться на высокоразвитый язык с его богатыми литературными и научными традициями. Такая свобода выбора может показаться соблазнительной. Но не вызовет ли она атрофии собственной национальной культуры? Будет ли способствовать ее полноценному развитию в духе времени? И наконец — что далеко не маловажно, — будет ли это отвечать общим интересам исторически «запрограммированной» многосложности, многоликости мирового сообщества? Кто смеет утверждать, что предпочтительней сохранить в арсенале человеческой культуры, а что нет?

Об этом приходилось думать, приходилось взвешивать все «за» и «против», памятуя, что в выборе языка следует, видимо, руководствоваться и возможностями свободы выбора, и соображениями гражданского долга перед народом, тебя породившим, давшим тебе самое большое свое богатство — свой язык.

Мы не перестаем удивляться чуду родной речи. Только родное слово, познанное и постигнутое в детстве, может напоить душу поэзией, рожденной опытом народа, пробудить в человеке первые истоки национальной гордости, доставить эстетическое наслаждение многомерностью и многозначимостью языка предков.

Должен сказать, по крайней мере исходя из собственного опыта, что в детстве человек может органически глубоко усвоить два параллельно пришедших к нему языка, возможно, и больше, если эти языки были равнодействующими с первых лет. Для меня русский язык не в меньшей степени родной, чем киргизский, родной с детства, родной на всю жизнь.

Но невозможно было развивать духовную культуру наших многонациональных народов без использования достижений высокоразвитых культур. Вот почему мы избрали второй путь — более трудный, но более плодотворный. Свыше трети наших народов не имели книгопечатной письменности — и они получили ее. В результате только литература в СССР состоит из более чем 80 разных национальных литератур. Принцип равноправия всех языков в границах их этническо-административного распространения полностью оправдал себя.

И тут я хочу сказать о роли русского языка, ставшего посредником, языком-мостом, соединившим впервые в истории художественные берега народов, незадолго до этого не знавших даже о существовании друг друга, значительно отстоявших друг от друга по степени цивилизации, по культурному и социальному опыту, придерживавшихся самых различных обычаев и традиций, говоривших на непонятных друг другу языках. Языком межнационального общения в многонациональном Советском Союзе, языком новой «цивилизации» и культурного взаимодействия русский язык стал и потому, что это язык самой многочисленной нации, и потому, что, влияя на другие языки народов нашей страны, он и сам обогащался в ходе взаимодействия с ними. Русский язык справедливо называют вторым языком всех наций и народностей СССР — 82% населения страны свободно владеет им.

Таким образом, свободное владение двумя языками предполагает свободное владение результатами двух культур. Это проявилось в творчестве Чингиза Айтматова. В этом глубокое отличие его произведений от переводных текстов с кыргызского на русский, осуществленный не писателем. Преимущество Айтматова как художника, владеющего двумя языками, следовательно, двумя культурами, в том, что он в передаче тюркизмов в художественном тексте свободен. Деятельность переводчика же ограничена, она зависима от текста, который подлежит переводу. Писатель-билингвист как «знаток» двух культур, двух национальных традиций, обычно интуитивно чувствует различия между системами. Ему виднее, как передать колорит и сохранить идею — на родном и ненародном.

Список использованной литературы:

1. Айтматов Ч. Я открыл свою землю. Литературный Кыргызстан: 1978, №6.
2. Дешериев Ю.Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. — М. 1969.
3. М.П. Алексеев Многоязычие и литературный процесс//Многоязычие и литературный процесс. — Л., 1981.
4. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. — М., 1972.
5. Швейцер А.Д. Социолингвистические основы теории перевода. Вопросы языкознания. — М., 1985, №5.
6. Муратова З.Г., Понятие билингвизма и некоторые вопросы обучения иностранному языку./Лингводидактические исследования. — М.: Издательство МГУ., 1987.

Рецензент: ф.и.д., проф.м.а. Эгембердиева А.

АБЗИЙ КЫДЫРОВДУН «ШОҢУР» АҢГЕМЕЛЕР ЖЫЙНАГЫНДАГЫ ЮМОРДУ ПАЙДАЛАНУУ ЧЕБЕРЧИЛИГИ

ИСКУССТВО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЮМОРА В РАССКАЗАХ АБЗИЙ КЫДЫРОВА «ШОҢУР»

THE ART OF USING HUMOR IN THE STORIES OF ABZY KYDYROV "SHOKNUR"

Аннотация: Окурмандардын назарына Абзий Кыдыровдун балдарга арналган прозалык чыгармаларындагы юмордун берилиши жөнүндө ой жүгүртүүнү сунуш кылабыз.

Түйүндүү сөздөр: мүнөздөгү комизм, абалдык комизм, кептик комизм

Аннотация: Вниманию читателей предлагаются размышления творчестве Абзия Кыдырова адресовавшего свои произведения детям.

Ключевые слова: комизм характера, комизм положения, языковой комизм.

Annotation: We offer our readers a reflection on the work of Abziy Kydyrov dedicated on the children.

Keywords: character comic, position comic, language comic

Балага тарбия берүүдө сөз өнөрү чоң мааниге ээ экени талашсыз. Жашпоодогу юмор – кенже жана мектепке чейинки курактагы окурмандарга арналган адабияттын мүнөздүү эстетикалык өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп эсептелет.

Абзий Кыдыровдун 1967-жылы жарык көргөн «Шоңур» аңгемелер жыйнагы балдар прозасында өз мезгилинин жаңы көрүнүшү катары кабыл алынган. Анткени буга чейин мындай баланын наристе баёо сезими менен курч ойлорун эки - үч сүйлөмгө сыйдырган, өтө чакан сюжеттүү юмордук аңгемелер кыргыз прозасында жокко эсе болчу. Жыйнактагы чыгармаларда кичинекейлердин дүйнө таанымы балалыктын кызык жоруктары аркылуу юмордук көркөм боекторго ээ. Балдар прозасында А. Кыдыров юмордун эстетикалык касиетин наристелердин кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнө ылайык биринчилерден болуп чебер иштей алды. Ошондуктан автордун «Шоңур» жыйнагын балдар прозасында юмористикалык үлгүсүнүн жаралышы катары кароого болот. [1]

Жыйнакта автор Шоңурдун жоруктарын эң сүйкүмдүү, жагымдуу маанайда чеберчилик менен баяндаган. Шоңурдун жоруктарындагы юмордун өзгөчөлүктөрүнөн мүнөздөгү комизм, абалдык комизм, кептик комизмди бөлүп карасак болот. Абзий Кыдыров өз каарманын жакшы көрүп, ак көңүл, зирек баланын образын ачып көрсөтөт. Шоңур өзү теңдүү балдар сыяктуу эле ар нерсеге дилгир, ышкыбоз, ойлоп тапкыч. Шоктук кылганы да аз эмес. Бирок, ал көбүнчө өзүнүн жоруктарын чекилик деп эсептебейт. Анын ар бир окуяга карата өзүнүн логикасы, себеби бар. Шоңурдун жоруктарынын көркөмдүүлүгүн юмористикалык эффект күчөтүп турат, анткени каарман окурмандардын кабылдоосу менен шайкеш келет. Шоңур өзү жөнүндө баяндап жатып бала-окурмандын кызыгуусун өзүнүн

жеке абалына, маанайына, болуп жаткан окуяга жеке баа берүүсүнө түрткү берип турат. Окурман окуянын өөрчүшүнө, каармандын жасаган кыймыл аракетине сүңгүп кирип кетет, анын себеби жазуучу ар бир баланын тең туш –курбалдаштарынын оюндагысын жазбай так сезе билгендигинде. Ошентип, окурман бала башкы каармандын айланасында жүрүп жаткан окуяга аралашып, кубанычтарына тең орток болуп, жаңы сезимдерге туш болот. Руханий жана нравалык жактан азык алат.

Кырдаалдык комизм Абзий Кыдыровдун көп колдонуучу ыкмаларынын бири.

Алманы бербесең»:

Талип, Калыгул, Шоңур бир түп алманын түбүндө турушкан. Калыгул күбүгөндө килейген кызыл алма түштү эле, Талип ала койду.

-Мага бергин... Шоңур талаша кетти.

-Бербеймин.

-Бербесең Калыгулдун тобун уурдап алганыңды айтып коем. Муну укканда Талип кызарып, Калыгул тобунун табылганына кубанды. [3]

Шоңур Талиптин айыбын ачып, аны уяткарайын деген эмес эле. Болгону, алма керек болуп, ушундай ыкмага салып көрдү. Калыгул да бул жерде турганын эске алган жок. Бул албетте, кырдаалдык комизм. Шоңур али турмуштук тажрыйбасы, куулук-шумдуктан кабары жок бала, досторду уруштуруу максатын көздөгөн эмес. Бирок, жыйынтыгында эмне болду? Шоңур жеке өзүнүн камы үчүн, опузалап айткан созунун аркасы менен чындык ачыкка чыкты. Бул Шоңур үчүн дагы, Талип үчүн дагы сабак болду. Эң негизгиси, окурман бала бул окуядан эмне туура, эмне туура эмес экенин түшүнүүсү зарыл. Демек, ал уурулук кылбаганы менен досундун уурулугун жашырганы, жеке өзүндүн кызыкчылыгы үчүн досунду опузалаганын жарабас иш экенин жүрөгүнө түйүп жүрөт.

«Көмөк» деген аңгемде Шоңур чоң атасы менен райондун борборуна барууга кам уруп жатышкан болот. Күтүлбөгөн жерден бригадир келип: - Карыя, чөп чөмөлөөгө көз болуп бериңиз. Киши жетишпей жатат, - деп айтып, аттын тизгинин кайра тартат. Районго баргысы келип, дегдеп турган Шоңур буга ичинен капаланып калат.

-Ата, эмне үчүн кишилер жетишпейт деп сурады Шоңур айылдан узап чыкканда.

-Билесинби, уулум. Колхоздун чөптөн башка да кычап турган иштери көп. Аны бөлүштүрө келгенде кишилер аз болуп үлгүрө албай жатышпайбы. Ал эми чөптү бат чаап, бат жыйнап албаса куурап кетет. Ошон үчүн колхоз бардык күчүн чөпкө жумшайт.

- Ата, Аскар абам адам маймылдан жаралган дейт. Ошол чынбы?

-Чын айланайын. Адам өзүнүн эмгегинин натыйжасында өзгөчөлөнүп жүрүп отуруп, ушунчалык даражага жеткен дешет.

-Азыр маймылдар көппү?

-Абдан көп. Алар Азия жана Африка өлкөлөрүн кенен мекендеп алышкан.

-Эгер андай көп болсо, эмне үчүн аларды кармап келип көп-көп иштетип киши кылып алышпайт? Минтип киши жетишпей жатса...

Уулунун күтүлбөгөн суроосуна карыя көпкө дейре ыкшый күлдү. Анан неге мынча күлгөндүгүнүн себебин артынан жете келген кишилерге айтып берди. Иш кызып, өрдөштүн чөбү бүт чөмөлөнүп бүткөндө, баары тең бир жерге эс алууга чогулушту. Чекелерин тердеткен колхозчулар Шоңурду ортого алышты.

-Азамат болот деген ушул айланайын. Мына бүгүн сен да көмөктөштүң. Сен айры көтөрө албасаң да, сөзүң менен жардамдаштың. Биз сенин маймыл жөнүндөгү сөзүңө аябай

күлдүк. Билесинби, чарчап турганда күлкү кишиге кандай кубат берерин. Ушундан кийин Шоңур: «Жардамга келгеним ырас болгон экен», - деген ойдо калды. [3]

Дүйнөнү түз кабыл алган кичинекей баланын тили, берген суроосу, ойлогон кыял чабыты турмушта кандай болсо, дал ошондой табигый жана чынчыл берилген. Жөнөкөй түзүлгөн миниатюралык мындай аңгемелердин мазмунуна автор кээде чоң кишини таң калдырган баланын курч ойлорун сыйдырып, дүйнөнү кабылдоонун балалык сырларын көркөм жалпылоого жетише алган. Китептин алгачкы бөлүгү - «Күлкү- көздү ачат» кенже жаштагы Шоңурдун кызыктуу окуяларын ичине камтып, баланын кыял-жоругу, дүйнө таанымы анын курчап турган чөйрөсүндө, жакын адамдары: чоң апасы, чоң атасы, апасы, атасы, бир тууганы Коңур, досу Моңур, классташы Барбаңбайлар менен бирге сүрөттөлөт. Кептик комизмдин пайда болуу булагы катары көп учурда күлкүлүү фразалар, баланын сөздүн маанисин так түшүнө бибегендигинен келип чыгат. Буга төмөнкү аңгемелер күбө боло алат:

Тиштен айрылганда

Энеси жумуштан келгенде: «Бактан жыгылып Шоңурдун тиши сынды», - деген кабарды угуп аябай капа болду. Шоңурду чакырып сес көрсөтүмүш болуп

-Бакка чыккпа деп айткан тилди албай жүрүп, тишиңден айрылыпсың го?

-Айрылбай эле энеке, ал үйдө терезеде турат.

Атаңдын аты ким?

Көчөдөн өтүп бара жаткан сары чийкил кишиге Шоңур какайып тура калып салам айтты. Алиги киши ыраазы болуп:

-Кимдин баласысың?-деп сурады.

-Атамдын .

-Атаңдын аты жокпу?

-Бар. Кер Кашка. Киши учкаштырса мөңкүп кетет.

Ыйлап бүттүңбү?

«Мага Мараттыкындай топ алып бер! Мага Мараттыкындай топ алып бер!» Ушул сөздү мин кайталап, ата-энесинин кулактарынын кужурун алып ыйлатаган Шоңур акыры кой-айга келбей, көзүнүн жашын көлдөтүп кирди. «Андай топ жок бул дүкөндө, атаң шаарга каттаганда алып берет», - десе да болбоду.

-Тим койсоңорчу, ыйлап-ыйлап басылат,

-деди коңшусу.

-Ырас эле бир кезде Шоңур ыйын токтотуп ордунан турду.

-Бар жокко түшүнсөң боло. Бая эле ушинтпейсиңби? Ыйлап бүттүңбү? – деди энеси.

-Жок, бүткөн жокмун, максым ичип алайын...[3]

Автордун экинчи жыйнагы 2011-жылы кайра басылып, окурмандарга сунушталды. Автор бул басылышына бир топ өзгөртүүлөрдү киргизип, толуктоо менен аны беш-алты бөлүмгө бөлгөн. Бөлүмдөрдү бири-бири менен байланыштырып турганнегизги сюжеттик линия – Шоңурдун өмүр жолу болуп эсептелет. Ошондуктан «Чоң Шоңур» бөлүмү менен аңгемелер жыйнагы жыйынтыкталат. [1]

Басылманын кайра жаралуу себебин түшүндүрүү милдетин автордун өзүнө берели: ««Шоңурду» окуп чонойгонбуз деп, жайдары кулуп учурашкан азаматтарга кездеше калып жүрөм. Алардын алды алтымышка барып калыптыр. Балдары ошол китепти көрбөй

чонойгонуна өкүнүшөт. Китеп 1967-жылы 6500 нуска менен чыгып, тез эле тарап кеткен. ... Азыр кеч болсо да жаңыланган түрүн сунуштап калып отурабыз.»[3]

А. Кыдыровдун балдар прозасына алып келген эстетикалык табылгалары 70-80-жылдары жазылган прозалык чыгармаларга бир топ таасир эткенин төмөнкү пикирлер менен далилдөөгө болот.

1. Балдар прозасында көп жылдар өкүм сүргөн көп сөздүүлүктөн арылуу тенденциясына “Шоңурдун” түздөн-түз таасири тийген. Башкача айтканда аңгемелерде окуя кыска жана сыйымдуу камтылып, анда берилүүчү идея караандай насаат айтуудан оолактап, баланы ойго салуу, өз алдынча чечим чыгарууга үйрөтүү багытына бурулган;

2. Аңгемелерде берилүүчү окуяны баяндоочу автордун атынан эмес, баланын өзү, анын жакын адамдары же анын ролун каймана аткаруучу айбанаттар, канаттуулар тарабынан баяндалышы чыгарманы кабылалуунун экспрессивдүүлүгүн арттыраарын жаш калемгерлер сезе баштаган;

3. Аңгемелерде негизги каармандын ролун бала аткарып, анын ысымына юмордук боек менен бирге уйкаштыктарды берүү актуалдашкан. Шоңурдун досу Моңур, иниси Коңур аталган сыяктуу кабыл алууга ынгайлуу, тамашалуу, ирониялуу, эсте тутууга жеңил ысымдарга көңүл бурулган;

4. Шоңурдагы окуянын мордук боек менен берилиши андагы сатиралык элементтердин камтылышы балдар аңгемелеринин жанрдык табиятын бир топ байыткан. Чоңдор адабиятындагы жанрлар синтези, айрым жанрдык трансформация синтездин мыйзам ченеми катары пайда боло баштаган;

5. Прозалык чыгармалар аркылуу балдарга таалим-тарбия берүү маселеси, алардын дүйнө таанымын кеңейтүү, логикалык ойлоосун өстүрүүгө поддексттик идеяны пайдалануу тенденциясы өнүгө баштаган. Чыгармалардын мазмуну педагогика-дидактикалык ой менен байыган;

6. Шоңурдун жаш курагына жараша анын кыял-жоругуна окуялардын төп келиши балдар адабиятындагы курактык психологияны өздөштүрүүгө шарт түзгөн. Автордун балдар адабиятында баланын жаш курагынын өзгөчөлүлүгү өтө маанилүү проблема экенин түшүнгөндүгү башка калемгерлерге таасирин тийгизбей койгон эмес;

7. “Шоңур” жыйнагы аркылуу автор баланы өсүү абалында көркөм андоого алган; “Шоңур” юмористикалык чыгармалар жыйнагы аркылуу А.Кыдыров балдар прозасында аңгеменин жаңы тибин жараткан. Ушунун өзү жеке калемгерлерге эле эмес, бүтүндөй балдар жандык табиятына таасирин тийгизип, автор балдар адабиятында өз “мектебин” жараткан дегенге негиз бар. [1]

Адамдын жашоо тарыхы - анын мүнөзүнүн калыптануусунун, жасаган кыймыл-аракеттеринин, кылык-жоруктарынын баяндалышынан турат. Убакыт өткөн сайын адам баласы ички дүйнөсүнө таасир бере турган улам жаңы сапатка ээ боло баштайт. Карма-каршылыктар да көбөйөт. Анын адамдык касиеттери, сапаттарына жараша жашоосу да мазмундуу болот. Балага болгон юмористикалык көз караш мүнөздөгү адеп - ахлактык негизди түзүп турат. Юмор текебердикке, куулукка, жалкоолукка каршы күрөшүп, адамдын жакшы сапаттарын: достошо билүүгө, башкаларды сыйлоого, жардам көрсөтүүгө үйрөтөт.

Албетте, балдар ар дайым өзгөрүп, жаңыча көз караштарга, адаттарга, жаңы билимге жана билгичтиктерге ээ болуп тураары талашсыз. XXI кылымдын балдары 20-30 жыл мурунку балдардай эмес. Алар башкача тарбияланышат жана өнүгүшөт, бүгүнкү балдардын

жашоого болгон талаптары кыйла өзгөргөн. Бирок бала бардык мезгилде бирдей жакшыга кубанган, жашоону сүйүп рахаттанууга табиятынан жөндөмдүү болоору талашсыз. Андыктан Абзий Кыдыровдун чыгармачылыгы ар качан актуалдуу болот жана эң негизгиси –баланын руханий жактан калыптануусунда эң чоң мааниге ээ.

Колдонулган адабияттар:

1. Үмүт Култаева. Илимий эмгектердин алты томдук жыйнагы. Бишкек 2016,3-том
2. Кыргыз совет балдар прозасынын антологиясы Фрунзе, Мектеп 1985
3. Абзий Кыдыров Шоңур. Юмористикалык аңгемелер. – Б, 2011
4. Качкынбай Артыкбаев. XXкылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы Бишкек – 2004
5. [www/google.kg](http://www.google.kg) /интернет баракчасы
6. Кыдырбаева Р.З.Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. –Бишкек, 2004.

Рецензент: ф.и.д., профессор Жумаев М.

УДК 82-1/-9

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-219-224

Бакасова С.Ш.

Ж.Баласагын ат. КУУ Чыгыш таануу факультетинин ага окутуучусу

АБЗИЙ КЫДЫРОВДУН ПОЭЗИЯЛЫК ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ БАЛДАРДЫН ОБРАЗЫ

ОБРАЗ ДЕТЕЙ В ПОЭЗИИ АБЗИЙ КЫДЫРОВА

IMAGE OF CHILDREN IN THE POETRY OF ABZIY KYDYROV

Аннотация: Макалада Абзий Кыдыровдун кыргыз балдар адабиятындагы орду, анын ырларынын өзгөчөлүгү жөнүндө сөз болот. Мында жазуучунун поэзиялык чыгармаларындагы балдардын образынын сүрөттөлүшү конкреттүү мисалдар аркылуу ачып көрсөтүлгөн.

Түйүндүү сөздөр: балдар адабияты, көркөм чыгарманын өзгөчөлүктөрү, көркөм эстетикалык баалуулуктар.

Аннотация: В статье предлагаются размышления о творчестве Абзия Кыдырова, о его роли и месте в кыргызской детской литературе. Здесь рассмотрены образы детей из конкретных примеров.

Ключевые слова: детская литература, особенности художественного произведения, художественно эстетическая ценность.

Annotation: We offer our readers a reflection on the work of Abziy Kydyrov dedicated on the children.

Keywords: children`s literature, especially artistic and aesthetic value of art

Коомдун руханий деңгээли, маданияты кайсы бир мерчемде бири-бирине көз каранды болбогон эки чоңдук менен аныкталат. Бул поэзия жана балалык. Көркөм чыгармачылыктагы балалык темасын - чоң окурмандардан кичи окурмандардын жүрөгүнө өтүүчү көпүрө деп да айтышат. Дегеле баланын эң алгачкы китептери – ыр түрүндөгү китептер. Үр саптарындагы ыргак, уйкаштык, көркөм сүрөттөөлөр баланын табиятына жакын келип, ырдын мазмунун жакшы кабыл алууга, элестетүүгө жардам берет.

Балага кенже жаштан кыска ыр саптарын эле эмес, чыныгы поэзияны окуп үйрөтүү маанилүү. Үрлар баланы өзгөчө, обочо ойлонууга тарбиялайт. Көп учурда адам кайсы бир окулган көркөм чыгармадан өзүнө кандайдыр бир пайдалуу кеңеш, маанилүү сабак алгысы келсе, же мүмкүн, жөн эле маанайын көтөргүсү келет. Ал эми поэзияда болсо булар жокко эсе. Бирок, анда көркөм сөздүн кереметтерине каныгып, аруу сезимдер дүйнөсүнө чөмүлөсүң. Үрларды көп уккан баланын эс тутуму, ыргакты ажыратуу сезимдери мыкты өнүгүп, көлөмдүү тексттерди кыйынчылыксыз эстей алышат.

Балдар поэзиясынын кереметтүү касиеттерин мурдатан эле белгилеп келишкен. Бала капаланып, же таарынып ыйлап турса тамашалуу ыр анын көңүлүн көтөрөт, тентектик кылып, сөз укпаса - уйкаштары туура келген ыр саптары бейбашты уяткарып, теске салат. Ошондой эле баланын сөз байлыгын кеңейтип, эне тилинин өзгөчөлүктөрү менен тааныштырат.

«Абзий Кыдыровду азыркы балдар поэзиясынын көч башында турган көркөм сөз сүрөткери деп айтууга болот. Ал 50-жылдары колуна калем алып, жарым кылымдан ашык убакыттан бери бала дүйнөсүнө баам салып, балдарга татыктуу, жетик, нукура балдар адабиятынын көркөм туундуларын жаратуунун үстүндө изденип, бул түйшүктүү иштин нар көтөргүс жүгүн көтөрүп келди. А. Кыдыровдун балдардын сүйүктүү акыны болушуна өскөн чөйрө, жеке тагдыры да белгилүү өлчөмдө себеп болгондой. Ал Түп районундагы Көөчү кыштагында жарык дүйнөгө келген. Улуу сөздү урматтаган Көл кылаасынын элдик чөйрөсү сезимтал баланын жан дүйнөсүн мектепте окуп жүргөндө эле күүгө келтирген экен. Анын алгачкы эле «Мекен –Энем»(1956), «Белек» (1958) ырлар жыйнактары адабий коомчулуктун назарын буруп, акындык үнү ишенимдүү чыкты. Балким, бул мыйзам ченемдүү көрүнүш. Анткени, А. Кыдыров адабият ааламына баш баккан 50-жылдар улуттук көркөм сөз өнөрүбүздүн ажары толукшуп турган жетилүүнүн бир белеси болчу. «Манас» эпосунун элдик мурас экени таанылып, прозада У. Абдукаимовдун “Майданы”, Т. Сыдыкбековдун “Тоо арасында” романы профессионалдуулуктун үлгүсүн көрсөтүп, А. Осмоновдун жаркын таланты поэзияга жарык чачып, адабий процессте Т. Касымбеков менен Ч. Айтматовдун башкаларга окшобогон “дүбүртү” угулуп келаткан. Чыгармачылыгы ушундай доорго туш болгон А. Кыдыровдун биринчи рухий перзенти - “Мекен–Энем” да ак жолтой болду».

Абзий Кыдыровдун ырлары жөнөкөй, бир дем менен жазылгандай туюлат. Бирок анын ар бир чыгармасы түйшөлгөн көп аракеттин жемиши болгон. Баланын аруу тилегин, кыял жоруктарын жасалмасыз баяндоо, жөнөкөй нерсени баланын көзү менен көрө билүү – өзгөчө касиет болсо керек.

А. Кыдыровдун бөбөктөргө арналган ырларында ар бир кубулуш, зат кыймылга келип, сүйлөп, ыр ырдап же таарынып баланын ой-чабытын кызытат.

Мисалы: **“Кайда кеткен тамгаларда”**:

Ача салсак шумдук ай
Жорук болду таң калар

Эч жеринен көрүнбөйт
Кайда кеткен тамгалар?
Автобуска отуруп
А сызыптыр Алайга
Асыл,Асек табалбай
Алек болду далайга
Бармак болуп жүргөм деп
Б безиптир Баткенге [1]

Кароосуз калган Алиппенин тамгалары китепти аздектей албаган окуучуга таарынып,ар тарапка качып балдарды көп убара кылат. Тамга артынан жүрүп отуруп балдар Алай, Баткен, Саруу, Нарын, Орто-Сай, Токмок,Эркин-Сай, Тоң, Түп ж.б. жер суу аттары менен таанышып, тамгалардын ар кандай кыял-жоруктарына күбө болушат:

Созуп обон салууга
С барыптыр Сарууга
Ха-ха-халап каткырып
Х көңүлүн шат кылып
Хамид менен кетиптир
Хан-Теңирди жактырып

Жаңыдан тамга таанып, Алиппени колуна алган бала үчүн тамгаларды образдуу элестетип үйрөнүү алда канча кызыктуу да натыйжалуу да. Бул ырды окуган бөбөк китепти таза кармап, ардактап, кир жугузбас болоору ырас. Көркөм чыгарманын таасиринин сыры - жаш окурмандарды ойлондуруп, сөздүн күчүн таанытууда.

“Бүгүн баары тескери” деген ырында баланын кыялындагы биринен бири өткөн таң калычтуу кызыктар көз алдыга тартылат:

Тал башына уй конду;
Кой миниптир буйволду.
Эшек чыгып терекке,
Атты кылды келеке.

Кыяк тартып ит жүрөт,
Мышыктарды үрдүрөт
Бакка чыгып бардык аң
Терип жүрөт бадыраң

Короосуна карышкыр,
Гүл өстүрүп алыптыр.
Түлкү сатат бал муздак
Бери кел деп казды ымдап[1]

Мындай керемет, ылдамдык бала дүйнөсүнө абдан жагат, буларды көз алдыга элестетүү –кызыктуу дагы. Бала үчүн ар бир күн – таң калычтуу окуялардан, сандаган суроолордон, жаңы түшүнүктөрдөн турган чоң ачылыш. Мына ушул нерселерди кылдат туя алган Абзий агай өзү да бир заматта баладай кыялданып, баланын тилинде сүйлөп жиберет. “Кызык бала Нуралы” деген ырда чоң атасынын айткан сөзүнө таң калган Нуралы өзүнчө ой жүгүртөт:

Сырттан кирип чоң ата
Ойго салып табышмак
Чечип берди көлөчүн
Бурчка кой деп табыштап

Ойго батты өзүнчө
Коюп жатып Нуралы,
Эмне күнөө кылды? – деп
Чоң атадан сурады.

Күлүп минтти чоң ата:
Күнөөсү бар бир далай,
Тайгалантат жыксам деп,
Жер тазасын ылгабай

Бурчка койсок биз бүгүн
Эртең мүмкүн оңолор
Тайгаланма адаты
Аздап-аздап жоголор

Нуралынын балага мүнөздүү, жасалмасыз суроосу жана чоң атасынын тамашалуу жообу окурманга жылуу маанай тартуулайт. Өсүп келаткан баланын сөзгө маани берип, өзүнчө бир ой жүгүртүүсү, күтүлбөгөн суроолорду берип турганы бул балалыктын табигый көрүнүшү. Чоң атасынын да баланын суроосуна шайкеш келтирип бир эсе тамаша иретинде ,бир чети түшүндүрүү максатында жооп бериши чоң ата - небере ортосундагы таалим сабактын бир үзүндүсү. Небереси дагы көптөгөн суроолорду берсе, акылман чоң атасы шашылбай ар кызыктуу кептен салып турганы көз алдыга тартылат. Деги эле кыргыз баласы үчүн чоң ата, чоң эненин орду өзгөчө. Небересин өз баласынан ысык көрүп, таттуу тилине элжиреп, кагылып-согулган чоң ата, чоң энелер жөнүндө ырлар Абзий Кыдыровдун ыр саптарында көп кездешет.

Чоң энем

Чоң энекем бар менин
Бак таалайым ал менин
Карыш чыксам сагынат
Кел бери деп эрмегим.

Тил чыккандан ал мага
Түрдөп жомок үйрөткөн
Элдик ырга кандырып,
Эне тилде сүйлөткөн.[1]

Мээрман чоң эненин жомокторун угуп, тарбиясын көрүп чонойгон балдардын көп учурда тили жатык, ой чабыты терең, башка тең туштарынан айырмаланып турганы белгилүү. Бул саптарды окуганда элдик ырлардын, жомоктордун миң сырдуу кереметеринен таасир алып, эне тилин сүйүп үйрөнүп, улуу сөздү баалаган кыргыздын мыкты уулдары ойго келет. Абзий Кыдыров балдар поэзиясына алып кирген жаны түшүнүктөрдүн бири –

логогриф. **Логогриф** –грек сөзү, табышмак түрүндө тандалып алынган сөздүн бир –эки тамгасын кемитип же өзгөртүү аркылуу түзүлөт.[3]

Салмак, түсүм сынасаң,
Жемиш бактан табасың
Мага “З” ны уласаң
Курал кылып аласың (Алма+з)

Мени менен келесиң,
Мөл булактан суу алып.
“К” ордуна “Н” койсоң
Кышта ойнойсуң кубанып(Чака-Чана)

Таштан ташка секирип,
Көргөндү таң калтырам
“Б”ны башка тиркесең
Чаңкаганың кандырам (Улак – Булак)

Таанып коңшу- колоңду,
Кайтарамын корооңду.
“К” болсо сууга киремин
Океанда жүрөмүн (Ит- Кит)

Шарада – француз тилинен алынган.Табышмакталган сөздүн ар бөлүгү өзүнчө маани берет да,экөөнү кошуп окуганда эң негизги мааниси чыгат.

Санасаң сандын биримин
Төрт бешинден иримин
Алкышын алган жандардын
Дөөсү мен ири малдардын.
Кошулсак жердин атыбыз
Бир келип коңул ачыңыз (Жети-Өгүз) [4]

Метограмма – окшош муундуу сөздөрдүн тыбышын алмаштыруу аркылуу жаңы сөз жасоо ыкмасы.

Б тамгадан баштасаң,
Акыл сезим кенчимин,
Б ордуна Т койсоң,
Адамзатка энчимин(Баш-Таш)

Табышмакталган ыр саптар кенже жаштагы балдарга арналганы менен чоң окурмандар үчүн да маанилүү. Жогорку окуу жайдын студенттерине сунуштаганда,алар өзгөчө кызыгуу менен чечмелешет.

Абзий Кыдыровун каармандары Адыбай менен Кадыбай сыяктуу бат урушуп,бат тил табышкан достор, “Тонкулдак” атка конуп,сабакка ар качан кечиккен балдар, “көлөчтү бурчка коюп кой”десе чоң ата, “ал көлөч эмне күнөө кылды экен?” деп таңданган кичинекей Нуралы, кызыл бантик тагынган, сабакты мыкты окуган зирек кыздар ар бирибизге абдан тааныш, мектепте бирге окуган же бир көчөдө жашаган балдар өңдөнөт. Алардын мүнөзү ар кандай-

бири тентек, бири тил алчаак, бири унутчаак, бири амалкөй, бири такмаза. Акын алардын кылык-жоруктарына бирде күлүп, бирде таң калып, бирок баарына атадай мээрим төгүп, алар сөзсүз жакшы балдар болуп эс тартат деген ишеничи бар. Ал эч убакта каармандарын урушпайт, акыл үйрөтпөйт, мактабайт. Ал ар бир каарманына жагдайга карата жаңыча көз караш менен кароого, өз алдынча туура чечим чыгарууга мүмкүнчүлүк берип турат. Ток пейил, баладай баео, жөнөкөй, өтө топуктуу, бирок жашоого да баладай кумар, изденгич жана эмгекчил балдар адабиятынын «баба дыйканы». А. Кыдыровдун чыгармачылыгын жыйынтыктап жатып, анын курбу-калемдештиринин бири К. Ашымбаев акындын төмөнкү сөзү менен аяктоону туура көрдүк. Анткени анын мүнөзүн жакындан билген сөз зергерлеринин бири К. Ашымбаев акындын эмгегине татыктуу салыштырма таап: «Португалиянын Азара аралындагы Монтепика тоосунун 6340 метри деңиздин түбүндө болуп, 2360 метри гана деңиздин үстүнөн көрүнөт экен. Билбегендер үстүнкү болүгүн гана көрүп, анча элес алышпаган экен. Ал эми илимпоздор деңиздин түбүнө чөккөн бөлүгүн кошо эсептешип, тогуз жарым миң метр бийиктикке жеткиришкен. Демек дүйнөдөгү бийик чоку эмеспи! Ал эми жаралганы жабык жүрүп, көпчүлүктүн көөдөнүнө көркөм ойдун уюткусун төгүп келген, эзели «Мен!» дебеген акын Абзий Кыдыровдун адабияттагы ордун «Билинбес бийиктикке» теңейт элем».[7]

Колдонулган адабияттар:

1. Абзий Кыдыров. «Туулган күн» Фрунзе. Мектеп., 1985
2. Абзий Кыдыров «Турмуш күүлөрү» Фрунзе. Мектеп., 1967
3. Абзий Кыдыров «Мээрим» Фрунзе. Мектеп., 1981
4. Үмүт Култаева. Илимий эмгектердин алты томдук жыйнагы Бишкек 2016, 3-том
5. Кыргыз совет балдар прозасынын антологиясы Фрунзе, Мектеп 1985
6. Абзий Кыдыров. «Эки дос» Фрунзе. Мектеп., 1975
7. Абзий Кыдыров. «Парыз» Фрунзе. Адабият., 1991 Ашымбаев Качкынбай Билинбес бийиктик / Кыргыз туус. 2011, 29-ноябрь

Рецензент: ф.и.д., профессор Жумаев М.

УДК 82-1/-9

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-224-231

Жумаев М. К.

Ж. Баласагын ат КУУ профессору, филол. и.д.,

“КЫРГЫЗ МОПАССАНЫ” О. АЙТЫМБЕТОВ ЖАНА ГИ ДЕ МОПАССАН

“КЫРГЫЗСКИЙ МОПАССАН” О. АЙТЫМБЕТОВ И ГИ ДЕ МОПАССАН

«KYRGYZ MAUPASSANT» O. AYTYMBETOV AND GUY DE MAUPASSANT

Аннотация: Макалада “кыргыз Мопассаны” аталган жазуучу О. Айтымбетовдун чыгармачылыгы француз жазуучусу Мопассандын чыгармачылыгы менен салыштырма планда каралган.

Түйүндүү сөздөр: повесть, роман, каарман, идея, сүйүү, автордук кредо, идеал, романтизм.

Аннотация: В статье в сопоставительном плане рассмотрены некоторые произведения французского писателя Ги де Мопассана и “киргизского Мопассана” О. Айтымбетова.

Ключевые слова: повесть, роман, герой, идея, любовь, авторское кредо, идеал, романтизм.

Annotation: In the article, are reviewed some works of the French writer Guy de Maupassant and «Kyrgyz Maupassant» O. Aytymbetov's some works in a comparative way/

Keywords: novel, story, hero, idea, love, author's credo, ideal, romanticism

О. Айтымбетовдун чыгармачылык жолундагы окурмандар арасына эки башка ой жараткан повесттеринин бири - “Торгойлуу талаа”. Повесть күндөлүк формасында жазылган. Ал 1978-жылдагы “Ала-Тоонун” № 3 санында жарык көргөн. Повесть “ЖЕЗДЕ, сиз кызык кишисиз...” деген жазуу менен башталат жана ал сөздөр Күндөлүктүн алгачкы сөздөрү болуу менен окурманды өзүнө тарткан табышмактуу милдетти аткарууга чакырылган. Ал повесттеги башкы каармандын бири Разактын көздөй балдызы болуп чыгат. Балдызынын жездесине карата ашык болуусу турмушта сейрек болсо да болуп калчу окуялардан. Бирок бул чыгармада махабаттын эмес, жездесинин башка селкилер менен болгон мамилесине эркисизден күбө болгон, ошонун айынан ушундай мамилени самаган азгырыкка алдырган балдызынын ой санаасы, иштери борбордук орунга коюлгандыгы айгине. Анткени, күндөлүк ээси жездесин кызык киши катары мүнөздөйт да, “мага сиздин ушундай кызык экениңиз “өлгүдөй” жагат” деп тамшанат. Чыгарманын мазмуну тереңдеп, сюжет өнүгө баштаганда жездесинин “кызыктыгы” эмне болгон деген сапаттарына, иштерине байланыштуу экендиги акырындап ачылат.

Ал жездесине алгачкы күндөрүнөн ургаачы катары мамиле жасай баштагандыгы анык. Балдызы бул тууралуу күндөлүгүндө мындай маалымат берет: “Жезде, экөөбүз эң алгачкы кезигишкен күн – мен балапан кезде эжем экөөңөр биздин айылга ээрчишип келген күн, ээн үйдө экөөбүздүн алгач жолу жезде-балдыз катары эзилише маектешип олтурган күн, сиз мени жылуу көкүрөгүңүзгө кысып, наристе эриндеримден сүйүп турган күн, анан... анан. жездекебай... сиз мени эң алгач жолу кызганган күн кантип эле эсимден чыгып кетсин!” [1. 94.]

Келтирилген эпизоддон башталгыч класстын окуучу кызына жасалган мамиленин, тактап айтканда “эриндеринен сүйүү” эжесине үйлөнгөн жездесинин жоругу өөн экендигин байкоого болот. Ошол эле учурда мындай сценанын уюштурулушу автор тарабынан атайылап жасалгандыгы да талашсыз. Ал атайылап жезде, балдыздын жакындашуусуна реалдуудай саналган сценаларды табуу аракетинин натыйжасы. Антпегенде наристе кызды турмушта маңдайынан же ары болгондо кыргыз баласы бетинен “сүйүп” тим болору анык ко. Автор эжесине баш кошкондо эле жездесинин “кызык” экендигин уюштурууну ушинтип колго алып отурат.

Сюжеттин андан аркы өнүгүшүндө балдызы бешинчи класста окуп жүргөн кезинде эже, жездеси менен бирге “шаардын четиндеги эки бөлмөлүү үйдө турганда” эле жездеси ага ымандай сырын ача баштайт. Балдызынын сөзү менен айтканда күндөрдүн бир күнүндө жездесинин күңгүрөнүп, үстөкө-босток үшкүрүнүп отуруп ырдашы, ыйлаган көздөрүнүн

тагы даана көрүнгөндөн кийин балдызы аны мурда кара мүртөз, корс деп жүрсө, ушул белгилерден соң “ичине кир сактабаган эң бир ак көңүл, даалдаган ак пейил” адам деп сезип калуусуна бирден бир себеп болот. Ушундан соң жездеси аны менен “санаалаш” боло баштайт. Мындай “санаалаштык” биринчи кезекте жездесинин балдызына мектептеги балалык сүйүүсүнөн тактап айтканда Ырыс, анан Гүлжанды жоопсуз жактыруулары жөнүндөгү “санаалаш” иретинде берген маалыматтарынан байкалат. Аны балдызы “мындай сүйүү менен жалгыз гана мен эмес, бүт намыскөй улан-кыздар сыймыктана аларына шек кылбайм”, - [1. 54.] деп маани берет. Көрсө, башкы каарман турмушунда оокаттан кемчил үй-бүлөдөн болгондуктан сырткы кийимдеринен корунуп, аларга сезимин билдире албаптыр. Кийин мектепти бүтөр менен кара жумушка кирип, анан “аталуу балдар кие албаган кийимдерди кие” баштайт. Ошентип турмуштан өч алууга өтөт.

Мезгил өтүп Гүлжанга да жолуккан учур келет. Киного барышып, ары-бери сүйлөшкөн болушат. Бирок Гүлжан ага башка сүйгөнү бар экендигин билдиргенин укканда балдызы булардын мамилеси тууралуу мындай тыянакты ортого салат. “Сиздин махабатыңыз канчалык чексиз экенине көзү жетип турса да ал кыз жеңил ойлуулук кылып өзүн да, сизди да таалайсыз калтырган калпыс чечимге келген. Ал сиздей жумушчуну эмес кийин интеллигент болчу жигитти тандаган. Учурдагысына карап, чоркок бүтүмгө келген. Кийин анын арты кайгы менен бүткөн. Интеллигент болчу жигит анын гүлүнүн ширесине кангандан кийин кызыгы тараганда таштап койгон.” [1. 56.]

Маселенин өзөгү каармандын тактап айтканда балдызынын образында аналитикалуулук барбы, жокпу дегенде эмес, маселе биринчи кезекте анын аял катары сезимдеринин ойгонушунда. Чыгармада дал ушул маселеге абдан кунт салынган. Анткени, Разак балдызынан “көбүнчө кыздар жөнүндө, эжейлер жөнүндө сурап, жакшы кыздар менен көбүрөөк тааныш” деп кеңеш берчү экен. Анан балдызы “издеп жүрүп чоң кичинесине карабай мектебиндеги эң жакшы деген кыздар менен таанышып”, үйгө ээрчите келгенде, аларды жездеси киного алып барчу. Мына ушундай окуялардан кийин кимдин кимдигин аныктоо татаал суроого айлана баштагандыгына таң калып болбос. Буларга кошумча жездесинин цыган кыз менен болгон мамилеси жаш кызды эки эсе делбелентет. Мындайча айтканда жездесинин донжуандык басым туруму ага жашоодогу, өзү айткандай, “кызык киши экендигинен” улам “кызыктырып” салган го дешке негиз берет.

Бул окуя да капилет башталат. Мектептен келе жаткан кыз тааныш күлкүнү (жездесинин) угуп, кайдан чыгып жатканына кызыгат. Күлкү ал кезде жаңыдан салынып жаткан азыркы Токмок шаарынын заңгыраган айнек автовокзалынын коргондоп койгон тосмосунун ары жагынан угулуп жаткан экен. Абайлап тосмодон өтүп барып караса, “жанында калың кара жоолугунун эки учун колтугунун алдынан өткөрүп аркасына чие байлаган, жол-жолу бар шөлбүрөгөн узун боз кемсел, майда ак гүлдөрү бар, өзүнө аябай эле көлкүлдөгөн кара көйнөк, бутуна кемпирлер кийчү учу шуштугуй гөлөш кийип алган цыган кыз. Балдызынын көзү ымыр-чымыр боло түшөт. Анткени, жездеси кызды жибербей бек кучактап “ой-боюна койбой эриндеринен, бир аз чалкалата кысып, алкымынан узакка-узакка шимип жаткан” болот. [1.58.] Кыз да бошонгондон кийин эч урушпай, кайра шоктоно кыткылыктап башка сөзгө өтүшөт.

Жездесинин кеч келгенине мурда таң калып жүргөн кыз, ошо күндөн тарта себеби бештен белгилүү болуп, “стипендиямды бир баланын апасы каза болуп айлына кеткенге тыйын-тыпыры жок ошого бердим” деген калпынын айыбын ачкысы келсе да, негедир

эжесин да, жездесин да, өзүн да аяп кетет. Себеби, ал жездеси стипендиясын цыган кызга берип жатканын көрүп калган эле. Бирок цыган кызга карата болгон кызыгуу күч алып, күндөрдүн бир күнүндө аны көргөн жерден артынан акмалап келет да, жездеси экөөнүн мамилесине күбө болуп калат.

Дал ушул эпизод автор тарабынан наристе кыздын көзү менен берилип жатканына басым коёт. Ал баарына укмуштай тактык менен мамиле кылганы менен “жонуна кара тер чыгып,” ал жерден кеткиче шашат. Бирок анын аң-сезимине ушул окуянын берген таасири өмүр бою көлөкөдөй ээрчип келе бергенин ал өзү тана албайт. Мындайча айтканда ал “ошо күнү өмүрүндө биринчи жолу мойну, башын атыр самындап жуунат, уурданып бет май сүйкөнөт, башка кыздардыкына окшотуп көкүлүн кыркат”. Эң негизги ал “ошо күндөн тартып көкүрөгүндө кандайдыр бир ээленүү пайда болгонун” сезет. Анын натыйжасында ал ошо күндөн тартып боюна каранып басып калат жана бүткүл ой кыялын алиги цыган кыздай чырайлуу болуу ниетине бурат. ал “татына элпек, сүйкүмдүү болууну берет”. [1. 61-62.] Мындай ойлордун маңызына назар салганда аялдык гана атаандаштык, жеке максаттын чакырыгына баш берген азгырык гана тургандыгын байкоо кыйын деле эмес. Балдызы бул гана эмес, алардын артынан далай андуу жасап, ал тургай алардын үстүнөн чыгып калган кезге тушугат. Мындай сценалардын повестке кошулуусундагы автордук максат эмнеде? Муну бир сөз менен аныктоо оңойго турбас.

Ошондуктан француз жазуучусу Ги де Мопассандын айрым чыгармаларындагы каармандарына кайрылуу туура. Мындагы ойду тактоо үчүн биринчи кезекте анын “Турмуш” (“Жизнь”) аттуу чыгармасынын башкы каармандарынын бири Жанна менен салыштыруу жөн. Жанна он экиге чейин үйдө өсөт да, андан соң атасы барон Симон-Жак Ле Пертюн де Во Жан-Жак Руссонун көз карашын кызуу жактоочу жан катары кызын табиятты баалай билүүсү үчүн, жан дүйнөсүн табигый тазалыкта сактоо максатында монастрга он жетиге чыкканга чейин тарбиялоого жиберет. Мындагы максат коомдогу терс жосундардан алыс туруусу жана таза сакталуусу эле. Бирок табият деген табият, кыз он жетиге келгенде андагы табигый сезимдер ойгоно баштайт.

“И она стала мечтать о любви.

Любовь! Два года уже нарастал в ней страх приближающейся любви. Теперь ей дана свобода любить, только надо встретить *его*. Его!

Какой он будет? Этого она не представляла себе и даже не задумывалось над этим. Он будет *он*, вот и все.

Она знала одно, что будет любить его всем сердцем, а он - обожать ее всеми силами души. В такие вечера, как этот, они пойдут гулять под светящими пеплом звезд. Они пойдут рука об руку, прижавшись один к другому, ясно слыша биение сердца друга, ощущая теплоту плеч, и любовь их будет сливаться с тихой негой теплой летней ночи, и между ними будет такая близость, что они легко, одной лишь силой чувства, проникнут в сокровеннейшие мысли друг друга”. [2. 17.]

Кандай идиллия, кандай тазалык чакырыгы? 19- кылымдын селкиси менен 20-кылымдын селкисинин кыялдарынын айырмачылыгы эмнеде? Бир нече кылым мурдагы селки таза сүйүү тууралуу ойлонсо, жыйырманчы кылымдын селкиси жездесинин көңүлүнө чок салган цыган кызы менен атаандашууга, керек болсо эрегишке мектеп курагынан чыгууга даярданып жатат. Акырында бул сырткы таймаштын финалы эмнеге алып келди? Бул тууралуу автор чыгармасында ачык жооп бербейт.

Мопассан бул чыгармасын 1877-жылы эле жазууну баштаган болот. Аны жазуудагы максат жазуучунун саясий жана экономикалык аренага күн санап бекем орноп келе жаткан буржуазиялык коомго карата болгон ички жек көрүүсүн көркөм формада жарыялоо эле. Ал капиталисттик түзүлүштүн нравалык жактан коомго тарата баштаган терс сапаттарын ачууну көздөп, ошону менен бирге Агартуучулук доордон калыптанган аристократиянын төрөпейил, идеалдуулукту самаган жана сактоого умтулган дворяндык интеллигенциянын тагдырын сүрөттөөгө умтулган. Ошол эле маалда ал дворяндык интеллигенциянын иллюзордук доору бүтүп баратканына моюн сунуу бар экендигин бул чыгармасында эркисизден билдирет.

“Турмушта” жазуучу биринчи ирет аялзатын сүрөттөө жагынан абдан так, психологиялык жактан даана түзө алган чеберчиликке ээ экендигин көрсөтө алган. Романдын башкы каармандарынын бири Жаннанын образын ал аны ишенчээк, кубанычка, башкаларга жардамга даяр, сүйүүгө кумар, келечекки сүйгөн жары үчүн бүт дитин берүү менен тазалыкка умтулган жаш жан катары биринчи эле саптарынан көрсөтө баштайт. Дал ушул мыкты дээрлик сапаттар акырында аны турмуштун ачуу чындыгы менен кагышканда кандай трагикалык тагдырга кептерин жазуучу акырындык менен улам жаңы кырдаалдарда ачып отуруп, тарбиясынын практикалык кемчилдигин даана айкындайт.

Ал эми О. Айтымбетовдун каарманында мындай практикалык жактан кемчилдик жок экендиги көрүнбөйт. Тескерисинче ал аял, эркектин мамилелери тууралуу турмуштук сабактарды, “бешиктен бели чыкпай жатып” эле ала баштаган болот. Жездеси менен биринчи көрүшкөндө эле эринден өбүшүү, мектептен жакшы кыздар менен таанышып, жездесине ээрчитип келип, чогуу киного барып калуулары, цыган кыз менен мамилесине күбө болуусу, ал тургай алар менен чогуу даамдашып (вино ичип), алар тууралуу эч кимге айтпаса сөз берүүсү, жездесинин окуучу кезде мектептен тапкан жоопсуз сүйүүлөрүнөн кабардар болуусу, деги койчу, анын мындай “сабактарынын” саны жездеси экөөнүн торгойлуу талаада түн өткөрүүсүнө чейин улана берет. Жана ал “сабактар” муну менен эле бүтүп калбастан, бул аялдын турмушка карата болгон кандайдыр бир эрдемсинген демине ээ болгон менен уландысын да күттүрөт.

Мопассандын чыгармасында Жаннаны турмуштан өз учурунда албаган сабактарынын натыйжасы кандай болордугу акырындап ачылат. Мындайча айтканда баяндоонун жүрүшүндө Жанна улам барган сайын иллюзордук дүйнөсүнөн кол үзө баштагандыгы жана бул “кол үзүү” ага психологиялык жактан канчалык чыгымдуу болгондугу айкындалат. Жаннанын монастрда тарбияланган жана Европада ошол учурда кеңири тараган агартуучулук агымынын таасири менен капиталисттик мамилелердин күчүнө кирген учурдагы чөйрөнүн карама-каршы мүнөзү жаш кыздын психикалык жактан чайналуусун апогейине жеткирет. Ал гана эмес ал биринчи көргөндө эле сүйүү деген ушундай болсо керек деп кыялында түзүп алган образга окшоштурган виконт Жюльен де Ламардын ага үйлөнгөнгө чейинки жана баш кошкондон кийинки мамилелери такыр айырмалуу болуп чыгат. Анткени виконт Жюльен де Ламар жаңы, буржуазиялык эпоханын классикалык тиби. Бардыгын сарсептик менен карагандыктан жана ал жакырдаанып бараткан үй-бүлөдөн чыккандыктан, турмушун оңоо максатында баёо, ишенчээк, ак көңүл кызга да үйлөнүүнү эсеп менен ишке ашырат. Анын кызга болгон мамилеси дене ышкысын кандыруу менен анын акчасына ээ болуу ою менен коштолуп келет. Мындай мамиле алардын биринчи түнүнөн эле көрүнөт.

“Он набросился на нее жадно, будто изголодался по ней, и стал осыпать поцелуями - быстрыми, жгучими, как укусы, поцелуями все лицо ее и шею, одурманивая ее ласками. Она разжала руки и больше не противилась его натиску, не понимала, что делает сама, что делает он, в полном смятении не соображала уже ничего. Но вдруг острая боль пронизала ее, и она застонала, забилась в его объятиях, в то время как он грубо обладал ею. [2. 53.]

Ал эми “Торгойлуу талаа” повестиндеги кыздын (балдыздын) эркек менен болгон биринчи мамилеси канчалык так берилгение карабастан биринчи чакырык ал тарабынан берилгендиги кыздын азгырыктуу дүйнөсүн даана байкатат.

“Жезде, бир маалда жетип билегимден бурдай тарттыңыз. Сиз жакка күү менен чабыла түшүп, кучагыңызда калдым. Күйүгүп калыппыз. Жүрөгүбүз дүкүлдөп, ээ бербей туйлап жатты. Кең көкүрөгүңүзгө башымды катып, жүрөктөрүбүздүн кагышын тыңшап турдум. Жезде, мени бир кездеги секелек кезимдегидей бек кысып алдыңыз. Көкүл чачым жаап калган жүзүмдөн сүйүп турдуңуз. Мен сиздин тааныш жытыңызды, **өзүм өмүр бою аңкыган жытты сездим**. Негедир эле сизге тартылып, жезде, уялбай этпей эле мен да бек кучактап алдым. Сиздин үй-жайлуу, бала - бакыралуу экениңиз ошо тапта мага бир тыйындай да көрүнбөй калды. ...Ошентип жалынып, жалбарып атып бир маалда күтүлбөгөн жерден эле алдыма тизелеп калдыңыз да кез келген эле кийим-кечемди, гүлдүү көйнөгүмдүн этегин, колдорумду, билектеримди, капрон байпак катып турган ак балтырларымды үзүлүп түшүп өөп кирдиңиз”. [1.97.] (Белгилеген – Ж.М.)

Алардын мамилеси сүрөттөлгөн саптарга көңүл салбай балдызынын турмуштук кредосуна кайрылалы. Ал болуп өткөн окуя жөнүндө жездесине мындай түшүндүрмө берет: “... Биз ошо жолу туура кылдыкпы, жокпу, билбейм. Бирок, мен билген бир нерсе бар. Адам бу жарыкчылыкка келген аз күндүк конок болсо, андан да - өкүнүчтүүсү - өзү өмүр бою самаган нерсесине кимдир бирөөнүн кеп-келечинен жазганып, кол сермей албай арманда өтсө анын эмнеси жашоо да, эмнеси жарыкчылык? Мен жетпей арманда калгандан көрө жетип арманда калганды баарынан жогору көргөн жанмын”. [1.98.]

Повестин сюжеттик өнүгүшүнөн аңдалып тургандай балдызы мектепти бүтүп шаарга жогорку окуу жайына кирип окуй баштагандан тарта жездесин көрүп калар бекем деп астыртан издөөгө өтөт. Акырында таап, бирок кыйла мезгил ал тааныбагандыктан өзүн билдирүүгө батына албай жүрөт. Акырында белсенип өзүн таанытып, жолугууга шылтоо табат. Иштеген жерине барат, жездесинин кийинки турмушунан толук кабардар болот. Алган жарынын бир жан экендигине ынанып, жездесин аяганга өтөт. Бул аёо иш жүзүндө өзүнүн ниетиндеги жашырган, бирок эртеби, кечпи жасай турган ишине актаныч себептер, мотиви экендиги анын “**өзү өмүр бою самаган нерсесине кимдир бирөөнүн кеп-келечинен жазганып, кол сермей албай арманда өтсө анын эмнеси жашоо да, эмнеси жарыкчылык? Мен жетпей арманда калгандан көрө жетип арманда калганды баарынан жогору көргөн жанмын**”,- деген патетикалык, жалган пафостуу сөздөрүнөн аңдалып турат.

Мопассандын каарманында мындай жалган пафостук мотивдер учурабайт, Тескерисинче, ал турмушка адам болуп келгенден кийин ошол аталышты бийик тутууга ар качан тырмышып жүрүп жашоо зарылдыгын турмуштук ар кандай кысымдарга карабай сактоого умтулат. Жанна виконт де Ламар менен баш кошкондон кийин анын ага карата мамилелерине көп деле сынчылык менен карабаска тырышат. Экөөнүн үйлөнгөндөн кийинки жер кыдырган сапарында күйөөсүнүн Жаннанын капчыгына ээлик кылышы,

ашыкча чыгымдарды тыюу аракетине адегенде Жанна маани бербейт. Жөн гана сарамжалдыктын бир белгисиндей түшүнүүгө аракет кылат. Анын мындай иштери кызды иренжитпейт, бирок үй бүлөлүк, жубайлык мамиледеги кылыгын ал чыккынчылык, саткындык катары баалайт. Себеби, виконт алардын кызматкери Розали менен алгачкы күндөн эле тымызын көңүл жакындык байланышты түзүп алган болот. Алардын байланышы Розалинин төрөтүнөн соң ачыкка чыгат. Ал эми графиня Фурвиль менен болгон катышы ачыла баштаганда, айрыкча графинянын күйөөсүнө бул мамиле жеткенде бул тымызын байланыш виконт менен графинянын капилет өлүмдөрү менен аякталат. Алардын мамилелери тууралуу кабардар болгон граф де Фурвиль аялын издеп чыгат. Мезгил жаандуу, алай-дүлөй шамалдуу күн эле. Алар мингендерин байлап коюшуп, малчы үчүн коюлган үстү жабык арабада болушчу. Граф булардын мамилелерине көзү жеткенден кийин арабанын эшигине такоол коюп, дөңгөлөктөрүнө коюлган тоскоолдорду алып, дөңдөн ылдый түртүп жүргүзүп жиберет. Араба ичиндегилер менен барып бийик жардан кулап, виконт менен графиня мерт болушат. Көптөр үчүн булардын өлүмү жаан-чачындан корголоп турган учурда араба шамалдын күүсүнө туруштук бере албай өзү жүрүп кеткендей, кыскасы, кокустуктан улам бирге өлүмгө кириптер болгондой таасир калтырат.

Ал эми Жанна алардын өлүмүнүн себептери ачылганда жан дүйнөсүнүн оорусуна чалдыгат. Бирок анын тагдырындагы сыноолор муну менен эле аяктабайт. Энеси баронесса өлгөндөн кийин Жанна анын катып жүргөн кутучасын ачып, энесинин да жагымсыз жоруктары менен таанышы анын ички жабыркоосуна кошумча санааларды берет. Көрсө, барынан мыктыдай үлгү катары санаган энеси да кезегинде атасынын “көзүнө чөп салып” жүргөн экен. Кутудагы сакталган буюмдардын ичинен “мен сенин назыңсыз жашай албайм, сагындым”, “бүгүн кечинде ал кетер менен кел” деген тааныш эмес кол менен жазылган саптарды окуп алып, энесинин да ойношу болгондугуна бир чети таң калса, экинчи чети жийиркене, итиркейи келет. Тазалыкка умтулган Жанна өзүн курчап турган чөйрөнүн ыпыластыгына каршы күрөшө албастыгын түшүнө баштайт. Бирок анын тарткан турмуштук кыйынчылыктары муну менен эле бүтүп калбайт. Күйөөсүнүн өлгөнүн укканда боюндагы наристеси өлүү түшүп жалгыз уулу менен калат. Уулу да дейдиленип жүрүп, энесине келбей, акча сурагандан башка кат жибербеген мерезден болуп чыгат. Энеси каршы экендигине карабастан Париждин бир сойкусуна сүйүү деп үйлөнүп алган болот. Акыры анын алган аялы да дүйнөдөн оорудан өткөнүн уккан Жанна алардын кызын өзүнө алуу чечимине келет. Анын бу жарыкчылыктагы бир тиреги, жашоодогу кызыкчылыгы жана үмүтү ошол секелек кызга бурулуп, байланат. Турмушта практикалык жактан баёо өсүп калган Жаннанын финансылык абалы начардап, таандык нерселерди четинен сатып, чакан фермасы менен калып күн кечирүүгө мажбур болгон тагдыр ээсинин жаңы мамилелер тушундагы өмүр жылдарын сүрөттөө менен жазуучу экономикалык өзгөрүүлөр учурундагы коом мүчөлөрүнүн бүтүндөй социалдык картинасын түзүүгө жетишкен. Мопассан турмуштагы мындай катаал да, татаал да нерселерди реалисттик планда чагылтуу менен бир эле аял, эркектин интимдик мамилелерин көргөзүү менен чектелбеген. Ал жашоонун эч болжогус бурулуштары болордугун каармандарынын тагдырлары аркылуу айкындап, бирок адамдагы тазалык баарынан бийик, түбөлүктүү экендигин, анын салтанаты эртеби, кечпи болордугун туйгузган. Жанна канчалык жеке жапакерчиликке батса да, дейди уулунун наристе кызын тарбиялоого алганы, анын күйөөсү менен байланышып көңүлүн ооруткан Розалинин

Жаннага жардамга келүүсү сыяктуу окуялар Мопассандын ушул чыгармасындагы идеялык баалуулуктар тизмегин түзөт.

Эки чыгарманы салыштырып караганда О. Айтымбетовдун каармандарында жашоонун кадыры, жарыкчылыктагы максат, милдети тууралуу кымындай ой салуу жоктугу байкалат. Разакты да калемгер жеңил ойлуу, кыз-келиндердин арасындагы ийгилигине манчыркаган жан катары сыпаттаган. Ал тууралуу жакшы деген пикирлерди да окурман анын жеке иш аракетинен билбестен балдызынын ооздон шилекейи чууруган суктаныч кептеринен улам тааныш боло берет. Тактап айтканда анын эжеси менен ажырашкандан кийин шаарга келишиндеги журналисттик ишмердиги, китебин чыгарып абройго жетишүүсү - баары статикалык планда гана баяндалат. Ал эми балдызынын ага карата болгон сезими бала күнүндөгү таасирлерден түптөлүп, турмуштук маани-маңызы жок, кыялый самоолордун гана закымы. Ошондуктан ал жездесин тоого барууга көндүрүп, тээ бир кездеги самоолорун ишке ашырууга желпинип жатат. Аягында максатына жетүү менен ар кандай кеп-келечтерден айбыкпай турганын жар салып эрдемсигендигин ортого таштайт. Демек, бул аялдын бар түшүнүгү бир кезде жездеси жүргөн кыз кыркындай болуу. Ал эми Мопассан турмуштун жакшы, жаман жактары барабар болордугун, иллюзордук дүйнөдө жашоо адамга жабыр гана бериши ыктымалдыгын “Турмуш” романынын фактурасында түзүп бергендиги талашсыз.

Мопассанды окурмандар арасына бир гана эротикалык темадагы чыгармалар менен популярдуу болгон деп кароо калпыстык болор эле. Албетте, мындай окуялуулук чыгармаларында мол. Ошентсе да анын чыгармаларында коомдун, айрыкча, коом алмашуу учурундагы адамдардын психикалык, моралдык жабыркоолору менен ыңгайлашуулары жара тилгендей даана тартылгандыгын танууга болбос. Буга анын “Милый друг” (“Азиз дос”) аттуу романынын фактурасы, образдар системасы толук айгак. Сүрөткердин бул романы 1885-жылы жазылып, укмуштай ажиотаж жаратып, окурмандар арасында зор талапка ээ болгондугу маалым. Эки жылга жетип жетпеген убакытта эле роман анын чыгармачылыгын иликтегендердин бири Е. Евнинанын [2.523.] боюнча элүү бир жолу басылышка жеткендиги эскерилет. Ал эми бул романдын орус тилинде чыгышы дээрлик француз тилиндеги биринчи басылышы менен бирдей, тактап айтканда, 1885-жылы болушу китептин мазмуну тууралуу кабар кылат. Көпчүлүк окурмандар китепте аял, эркектин интимдик мамилелери сүрөттөлгөн дегендей кызда болуусу да мүмкүн. Албетте, мындай сценалар “Азиз досто” кыйла, бирок Мопассандын бул романында он тогузунчу кылымдын экинчи жарымындагы Франциядагы ички саясий абал менен тышкы саясатынын ортосундагы ажырым, бийлик төбөлдөрүнүн эки жүздүү жосундарын, кыскасы, коомдук ар кандай көрүнүштөрдү адамдар ортосундагы мамилелердин фонунда ачылып берген.

Колдонулган адабияттар:

1. Айтымбетов О. Торгойлуу талаа: повесть.- Ала-Тоо.-1978.- №3.
2. Ги де Мопассан. Жизнь. Милый друг: Романы. Пер. с франц. Ист.- лит. Справка Е. Евниной. – М.: Худож.лит., 1975.

Рецензент: ф.и.д., профессор К.Койлубаев

“КОРКУТ АТА” КИТЕБИ ЖАНА АНЫ ИЗИЛДӨӨНҮН ТАРЫХЫНАН**КНИГА “МОЕГО ДЕДА КОРКУДА” И ИСТОРИЯ ЕЕ ИССЛЕДОВАНИЯ****THE BOOK “OF KORKUT ATA” AND ITS HISTORY INVESTIGATION**

Аннотация: Макалада Коркут атанын образы түрк элдеринин, анын катарында кыргыз элинин да турмушунда маанилүү ролу тууралуу кеп болот. Ошондой эле “Коркут ата китебине” байланыштуу алгачкы изилдөөлөр, илимий ой-пикирлер каралат.

Түйүндүү сөздөр: Дидактика, философия, коом, идеология, даанышман, насаат сөздөр, огуз -түрктөр, орток түрк тили, орток түрк адабий мурастар.

Аннотация: Образ деда Коркута в жизни тюркоязычных народов, в том числе и кыргызов имеет немаловажную роль. В статье рассматривая его значение затронуты также ранние исследования и научные взгляды касающиеся “Книги деда Коркута”.

Ключевые слова: дидактика, философия, общество, идеология, мудрец, назидательные слова, огуз-тюрки, общий тюркский язык, общетюркское литературное наследие.

Annotation: The image of Korkut ata in the life of Turkic peoples, including the Kyrgyz has an important role. Early research and scientific views concerning to the “Book of Korkut ata” are investigated in this article.

Keywords: didactics, philosophy, society, ideology, sage, edifying words, Oguz Turks, common Turkic language, common Turkic literary heritage.

Коркут ата жалпы түрк элдеринин орток даанышманы катарында белгилүү. Анткени “Коркут ата китеби” түрк элдерине бирдей тиешелүү болгон каада-салтын, жашоо турмушун жана мүнөзү менен батыш элдеринен айырмаланган өзгөчөлүгүн чагылдырат. Кайсыл жылы туулуп, кайсыл жылы өлгөндүгү тууралуу так маалымат жок. Эл аңызында Коркут ата бир кылым жашап, огуз-түрк элдерине арнаган асыл-ой берметтерин, дастан-санжыраларын “Коркут ата китебине” сыйдырып, бизге мурастагандыгы айтылат. Азыркы учурда алты жана он эки бөлүмдөн турган “Коркут ата китебинин” эки нускасы белгилүү. Коркут атанын өмүрү тууралуу эл ичинде жашап калган аңыз кептер арбын. Мисалы, Коркут атанын төрөлүшү жөнүндө казак адабиятынын изилдөөчүсү Н. Келимбетов: “Коркуттун энеси төрөй албай, үч жылы толготкон экен. Үчүнчү жылы күн алай-дүлөй болот. Үч күн, үч түн бою караңгылык басат. Эл-журтту коркунуч сезими каптайт. Сыр-Дарыянын бойлору менен Кара-Тоонун этектеринин асманы да карайып кетет. Ошол себептүү бул аймак “Карасман” аталып калат. Көөдөй караңгыга айланган коркунучтуу күнү төрөлгөндүгү үчүн, баланын атын Коркут коюшат. Коркут энесинен төрөлөөр замат тил чыгып, сүйлөй баштайт”[1.61.],-десе, кыргыз адабиятчысы Ж.Шериев бул күн тууралуу эл ичинде айтылган:

“Коркут туулар кезинде

Карасманды суу алган,
Кара жерди күл алган,
Туулган соң абдан кубанган”,-

деген сыяктуу байыркы замандын төкмө ырчыларынын ырларында кездешкендигин [2.46.] белгилейт. Ал эми Коркут атанын өмүрүнө арналган аңыз-легендалардын түрдүү варианттарын алгачкылардан болуп жазып алган В.В.Вельяминов-Зерновдун маалыматында: “...Коркут атага күндөрдүн биринде өзүнө арнап казылган көр тууралуу түшүндө аян берилет. Коркут ата учкул желмаянын минип, өлүмдөн качып, өчпөгөн өмүр издеп, башка элди көздөй жер которуп кетет. Бирок кайда барбасын, баягы өзүнө көр казган адамдарды түшүндө кайрадан көрө берет. Ушундан улам “Кайда барсаң, Коркуттун көрү” афоризм эл ичинде айтылса керек. Коркут ата өлүмдөн качуу сапарын улантып, Сыр-Дарыяга келет. Акырында сууда ажал жок эмеспи деп, Сыр-Дарыянын үстүнө кийген чапанын жайып жиберип, өзү ажалдан жашынып калат. Ажал сууга аккан Коркут атанын чапанын көрүп, өлгөн экен деп жолунан кайтат. Коркут ата Сыр-Дарыянын жээгиндеги түрк элдеринде турук алып, олуя-даанышман катары белгилүү болот. Арадан кылым өтсө да, Коркут ата өмүргө тойбой, дагы жашагысы келип, сууда ажал жок эмеспи деп, суу үстүнө жай салат. Бирок күндөрдүн биринде килемге оролуп барган жылан же жабышып барган чаян чагып өлтүргөн экен” [3.170.], -деп айтылат. Коркут ата жалпы түрк элдерине легендарлуу олуя-бакшы жана акын катарында таанымал болгону менен, кыргыз элинде Коркут атанын түрк дүйнөсүн кыдырып кеткен карааны акындарыбыздын ырларында анда-санда гана көрүнөт. Мисалы, өмүрдүн кыскалыгына өкүнүп, өлүмдүн жаш-кары, кыз-келин, жакшы-жаман деп ылгабаган адилетсиздигин белгилеп келип, кыргыздын эл акыны Арстанбек Буйлаш уулу:

“Бул дүйнө шум жалган,
Алладан буйрук келгенде
Андан качып ким калган?
Коркут ата даанышман,
Кутулам деп өлүмдөн,
Төрт тарапты кыдырган,
Сырдын боюн сыдырган,
Кырдын башын кыдырган.
Андан айла болбогон,
Акыры ажал сомдогон”[4.15],

деп, өмүргө тойбой кеткен Коркут атанын элесин тартып өтөт. Ал эми 20- кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхын баштоочуларынын бири - Аалы Токомбаевдин “Кандуу жылдар” романындагы “Куу баш” бөлүмүндө Жунуш карыянын адамдын өмүрүнө карата философиялык ой жүгүртүп, бул жашоонун убактылуу экендигине токтолуп, алдуу-алсыз да, бай- кедей да, бактылуу- армандуу да, кул - падыша да өлүм алдында баары бирдей даражага теңелип, колундагы “куу башка” айланарын сыпаттап келип:

“Акылман ары баатыр, ары чечен,
Буу куу баш Алмамбеттин башы бекен.
Болбосо комуз кармап тентип кеткен,
Коркуттун ошондогу башы бекен?” [5.23.],

деп, Коркут атанын элдик легендаларда айтылып калган узак сапарынан кабар берет. Коркут ата аңыз-легендаларда гана жашаган көркөм образ эмес, тарыхый инсан экендигин

ырастаган Сыр-Дарыянын жээгинде болжол менен 9-11-кылымдарда Кызыл-Ордонун Карамакчы аймагында күмбөз-пантеону салынгандыгын айтууга болот. 1980-жылы Казакстан мамлекети атайын көзөмөлгө алып, Сыр-Дарыянын ташкындарында бузулган бул күмбөз-пантеонун оңдоп, Коркуттун күүчү экендигин баса белгилеген төрт комузду бири-бирине сүйөп койгон композицияда түзүлгөн обелиск орнотулган. Ушундай тагдырдагы Коркут атанын кыргыз элинин жана башка түрк элдеринин дүйнөтаанымын чагылдырган “Коркут ата китеби” орток түрк адабий мурасы экендиги менен баалуу. “Коркут ата китеби”-жалпы түрк элдеринин тарыхын, маданиятын, адат-салтын, философиялык, дидактикалык ой-толгоолорун чагылдырып, элди ынтымакка чакырган идеологиясы күчтүү чыгарма. Болжолу “Коркут ата китеби” 7-9-кылымдарда оозеки чыгармаларда жашап, кийинки кылымдарда кагаз бетине түшүрүлсө керек. Кагаз бетине ким түшүрүп, ким алымча, кошумчаларды киргизгендиги белгисиз. Бирок табылган китептин сыртында Абдаллах бин Фарадж Кетхода деген ат жазылган. Демек, бул адам чыгарманын тике автору же түзүүчүсү болбосо да, чыгарманын китеп болуп чыгышына тиешеси бар экендиги ырас.

Чыгармадагы окуялардын жүрүшүнө карап, Коркут атанын жашаган мезгили болжол менен 730-жылдарга ылайык келет. Алтайдагы Арал, Каспий деңиздеринин жээктеринде огуз урууларынын жашап өткөндүгү, 9-10-кылымдарда огуз мамлекетинин пайда болгондугу тууралуу тарыхта: “... 734-жылы Алтайдагы түрк мамлекети кулагандан кийин, Жети-Сууда Карахандар мамлекети куралып, борбор шаары Баласагын болсо, Сыр-Дарыянын жээгинде огуз түрктөрүнүн мамлекети түптөлүп, борбор шаары Жаңыкент деп аталган. Бирок 956-жылы Селджуктар ислам динин кабыл алган соң, огуз мамлекетинде бөлүнүүлөр башталып, 1043-жылы мамлекет тарап кетет” [6.585.],-деп берилет. Бирок бул мезгилдерге чейинки Огуз түрк уруулары 6-8-кылымдарда Түрк каганатынын бир канаты болуп, коңшулаш турушуп, 9-10-кылымдарда Сыр-Дарыянын ылдыйкы агымында жана Арал деңизинин жээктеринде көчмөндүү турмушта жашашкан. 11-кылымда Селджуктардын жетекчилиги менен Иранды, Иракты, Сирияны, Йеменди басып алышкан. Ушул тарыхый маалыматтар “Коркут ата китебинде” көркөм чагылдырган. Бул адабий мураста байыркы огуз түрктөрүнүн белгилүү тарыхый адамдары, турмушу, элдин башынан өткөн тарыхый окуялары тууралуу баян этилип, тарыхый эпикалык чыгарма катары бааланып келет. Коркут ата негизги каарман катарында чыгарманын баштан аяк окуяларына акылман, калыс, көрөгөч, даанышман акындын образында катышып жүрүп отурат. Айталы, Дрезден нускасында төрт ирет Коркут ата, жыйырма тогуз ирет деде Коркут, жыйырма бир ирет дэдэм Коркут, он сегиз ирет жөн гана дада, бир ирет Дада Султан шекилинде кезигет. Ал эми түрк элдеринде дада, деде, ата деген сөздөрдүн мааниси бир. Коркут ата ким? Эл оозундагы фольклордук каарманбы?- деген суроолор табигый түрдө пайда болот. Бул тууралуу 18-кылымдагы Хорезм тарыхчысы Араб Мухаммед Абулгазы хан өзүнүн “Түрк санжырасы” (“Шежире түрк”) деген эмгегинде: “Коркут огуз түрктөрүнүн ойчулу гана эмес, Иналбекке увазир болуп, токсон беш жашында өлгөн” [7.],- дейт. Эгерде бул маалыматка таянсак, 1043-жылдагы окуядан (Огуз мамлекети тарап кеткен) 20 же 30 жыл мурда дүйнөдөн өтсө керек деп болжолдосо болот. Аулие Челебинин (17-к.) “Шежире -и- Селджук. 15-к. атуу китебинде: ”Коркут Кавказда өмүр сүргөн. Осмон түрктөрүнүн падышасы Баязиттин (14-к.) Коркут деген музыкант баласы болгон, бул ырларды ошол жараткан” [3.179.],- деген маалыматтарды билдирет. Бирок мындай маалымат чындыкка коошпойт. Анткени, араб

тарыхчысы Ибн-аль-Асир: “11-кылымдарда Огуздар Сыр-Дарыянын боюнда турган. Огуздар “Үч ок”, “Бузук ок” болуп бөлүнгөн . “Үч ок” тайпаларынын көсөмү - Коркут ибн-Абилхалит болгон экен десе, Селджук тарыхчысы Аддин Исфагани: “11-кылымдарда огуздардын эки түрдүү көсөмү болгон, бири-Коркут, бири-Даудбек деп, аль-Асирдин оюна кошулат. Ошондой эле түркмөндөр да Коркут ата түркмөндөрдүн инал-ябы, дайлы-кай, ирке, каңыялуу урууларынан чыккан жана түркмөндөр ислам динин кабыл алган соң, кыпчак тайпасына кошулган деп эсептешишет”[3.179.]. Огуз-кыпчак түрктөрүнүн келип чыгышы тууралуу жогоркудай тарыхый негиздерден улам, Коркут атаны түркмөндөргө да тиешелүү огуз-кыпчак түрктөрүнүн ойчулу деп кароого да болот. Тактап айтканда, түркмөн түрктөрүнө гана эмес, ошол кездеги Сыр-Дарыянын жээктериндеги огуз-кыпчак уруулары бүгүнкү түрк урууларынын тигил же бул курамына сиңип кетишкендиктен, жалпы түрк элдерине бирдей орток даанышман деп кабыл алууда турат.

Бүгүнкү күндө “Коркут ата китебинин” он эки бөлүмдөн турган биринчи нускасы Германиядагы Дрезден шаарынын Борбордук китепканасынын сейрек кездешүүчү кол жазмалар фондусунда сакталуу болсо, алты бөлүмдөн турган экинчи нускасы Италиядагы Ватикан шаарынын Аростолика китепканасында. Дрезден нускасын немец ориенталисти Фридрих ван Дитц 1815-жылы “Коркут атанын огуз уруусунун тилиндеги китеби” (“Китаби деде Коркуд гали лисани тайфани Огузан”) деген жыйнакты таап, анын сегизинчи бөлүмү “Бисаттын Төбө көздү өлтүргөндүгү жөнүндөгү ырды” немец тилине которуп, баш сөзүн жазуу менен жарыялаган. Кийин немец мусулманы Х.С.Ахмед Дрезден нускасынын он эки бөлүмүн тең которуп, (түрк тилинде болсо керек) окурмандарга жеткизген [8.33.],-деп маалымдайт. Аны улай эле немец окумуштууларынын бири- Теодор Нель Деке “Коркут ата китебинин” толук вариантын которууну максат этип, бирок толук аягына чыга албай калат. Аягына чыгарууну шакирти В.В. Бартольдго тапшырат. Ушундан улам В.В.Бартольд 1891-жылы белгилүү окумуштуу В.Р.Розенге жазган катында: “...Мен Перчтин каталогун карап чыктым. Анда көрсөтүлгөн кол жазмалардын бири - “Деде Коркут” аңгемеси. Огуздун эски сөзү. Аны менен Дрезден шаарында тааныштым. Бул кол жазма сизге таанышпы? Баарын көчүрүп алуу максатым бар. Анын мазмуну, поэзия тили өтө көркөм” [9.563-573.],-дейт. Окумуштуу өз сөзүнө туруп, ондогон жылдар көшөрүп иштеп, 1922-жылы “Коркут ата китебин” орус тилине которуп, айрым бөлүмдөрү жарык көргөн. Ал эми толук котормосу өзү бар чагында (1869-1930-ж.ж.) жарыкка чыккан эмес. 1959-жылы Азербайжан окумуштуулары Х. Араслы менен М.Г. Тахмасиб тарабынан В.В. Бартольддун котормосу айрым толуктоолор менен Бакудан китеп болуп чыгат. Ал эми В.М. Жирмунский менен А.Н. Кононовдун редакциясында В.В. Бартольддун котормосундагы “Коркут ата китебинин” толук варианты Москвадан 1962-жылы “Книга моего деда Коркута” деген ат менен басылат. Бул китептин биринчи бөлүмү В.В. Бартольддун котормосундагы “Коркут ата китебинин” көркөм тексти. Экинчи бөлүмүндө тиркеме берилип, В.В. Бартольддун “Коркут ата китебине” арналган көп жылдык эмгегинин жыйынтыгы болгон “Түрк эпосу жана Кавказ”, А.Ю. Якубовскийдин “Коркут жана орто кылымдын башталышындагы Түркмөн коомчулугун изилдөөдөгү мааниси” деген илимий макалалары, В.М. Жирмунскийдин “Огуздардын баатырдык эпосу жана “Коркут ата китеби” аттуу илимий-аналитикалык эмгеги, А.Н. Кононовдун тактоолору жана “Коркут ата китеби” боюнча илимий адабияттардын тизмеси берилген. “Коркут ата китебин” түрк тилине которуу иштеринде

1916-жылы Клис Рифард, 1938-жылы Орхон Шайх Кокай толук нускасын (Дрезден) которушкан. Бул котормолор адабий жана илимий негизде жүргүзүлбөстөн, көркөм текст менен түрк элдерин тааныштыруу максатында ишке ашырылган. Ошондой эле Ватикандагы алты бөлүмдөн турган “Казанбек жана башкалар тууралуу огуз-наме баяны” (“Хикаят огуз наме Казанбек ва гайри”) деген нускасын Этторе Росси италия тилине, Ч. Луис англис тилине, Х. Араслы менен М. Тахмасиб азербайжан тилине, Эргин Мукаррем түрк тилине которууга жетишишкен. Ал эми он эки бөлүмдүү Дрезден нускасын Н. Келимбетов казак тилине, казак тилиндеги котормодон Ж. Шериев кыргыз тилине которгон. Түп нускадан И. Абдувалиевдин жетекчилиги менен кыргыз тилине которулуп, 2004-жылы жарыяланды. “Коркут ата китеби” адабий, илимий багытта изилдөө иштерине баалуу салымдарын кошкон окумуштууларга В.В. Бартольд. Турецкий эпос и Кавказ. // Книга моего деда Коркута.-М.-Л.: 1962; В.М. Жирмунский. Тюркский героический эпос.-Л.: 1974; А.Ю. Якубовский. “Китаби Коркуд” и его значение для изучения тюркменского общества в эпоху раннего средневековья. // Книга моего деда Коркута. –М -Л.: 1962; Х. Короглы. Огузский героический эпос. -М.: 1976; Э.М. Демирчизаде. “Китаби-Деда-Горкуд” дастандарынын тили -Баку, 1959; М.Эргин. “Деде Коркут китаби”. -Анкара, 1963; Ш. Ибраев. Поэтика огузского героического эпоса. -Алматы, 1997; Н. Келимбетов. Эзелки доор адабияты. -Алматы,1981; Ж. Шериев. Байыркы орток түрк адабияты.-Б.:1996; А. Абдыразаков. Кыргыз адабиятынын тарыхый өнүгүш маселелери. -Б.:2012; жана башкалардын илимий эмгектерин атоого болот. Бул адабий мураска болгон илимий кызыгуулар артып, андагы түрк элдерин ынтымакка, биримдикке чакырган идеяны ырына камтыган Коркут атаны баалаган илимий изилдөөлөрдө түрк тилдүү элдердин түбү бир экендиги ырасталууда. Айталы, азербайжан изилдөөчүсү Х.М. Демирчизаде: “... ошо кездеги огуз кыпчак тайпаларынын барына бирдей түшүнүктүү тилде жазылган”[10.16.] ,- дейт. Демек, жалпы түрк элдерине тиешелүү орток адабий мурастын жаралышы огуз мамлекетинин ички, тышкы саясатынын тарыхы менен тыгыз байланышкандыгы “Коркут ата китебинин” аңгемелеринде көркөм чагылдырылгандыгы талашсыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Келимбетов Н. Эзелки доор адабияты. –Алма-Ата, 1986.
2. Шериев Ж. Байыркы кыргыз адабияты. –Б.: 2004.
3. Коңыратбаев Э. Казак эпосу жана түркология. –Алма-Ата, 1987.
4. Арстанбек. –Б.: 1994.
5. Токомбаев А. Кандуу жылдар. –Б.: 1999.
6. История всемирной литературы.Т.3. –М.: 1985.
7. Абулгазы Бахадур хан. Родословная туркмен (перевод). -Ашхабад, 1987.
8. Кыргыз адабиятынын тарыхы. –Б.: 2002.
9. Бартольд В.В. Собрание. Восточная литература. Т.2. -М.: 1963.
10. Демирчизаде М.”Китаби-Деда-Горкуд” дастанынын тили. –Баку, 1959.

Рецензент: ф.и.к., доцент Саалиева Д.

**СОВЕТБЕК БАЙГАЗИЕВДИН ПУБЛИЦИСТИК ЧЕБЕРЧИЛИГИ ЖАНА ИЗДЕНИҮҮ
СТРАТЕГИЯСЫ****ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИЕ СПОСОБНОСТИ И ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ СТРАТЕГИЯ
СОВЕТБЕКА БАЙГАЗИЕВА****SOVETBEK BAIGAZIEV'S PUBLICISTIC SKILLS AND RESEARCH STRATEGY**

Аннотация: Окумуштуу Советбек Байгазиевдин публицисттик чеберчилиги, көркөм тили жана издениүү стратегиясы жөнүндө. Советбек Байгазиевдин чыгармачылык өмүр-жолундагы улуттун руханий казынасына кошкон салымы, издениүүчүлүк кудурет-күчү жана кыргыз публицистикасына салганы чыйыры, стилдик өзгөчөлүгү талдоого алынат.

Ачкыч сөздөр: Публицистика, өзгөчөлүк, маселе, макала, эмгек, чеберчилик, эркиндик, улут, маселе, актуалдуу.

Аннотация: О публицистическом (журналистском)мастерстве, литературном языке и исследовательской стратегии учёного Советбека Байгазиева. Будет проанализирован вклад Советбека Байгазиева в духовные сокровища нации в его творческой жизни, его поисковая способность и его вклад в кыргызскую публицистику (журналистику), его стилистические особенности.

Ключевые слова: Публицистика, особенность, проблема, статья, труд, мастерство, свобода, нация, вопрос, актуально.

Annotanion: The article about the journalistic skill, literary language and research strategy of the scientist Sovetbek Baigaziev. This article will analyze the contribution of Sovetbek Baigaziev to the spiritual treasures of the nation in his creative life, his search ability, stylistic features and contribution to Kyrgyz journalism.

Keywords: Journalism, feature, problem, article, work, skill, freedom, nation, question, relevant (up-to-date).

Советбек Байгазиев кыргыз коомчулугунда, айрыкча эгемендүүлүк жылдарындагы чыгаан публицист катары өзүнүн өзгөчө стили, өзгөчө тили жана изилдөө стратегиясынын өзгөчөлүгү менен кыргыз публицистикасына зор салым кошуп келе жатат.

Кыргыз публицисттеринин ичинен ал өзүнүн ар тараптуу изилдөөгө коркпой баш багып, бир маселени, көйгөйдү чечүүдө социалдык да, философиялык да, педагогикалык да, филологиялык да илимдердин айкалышкан, ширелишкен жеринде жол табууга аракет кыла билгендиги менен айырмаланат.

Публицист биринчи кезекте өзүнүн үнү, үлкөн добушу жекиликтүү болушу үчүн сөзсүз түрдө окурманды өзүнө тарта билүү чеберчилиги, таланты, сыры болушу керек. Советбек Байгазиевдин публицистикалык эмгектерине мүнөздүү өзгөчө стили бар.

“Кыргыз адабиятында жана публицистикасында мыкты публицисттер бар. Бирок, ошолордун катарында публицист Советбек Байгазиев аттын кашкасындай өзүнчө бөлүнүп турат” – деп журналист, коомдук ишмер Кубат Чекиров таасын белгилеп, оюн мындайча улаган - Чынында эле, анын Кыргыз рухунун, Манас рухунун маселелерин, кыргыз коомунун социалдык-маданий проблемаларын, педагогика, билим берүү, жаштар, эне тил, адабиятыбыздын маселелерин глобалдашуу процессинин кырдаалындагы ата журттун көйгөйлөрүн көтөргөн курч, проблемалуу публицистикалык эмгектери кыргыз публицистикасындагы сапаттык кубулуш катары белгиленүүгө арзыйт”. [2.5-6]

Ал эми белгилүү публицист Станбек Усупов Советбек Байгазиевди философ-публицист Асанбек Табалдиевден кийинки ири публицист катары бааласа, КРнын Эл мугалими Бектур Исаков: “С.Байгазиев – журтубуздагы бышып-жетилген көйгөйлөрдү калк астында төгөрөгүн төп кылып, кылымдын кыйырына, урпактын учуна жеткире айткан добулбасчы публицист, көйкашка атуул”[3] – деп атаган.

Жогорудагы окумуштуунун замандаштарынын чыныгы публицист катары толук баа бергендерине жана дагы бир катар өзгөчө публицистикалык эмгектеринин мазмунуна таянып Советбек Байгазиевдин публицистикалык ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүү сырларын бул макалада ачууга аракет кылабыз.

Советбек Байгазиев өрнөктүү өмүр жолунда 500дөн ашык публицистикалык макалаларды, 70тен ашык адабият, педагогика, “Манас” тармагына жана публицистикага арналган китептердин автору. Ал бул бийиктикке, мындай улуу кырманга ал кантип жетти? Анын иштөө чеберчилиги кандай?

Биринчиден, козголуп жаткан маселенин коомдо актуалдуу экендигин аныктап алат.

Экинчиден, ал айтып жаткан оюнун, козгоп жаткан маселесинин ичинде бир канча маселелер бар экендигин аныктап, аларды өз-өзүнчө подтемаларга бөлүп жазгандыгы окурманга бир бүтүн ойду толук түшүнүүгө шарт түзөт.

Үчүнчүдөн, анын жарыялаган макалалары гезит беттеринде бир поласадан кем эмес, кээде эки поласада өтө көлөмдүү болуп чыгат. Жарык көргөн эмгектери да 400-500 беттен кем эмес китептер болгону менен, анын тез окумалдуулугу таңкалдырат. Анткени, публицист жөнөкөй тил менен, кыска-кыска сүйлөмдөрдү көп пайдаланууга аракет кылат.

Төртүнчүдөн, Советбек Байгазиевдин эмгектери окуп жатканда окурманга мизилдетип, кырын чыгарып, тыкан, түз жыйылган жүктөй иреттүүлүктү, кулпунун так көзүнө эч кыйынчылыксыз түшкөн ачкычтай чечкиндүүлүктү, ынанымдуулукту, шаркыратманын жээгинде апкаарып тургандай күрпүлдөгөн демди, буркан-шаркан түшүп кайнаган күчтү, келечекти, эртеңки күндү ойлонууга, жашоого болгон кызыктуу көңүлдү, илимдүүлүктү, мекенчилдикти, толерантуулукту, гумандуулукту тартуулап турат. Окурмандын аң-сезимине ирээти менен улам бир маалыматты тамчыдай таамызып отуруп жүрөгүнө сиңирип, көкүрөгүн көл кылып жиберүү кудурети бар.

Бешинчиден, ал сөзсүз түрдө башка эмгектердеги маалыматтарды мисал катарында, өзүнүн айтып жаткан оюн бекемдөө үчүн өтө билгичтик менен кенен колдонот. Бул жерде анын чыныгы окумуштуу экендиги анык көрүнүп турат. Ал бир гана Кыргызстандын алкагындагы эмгектер менен, же болбосо бир эле адабиятка тийиштүү материалдар менен чектелбейт. Ал мисалы келтирген адабияттар илимдин бардык тармактарынан болушу толук мүмкүн.

Алтынчыдан, ал издөөгө алган объектисин чала-чарпыт, бирин-экин маалыматтардын гана негизинде талдай салып, элге тартуулоого ашыкпайт. Ал козгогон маселесинин тээ түпкүрүнөн бери, бир да жерин кыйшык калтырбай, ар бир бурчун бүктөп, ар бир ашык жерин бүйрүп, тыкыйтып, ары тоголотсо да, бери тоголотсо да улам бир кыры маанилүү болуп чыга бере тургандай идеалдуу кылып ишти колдон чыгаруу анын адаты. Ишмердүүлүк чеберчилиги.

Маселен бир эле көрүнүшүн мисал тарталычы. “Эр Кошой – калк кызыкчылыгын кайтарган даанышман, акыл-эстин, улутмандыктын жана мекенчилдиктин бийик өрнөгү” аттуу бөлүмдө Кошой менен Жолойдун күрөшүнүн уникалдуулугун өтө бир укмуш таасирленүү менен талдап жатып, ал бир гана манасчынын вариантындагы текстке токтолбостон, Саякбай Каралаевдин, Шаабай Азизовдун, Сагынбай Орозбаковдун вариантындагы тексттерди, Чокан Валихановдун жазып алган вариантындагы текстти да мисалга келтирет. [1. 329-332-б.] Ал мисалга келтирүү менен алардын тексттерине адабий көркөм каржаттардын да колдонулуш ыкмасын өзгөчө талдап көрсөтөт. Бул менен биз эмнени айтмакчыбыз, публицист бир эле теманын адабий көркөмдүүлүгү, коомдук актуалдуулугу, учурдагы социалдык жана саясий маанисин дагы бир жазылган эмгекте эле ачып берип жатат.

Көркөм публицистиканын талаптарынын жогорку көрсөткүчтөрү да дал ушуну талап кылат. Советбек Байгазиевдин публицисттик чеберчилиги дагы мына ошол жогорку көрсөткүчтөгү талапка жооп берерлик деңгээлде десек болот.

Советбек Байгазиевдин жогорудагы публицистиканын талаптарына ылайык жогорку деңгээлде жазуу үчүн ал алгач өзүнүн рухий саламаттыгына өтө сак, аяр, жоопкерчиликтүү мамиле жасай билет.

Ал ушунча көп маалыматты башы батырып жүргөнү менен акылы тунук. Анын макала жазууга отурганда буйдалып бир дагы китепти карабай, бир дагы маалыматка көз каранды болбой, башында бышырып, чуктап, тактап жүргөн ойлору өзүнөн-өзү калем сабынан кереметтүү бир сайма сайгандай адеми болуп түшөт. Кээде төгүлгөн жамгырдай токтолбой, бирде жай турмуштун жакшы учурундай дымып, бирде буркан-шаркан түшүп, ал бир бүткөн омоктуу ойду жазып бүткөнчө түрлүү турмуш кечирет.

Ал эч качан өзүнүн колу-жону бош болуп турса да, өмүрүндө бир дагы ирет оюн бош койбой, изденүүгө чеге билген адатты өзүнө көндүм кылып алган. Анын бир дагы күнү калемди колго алып күжүрмөн ойлору менен алпурушпай өтпөсө керек. Ал шартка байланыштуу кээ бир күндөрү жазбай калса дагы, сөзсүз түрдө ошол жазыла турган макала жөнүндө маалымат чогултуп, аны оюнда бышыруу менен алек болот. Ал өмүрүндө жалгыз билгени да, көргөнү да изденүү, изденүү жана изденүү болуп келе жатат.

Публицистикадагы көркөм тили

Советбек Байгазиевдин көркөм публицистикалык эмгектериндеги көркөм тили өзүнчө тил илиминде изилдөөгө татыктуу кубулуш.

Советбек Байгазиевдин окурманды бийик ойлорго, терең мааниге чулгаган тили – бул кудайдын амири менен анын талант-шыгына кошуп ыроолонуп берилген кудурет күч. Анын бал татыган, ширин, макал-лакап аралашып, дайрадай агылып, жамгырдай төгүлүп турган орошон ойлорунан атылып, окурманга бирде ок болуп тие турган, бирде чок болуп өрттөй турган, бирде анардай ширелүү, бирде калемпирдей курч татыган тили эч бирөөнү туурай алгыс, жана талант өзү түшүнүүгө болбогон укмуштуу кубулуш.

Советбек Байгазиевдин чеберчилигинин сыры өзү сүрөттөп жаткан окуяны окурманга адабияттын көркөм тилдүү каражаттары менен, өзгөчө салыштыруулары айтайын деген оюн жеткиликтүү түшүндүрө алгандыгында. Ал адам ачык түшүнүүгө мүмкүн болбогон нерсени дагы туюнтууга жол таба билгендигинде. Маселен, ошол эле Жолой менен Кошойдун күрөшүп жаткан учурунда Жолойдун шымы улам айрылып, анын кыжырын кайнатып, ал эми Жолойдун болсо карып калгандагы жаш балбанга каршы чыккандагы психологиялык чымыркануусун талдаар алдында ал мындай бир ачык түшүнүүгө болбогон нерсени туюнтууда минтип айтат: “Ырас, биз күрөштүн окуясынын сырткы реалдуулугун, тышкы картинасын дааналап көрдүк. Бирок, көзгө көрүнбөй, муздун алдында агып жаткан суунун булдурун угуп тургандай, күрөштүн субъектилеринин ичинде өтүп жаткан психологиялык реалдуулукту да кошо баамдоого тийишпис”[1.335] - деп, ички туюмду, ички психологияны, ички себептерди да эске алууну ал “муздун алдында суунун булдурун угуп тургандай” деген салыштыруу менен таасын, түшүнүктүү берип жатат. Публицисттин мына дал ушундай эл көрүүгө мүмкүн болбогон, эл таанууга кыйын болгон, окурман билип бирок аңдабаган нерсени ал өзүнүн турмуштук тажрыйбасына таянып, өзүнүн тыкан, эпчил, бүйрөлүк мүнөзүнө ылайык таап алып, көп ачылыштарды жасаганга жетишет.

Советбек Байгазиевдин публицисттик чеберчилигинин эң жогорку сапаты - жазып жаткан материалындагы маалыматты ар тараптуу бере билгендигинде.

Публицистикалык макалаларды жазуу стратегиясындагы системалуулук

Советбек Байгазиевдин публицистикалык макалаларында атайын бир системага, атайын бир автордун өзүнө таандык стили бар экендигин анын гезит беттеринде байма-бай жарыяланган макалалардан окурман оңой эле байкоого болот.

Алгач автор макала козголо турган маселени түз-түз айтпастан, ошол маселеге үндөш кайсы бир тарыхый окуяны болобу, тарыхый булак болобу ыгын келтире, окурмандын алдына жая салып, анан ошого окшош учурда кандай көйгөй, кандай маселе күн тартибинде тургандыгын ачык, так, кыска факт менен далилдерин келтирип, чындыктын көзү менен, атуулдук позициянын жолунда окурманды да ойго сала турган, аны ойгото турган маселе экендигине басым жасап, маселени кабыргасынан коет. Анан ошол маселени чечүү иши макаланын негизги максаты экендиги окурманга түшүнүктүү болгон соң, алгач ал көтөрүлгөн маселенин келип чыгыш себептерин издейт. Бул маселенин келип чыгышына эмне себеп болгондугун аныктоо публицист үчүн ошол маселени чечүүнүн жарым чечилиши экендигин ал жакшы түшүнөт. Андан соң ал бул маселени чечүүнүн жолдорун издөө этабына өтөт. Анда ал жол издөөдө өзүнүн ошол мезгилге чейин акыл-эсинде, көкүрөгүндө асыл ташка айланып жыйылып келген акыл казынасына таянып, тажрыйбасына таянып ар тараптуу издөө салат. Ойлонот. Көп учурда ал маселе коңшу өлкөлөрдө кандай чечилгендигине сереп салуу анын негизги издөө стратегиясы. Коңшу өлкөлөр ошол маселени чечүүдө кандай чара колдонушкандыгын ишенимдүү маалымат булактарына таянып, урунттуу, чечүүчү ойлордон цитата келтирип, ал чараларды биз колдонууга улуттук менталитет туура келеби, биздин өлкөдө андай чечимдерди ишке ашырууга болобу деген сыяктуу толгонууларды суроо иретиндеги ойлор менен окурманды да кошо ойлонот. Андан соң ал маселени илгерки мезгилде биздин ата-бабалардын философиясы аркылуу чечүүгө болобу? Же болбосо кылым карыткан карт тарыхтын кайсы бир мезгилдеринде ал маселе кандай чечилгендиги туурасында да издөө салып көрөт. Бир канча суроо белгилүү ойлорунун орошон талдоолорунан соң маселени чечүүгө белсенет. Маселени чечүүгө

коомчулукка анан мурда анализдеп, талдап келип, бир сөлөкөтү көрүнгөн, баш-аягы түшүнүктүү болуп калган нерсеге басым жасап, өзү туура көргөн, өзү келечекте туура жол таап берет деп ишенген ойлорун анан акырында коомчулуктун талкуусуна кое билет.

Кыскасын айтканда публицисттин макала жазуу механизминин схемасын болжолдуу түрдө төмөндөгүдөй белгилесек болот:

1. Көтөрүлө турган маселеге үндөш окшош окуяларды тарых барактарынан, дагы башка окуялардан чагылдыруу;
2. Көтөрүлгөн маселенин өзүн туюндуруу;
3. Көйгөйлүү маселенин олуттуу экендигин фактыларды келтирүү менен далилдөө;
4. Көтөрүлгөн көйгөй туурасында көпчүлүктүн пикирлерине кайрылуу;
5. Анализ жүргүзүү;
6. Маселе дүйнөлүк практикада, ааламда же тарыхта кандай чечилгендигин аныктоо;
7. Окурманды көйгөй туурасында ойлонууга чакыруу;
8. Көйгөйдү чечүүнүн жолдорун сунуштоо;
9. Жыйынтык чыгаруу.

Анык максат, ыйык миссия

Советбек Байгазиев башка публицисттерден ар тараптуу илимдердин суусунан татып калган инсан катары ал бир канча жогору интеллигенттүү мүнөзү менен айырмаланып турат. Кандай маселени козгобосун, кандай күйүп жаткан маселе болбосун ачуу тилин агытып, наалып, кимдир бирөөлөрдүн жеке абийирине акаарат келтирип же болбосо атайын асылып кычыктануу, жумурткадан кыр издөө сыяктуу мамилелер ага жат көрүнүш. Ал кандай талаш маселелер болбосун эч кандай чыр-чатаксыз, эч кандай диний көз карашсыз, эч кандай саясаты жок эле бир гана чындыкты беттеген илимдин жана рухий дөөлөттөрдүн негизинде чечүүгө, тынчтык жолу менен, биримдикте, ынтымакты туу тутуу менен, ар-намыстуулуктун күжүрмөн күчү менен чечүүгө аракет кылып, улуттун рухий багытын бет алып эч талыбас, жолунан кайтпас өжөрлүгү менен гана өз жолунда келе жатат.

Ал ошондуктан башаламан коомдогу бөлүнүү-жарылуу, интрига, каралоо, жаатташып урушуу сыяктуу көп окуялардан өзүн оолак тутуп, бир гана ошол калемин эш тутуп, омоктуу оюн дос тутуп, өзү менен өзү күрөшүп келет.

Советбек Байгазиевдин бейнесине тээ бийикке чыгып алып, алыстан көз сала турган болсок, ал күжүлдөгөн турмушту, ызылдаган коомду, ыйлаган журтту, бузулган экологияны, эртеңки келечексиз, максатсыз ташталган кадамдардын баарын жүрөгүнөн өткөрүп, ичинен кан өтүп, ичинен сызып, көз жашын жашырып, кандай айла кылсам деп жол издеп тээ кырга чыгып алып, элден оолактап, өзүнчө бирде Асан Кайгыча кейисе, бирде Калыгул олуяча, оюн токтотуп, алыска көз таштап ойлонуп, Бакайдын барктуу кадырын ыйык тутуп, Кошойдой күч сурап жалгыз отургансыйт.

Ал мына ушул кереметти эш тутуп жашайт. Ушул укмуштуу учурун ал миң-миң ааламды астына таштаса да алмашпайт. Анткени анын бу дүйнөгө келгендеги миссиясы ушул. Ал андан ашкан укмуштуу деле тиленбейт. Тагдырына нааразыланбайт. Ал анткени, өзүнүн жолун, аткара турган ишин, дүйнөгө келген максатын ачыктап, түшүнүп алган бактылуу адам. Эгерде Советбек Байгазиев улутка кылган кызматын демейки катардагы адамдай, мамлекеттик кызматтагы адамдардын кызматы катары гана кабылдап жашаганда ал мынчалык эмгектерди жаратпас эле. Улуттун руханий кампасы мынчалык додо-додо эгинге

толбос эле. Ал маңдай терди сүйгөн, күжүрмөн эмгекти сүйгөн өзүнүн эрки менен, өзүнүн улутка болгон чексиз сүйүүсү менен ушул даражага жетип отурат.

Советбек Байгазиевдин фактылар, документтер, цифралар жайнаган публицистикалык эмгектеринин окумалдуулугун дагы бир түпкү себеби, ал өзүнүн тээ жүрөгүндө алгач учкуну пайда болуп, анан ал ой уламдан-улам күчөп өрт алып отуруп, таланттын жанын жай алдырбай түнү уктаса түшүндө, күндүзү бошобосо оюнан чыкпай жашап анан, анан барып, бышып жетилип, өзүнөн-өзү кагаз бетине тамгалар шурудай тизилип түшкөнү менен, бүтүндөй журттун эртең көкүрөгүндө жалындай турган гана омоктуу ойлор болгону үчүн окумалдуу, жеткиликтүү, актуалдуу, жүйөлүү, колдоого аларлык.

Публицисттин чагылгандай тездик менен, токтолбостон төгүлүп-чачылып, тер түшүп жазып жибере турганынын сыры – улутту чексиз сүйүүсүндө. Ал токтолбой, тынып калбай, туруп калбай өжөрлөнө эмгек кыла бергенин сыры – ал бара турган жеринин аныктыгында, койгон максатынын бийиктигинде. Аны бүгүнкү чалкеш коомду, руханий деградациянын оңдоого болгон ар намысы, ызасы уктатпайт. Токтоппойт. Ал ар бир жазып жаткан материалдын даамын сезип, демин туюп, ал оюнунун эртеңки жашоосунун тагдырына жан кейитип, колун жоорутат. Ушаланат. Издейт.

Жыйынтыктап айтканда, Советбек Байгазиевдин дүйнөтаанымындагы өзгөчөлүгү – асмандагы жылдыздарды телескоп менен көрө билген астрономдой анын көрүп турган ааламы жылдыздардай жаркырак жана чексиз. Жамгырдан кийин ааламды кооздоп батыш менен чыгышты, түндүк менен түштүктү бириктирип тургандай укмуш жаркыган күнжелелей кооз, адеми жана ар түрдүү. Ал мындай кубулушка өжөр эмгеги менен, олуттуу мүнөзү менен, күжүрмөн күндөрү менен жеткен. Аны ал өз колу менен өзү жасаган.

Ошондуктан ал кандай маселе болбосун, кандай тема болбосун ажарына чыгара адамдарга тартуулай ала турган кудурет күчкө ээ, мыкты публицист болгондуктан, Советбек Байгазиевдин публицисттик чыгармачылыгындагы өзгөчөлүктү изилдөөгө алуу - келечекте бир канча публицисттердин өсүп чыгуусуна өбөлгө боло турган зор кубулуш.

Колдонулуучу адабияттар:

1. Байгазиев С. Улуу “Манас” эпопеясы дүйнөлүк көркөм маданияттын өчпөс жылдызы. – Б.: 2016-ж. 329-332-беттер.
2. Байгазиев С. Манас жана Ч.Айтматов. 1 китеп. Публицистикалык чыгармаларынын 6-томдугу. –Б.: 2020-ж. 5-бет.
3. Окумуштуу, аалым, публицист – Советбек Байгазиев //Кыргыз руху. 2006-ж. 28-ноябрь.

Рецензент: филол.и.к., доцент Жаныбаева М.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ТАРТУУ (БЕЛЕК БЕРҮҮ) САЛТЫНЫН КӨРКӨМ КЫЗМАТЫ

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ФУНКЦИЯ ТРАДИЦИИ ПОДНОШЕНИЙ (ДАРЫ) В ЭПОСЕ «МАНАС»

ART FUNCTION OF TRADITION AS A TRIBUTE IN THE TRILOGY OF THE EPIC “MANAS”

Аннотация: Тартуу – айыпка жыгылганда, куда түшүп кулдук уруу салтында болочок куда-сөөктүн алдына барганда, ал эми илгерки салтта согушта багынганын билдиргенде сый-урмат көрсөтүү максатында берилүүчү белек болгон. «Манас» үчилтигинде тартууга берилүүчү заттардын бир нече түрлөрү кездешет. Тартууга 1) дүнүйө-мүлк; 2) жылкы, төө баштаган төрт түлүк мал; ал тургай 3) кара башыл адам: сулуу кыз, күчкө толгон жигит-жалаң, жаш бала кул-күң катары тартууга түшүп кеткен. Эпосто мындай салт тартуу берген кишинин ниетин, социалдык ал-абалын түшүндүрүп, тартуу алган кишинин эл алдындагы кадыр-баркын, кызмат ордун, даражасын ачып көрсөтүүчү көркөм каражат катары берилет. Тартуу салты араздашкан жеке мамилелерди жөнгө салууда, уруулар ортосундагы жана ич ара саясий-социалдык жана адеп-моралдык маселелерди чечүүдө ыңгайлуу жагдай жаратууга көмөктөшүп, ортодогу ынтымакты калыбына келтирүүдө маанилүү кызмат (функция) аткарган. Автор бул макалада манасчылар С. Орозбаков, М. Мусулманкулов, Б. Сазанов жана Ш. Рысмендеевдердин айтуусундагы «Манас» үчилтигинин биринчи бөлүмү боюнча айрым эпизоддордо сүрөттөлгөн тартуу салтынын мүнөзүн талдоо аркылуу алардын көп кырлуу маани-мазмунун жана окуянын өнүгүшүндөгү көркөм кызматын аныктоого аракет жасайт.

Түйүндүү сөздөр: тартуу, белек, тартуунун түрлөрү, ат тартуу, кыз тартуу, мал тартуу, зер тартуу, баш тартуу, тартуу салты.

Аннотация: Дары, т.е. предметы подношения – широко использовались в традиционном быту кыргызов. Приносили дары провинившиеся сторона в знак примирения, подношения делалось в знак уважения новоиспеченным сватам, в старину подносили дары победенная сторона народу-победителю. В трилогии «Манас» встречаются несколько видов подношений. Таковыми являются: 1) движимое имущество (драгоценности, различные товары и т.п.); 2) домашний скот; а также передавали невольников из своего племени или окружения: молодую красавицу, трудоспособных мужчин, подростков) как рабочую силу. Подобная традиция воспевается в эпосе для обозначения социального статуса и материального достатка дарующего и получающего дары человека. Обычай подношения способствовал налаживанию отношений между конфликтующими сторонами, выполнял определенную функцию урегулирования мира и согласия внутри племен и между племенами при решении социально-политических и морально этических проблем. Автор статьи делает

попытку проанализировать художественную функцию обычая подношения через призму разнообразия характеров подношений и их влияния на развитие сюжета эпоса. В статье использованы различные версии таких сказителей как С. Орозбаков, М. Мусулманкулов, Б. Сазанов и Ш. Рысмендеев первой части трилогии «Манас».

Ключевые слова: подношений, дар, подарок, виды подношений, домашний скот, юные девушки, драгоценности, традиции подношений.

Annotation: Gifts, i.e. subjects of tributes were widely used in Kyrgyz traditional household. Party considered to be guilty brought gifts as a sign of reconciliation and also gift was given as a sign of respect newly-made daughter-in-law's father. Moreover, defeated party gave gifts the winner in days of old. There are several kinds of offering gifts in the trilogy of the epic Manas. They are 1. movable property (jewelry, different goods, etc.), 2. livestock and 3. even men considered to be a slave as a young beautiful girl or able-bodied and strong men or teenagers. A similar tradition is told in the epic to signify social status and material wealth of the man giving or getting gifts. The tradition offering gifts promoted relations between the parties also had a specific function for the settlement of peace and harmony within and between tribes in solving socio-political and moral-ethical problems. The author of the article is trying to analyze art feature of the custom as tribute through the prism of diversity features of offerings and their influence on the development of the plot of the epic. The first part of different versions of the trilogy Manas told by the narrators as S. Orozbekov, M. Musulmankulov, B. Sazanov's, and S. Rysmendeev was used in the article.

Keywords: offerings, gift, present, types of offerings, pets, young and beautiful girls, jewelry, traditions of offering

“Манас” эпосунда эки адамдын же эки мамлекеттин ортосунда бир тараптуу же эки тараптуу ар кандай турмуштук, саясий-социалдык мамилелерде бири-бирине сый-урмат көрсөтүп белек берүү же эпикалык тил менен айтканда тартуу кылуу аткарылып келген. Тартуу – конок тосуу салтынын да эң маанилүү бир компоненти болуп саналат. Тартуу – бул, бирөөгө сый-урмат көрсөтүүдө, айыпка жыгылганда, кулдук уруп же согушта багынып бергенде берилүүчү белек [1.270]. Тартуу жеке жарандардын жана эки уруу же мамлекеттердин ортосунда жүргүзүлөт. Тартууга ат же аттар (асыл тукум тулпар, күлүк, жорго ж.б.) кээде үйүр, ондоп жана жүздөп да тартуу кылынган учурлар кездешет. Ошондой эле киши (сулуу же баатыр кыз же кыздар); мал-мүлк (төрт түлүк мал); зер буюмдар (ар түрдүү алтын, күмүш сыяктуу баалуу асыл таштар) берилген. Көрүнүп тургандай эпостун тексттеринде тартуунун бир нече түрлөрү бар жана алардын берилишинин маани-мазмуну, максаты жана аткарган функциясы да чоң. Биздин максат ушул теманын тегерегинде илимий анализ жасап, тартуунун ордун жана ролун, түрлөрүн аныктоо жана жалпы мүнөздөмө берүү болуп саналат.

Бул тема боюнча С. Орозбаков, М. Мусулманкулов, Б. жана Ш. варианттарынын “Манас” бөлүгүн сыдырып карап чыктык жана тартуунун бир нече түрлөрүн жолуктурдук. Булардын табиятына, тексттеги аткарган кызматы жана берилиш максатына карап беш чоң топко бөлүштүрдүк. Алар: 1.Ат тартуу; 2.Кыз тартуу; 3.Баш тартуу; 4.Мал тартуу; 5.Зер тартуу.

Ушундайча түрлөргө бөлүп алып талдоо ишибизди бир кыйла жеңилдетип, так жана терең түшүнүүгө мүмкүндүк берет деген ойдобуз. Эми ар бирине кененирээк токтололу.

1.Ат тартуу. Баатырлардын ортосунда, уруу же эки элдин бири-бирине ат тартуу кылышы эпосто кеңири жолугат. Мисалы, Кортуктун уулу Шакум Манаска достошуу үчүн Казкара деген тулпарды тартуу кылат.

Атамды Манас өлтүрдү,
Астыңа келдим эртелеп,
Казкара деген күлүктү,
Тартууга келдим жетелеп – [2. 36].

“Ошо тай экенде тартайтып, Тартууга алдым Тайбуурул” [3. 210]. Каныкейдин канжарына ачууланган Манас шаарды сапыра баштаганда Атемир алтымыш ат тартуу кылып арага түшөт [2. VI: 555]. Көкөтөйдүн ашына келген Манасты Бокмурун алдына ат тартуу кылып, алтын чачып тосуп алат (СОВ). Манастын буйругу менен Түлкүгө кудалыкка барганда Бокмурун калың катары Маралтору баш болгон тулпарларды тартуу кылат (СОВ). Жеримди боктобой кетсин деген Алоокенин элчилерине жана дагы жети кандан келген элчилерге да ат мингизип, үстүнө тон жаап узатканы кыргыз элинин меймандостук, сыйчыл мүнөзүн чагылдырат. “Манас” эпосундагы тартуунун эл аралык ар кандай багыттагы саясий мамилелерде чагылдырылышын бүгүнкү биз жашап жаткан доордогу коррупция же пара берүү деген термин менен чаташтырбашыбыз керек. Коррупцияда берген тараптын кызыкчылыгы үчүн же ага кандайдыр бир деңгээлде киреше, пайда алып келе тургандай иш аткарылат. Ал эми эпостогу бири-бирине тартуу берүүдө берген тарап алган тараптан белектин кайтарымын кайырып алуу максатын көздөбөйт. “Манастагы” тартуунун максаты алсыздыгын моюнга алып багынганын, сыйлаарын билдирүү жана тынчтык, ынтымак келишимин орнотуп, достук мамилени бекемдөө гана болуп саналган. Тартуусу менен келип багынып берген элди же урууну өз карамагына кошуп алып, бир журт катары жашоо эпостогу мамлекеттик башкаруунун негизги идеологиясынан болгон. Бул боюнча изилдөөчү Аписова Ч.С. саясат менен адептүүлүктүн ортосундагы өз ара мамилелерди түшүндүрүүнүн биринчи жолу “Тарыхый биринчи пайда болгону – моралдык ыкма. Буга ылайык саясат бийлик адептүү максаттарды (адилеттүүлүк, жалпыга бирдей жыргал ж.б.) гана көздөбөстөн, кандай гана шарт болбосун адептүүлүк принциптерин (чынчылдык, адамдарга ак пейилден мамиле кылуу, ак-ниеттик ж.б.) эч качан бузбоого тийиш” деген ыкмасына туура келет [4. 134].

2.Кыз тартуу. Кыз (же кыздар) баштаган ж.б. асыл, зер буюмдарды о.э кошумча мал тартуулоо. Мисалы:

Каалап келсе Манаска,

Карабөрк кызым тартуу деп, [5. 42-43]. Чыңшанын кызы Буудайбек казактарга тартууга келет (СОВ. ММВ), Багыш менен Шапактын варианттарында Буудайбек Көкчөнүн аялы экени айтылат бирок, бул эки каармандын үйлөнгөнү, кыздын кайдан качан келгени тууралуу кабар берилген эмес; Шооруктун кызы Акылай эки элдин тынчтыгы, ынтымагы үчүн өзүн кырк кызы менен бирге Манаска тартуу кылат.

Тартып келдим кызымды,
Жалынып жаным сурайын,
Жалпы журтум кысылды. [2. V: 535].

Чоң казатта амалы кеткен Коңурбай баш болгон кытай аскерлери Эсенкан, Алооке, Соорондук хандарынын макулдугу менен Манастын алдына алтымыш миң кыз тартуу менен келишет (СОВ).

3. Баш тартуу. “Жаныбызды кыйба деп, Тартуу келдик жолуна” деген калмак Дербөн Манаска өз башын тартуулайт. [2. V: 329]. Манаска каршы чыгып согушкан Текес хандын иниси Тейиш бөөдө эл кыргынга учурабасын деген улуу максат менен өз башын, малын Манаска тартуу кылып, тынчтыкты сактап калат. “Малы, башым тартуу – деп, Астыңа келдим балбаным [б. 160]. Алооке Манаска уулдары Бооке менен Кошабышты (ак үйлүүгө) ж.б. кыз жана мал-мүлк тартуу кылат (COB; MMB; ШРВ).

4. Мал тартуу. Мал тартуу өз ичинде эки топко бөлүнөт: а) Өмүрдү сактап калуу үчүн мал тартуулоо; б) Куда болуу салтына байланыштуу калың берүү. Ар бирине мисалдар менен токтололу.

А) Төрт түлүк мал жана ага кошуп түрдүү асыл зер буюмдарын тартуу. Буга мисалы эпостон, Акунбешим Манаска каршы кол топтоо үчүн башка хандарга тартуу жолдоп, союздаш болуп биригүү сунушун жөнөтөт (COB).

Ушу малдын баарысы,

Жолуңузга тартуу де [2. III: 214].

Калмак Байгап бий менен Канарбай Манаска керт баштары менен бирге бүтүндөй малын тартуу кылып жан соога сурайт (COB).

Б) Манас менен Каныкейдин үйлөнүү тоюна байланыштуу эпизоддо Жакыптын Темирканга мал тартуусу б.а. калың бергени (COB; MMB; ШРВ).

Короосу менен кой кетти, ...Мөөрөгөн бойдон уй кетти,... Жердин жүзү мал болуп,... Көргөн жандар дал болуп,” деп айтылат [б. 391]. Манастын Акун ханга тартуусу (калың) (COB; ШРВ). Молдобасан менен Багыштын варианттарында Манас менен Акун хандын кудалашканы (бел куда) айтылат бирок, калың тууралуу маалымат берилбейт.

5. Зер тартуу (ар түрдүү зер, асыл, жана баалуу буюмдар о.э.ж.б. төрт түлүктүү мал тартуу). Мисалы: Акун хан Манаска достошуу жана эки элдин ынтымагы, эркиндиги, биримдиги үчүн тынчтык келишими менен алтын, күмүш, тон, мал ж.б. тартуусун алып алдына түшөт (COB; MMB; БСВ; ШРВ). Манас кыргыздын башка хандарын чакырып жыйын курганда хандар Баатырга баалуу кен байлыктарды тартуу кылат (MMB). С.Орозбаковдун вариантында жамбы атуу оюнунда жамбы тартуу салттык жөрөлгө айтылат. Мунун маани-мазмуну атып түшүрүлгөн жамбыны өзү сыйлаган бир кишиге тартуу кылып анын алкышына ээ болуу. Эпосто “Көкөтөйдүн ашында” жамбыны атып түшүргөн Манастын чоролору аны калк атасы Кошойго тартуу кылып батасын алууну самашат.

Арбагы журттан артканы,

Ак сакалдуу Кошойго,

Алп агасы ошого

Апарып тартуу тартканы – [2. VIII-IX: 120].

Жогоруда мисалдарда көрүнүп тургандай эпосто тартуунун кандай гана түрү болбосун көп улуттуу мамлекеттин ички жана тышкы иштеринде коомдук, саясий мааниси чоң. Тартуу кайсы учурда жана кандай максатта берилген: а) достукту бекемдөөдө; б) эки элдин ынтымагын чыңдоодо; в) баш ийип багынып бергенде; г) жан соога сураганда; д) чексиз сый-урмат көрсөтөрүн билдирүүдө; е) кыз алып куда түшүүдө ж.б. мезгилдерде ишке ашкан. Булардын ичинен эң маанилүүсү ат жана кыз эсептелген. Ат – баатырдык эпостордогу негизги каармандын ой-максатынын жана чыгарманын алдыңкы идеясынын ишке ашышында башкы ролду ойнойт. Ал эми кыз – эркектин өмүрлүк жары, эл тукумун улоочу, үй-бүлөнүн очогу. Ошондуктан ат менен кыз мамлекеттик чинди алып жүргөн

бийлик башындагы адамдардын ортосунда жүрүп, мамилелерди бекемдөө үчүн тартууланган. Тартууга көбүнчө тулпарлардын берилиши көчмөн кыргыз элинин согушчан жана баатыр эл экендигин айгинелейт. Ал эми кыздардын тартууланышы патриархалдык доордун үстөмдүк кылып турган мүнөзүн чагылдырат. Аттан сырткары да төрт түлүк малдын белекке берилиши ошол эле көчмөн турмушту жана элдин социалдык ал-ахыбалын дыйканчылык же болбосо соода-сатыкка караганда мал чарбачылыкка өзгөчө маани берилип, ушул тармактын күчтүү өнүккөндүгүн түшүндүрөт. Ал эми алтын, күмүш сыяктуу ар түрдүү зер буюмдары болсо байлыктын, сулуулуктун, ийгиликтин символу болуп эсептелип жогорудагы белектердин үстүнө кошулуп берилген. Мындай баалуу таштар эч качан белек берүүдө болсун же соода жүргүзүүдө болсун өз баасын жоготкон эмес. “«Манас» эпосунда Кыргыз мамлекетинин чарбасы, соода-сатык мамилелери толук чагылып турарын жана Улуу Жибек Жолунун бардык маршруттарында түрдүү жибек ж.б. кездемелер менен бирге, баалуу асыл таштар, алтын, күмүштөрдүн да тынымсыз алыш-бериште колдонулуп” келгенин тарыхчылар да ырастайт [7]. Баатырдын минген аты менен анын курал жарактары да бирдей даражада чоң мааниге ээ болгон. Баалуу металлдар курал-жарактарды жасоодо, ат жабдыктарын кооздоодо жана баатырлардын кийген кийимдерин тигүүдө алардын бекем, ок өтпөс жана көрктүү болушу үчүн пайдаланылган. Асыл таштар чапталып тигилген кийимдер бийликтеги адамдардын мамлекеттик кызмат ордун жана канчалык даражада сыйга татыктуу экенин да билдирип турган. Мисалы: “Туулгасы жалтылдайт, Кымбат баа көөхар таш, Төбөсүндө жаркылдайт... Кырка этектин учуна Сары алтындан бастырган,... Эки ийinine караса, Аяктай алтын чөгөргөн” деген сыяктуу сырткы турпаты ушундай сүрөттөлгөн Алмамбетти көргөн Көкчө анын хандын тукумунан жогорку даражадагы улуксанаа адам экендигин дароо эле баамдайт [б. 271].

Корутундуласак, жогорудагы төрт варианттын тексттерин толук сыдырып чыгып төмөндөгүдөй жыйынтыкка келдик: 1. Эпостун төрт вариантында тең айрым каармандардын аттары, берилген тартуулардын саны жана окуянын баяндалышы жагынан айырмачылыктары менен болсо да тартуунун биз жогоруда көрсөткөн беш түрү кездешет; 2. Тартуу эки адамдын же эки мамлекеттин ортосундагы жолдоштук мамилени жана ынтымакты чыңдоо үчүн берилген; 3. Эки тараптуу ар кандай согуштук жана жай турмуштагы макулдашууларда тартуунун аткарган функциясы чоң болгон; 4. Тартуу – кыргыздын жашоо маданиятындагы ат, төрт түлүк мал жана асыл таштардын ролун аныктоого мүмкүндүк берет жана ошондой эле кыргыздардын меймандостук улуттук мүнөзүн да ачып көрсөтөт. “Манас” эпосундагы тартуу – фольклор таануу, тарых, саясат таануу (эл аралык мамилелер) илимдериндеги изилдөө объектилерине маалыматтык булак болуп бере алат.

Колдонулган адабияттар:

1. Манас энциклопедиясы. 2-том. – Бишкек, Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы, – 1995. – 432 б.
2. Манас. Баатырдык эпос. С.Орозбаковдун варианты боюнча. I том. – Бишкек, “Кыргызстан”, 1995. – 568 б.; II том. – Бишкек, “Кыргызстан”, 1995. – 800 б.; III том. – Бишкек, “Кыргызстан”, 1995. – 672 б.; IV том. – Бишкек, “Турар”, 1997; V том. – Бишкек, “Турар”, 2006; VI том. – Бишкек, “Турар”, 2006; VI-VII том. – Бишкек, “Турар”, 2014; VIII-IX том. – Бишкек, “Турар”, 2014, – 801 б.

3. Манас. Баатырдык эпос. Б.Сазановдун варианты боюнча. – Б.: “Бийиктик” – 2017. –
4. Аписова Ч.С. Саясат менен адептүүлүктүн ортосундагы өз ара мамилелер // Известия ВУЗов Кыргызстана, №4, 2016. – 134-136-бб.
5. Манас. Баатырдык эпос. Ш.Рысмендеевдин варианты боюнча. – Б.: “Мурас” – 2013.
6. Манас. Баатырдык эпос. М.Мусулманкуловдун варианты боюнча. – Б.: “Бийиктик” – 2017. – 730 б.
7. Кененсариев Т. Кыргыздардын байыркы мекени жана Манас эпосу: салыштырмалуу анализ. <https://kghistory.akipress.org>

Шарттуу кыскартуулар: С.Орозбаковдун варианты – СОВ; М.Мусулманкуловдун варианты – ММВ; Б.Сазановдун варианты – БСВ; Ш.Рысмендеевдин варианты – ШРВ.

Рецензент: ф.и.д., доцент А.Кадырмамбетова

УДК 82-1/-9

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-248-253

А. Райым кызы

КР УИАнын аспиранты

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ - ЛИРИК-РОМАНТИК

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ - ЛИРИКО-РОМАНТИК

CHYNGYZ AITMATOV LYRICAL - ROMANTIC

Аннотация: Макалада чыгармаларда колдонулуп келген лиризм, лирико-романтикалык элементтер тууралуу маалымат берилет. Ошону менен катар Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестинде лирико-романтикалык элементтердин колдонулушу, пейзаждык сүрөттөөлөр жана жаратылыш менен адамдын психологиялык байланышы каралат.

Түйүндүү сөздөр: Чыңгыз Айтматов, Жамийла, Данияр, лирико-романтикалык, повесть, чыгарма, жазуучу, адабият, жаратылыш

Аннотация: В статье рассказывается о лиризме, лирико-романтических элементах, используемых в произведениях. Вместе с тем, в повести Чингиза Айтматова “Джамиля” рассматривается использование лирико-романтических элементов, пейзажные рисунки и психологическая связь человека с природой.

Ключевые слова: Чыңгыз Айтматов, Жамийла, Данияр, лирико-романтический, повесть, произведение, писатель, литература, природа

Annotation: The article is considered about the lyricism, lyrical and romantic elements used in the works. At the same time, the novel by Chingiz Aitmatov “Jamila” considered the use of lyrical and romantic elements, landscape drawings and psychological connection of man with nature.

Keywords: Chyngyz Aitmatov, Jamila, Daniyar, lyrical-romantic, novel, work, writer, literature, nature

Айтматов ааламына, чыгармачылык ишине кызыккан ар бир изилдөөчү адабиятчы, сынчылар улуу жазуучу тууралуу өздөрүнүн эмгектерин, изилдөөлөрүн, жазып келишет жана бул көрүнүш түбөлүккө уланат. Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы тууралуу жазылган адабий, илимий макалалардын, рецензиялардын жана илимий эмгектердин көп жазылганынын себеби, жазуучунун көп маанилүү, көп катмарлуу чыгармаларын улам окуган сайын турмуштун философиясын чечүүчү кырдаалдарынын арбын экендигинде.

Чыңгыз Айтматовдун жазуучулук өзгөчөлүгү лирико-романтикалык элементтин колдонулушун, пейзаждык сүрөттөөлөрдү, каармандардын образынын көркөм ачылышын жана жаратылыш менен адамдын психологиялык байланышын ачып бере алгандыгында.

Жогоруда аталып кеткен чыгармалардагы лиризм тууралуу илимпоздор тарабынан ар түркүн пикирлер айтылып келет. Бул тууралуу К. Асаналиев, М. Борбугулов, А. Садыков, К. Артыкбаев, С. Байгазиев, А. Акматалиев, Л. Үкүбаева ж.б. эмгектеринде белгилеп кетишкен. Коомдук, саясий-экономикалык, психологиялык өзгөрүүлөрдөн улам баардык өлкөдөгү адабий чыгармалардын көтөргөн проблемалары, андагы каармандардын көз карашы өзгөрүп тургандыктан, биз караган лиризм багыты да өз изилдөө багытын улам жаңылатып келүүдө.

Лирикалык чыгармаларга көз жүгүртсөк, андай чыгармалар өзүнчө бир стилдик агым катары бөлүнүп чыгып, толук калыптана алган эмес. 50-60-жылдары гана совет адабиятында окуяны лирикалык маанайда баяндаган. В. Катаевдин, С. Антоновдун, Ю. Шестоловдун В. Солохиндин ж.б. чыгармаларынын жарык көрүшү «прозадагы ыр» же «лирикалык повесть» деген түшүнүктү бекемдеген. Алардын чыгармаларынан өзгөчө бир ритмикалуулукту, эмоционалдуулукту, музыкалуулукту сөзгө саран, ойго байлыкты, көркөм компоненттердин бири-бири менен тыгыз байланыштуулугун көрүүгө болот. Бирок ошол жылдардагы адабият майданында лирикалык проза тууралуу ар кандай талаш пикирдин пайда болгонуна карабастан, жанрдык спецификалык өзгөчөлүктөрү, көркөмдүк принциптери кең-кесири ачылбай калган. Кийинки 60-70-жылдары лирико-романтикалык тенденциянын күч алышы Ю. Трифонов, Ч. Айтматов, В. Астафьев, Б. Быков, В. Белов, М. Ибрагимбеков сыяктуу көп улуттуу совет адабиятынын өкүлдөрүнүн ысымдары менен байланыштуу. Бул чыгармачыл адамдардын эмгегин кароо менен сынчылар, адабият таануучулар лирико-романтикалык маанайдагы чыгармалардан окшоштуктарды байкай алышкан. Бул стилдеги көпчүлүккө белгилүү каражаттар, курулуштардын кээ бирин айта кетсек. Лирикалык чыгармаларга окуянын биринчи жак менен баяндалышы жана автобиографиялык мүнөзгө ээ болушу, лирикалык, публицистикалык чегинүүлөр, монолог ж.б таандык. Лирикалык прозанын компоненттери чыгармадагы каармандын жан дүйнөсүн аңтарып, чечмелөөдөн, келиштирип сүрөттөөдөн, аллегорияны, притчаны, легенданы жана жомокту көркөм пайдалана билүүдөн ж.б.у.с. ыкмалардан турат.

Чыгармадагы лирикалуулукту жазуучунун бүтүндөй көркөм чеберчилиги менен бирдикте кароо туура болот. Прозадагы лиризмди чыгарманын жалпы духуна карата лирико-философиялык, лирико-психологиялык, лирико-драмалык деп бөлүнөт. Чыңгыз Айтматовдун «Жамийла» повестинин бир өзгөчөлүгүн М. Ауэзов баяндоочу лиризмден көргөн эле. Мына ушул касиет жазуучунун бүткүл чыгармачылыгына таандык. Анын чыгармаларында ритмикалык ыргак күчтүү. Эмоция жана назик музыка даана сезилет. И. Нонешвили «Жамийла» повестин «прозадагы эң сонун ыр» деп атаган. А. Вюрмсер жалаң гана Жамийланын кундуздай кара чачы, жайнаган кара көздөрү, Даниярдын жүрөктүн кылын

козгогон уккулуктуу ырлары сакталып калбастан, окуучунун эсинде көпкө чейин, ал тургай айтаар элем, өмүр бою учу-кыйырына көз жетпеген чалкайган талаалар, шаркырап аккан суу, каптарга шыкап салынган эгин, кызыл кырман менен эгин төгүлүүчү станциянын аралыгында кылдырап жүргөн арабалар–баары август түндөрүндө күндүн күркүрөшү сыяктуу эле эсте калат. «Жамийла» повестиндеги жылуу лиризм жөнүндө сөз кылышканда айтылуу август түнүнө туш келебиз. Данияр ушул күнү сүйгөнүнө не бир асыл ой тилектерин жөн гана эмес, обон аркылуу билдирет. Обон аркылуу жүрөгүндө жашыруун сактап жүргөн арзуу сезимди ал жамгырдай төгүп берди. Ушул эпизод лирико-романтикалык сүрөттөөнүн кыл чокусу деп карасак болот.

Лирика менен романтика тектеш. Себеби, лирика болгон жерде романтика жашайт. Лирикада каармандын ички сезими т.а. кубанычы, кайгысы, арзуусу, толкундануусу, түйшөлүүсү берилет. Ушул аркылуу каармандын дүйнөгө болгон көз карашы, турмуш жөнүндө ой толгоосу, мамилеси билдирилет. Романтика болсо, турмуштун өзгөчө көрүнгөн жактарын, каарманга байланышкан окуялардын жогорку маанайда берилиши экендигин билебиз. Романтика, потетика (бийик пафос, толкун) менен коштолгон соң сөзсүз эмоцияны талап кылат. Ал эми «эмоция жүргөн жерде лирика да бар». Мисалы, «Жамийла» повестин алганда мында поэзия сыяктуу ички сезимди козгогон баяндоо колдонулган. Бул август түнүнүн пейзажын, Даниярдын обонун сүрөттөгөн учурларда айрыкча көрүнгөн. Сейит өзү художник катары адамдарды да, табиятты да өзгөчө бир ынтаа менен лирикалык маанайда көрөт. Бул чыгармага лирико-романтикалык мүнөз берет. [1.268 б.]

Чыңгыз Айтматовдун атын ааламга тараткан чыгармаларынын бири–“Жамийла” болуп эсептелет. Бул повесть 1958-жылы “Новый мир” журналынын 8-санына басылып чыгаары менен адабиятчы, сынчылардын, акын-жазуучулардын назарына түшүп, адабиятка талантуу жазуучунун келип кошулганын белгилешкен. Чыгармага алгачкы жолу пикирин айткан адам казак элинин көрүнүктүү жазуучусу, окумуштуусу М. Ауэзов болгон. Анын “Путь добрый!” деген макаласында Ч. Айтматовдун повестин кыргыз, ал түгүл Орто Азия жана Казакстан адабияттарынын ийгилиги катары баалаган. “Повесть Чингиза Айтматова психологична, эстетвенна, изящна и просто” [2.15 б.]

Повесттеги лиризм Жамийла менен Даниярдын ички дүйнөсүн, психологиялык абалын, бири-бирине арналган сезимдерине эле байланыштуу болбостон, жеке адамдын лирикалык сезимге карата мамилесин билдирүүдө арзуу менен катар жек көрүүнү, наалат айтуу сезимдерин да билдирүүгө жетишет. Чыгармада лиризм ушунча күчтүү болгондуктан, аны повестке анализ жасаган адабиятчылар ар түркүн аспектиде түшүндүрүшөт. Бирок, алардын көз караштарынын баары бир ойго-лиризмге-лирикалуулукка барып такалат.

Көпчүлүк изилдөөчүлөр “Жамийланы” “прозадагы ыр” катары баалап, ал эми Ч. Айтматовду “кара сөз жазган акын” деп атап жүрүшөт. Себеби, анын чыгармаларын окуганда жүрөк эргип ырдай кабыл аласың. Чыгармадагы ушул касиет, башкача айтканда, лирикалуулук жазуучунун пейзаждык сүрөттөөлөрүнө да толук мүнөздүү. Ошондуктан чыгармадагы картина-сүрөттөр, жөнөкөй гана фон эмес, каармандын ички дүйнөсүн аңтарып көргөзүүчү аппарат катары кызмат кылат. Кандай гана пейзаж болбосун, мейли Күркүрөө жөнүндө кеп кылбасын, мейли август түнү же добул тууралуу сөз салбасын анда адам турмушу, анын жан дүйнөсү, психологиясы ачык көрүнүп турат.

“Жамийла” повестиндеги пейзажга өзгөчө роль таандык. Анткени автор чыгарманы баяндоочу жана ага түздөн-түз катышуучу кылып, сүрөтчүнү бекеринен тандап алган эмес.

Повесттеги бардык окуя, жана айлана-чөйрө Сейиттин-сүрөтчүнүн көз алдында өтүп, анын көз карашы менен берилиши-символикалуу. Жазуучу сүрөтчү-живописчинин көзү менен карагандыктан, “Жамийланын” лирикалуулугу арта түшкөн.

“Сүрөттүн тээ ички тереңинде күзгү асмандын ала бүркөк чет жакасы. Шамал бирин-серин булуттарды бир жакка бет алдырып, алыста кылтыйган чокуларга жандатып, кыялата айдап бара жатат. Андан берки көрүнүштө бозоргон сары талаа, кең өзөн. Чет-четтен чийлер ыкташып, жаан-чачындан кийин топурагы борпоң, тоборсуп карайган жолдо катарлаш баскан эки жолоочуунун изи тигинден бери чубайт. Жолоочулар улам жакындаган сайын алардын издери жерге даана түшүп, өздөрү азыр дагы бир-эки кадам шилтесе, рамканын сыртына аттап, ушундан ары кетип калчудай сезилет”. [3. 139 б.] Бул кооз сүрөт окурманды өзүнө тартат. Андан ары сюжет өнүгүп отуруп, башталган окуя кульминациянын чегине жетип жогорудагы сүрөттүн сыры ачыкка чыга келет. Бирок, ушул сүрөт менен чыгарманын аягында да кезигебиз. Себеби, чыгарманын башталышы сүрөттөн түйүндөлүп, аягы да ушул сүрөт менен жыйынтыкталат. Повестте сүрөт менен экинчи жолу кезиккенибиздин себеби биринчи, сүрөт-картина менен жолуксак, экинчисинде, каармандардын реалдуу турмушу аркылуу кезигет экенбиз.

Жамийла баскан-турганы тың, шайдоот, шайыр келин. Боюн түзөп, “Секетбайдын” туздуусунан да ырдап жиберет. Башкаларга окшоп тымпыйбай, оюн бетке ачык айтат. Анын бул жүрүш-турушу салттык көз карашка анча сыйбайт. Жамийла тамашага тамаша менен жооп берчү. Өтө аша чапкандарды кагып салчу. Буга мисал, Сейиттердин “тууган сөөрөйү” Осмон менен болгон кагылышуудан кийин Жамийланын шайыр мүнөзү заматта токтоо тартып, ошол күнү кечке чейин ойлуу жүрөт. Ушул убактагы табияттын көрүнүшү баарынан артык көрүнөт. Эмнеге дегенибизде, табият жандуу кыймылга келип, жан дүйнөндү тазартууга түрткү болуп жатса, кимдин көңүлү көтөрүлбөйт. Адамдын эң жакын курбусуна, досуна айтпаган ички сырлары болот эмеспи. Ал жүрөктүн тереңинде жатат. Качан гана табияттын фонунда жалгыз калып, өзүң менен өзүң сырдашканда гана үстүндөгү оор жүктөн арылгансып, жеңилдеп каласың. Жамийла да ушундай болду. “Кеч бешимде акыркы арабага чөп басып жатып, Жамийланын тиги өчүп бара жаткан күндү карап турганын байкадым. Наркы өйүздө казактын боз адыр белесинде от жагылган тандырдын оозундай алоолонуп, билинер-билинбес мелт-мелт ылдый чөгүп, жерге күүгүм чакырып, асмандагы борпоң булутчаларды кызылсур түскө боёп, талыкшып, албырган күндү, Жамийла алаканын көзүнө калкалап, ошол жакта кандайдыр бир сонун көрк ачылып келе жаткансып, муңайым күлүмсүрөп карап турду. Баятан куушурулган кашы азыр жазыла берип, жүзү жарык тартып жумшарды.” [4. 147 б.] Ушул көрүнүш тууралуу белгилүү адабиятчы М. Борбугулов мындай деп жазган: “Мен күндүн отурушу эң сонун тартылган бул сүрөттөмөнү окуганымда көз алдыма Жамийла күн нурун өзүнө сиңирип жаткан, кээде өзү нур чачып турган күн кызына окшоп кетет. Повестте сүрөттөлгөн жалбырттап күйүп, батып бараткан күн күүгүм чалып бараткан боз адыр белестерди гана нурга бөлөбөстөн, эми эле наадандык менен кагылышып, кайгыга баткан Жамийланын назик жүрөгүн да нурга бөлөйт” [5. №8]

Күйөөгө тийгени менен Жамийла алиге чейин чыныгы махабаттын отуна күйүп, анын казанында кайнап, сүйүү кумарына кана элек болчу. Ал батып бара жаткан күндүн четин олку карап: “Андайлар адамдын черин жазмак кайда. Ал жүрөктүн түпкүрүндө жатат да. Кудай билет, андай эркектер дүйнөдө жок да чыгар”деп айтканда көп маани жатканын билсек да болот.

Ал бул сөздү алгачкы ирет айтып жаткан жок. Муну ар дайым көңүлүнө түйүп, жүрөгүн көптөн бери өйүп келсе да, кимдир бирөөгө айтып, ой бөлүшкөн эмес. Анын үстүндө ал жүрөк дартын кимге айтмакчы, кокус жакындарынын бирине айтканда деле аны тушүнөбү же шылдың кылышабы? Андан көрө “өз бактымдан” көрөм деп, ичтен сызып жүргөн алда канча дурус эмеспи. Экинчи жагынан жалбырттап күндүн мээриминен улам көңүлү ачылып, жанагы сөз кокусунан айтылып кетти. Аны Сейиттин сезгич туюму илгертпей кабыл алып, бизге, окурмандарга жеткирип отурат.

Мындан сырткары чыгармада “Күркүрөөнүн сүрөттөлүшү”, Август түнүндөгү– лирикалык пейзаж берилген. Ошондуктан повесттин адепки аты “Обон” деп аталышы да бекеренинен эмес. Себеби, чыгарманын бүткүл турпаты менен обон ырга окшош таасир этет. Данияр – чоң дүйнөнү муштумдай жүрөгүнө батырган адам. Анын обонуна, сүйүүсүнө аалам сыят. Демек август түнү, Даниярдын обону Жамийланын жан дүйнөсүн козгоп, сүйүүсүн ойготот. Сейитти чыгармачылыкка шыктандырат. ошондой эле Даниярдын өзүн-өзү ачууга жеткирет.

Жамийла менен Даниярдын тагдырын чечүүчү мезгил чагылгандуу түнгө, добулга байланыштуу. Себеби, добулдун көркөм адабиятта аткарган функциясы көп кырдуу. Добул биринчиден чыгармада фон катары функция аткаrsa, экинчиден каармандын ички абалы менен психологиясын параллель жүргүзөт. Үчүнчүдөн символикалык мааниге ээ. Добул каармандын ар кандай абалын чагылдырган бир нече пейзаждардын жыйындысынан турат. Булардын ар бири өз-өзүнчө турбастан, бир бүтүн идеяга баш ийдирилип, добулдун айланасында топтоштурулган. Добулдун чыгармада сүрөттөлүшү төмөнкүдөй: “Добул болордун алдында, түн ортосу ченде Жамийла сууга түшүп, салкынданып алып, Данияр жаткан саманга келет.” [6. 55 б.] Суу-тазалыктын символу катары баарыбызга белгилүү. Айрым учурда суу дене кирип гана тазалабастан, көңүл кирип кетирүүчү касиетке ээ. Ал эми Жамийланын сууга түшүшү-аруу сезиминин, бүткүл жан дүйнөсүнүн тазарышы.

Адамдын толук кандуу образын ачууда жаратылыш картинасы негизги ролду аткарат. Добулдан кийин кайрадан баштагы картина көзгө тартылат такатап айтканда чыгарманын башында жолуккан эпизод дагы берилет.

“Сүрөттүн тээ ички тереңинде-күзгү асмандын ала-бүркөк чет жакасы. Шамал бирин-серин булуттарды бир жакка бет алдырып, алыста кылтыйган чокуларга жандатып, кыялата бара жатат. Андан берки көрүнүштө бозоргон сары талаа, кең өзөн чет-четин чийлер ыкташып, жаан-чачындан кийин топурагы борпоң тобурсуп карайган жолдо катарлаш баскан эки жолоочуунун изи тигинден бери чубайт. Жолоочулар улам жакындаган сайын алардын изи жерге даана түшүп, өздөрү дагы бир-эки кадам шилтесе, алкактын сыртынан аттап, ушундан ары кетип калчудай сезилет.”

Картинадагы эки жолоочу-Данияр менен Жамийла эле. Ал эми чыгарма Сейиттин баяндоосу менен берилет. Өзү күбө болгон сүйүү баянын окурмандарга эскерип берет. Сейиттин адамга, жаратылышка жасаган мамилеси, романтикалуу, жүрүм-туруму өзгөчө. Сейит Данияр менен Жамийланын сүрөтүн эргүү менен тарткан. Чыгарманын аягы художник Сейиттин сөзү менен аяктайт: “Сүрөт тарткан боёктун ар бир сүрткөн сызыгында Даниярдын обону угулсун! Сүрөт тарткан боёктун ар бир сүрткөн сызыгында Жамийланын жүрөк оту болсун!”

Өзгөчө лирикалуулукту жаратып, адабиятчы болобу, акын болобу, окурман болобу айтор, билими, эстетикалык жактан ар кыл адамдардын жан дүйнөсүнө бирдей жеткирген, Ч. Айтматовдун лиризмди колдонуу чеберчилиги өзгөчө болгондугун белгилөөгө болот.

Жыйынтыктап айтканда лирика адамдын жан дүйнөсүндөгү жашоого болгон көз карашы, ал эми романтика ал көз караштын өнүгүү жолуна түшкөнү деп билсек, лирико-романтика жалпы эле адам баласынын мүнөзүнүн сезимталдуулугу дейт элек. Ушул татаал көрүнүштү жазуучубуз Чыңгыз Айтматов өз чыгармаларында олуттуу ойлонуу менен, турмуш элегинен өткөрүү менен, коомдогу конфликт, проблеманы кылдат көрсөтүү менен бере алган. Мына ушул жөндөмдүүлүк адам баласында жогорку чекте экендигин көрсөтө алган бул жазуучу өмүр бою өз окурмандарынын жүрөгүндө жашай берет жана улам жаңы муунга өз чыгармалары менен түбөлүккө таалим берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Садыков А. Кыргыз залкарлары: 2- том Чыңгыз Айтматов-Б.:Бийиктик,2008, 380 б.
2. Ауэзов.М. «Путь добрый!» / Китепте:Чингиз Айтматов.Статьи и рецензии о его творчестве.-Ф.:Кыргызстан,1975, 324 с.
3. Айтматов Ч. Биринчи мугалим:Повесттер жана аңгемелер. 126-б
4. Айтматов Ч. Биринчи мугалим:Повесттер жана аңгемелер. 126-б
5. Борбугулов М. Жаңы адамдын жан дүйнөсү» Ала-Тоо 1984, №8
6. Сыдыков Н. Ч.Айтматовдун пейзаж тартуу чеберчилиги Б.: 2002, 158 б.

Рецензент: ф.и.д., доцент А.Кадырмамбетова

УДК 070'1

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-253-256

Козубекова Г.Р.

И.Арабаев ат. КМУнун ага окутуучусу

ЖУРНАЛИСТИКАДАГЫ КОЭВОЛЮЦИЯ ЖАНА АНЫН ФОРМАЛАРЫ

КОЭВОЛЮЦИЯ И ЕЕ ФОРМЫ В ЖУРНАЛИСТИКЕ

COEVOLUTION AND ITS SPECIES IN JOURNALISM

Аннотация: Бул макалада журналистика илиминдеги коэволюция түшүнүгү чечмеленет, анын маани-маңызы жана формалары анализге алынат.

Түйүндүү сөздөр: коэволюция, компетенция, адистин кесиптик даярдыгы,модульдар группасы.

Аннотация: В этой статье дается анализ, раскрываются формы, значение и суть понятий коэволюции в журналистике.

Ключевые слова: коэволюция, компетенция, профессиональная подготовка кадров, группа модулей.

Summary: In this article the analysis is given, forms, value and an essence of concepts of a koevolution of journalism reveal.

Keywords: koevolution, competence, vocational training of shots, group of modules.

Компетенция дегенибиз-бул жогорку окуу жайындагы билим берүү системасы, жогорку кесиптик деңгээлде окуу процессин уюштура билүү, билим берүүнүн мазмундук жана технологиялык каражаттары менен иштей билүү. Кесиптик жогорку компетенцияга жетүү жалпы маданий, чен-өлчөмдүк деңгээлдеги окуу дисциплиналарын, модулдарды, циклдарды өздөштүрүү зарылдыгы келип чыгат. Бул жагдай “адистин кесиптик даярдыгы” түшүнүгүнө илимий негиздердин берилишин талап кылды. Аталган аныктама жаңы социалдык-экономикалык шарттардын негизинде кадрларды даярдоонун мазмундук жаңыланышы, коррекцияланышы, болочоктогу ММК кызматкерлерин чеберчилигин жогорулатууда, окутууда оптималдуу формаларды колдонууну актуалдаштыруу, аң-сезимдүү жана максаттык түрдө кесиптик компетенцияларды башкаруу ишмердүүлүгүн түшүндүрөт.

Адистерди бул нукта тарбиялоо тажырыйбасы М.А. Шолохов атындагы Москва Мамлекеттик Гуманитардык университетинде колдонула баштаган. Айталы, аталган окуу жайынан журналистика факультетинде бүтүндүктүн ичиндеги системанын, же анын бир бөлүгүнүн өзгөрүшү психологиялык-педагогикалык бир катар илимий дисциплиналарды айкалыштыруунун негизинде иш жүзүнө ашырылат. Мындай ыкма илимде **коэволюция** идеясы деген аталышка ээ болгон.

“Коэволюция-бул башка системалар менен байланышта турган, адамзаттык социум менен бирге чектешкен эволюция”.[2] Андыктан, “коэволюция” жалпы эволюциянын алкагында туруп, биргелешкен, трансформацияланган маданий жана жаратылыштык системалардын физикалык жана идеалдуу чагылуу жыйындысы. Психологиялык-педагогикалык идеялардын коэволюциялык процесстеринен улам анын формалары жана каражаттары суурулуп чыгып, анын негизинде келечектин прогнозу курулат.

Психологиялык-педагогикалык коэволюция бир нече формага ээ. Же болбосо, билим берүүнүн өз функциясын эффективдүү аткарышы, психологиялык-педагогикалык коэволюциянын биринчи формасы.

Экинчи формасы-коомдук чөйрөдө билим алуунун аркасында татыктуу орун ээлөө.

Үчүнчү формасы-социалдык системанын алкагында билим алган субъектинин жеке мүмкүнчүлүктөрүн, ишмердүүлүктөрүн кеңейтүү.

Бул түшүнүктүн алкагында педагогикалык процесс социалдык-экономикалык системанын тутумундагы билим берүүнүн эффективдүүлүгүнүн көрсөткүчү катары каралат. Билим берүү процессиндеги негизги роль профессионалдык группанын белгилүү бирпозицияны кармануусуна шарт түзгөндүгүндө. М.А. Шолохов атындагы ММГУнун журналистика факультетинде негизги билим берүү программасы модульдук принцип боюнча түзүлгөн. Т.а. модульдардын ырааттуу жүрүшү аркылуу жалпы маданий, чен-өлчөмдүк, жана кесиптик компетенцияларга ээ болуу. Аталган окуу жайда модуль окуу ишинин биргелешкен жыйындысы катары каралат. Ал эми билим берүү процессинин толук кандуулугу модульдар группасынын белгилүү принциптер боюнча бириктирилген профильдердин классификациясына таандык.

Журналистика факультетинин окуу планы бир нече профильге бөлүнгөн модулдар группасына негизделген. Мисалы, социалдык-кесиптик модульдардын группасы. Ал өз ичине укуктук, политологиялык, медиаэкономикалык жана социалдык-психологиялык профильдерге ажырайт. Булардын ар биринин өзөгүндө фундаменталдуу базалык курстар турат. Айталы, “Журналистиканын укуктук негиздери”, “ММКнын эл-аралык гуманитардык укугу”, “Журналисттин профессионалдык этикасы” дисциплиналары үчүн базалык курс катары “Укуктаануу” курсу эсептелет.

Окуу процессинин модульдук тартипте куралышы үзгүлтүксүз, этап-этабы менен зарыл болгон компетенциялардын калыптанышын шарттайт, теориядан практикалык көндүмдөргө өтүүдө журналистиканын коомдук-практикалык жаратылышы гуманитардык жана табыгый билимдердин дайыма биргеликте иш алып баруусунан улам өз кызматын ийгиликтүү аткарат.

Билим берүү процессинин катышуучулары бир маселени көңүлдөрүнөн чыгарбашы керек: болочоктогу журналист коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрү кесилишкен тармакта иш алып барышат, мунун өзү бул кесипти аркалагандарга зор жоопкерчиликти тартуулайт.

Массалык маалымдоо каражаттары (ММК) коомдо жалпысынан социалдык жана улуттук интеграция процесстеринде, анын ичинде көп маданияттуу билим жана тарбия берүү процесстеринде дагы маанилүү роль ойношот. Алардын ишмердигинин эсебинен коомдук пикирди, социалдык маанайды, көп маданияттуу тематика талкууланып аткан тигил же бул терминдер менен категориялардын циркуляциясын түзүүгө таасир көрсөтүүчү реалдуу «чөйрө» түзүлөт.

Дүйнөлүк тажрыйба жана Кыргызстандын өзүнүн тажрыйбасы көрсөткөндөй, бул тематиканын ММКда талкууланышы журналисттер менен редакторлордон кошумча билим-тажрыйбаны талап кылат, анткени бул маселелерди туура эмес чагылдыруу көп маданияттуу чөйрөдө чыңалуу коркунучун көбөйтүшү ыктымал. Ошол эле учурда ММКнын этникалык жана башка көп маданияттуу тематика менен квалификациялуу алып барган иши кырдаалды турукташтыруунун жана аны оң жагына өнүктүрүүнүн маанилүү фактору болуп кала алат. Демократиялык коомдо биринчи иретте ММК бийликке таасир көрсөтүүнүн жана бийлик менен коомдун туруктуу диалогун орнотуунун маанилүү фактору болуп саналат. Андан сырткары, масс-медиа – жарандык сектор менен билим берүү мекемелеринин ортосунда ар кандай акцияларды жана иш чараларды өткөрүү, ошондой эле аларга коомдун көңүлүн бурууда өтө эффективдүү өнөк болуп дагы эсептелет. Өнөктөштүк позиция жана бейөкмөт уюмдар сыяктуу эле билим берүү чөйрөсү менен карым-катыш жасоого даярдыгы көп маданияттуу билим жана тарбия берүүгө ММКнын эффективдүү катышуусу үчүн негиз болуп бере алат. ММКнын коомго кайрылышынын маанилүү өзгөчөлүгү болуп алардын ар кандай аудиторияга, муундарга жана социалдык катмарларга мээленгендиги эсептелет. Этникалык тематиканы чагылдырууда биргелешкен өнөктөштүк позиция балдарга гана эмес, алардын ата-энелерине дагы, жаштарга гана эмес чоң кишилерге дагы көп маданияттуу билим берүүдө олуттуу фактор болуп бере алат. Бул учурда мамлекеттик тилде иштеген ММК өзгөчө роль ойношот.

Колдонулган адабияттар:

1. Артемова Ю.В. “Формирование конкурентноспособности будущего журналиста в университете”. Автореферат, Елецк, 2012-г., Стр.13.

2. Уразова, С.Л. Конвергентно-интеграционные аспекты эволюции СМИ в век информации / С.Л. Уразова // Вестник ВГИК. – 2010. – № 5. – С. 114–122.
3. Шестеркина, Л.П. Формирование инновационной модели подготовки журналистов в контексте становления конвергентных СМИ (гуманитарный и техно-логический аспекты): дис. ... д-ра филол. наук / Л.П. Шестеркина. – М., 2011. – 336 с.

Рецензент: ф.и.к., проф.м.а. Р.Сыдыкова

УДК 070'1

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-256-258

Тунгатарова А.

МТМИнин ага окутуучусу

ЭКОНОМИКАЛЫК ЖУРНАЛИСТИКАНЫ ОКУТУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖУРНАЛИСТИКИ

ECONOMIC JOURNALISM EDUCATION MATTERS

Аннотация. Бул макалада экономикалык журналистиканы окутуунун айрым маселелери, максаты жана милдеттери, функциялары талдоого алынат.

Түйүндүү сөздөр: Экономикалык журналистика, окутуу маселелери, окутуунун функциялары.

Аннотация: В статье изучаются некоторые проблемы, цели и задачи, а также функции обучения экономической журналистики.

Ключевые слова: Экономическая журналистика, проблемы обучения, функции обучения.

Annotation: The article outlines some problems, goals and objectives, as well as the functions of training in economic journalism.

Keywords: economic journalism, learning problems, learning functions.

Азыркы мезгилде журналисттик кадрларды даярдоодо универсалдуу багыт жана тармактык багыт актуалдуу болууда. Башкача айтканда, универсалдуу багыт дегенибиз бир эле мезгилде журналистиканын бардык тармактарын тереңдетип окутуу: басма сөз журналистикасын, телерадиожурналистикасын жана онлайн же интернет журналистиканы комплекстүү окутуу дегенди билдирсе, тармактык багыт-журналистикадагы экономиканы, юридиканы, социологияны кошуп окутуу дегенди туюндурат. Биз бул макалада дал ошол экономикалык журналистиканы окутуунун айрым маселелерин талдоого алуу максатын көздөдүк.

Чынында, экономикалык журналистика классикалык журналистикадан айырмаланып турат. Анын негизги талабы журналисттен сандык катыштагы маалыматтарды туура талдап, аларды салыштырып, тигил же бул экономикалык формулаларды таамай түшүндүрө билүүдө турат. Экономикалык журналистиканы өнүктүрүүгө басым жасаган окутуучулар, биринчи

кезекте, коомдогу экономикалык процесстерди, андагы сандык маалыматтардын мазмунун студенттерге жеткиликтүү түшүндүрүп берүүсү керек. Экинчиден, өлкөнүн экономикалык жана финансылык ал-абалы тууралуу жеткиликтүү маалыматтарды бере билиши зарыл. Анткени, мамлекеттин өнүгүүсү-дал ошол экономикалык көрсөткүчтөрдөн, финансы каражатынын туура бөлүштүрүлүшүнөн көз каранды. Үчүнчүдөн, окутуучулар экономикадагы тайм-менеджмент түшүнүгү менен студенттерди алдын-ала тааныштыруусу маанилүү. Себеби, ал аркылуу өлкөдөгү негизги финансылык операциялар, финансылык отчеттор, банктардын жана баалуу кагаздар акцияларынын көрсөткүчтөрү чагылдырылып турат. Демек, экономика багытындагы журналисттер тайм-менеджментти да терең өздөштүрүүлөрү зарыл. Төртүнчүдөн, окутуучулар экономиканын негизги түшүнүктөрүнөн сырткары экономика тармагындагы адистерден маалымат алууга көнүгүүсү керек.

Салттуу журналистика сыяктуу эле экономикалык журналистика дагы өзүнө тиешелүү функцияларга ээ. Изилдөөчү Н. Добрецова мындай дейт: **“Азыркы мезгилде журналисттердин милдети жөн гана маалымат берүү менен чектелбейт. Себеби, берилген маалыматтардагы айрым түшүнүктөрдү окурмандар түшүнбөшү мүмкүн. Аларга анализ жасоо да ар бир эле адамдын колунан келе бербейт. Ошондуктан, азыркы мезгилдеги журналисттердин негизги функциясы-билим берүүчүлүк жана аналитикалык мазмунда болушу керек”**. [3]

Көрүнүп тургандай, азыркы журналисттердин функционалдык милдеттери кеңири болушу керек. Анткени, биз талдоого алып жаткан маселеде да журналисттер эске ала турган, дайыма так аткара турган функционалдык милдеттер бар. Анткени, азыркы мезгилдеги ММКда машка маалыматтар менен бирге экономикалык маалыматтар басымдуулук кылат. Мындай маалыматтарда сөзсүз экономикалык көрсөткүчтөр, түшүнүктөр жана терминдер учурайт. Алардын маңызын окурмандарга жетире билүү-экономист-журналисттердин эң башкы милдети. Мындан сырткары, экономика тармагындагы фактыларды чагылдыруу менен журналист алардын өнүгүү жолдорун дагы сунуштоого милдеттүү. Бул учурдагы журналисттин башкы милдети-экономикалык процесстердин өнүгүү тенденцияларын ачып көрсөтөт, соода жана бизнес жүргүзүүнүн сырларын өздөштүрөт, экономикалык ишмердүүлүктүн алдын-ала натыйжаларын талдап чыгууга, өз кадамдарын алынган маалыматтарга ылайыкташтырууга көнөт.

Азыркы Кыргызстандагы билим берүүнүн шартында, айрыкча, экономикалык билим берүүнү журналистикага ылайыкташтырууда окутуучулардын милдети-компетенттүүлүккө таянып иш алып баруусу, даярдалып жаткан кадрлардын заман талабына жооп бериши, редакцияга барган кезде дароо берилген ишти алып кетүүсү менен мүнөздөлөт. Бирок, бул иш-аракет толук аткарылып жатат дегенден алыспыз. Анткени, Кыргызстанда бир дагы окуу жай Россия сыяктуу журналисттерди тармактык багытта даярдоого бел байлай элек. Ал Санкт-Петербург мамлекеттик университетинин Журналистика факультетинде 2006-жылдан бери колго алынган. Ошондон тартып экономист-журналисттерди даярдап келишет. Ошондой болсо да, журналистиканы тармактык багытта окутууну колго алуу – мезгил талабы. Анткени, 1990-жылдардан кийин мурдагы СССРдин курамындагы мамлекеттер өз алдынча өнүгүү жолуна түшүп, экономикалык, саясий-социалдык жактан көзкарандысыздык тарыхынын барагын ачкан. Ошол учурдан тартып, өлкөнүн экономикалык чөйрөсүнүн маалыматтары ММКдан берилип келгени менен көпчүлүк адамдар алардын маани-мазмунун толук андап түшүнбөй келишет. Экономикадагы көрсөткүчтөр, терминдер жана сандык

катыштагы маалыматтар, пайыздык катыштагы маалыматтарды чечмелеп түшүндүрө турган, экономиканын “тилин” билген кесипкөй-журналисттер дээрлик жокко эсе десек жаңылышпайбыз. Ошондуктан, экономика багытындагы адистерди даярдай турган окутуучулар болочоктогу журналисттерди сан менен иштөөгө, проценттерди туура чечмелөөгө, экономикалык терминдерди жана түшүнүктөрдү тереңдетип окутууга милдеттүү. Ошол эле учурда, официалдуу жарыяланган маалыматтарды өз алдынча текшерип чыгууга, журналисттик иликтөө жүргүзүүгө, финансылык сабаттуулукка үйрөтүүгө милдеттүү. Азыркы экономикадагы маанилүү тармактардын, менеджменттин, маркетингдик талаптарын түшүндүрүүгө милдеттүү.

Учурдагы журналисттик кадрларды даярдоодо экономика багытын тереңирээк өздөштүрүү үчүн Жогорку окуу жайлардын программасына ушул тармактын предметтеринен көбүрөөк киргизүү, алардын методикалык-илимий негиздерин иштеп чыгуу, программаларын түзүү, окуу-усулдук колдонмолорун чыгаруу сыяктуу маселелер да бар.

Колдонулган адабияттар:

1. Прохоров Е.П. Введение в теорию журналистики: учеб. пособие. М., 2009.
2. Бостонова П.З. Проблемы преподавания экономической журналистики в вузах. 2012. finliteracy.kg/upload/file/Проблемы_препод_ЭкоЖура_ВУЗы.pdf
3. Добрецова Н. Освещение экономических тем в СМИ., Б.2008
4. Свитич Л.Г. Феномен журнализма. М.

Рецензент: ф.и.д., проф.м.а. Койлубаев К.